

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ERMENİ MESELESİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞINDA
KİLİSE'NİN ROLÜ

135498

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Zeynep CUMHUR

135498

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
BİLİM VE TEKNOLOJİ MERKEZİ

Enstitü Ana Bilim Dalı : TARİH
Enstitü Bilim Dalı : TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Haluk SELVİ

Temmuz - 2003

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ERMENİ MESELESİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞINDA
KİLİSE'NİN ROLÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Zeynep CUMHUR

Enstitü Ana Bilim Dalı : TARİH
Enstitü Bilim Dalı : TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ

Bu tez 30/07/2003 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği / ~~oyçokluğu~~ ile kabul edilmiştir.

Yrd.Doç.Dr. Haluk SELVİ Yrd.Doç.Dr. Enis ŞAHİN Yrd.Doç.Dr. Cercis İKİEL

Jüri Başkanı

Jüri Üyesi

Jüri Üyesi ,

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin son elli yılına damgasına vuran en önemli sorunlardan birisi olan Ermeni Meselesi, Türkiye Cumhuriyeti döneminde de zaman zaman gündeme getirilmekte ve tekrar bir "mesele" haline dönüştürülmeye çalışılmaktadır.

Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkışı çeşitli bir çok sebebe bağlanmakla birlikte, genellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda İngiltere ve Rusya arasındaki rekabetin ortaya çıkardığı bir sorun olarak kabul edilmiştir. Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarına birer madde olarak giren Ermeni konusu tarih sahnesine ilk defa bir sorun olarak çıkmış ve çeşitli yabancı devletlerin menfaatleri doğrultusunda şekillenmiştir.

Oysa, Ermeni sorununun ortaya çıkışı yalnız yabancı devletlerin menfaatleri ve çekişmeleri sonucu oluşmuş değildir. Meselenin ortaya çıkmasında en az diğer sebepler kadar, belki bazı dönemlerde o sebeplerden daha da önemli olan bir sebep vardır ki, o da Ermeni Kilisesi'dir. Zira Ermeni Kilisesi, Ermeni milleti ile o kadar bütünleşmiştir ki, Ermeni Kilisesi ile Ermeni Milletini birbirinden ayırmak imkansız hale gelmiştir. Kilisenin kaderi Ermenilerin kaderi ile bir tutulmuştur. Ermeniler için kilise sadece bir ibadethane olmaktan çok bir toplama yeri, bir karar ve otorite merkezi olmuştur. Ermenilerin dil, edebiyat ve örflerini koruyabilmeleri, günümüze kadar ayakta kalabilmeleri ve hakim devletlerin içinde eriyip yok olmamalarının yegane sebebi de kilise olmuştur. Bundan dolayı dün de, bugün de Ermeni denince akla hep Ermeni Kilisesi gelmektedir.

Bu sebeple Ermeni meselesini ve Ermenileri daha iyi anlayabilmek için Ermeni Kilisesi'ni tanımak gerekmektedir. Ermeni toplumu üzerinde sadece dini değil, aynı zamanda siyasi bir nüfuza da sahip olan katogikosların, patriklerin ve papazların Ermeniler arasında milliyetçilik fikirlerinin yayılmasında ve bütün cemaatin bağımsız bir Ermenistan hayali peşinde sürüklenmesindeki rolleri son derece büyüktür. Ermeni Kilise'ni tanımadan, Ermenilerin tanınmayacağı ve Türk-Ermeni ilişkilerinin tam olarak ayarlanamayacağı açıktır.

Çalışma, Ermeniler için kilisenin önemini anlatan bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Hıristiyanlık öncesi Ermenilerin dini durumları, Ermenilerin Hıristiyan oluşu ve diğer Hıristiyan kiliselerinden farkı ele alınmıştır. Ermeni Kilise merkezlerine kısaca değinilmiştir. İkinci bölümde; Selçuklu ve Osmanlı dönemlerindeki Türk-Ermeni ilişkileri, Türklerin Ermeniler olan hoşgörüsü, İstanbul'un fethiyle birlikte kurulan İstanbul Ermeni Patrikhanesine tanınan haklar ve imtiyazlar ve Millet Sistemi işlenmiştir. Ayrıca bu bölüm içerisinde, Katolikliğin, Ortodoksluğun ve Protestanlığın Ermeniler arasında yayılışı ve Ermeni Millet Nizamnamesi ile İstanbul Ermeni Patrikliğine getirilen düzenlemeler, bu sırada Rus Ermenilerine uygulanan Pologenia Kanunu incelenmiştir. Üçüncü bölümde; Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkmasında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarına Ermeniler lehine bir madde koydurarak bağımsız Ermenistan hayallerini gerçekleştirmeye çalışan Ermeni Patrik ve ruhanilerinin faaliyetleri ele alınmıştır. Dördüncü ve son bölümde ise Berlin Konferansı ile istediklerine ulaşamayan Ermeni kilisesi ve ruhanilerinin bütün Ermeni milletini nasıl isyan ve terör yollarına sürükledikleri, komite ve silahlanma faaliyetlerine destek vermeleri, misyonerler ile olan münasebetleri, basın ve propaganda vasıtasıyla yürüttükleri faaliyetler Osmanlı belgelerine dayanılarak incelenmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden alınan belgeler çalışmamızın en önemli kaynağını oluşturmuştur. Ayrıca, Ermeni katogikos ve papazları tarafından kaleme alınan Ermeni Kilisesi ile alakalı yabancı eserlerden de istifade edilmeye çalışılmıştır. Çalışmamız sırasında Ermeniler ve Ermeni Kilisesi ile ilgili olarak yazılan Türkçe eserlerden de faydalanılmıştır.

Çalışmamın her safhasında esirgemediği yardımlarından dolayı değerli danışman hocam, Yrd. Doç. Dr. Haluk SELVİ'ye saygılarımı ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca bir çok konuda desteklerini gördüğüm hocam Prof. Dr. Mehmet ALPARGU'ya, Prof. Dr. Azmi ÖZCAN'a ve Yrd. Doç. Dr. Enis ŞAHİN'e teşekkürü bir borç bilirim. Maddi ve manevi emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim sevgili anne ve babama da minnettarlığımı bildiririm.

Zeynep CUMHUR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR.....	VI
ÖZET.....	VIII
SUMMARY.....	IX
GİRİŞ.....	1
1. ERMENİLER VE HİRİSTİYANLIK.....	3
1. 1. Hıristiyanlık Öncesi Ermenilerin Dini Durumları.....	3
1. 2. Ermenilerin Hıristiyan Oluşu.....	5
1. 3. Hıristiyanlık'ta Ermeni Kilisesi'nin Yeri.....	9
1. 3. 1. İznik Konsülü (325).....	9
1. 3. 2. İstanbul Konsülü (381).....	10
1. 3. 3. Efes Konsülü (431).....	11
1. 3. 4. Kadıköy Konsülü (451) ve Ermeni Kilisesi.....	11
1. 4. Ermeni Kilise Merkezleri.....	14
1. 4. 1. Katogikosluk Merkezleri.....	15
1. 4. 1. 1. Eçmiyazin Katogikosluğu.....	15
1. 4. 1. 2. Sis (Kilikya-Beyrut) Katogikosluğu.....	18
1. 4. 1. 3. Ahtamar Katogikosluğu.....	19
1. 4. 2. Patriklik Merkezleri.....	19
1. 4. 2. 1. Kudüs Patrikhanesi.....	19
1. 4. 2. 2. İstanbul Patrikhanesi.....	20
2. TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ.....	24
2. 1. Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri.....	24
2. 2. Osmanlı Devleti Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri.....	28
2. 2. 1. İstanbul'un Fethinden Önce Ermeniler.....	28
2. 2. 2. İstanbul'un Fethinden Sonra Ermeniler.....	29
2. 2. 3. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu.....	31

2. 2. 4. İstanbul'a Ermenilerin İskan Ettirilmesi.....	33
2. 3. Millet Sistemi ve Ermeniler.....	35
2. 4. Osmanlı Ermenileri'nin Dini Durumları.....	39
2. 4. 1. Katolikliğin Ermeni Toplumuna Arasına Girişi.....	43
2. 4. 2. Rusların Ortodoksluğu Ermenilere Benimsetme Çabaları.....	49
2. 4. 3. Protestanlığın Ermeniler Arasına Girişi.....	56
2. 4. 4. 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi.....	62
2. 4. 5. Pologonia.....	71
3. ERMENİ MESELESİ VE BU MESELEYE KİLİSENİN ETKİLERİ.....	78
3. 1. Patrik I. Mıgırdıç Hırimyan (1869-1873).....	80
3. 2. Patrik II. Nerses Varjabedyan (1874-1884).....	84
3. 2. 1. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve Ayastefanos Barış Antlaşması.....	86
3. 2. 2. Ermenilerin Berlin Kongresi Hazırlıkları.....	94
3. 2. 3. Berlin Kongresi'nde Ermeniler.....	101
3. 2. 4. Berlin Kongresi'nden Sonra Ermeniler.....	105
3. 2. 5. Patrik Nerses'in Siyasi Faaliyetleri.....	111
3. 3. Patrik I. Harutyun Vehabedyan (1884-1888).....	119
3. 4. Patrik I. Horen Aşıkyan (1888-1894).....	122
3. 5. Patrik III. Mateos İzmirliyan (1894-1896).....	140
3. 5. 1. Patrik İzmirliyan ve Ermeni Olayları.....	147
3. 5. 2. Patrik İzmirliyan'ın İstifası ve Kudüs'e Sürgün Edilmesi.....	159
3. 5. 3. İzmirliyan'ın İkinci Defa İstanbul Ermeni Patrikliği'ne Seçilmesi.....	162
3. 6. Mıgırdıç Hırimyan'ın Eçmiyazın Katogikosluğu (1892-1907).....	165
3. 6. 1. Katogikos Hırimyan'ın Petersburg Ziyareti.....	175
3. 6. 2. Rusya'nın Ermenileri Ruslaştırma Çabaları.....	185
3. 6. 3. Katogikos Hırimyan'ın Ölümü ve Eserleri.....	189
4. ERMENİ KİLİSESİ VE DİN ADAMLARININ SİYASİ FAALİYETLERİ.....	194
4. 1. Ermeni Kilisesi ve Komiteler.....	194
4. 2. Ermeni Kilisesi ve Silahlanma Faaliyetleri.....	208

4. 3. Ermeni Kilisesi ve Misyonerler.....	220
4. 3. 1. Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Misyoner Okulları.....	221
4. 3. 2. Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Faaliyetleri.....	233
4. 4. Basın ve Propaganda Faaliyetleri.....	244
SONUÇ.....	261
KAYNAKLAR.....	271
EKLER.....	292
ÖZGEÇMİŞ.....	305

KISALTMALAR

A.MKT.MHM.:	Saderet Mektubî Mühimme
ASAM	: Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DUİT	: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
Haz.	: Hazırlayan
HR. SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
Hz.	: Hazreti
Md.	: Madde
M.Ö.	: Milattan Önce
M. S.	: Milattan Sonra
M.V.	: Meclis-i Vükela
Nşr	: Neşreden
OBE.	: Osmanlı Belgelerinde Ermeniler
OBEFİ	: Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri
s.	: sayfa
Terc.	: Tercüme
trhsz.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri, ve devamı
Y. A. Hus.	: Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Mârûzat Evrakı
Y. A. Res.	: Yıldız Tasnifi Sadaret Resmi Mârûzat Evrakı
Y. EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y. MTV.	: Yıldız Tasnifi Mütenevvi Mârûzat Evrakı
Y.PRK. A.	: Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı
Y. PRK. ASK.:	Yıldız Perakende Evrakı Askeri Mârûzat
Y. PRK. AZJ. :	Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller ve Jurnaller
Y.PRK. AZN. :	Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Mârûzatı

- Y PRK. BŞK. :** Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Mârûzâtı
- Y. PRK. EŞA. :** Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
- Y. PRK. HR. :** Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Mârûzâtı
- Y. PRK. MF. :** Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Mârûzâtı
- Y. PRK. TKM.:**Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
- Y. PRK. UM. :** Yıldız Perakende Evrakı Umumi Vilayetler Tahriratı
- Y. PRK. ZB. :** Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Analitik Envanteri

ÖZET

ANAHTAR KELİMELER: Ermeni Kilisesi, İstanbul Ermeni Patrikhanesi, İstanbul Ermeni Patriği Mıgırdıç Hırımyan, İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan, İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan.

Ermeni Kilisesi, dini görevleri ve sorumluluklarının yanında, kendisini Ermeni milleti için milli ve siyasi bir otorite olarak kabul etmiş, başlangıcından günümüze kadar geçen süreç içinde kilise ve başında bulunan din adamları Ermeni toplumunun hayatlarına şekil ve yön veren en büyük güç olmuşlardır. Ermeniler de kendi kaderleriyle Kilisenin kaderini birbirinden ayırmamış ve kiliseyi bir araya gelmenin, başka devletlerin hakimiyeti altında benliklerini muhafaza etmenin ve ayakta kalabilmenin başlıca sebebi olarak kabul etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında yaşadıkları süre içinde de Ermeni Kilisesi bu önemini yitirmemiş, aksine İstanbul'un fethiyle birlikte çok daha fazla önem kazanmıştır. Osmanlılar, her cemaate örf ve adetlerinde göre bir düzen kurma imkanı vermiştir. Cemaatler her türlü dini ve dahili işlerini düzenlemekte serbest bırakılmışlardır. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim milletlere dünyanın hiçbir devletinde benzeri görülmeyen ölçüde din, hukuk, eğitim, kültür ve idari alanda özerklik tanınmış, dillerine, kiliselerine, okul, mahkeme ve hastanelerine karışılmamıştır. Bu durum Ermeniler konusunda taraflı tutum ve yazıları ile bilinen birtakım yazarlar tarafından dahi kabul edilmiştir. Ancak XIX. yüzyıla gelinceye kadar kendi içerisinde kabul görmüş bu toplumsal gerçeklik başta Fransız İhtilali'nin etkileri ile Avrupa devletlerinin gayrimüslim Osmanlı vatandaşları üzerinde hamilik iddiaları olmak üzere içeriden ve dışarıdan kaynaklanan sebeplerle değişim sürecine girmiştir. Emperyalist devletler tarafından müstakil veya en azından otonom bir Ermenistan vaadiyle kandırılan Gregoryen Ermeni Kilisesi ise hem kendi toplumu hem de Osmanlı Devleti üzerinde oynanan oyunlara rahatlıkla alet olmuşlardır.

Bağımsız bir Ermenistan hayalini gerçekleştirmek isteyen Ermeni Kilisesi ve din adamları öncelikle *fikri hazırlık* içine girmişler, Ayastefanos Antlaşması'nın imzalandığı 3 Mart 1878 tarihi ile Berlin Kongresi'nin toplandığı 13 Haziran 1878 tarihleri arasında planlarının *diplomatik teşebbüslerden* oluşan ikinci kısmını tamamlamışlardır. Berlin Konferansı'nda umduklarını bulamayan ve "*Bağımsız Ermenistan*" idealini gerçekleştirmek için tek çıkar yolu ihtilal ve isyanda gören Ermeniler, başlarında Ermeni Kilisesi ve patrikleri olduğu halde bu yolda hızla ilerlemeye başlamışlar ve son kısım olan *isyana* safhasına geçmişlerdir. Türkiye'de isyan çıkarmak, kan dökmek bu sayede yabancı devletlerin müdahalesini kolaylaştırmak isteyen Ermeni Kilisesinin başında Patrik Nerses Varjabedyan, eski patrik Mıgırdıç Hırımyan ve Mateos İzmirliyan bulunmaktadır. Böylece kiliseler ve özellikle patrik ve papazların Hıristiyanlık esaslarını bir tarafa bırakarak, ahali arasında propaganda ve fitne tohumlarını atmayı başlıca görev olarak seçmişler, Ermeni Kilisesi ve ruhbanın siyasi faaliyetleri ise, Anadolu'da meydana gelen kargaşalıkların temposuna paralel olarak hızlanmıştır.

SUMMARY

THE ROLE OF CHURCH IN THE EMERGENCE OF ARMENIAN QUESTION

KEY WORDS: Armenian Church, İstanbul Armenian Patriarch, İstanbul Armenian Patriarch Mıgırdıch Khrimian, İstanbul Armenian Patriarch Nerses Varjabedian, İstanbul Armenian Patriarch Mateos İzmırlıan.

The Armenian Church, in addition to her religious duty and responsibilities, assumed herself as the national and political authority for the Armenian Nation. Within the process lasted from the beginning to the present day, the Church of Armenia and her clergy became the greatest power, which leads and forms to the lives of the Armenian society. The Armenians, too, do not separate their destiny from that of the Church and they admit her as a solidarity base under the suzerainty of the other states for their standing.

The Armenian Church had not lost her position under the Ottoman domination. On the contrary, by the conquest of İstanbul, she gained much more importance. The Ottomans grant to every community an opportunity of creating a new order according to their customs and traditions. The communities became free in their every religious and internal affairs. Within the Ottoman Empire, the non-Muslims were such autonomised that never seen in the world at that time in their religion, law, education, culture, and administration affairs. Besides, their languages, churches, school, courts, and hospitals were not interfered by the Ottoman officials. That case is even accepted by many scholars known by prejudiced attitudes and writings. However, up to the XIXth century, this social reality found acceptance within its frame was metamorphosed by the reasons derived from internal and external means, chiefly the effects of the French Revolution and allegation of European Powers protectorship upon the Non-Muslim Ottoman citizens. The Gregorian Armenian Church deceived with a promise containing independent or at least autonomous Armenia by the Imperialist Powers was then an instrument to the games played onto the Ottoman State and their society with ease.

The Armenian Church and clergy wanted to actualize the idea of Independent Armenia; at first they started to work on *ideological activities*. Between the Treaty of San Stefano signed in March 3rd, 1878 and the Congress of Berlin held in June 13th, 1878, they completed the second phase of their plans containing diplomatic enterprises. Not having found what they expected from the Congress of Berlin and seeing the only way to out in rebellion and revolution for "the idea of Independent Armenia", the Armenians, even they were led by the Armenian Church and the Patriarch, started to progress in this path rapidly and they passed to the last phase which is rebellion. The Patriarch Nerses Varjabedian, the ex-Patriarch Mıgırdıch Khrimian, and Mateos İzmırlıan occupied the head of the Armenian Church that desired to come out the rebellion, to shed blood, to facilitate the interference of the great powers by this way. Thus, the churches, especially the patriarchs and priests, having left the essence of the Christianity away, they choose to spread the propaganda and seditious acts among the people as a main duty. The activities of the Armenian Church and the Clergy gained speed as parallel to the beat of chaos that occurred in Anatolia.

GİRİŞ

Bir toplum ile olan münasebetlerde en önemli husus; o toplumu her yönüyle tanımaktır. Çünkü her toplum dili, dini, tarihi, örf ve adetleriyle ancak bir bütündür. Ermeniler söz konusu olunca da aynı şeyler geçerlidir.

Ermenilerde din ile milliyet, kilise ile Ermeni iç içe girmiştir; ikisi bir ve aynı sayılmaktadır [Küçük, 1997: 1-2]. Aslında Ermeni Milletinden, Ermeni devletinden, Ermeni tarihinden değil Ermeni Kilisesi'nden, Ermeni Kilisesi Devleti'nden bahsetmek icap eder. Çünkü, Ermeni Devleti fikrini doğuran Ermeni Milleti değil, Ermeni Kilisesi'dir [Gürün, 1985: 30].

Ermeni Kilisesi, dini görevleri ve sorumluluklarının yanında, kendisini Ermeni milleti için milli ve siyasi bir otorite olarak kabul etmiş, başlangıcından günümüze kadar geçen süreç içinde kilise ve başında bulunan din adamları Ermeni toplumunun hayatlarına şekil ve yön veren en büyük güç olmuştur. Ermeni Tarihinde, Ermeni din adamları büyük rol oynamışlardır. Onlar için din ve dini müesseseler, siyasi hedeflere ulaşmada bir araç idi. Ermeni din adamları, eski ve ortaçağlardan itibaren günümüze değin Ermenilerin sosyal yaşantısına kadar etkili olmuşlardır. Dini makamlar hakimiyetin bir aracı haline geldiği için de, zaman zaman birbirleriyle çatışan sınıfların arasında bir mücadele konusu olmuştur. Manastır ve kiliseler ise, Ermeni din adamlarının elinde toprak mülkleri ve diğer zenginlikler ile birlikte birer kültür merkezi ve devlet yaşamındaki ideolojik oluşumların organizasyon merkezleri haline gelmişlerdir. Ermeniler İran, Türkiye ve Gürcistan'ın egemenliği altına girdiklerinde, devlet önünde Ermeni din adamları ve Ermeni katogikosluğu milletin temsilcileri ve arabulucuları olmuşlardır [Yıldırım, 1992: 258].

Tarihçiler Ermeni Kilisesi'nin Ermeni Milletini yarattığında ve onun Ermeni Milletinin ruhu olduğunda müttefiktirler. Ermeni tarihçisi H. Pastırmacıyan, kilise için "*Ermeni Kilisesi, Ermeni milletin kilise tarafından can verilen ruhunun, yeniden dünyaya gelmek için yaşadığı vücuttur*" demektedir. Ermeni Patriği M. Ormanyan'a göre de Ermeni Kilisesi "*Kayıp ülkenin (Ermenistan'ın) görünen ruhu*" dur [İlter, 1996: 146]. Ermeni yazar Dikran H. Boyacıyan; "*Ne kadar geniş olursa olsun Ermeni Kilisesi'ni*

aynı ölçüde ele almayan her hangi bir Ermeni Tarihi, Ermenilerin gerçek hayatını ortaya koymayı başaramaz. Ermeni Kilisesi ile Ermeni Milleti o derece iç içedir ki, birisi olmadan diğerini düşünmek mümkün değildir” diyerek Ermeni Kilisesi’nin Ermeni Milleti için önemini ortaya koymaktadır [Küçük, 1997: V; Gürün, 1985: 31].

Nalbandian’ın kilise ile ilgili görüşü ise şöyledir: *“Bu nasyonalist çabada en büyük rol, bazı müstesna liderleri ve belli başlı manastırları vasıtasıyla hem dini, hem entelektüel bir kuvvet olarak çalışan Ermeni Kilisesi tarafından oynanmıştır... Siyasi bağımsızlığın yokluğunda, Katogikos, milletin emellerini temsil etmiş ve Diasporadakilerle anavatanındaki Ermeniler arasında bir bağ haline gelmiştir”* [Nalbandian, 1967: 30-31].

Ermeniler kendilerini *“Milli bir kiliseye sahip olan ilk topluluk”* olarak kabul etmektedirler [Kidd, 1927: 428]. Bu yönüyle de Ermenilerle bütünleşen ve milli kilise hüviyetini taşıyan Ermeni Kilisesi, başlangıçta sahip olduğu özellikleri günümüze kadar taşımış ve diğer Hıristiyan Kiliseleriyle arasındaki farklılıkları devam ettirmeye çalışmıştır.

Ermeniler, kendi kaderleriyle *“Kilise”*nin kaderini birbirinden ayırmamış ve kiliseyi bir araya gelmenin, benliklerini muhafaza etmenin bir vasıtası olarak görmüşlerdir. Bunun yanında kilise hem bir toplanma yeri, hem bir sığınma yeri ve hem de kendilerin geçmişe bağlayan örf, dil, edebiyat gibi şeylerin sadakatle muhafaza edildiği bir *“arş”* olarak kabul edilmiştir. Bu durum günümüze kadar ayakta kalabilmenin, fatih milletlerin içinde erimemenin bir amili sayılmıştır [Küçük, 1997: 3].

Bu yüzden Ermenileri ve Ermeni Devletini anlayabilmek için öncelikle, Ermenilerin Hıristiyan oluşlarını, Hıristiyanlık’ta Ermeni Kilisesi’nin yeri ve önemini ve Ermeni Kilisesi’ni diğer Hıristiyan kiliselerden farklı kılan özellikleri incelemek gerekmektedir.

1. ERMENİLER VE HİRİSTİYANLIK

1. 1. Hıristiyanlık Öncesi Ermenilerin Dini Durumları

Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi dini paganizm (putperestlik) idi. Ermeniler, Hıristiyan olmadan evvel, İranlılar gibi, güneşe, aya, ateşe, suya, toprağa, rüzgara, tepelere, dağlara, yıldızlara, burçlara, büyük sulara, çeşitli hayvanlara, güvercin, kartal, şahin gibi kuşlara, ağaçlara, kayalara, hayali mabutlara yani kısacası tabiata taparlardı [Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983: 14-15; Koçaş, 1990: 56-57; Hocoğlu, 1976: 39; Başgün, 1970: 6].

Bunlardan başka Ermeniler, iyi ve kötü ruhlara inanırlar; dünyanın bir boğanın boynuzları üzerinde durduğunu, zelzelelerin bu boğanın boynuzunu sallamasından ileri geldiğine inanırlardı [Hocoğlu, 1976: 39]. Ermeni Kiliselerinin yönlerinin doğuya dönük olması ve ayinlerini doğuya dönerek yapmaları, güneşe karşı ilahiler okumaları, güneşe Arekak (Ar-Ek-Akn) yani Allah'ın bir gözü denilmesi, ilk zamanlardaki inanışlarının bugüne kadar sürdüğünü gösterir. Ermeni Mitolojisi'ndeki mabutların bir kısmı, Hindistan'ın, İran'ın, Asurilerin ve daha sonra Romalıların, Yunanlıların mitolojilerinden alınmıştır. İranlılar gerek Hıristiyanlıktan evvel ve gerek Hıristiyanlık'tan sonra Ermenilere kendi dinlerini kabul ettirmek için çok çaba harcamışlardır [Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983: 15; Koçaş, 1990: 57].

M.Ö. V. yüzyılda Ermeniler Hint-Avrupa tanrılarının İranî tarzını benimsemişlerdir. İran'ın idaresi altındayken Zerdüşst inancını ve onun tanrıları olan Ahura Mazda, Aramazt, Anaitas, Anahit ve diğer yerli tanrıları Asdghig ve Vahakn'ı kabul etmişlerdir. Ermenistan'ın Helenistik yörünge içine girmesi ile birlikte Grek ve Latin (Yunan ve Roma) tanrılarına saygı duymuş ve mabetlerinde onlara da yer vermişlerdir. Böylece Aramazt ile Zeus'u, Anahit ile Artemis'i, Asdghig ile Afrodit'i ve Vahakn ile Herkül'ü bir tutmuşlardı [Papazian, 1991: 43-58; Chakmakjian, 1956: 13]. Görüldüğü gibi Ermeni adı altında bilinen cemaatin, Hıristiyanlık öncesi inanç, örf ve adetleri karma bir yapı göstermektedir. Ermeni denilen bir topluluğa ait "özel bir tarz" bulmak mümkün değildir [Küçük, 1997: 34].

Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte paganizm resmi din olma özelliğini kaybetmiştir. Ancak bütün gayretlere rağmen paganizm kültürü tam olarak sökülüp atılamamıştır. Hıristiyanlık öncesi eski tanrılar özellikle dağlık bölgelerde tapınakları ve görevlileriyle birlikte varlığını sürdürmüştür [Küçük, 1997: 33-34]. Patrikler de bunların kökünü kazımaya, eski adetlere son vermeye hayli gayret etmelerine rağmen, pek başarılı olamamışlardır. Grek ve Süryani papazların yardımı ile putperestlerin hazineleri, kütüphaneleri ve arşivlerinin de içinde yer aldığı tapınakları yıkmış, paganist askerleri ve görevlileri dağıtmış ve bunların yerine kiliseler inşa etmişlerdir. Bu yıkım dolayısıyla Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi tarih ve dinleri hakkında çok kıt bilgiler bulunmaktadır [Papazian, 1991: 43-58]. Ermeniler Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra İran'ın baskısı ile din değiştirmeye zorlanmışlar, bu yüzden bu günkü Ermenilerin Hıristiyanlık anlayışları diğer Hıristiyanlardan farklı olmuş, İran'ın Zerdüştlük ve putlarından bir çok izler taşımaktadır [Hocaoğlu, 1976: 40; Koçaş, 1990: 57].

Hıristiyanlık öncesi Ermenilerin eski dini inanışları, tanrı anlayışları ve dini tarihleri ile ilgili bilgiler veren kaynaklarda büyük eksiklikler vardır. Ermenilerin Hıristiyanlık öncesindeki dini inançlarına yer veren eserler ya birbirinden farklı veya birbirleriyle çelişen bilgiler sunmaktadır. Abdurrahman Küçük, "*Ermeni Kilisesi ve Türkler*" isimli eserinde Ermenilerin eski dini inanışlarıyla ilgili bilgilerin birbirinden farklı ve birbirleriyle çelişkili olmasının birkaç sebebi olduğunu belirtmiş ve bu sebepleri şu şekilde sıralamıştır:

1) Ermenilerin kullandığı alfabenin icadı Hıristiyanlık sonrası bir döneme rastlaması (M. 405) ve bundan dolayı önceki inançlarını saklayacak sonraki döneme taşıyacak belgelerin bulunmaması.

2) Sınırları kesin olarak çizilebilen bir "*vatan*"ın gösterilememesi, müstakil bir "*devlet*"in olmaması, hayatlarının başka devletlerin ve milletlerin hakimiyetleri altında geçmesi, bunun neticesi olarak başka din ve kültürlerin etkisinde kalmış, değişik ırk ve kültürlerden meydana gelmiş bir topluluk olmaları.

3) Kendi milletlerine bir "*vatan*", bir "*tarih*" bulma gayreti içine giren Ermeni tarihçileri veya Ermeni taraftarı Batılı yazarların Ermenilerin dağıntık olarak buldukları yerleri onlara mal etmek istemeleri [Küçük, 1997: 11].

Bütün bu sebeplere bir de Hıristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesinden sonra paganistlere karşı takip edilen yıkıcı politikaları da eklemek gereklidir. Zira, Ermeni Papazlar, Grek ve Süryani papazların yardımı ile putperestlerin hazineleri, kütüphaneleri ve arşivlerinin de içinde yer aldığı tapınakları yıkmış, paganist askerleri ve görevlileri dağıtmış ve bunların yerine kiliseler inşa etmişlerdir [Papazian, 1991: 43-58]. Bu ve benzeri sebepler dolayısıyla Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi inançları hakkında kesin ve net bilgiler vermek güçleşmiştir. Ermeniler sık sık efendi değiştirmiş, başkalarının hakimiyeti altında yaşamış ve hakimiyeti altında yaşadıkları milletlerin din ve kültürlerinin etkisinde kalmaktan kurtulamamışlardır. Bundan dolayı, Ermeniler hakkında araştırma yapanlar onların eski dini inançlarının “*karma yapısı*” üzerinde durmuşlardır. Bu karma yapıda kendi milli unsurları yanında Avrupa’dan Asya’ya kadar uzanan değişik ırk ve kültürlerden milletlerin, özellikle İran’ın etkisi söz konusu edilmektedir [Küçük, 1997: 11-12].

1. 2. Ermenilerin Hıristiyan Oluşu

Her Hıristiyan Kilisesi gelenek olarak kendini Hz. İsa’ya veya onun havarilerinden birisine bağlama gayreti içine girmekte ve bununla da “*kadimlik*” (eskilik) kazanmaya çalışmaktadır. Kadimlik iddiasına sahip kiliselerden birisi de Ermeni Kilisesi’dir. Ermeni Kilisesi kendisinin apostolik (havarilere ait) bir kaynaktan doğduğunu, ilk ve en eski apostolik menşe’ye dayandığını iddia etmektedir [Küçük, 1997: 35-36].

Ermeniler Hıristiyanlığın kendi topraklarına Hz. İsa’nın iki havarisi Thaddeus ve Bartholomew tarafından getirildiğine inanmaktadırlar ve bu inançlarına delil olarak pek çok efsane, rivayet, kutsal yerler, kişiler ve tarihi bahisler göstermektedirler [Chakmakjian, 1956: 13; Gulesserian, 1970: 15-18].

Bu efsanelerden bir tanesi, Miladi 340 yılına doğru tarihçi Eusebe tarafından ortaya atılmış ve V. yüzyılda Ermeni tarihçisi Horenli Musa tarafından bazı ilavelerle geliştirilmiştir. Buna göre; Roma İmparatoru Tiberius döneminde Urfa (Edesse) Kralı

olan Abgar cüzzam hastalığına yakalanmıştır. Abgar, İsa adında birisinin ortaya çıktığını ve hastaları iyi ettiğini duymuştur. Bunun üzerine adamları ile İsa'ya bir mektup göndermiştir. Abgar mektubunda, İsa'nın ya Tanrı veya Tanrı'nın oğlu olabileceğine inandığını belirtmiş, bulunduğu yere gelip kendisini iyi etmesini istemiş ve Yahudilerin fenalıklarına karşı kendisini koruyabileceğini belirtmiştir. İsa, Abgar'a yazdığı cevabında onu iyileştirmek için oralara gitmesinin mümkün olmadığını, bulunduğu yerde bir vazifeyi yerine getirmekle mükellef olduğunu, daha sonra kendisini gönderen Zât'ın yanına döneceğini, hastalığını iyi etmek, onunla beraber olanlara hayat vermek ve orada Hıristiyanlığı yaymak için havarilerinden birini göndereceğini bildirmiştir. Bu mektupla beraber İsa'nın yüzünü sildiği ve yüzünün izini taşıyan mendili gönderdiği de rivayetler arasındadır. Gönderilen bu havari Abgar'ı iyileştirmiştir. İsa'nın mektubu ve hastalığından kurtulması karşısında heyecanlanan Abgar, Hıristiyanlığı kabul etmiş, "vaftiz" olmuş ve halkı da onunla beraber vaftiz olup Hıristiyanlığı benimsemiştir [Küçük, 1997: 36-37; Uras, 1976: 120].

Ermenilere göre, İsa'nın hurucundan sonra, havarilerden Tomas, İsa'nın vaadini yerine getirmiş ve 70 havariden biri olan Thaddeus'u göndermiştir. Havari Thaddeus, Havari Bartholomew ile birlikte Ermenilerin bulunduğu yere giderek Hıristiyanlığı yaymıştır [http://www.sain.org/Armenian.Church/intro.txt].

Ermeniler kralı, krallık ailesi, yönetimi, ordusu ve halkı ile din değiştirip Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul eden ilk topluluğun kendileri olduğunu iddia etmektedirler¹. 301 yılında Aydınlatıcı Aziz Gregory² sayesinde, bu dönemde Ermenilerin kralı olan Tridat

¹ "Az çok okumuş Ermeniler bile günümüzde, 301 senesinin dünyanın ilk Hıristiyan devletinin, Ermenistan'ın kuruluşu olmadığını ve olamayacağını biliyor. Aynen Thaddaeus ve Bartholomaeus'un Ermeni Milli Kilisesi'nin kurucuları olmadıkları gibi bu da kurgulanmış bir efsanedir. Havarilerle ilgili hikaye gayet zararsız ve belki de doğru da olabilir, ama 301 kuruluş senesi söylemi tamamıyla milliyetçi bir efsanedir... Ermenilerin 301 senesini, ilk Hıristiyan devletin kuruluş senesi olarak belirtmelerinin sebebi ise, tamamıyla farklıdır. Çünkü bu "İlk Hıristiyan Devleti"ni sahiplenmekten bazı haklar doğmakta ve komşu ülkeler de etki altına alınabilmektedir." [Feigl, 2001: 65-88]; "Kendi tarihinde olduğu gibi kiliselerinin tarihinde de Ermeniler mübalağada hudut tanımayarak, ufak bir gayret etseler, İsa'dan önce Hıristiyan olduklarını söyleyecek durumdadırlar." [Gürün, 1985: 32].

² Toptan din değiştirmenin öncüsü Parth Gregory'dir. O, Ermenileri "İncilin Işığı" ile aydınlattığından dolayı kendisine Lusavoritç yani Aydınlatıcı lakabı verilmiştir. Gregory, o tarihten itibaren bu lakapla tanınmış ve kurmuş olduğu kilise de bu unvanla anılmıştır. Batılılar bu kiliseye "Gregoryen Ermeni Kilisesi", Ermeniler ise "Lusavorçagan Ermeni Kilisesi" demektedirler. [Küçük, 1997: 40-45; Koçaş, 1990: 59]. Gregory Lusavoritç hakkında detaylı bilgi için bkz: [Seyfeli, 2002: ss. 771-786; Patrik

Hıristiyanlığı kabul etmiş böylece Tridat İlk Hıristiyan kral olma şerefine nail olurken, Ermeniler de Hıristiyanlığı resmi devlet dini olarak kabul eden ilk topluluk olmuştur [Gulesserian, 1970: 19-20; Papazian,1991: 43-58].

Gregory Lusavoritç sayesinde Ermeni Kralı Tridat'ın Hıristiyanlığa geçişi konusunda Horenli Movses'te ilgi çekici şöyle bir efsane vardır:

“Bu dönemde Ermenilerin kralı olan Tridat ile Aziz Gregory Part menşinden Arsaklar hanedanına mensuptur. O zaman İran'da siyasi bir hareket vuku bulmuş, Arsakların yerini Sasaniler almıştır. Ancak Arsakların “Ermeni Kolu” ayakta kalmıştır. Bir Arsak olan Prens Anag, yakın akrabası Ermeni Kralı Husrev'i (Khosrov) öldürmek için ortaya çıkmış ve bir gezide iken öldürmüştür. Ancak, kaçarken kralın muhafızları tarafından takip edilirken mahiyeti ile beraber Aras nehrinde boğulmuş ve ailesinin bütün fertleri öldürülmüştür. Bu ölümden sadece, süt annelerinin yanında bulunan iki erkek çocuğu kurtulmuştur. Tridat Husrev'in, Gregory ise Anag'ın oğludur.

Kayseri'ye götürülen Anag'ın oğlu orada Gregory ismiyle vafiz olmuş ve Hıristiyanlık üzere; Husrev'in oğlu Tridat ise atalarının dini üzere yetiştirilmiş ve Diocletien zamanında Romalıların desteği ile kral olmuştur. Gregory, Kral Tridat'ın subayları arasında yer almış ve kısa zamanda kralın sevgisini ve saygısını kazanmıştır. Kral Tridat, iktidarı ele alınca bu başarıyı Tanrıça Anahit'in bağış ve korumasına bağlayıp tanrıça adına kurbanlar kestirmiştir. Etrafindakilere ve bu arada subaylarından olan Gregory'e bu tanrıçaya teşekkür ederek mihrabına çiçeklerden bir çelenk sunmasını emretmiştir. Gregory ise Hıristiyanlığını açıklamış ve kralın bu isteğini reddetmiştir. Bu arada soylulardan birisi, Gregory'nin Tridat'ın babasını öldüren Anag'ın oğlu olduğunu açıklamıştır. Tridat bunun üzerine Gregory'i zincire vurdurmuş, ve onu Arttaşat kalesinde derin bir kuyuya hapsedirmiştir. Gregory burada 15 sene boyunca kalmıştır.

Gregory'nin zindanda bulunduğu sırada, rivayetlere göre, Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlara karşı girişilen işkencelerden kurtulan bir bakireler topluluğu Eçmiyazin'e varmıştır. Bu bakire topluluğu içerisinde eşsiz bir güzelliğe sahip olan Heripsime bulunmaktadır. Heripsime'nin güzelliği Ermeni Kralı Tridat'ı etkilemiş ve kral onunla

Karekin Khaçaduryan'ın kaleme aldığı “Surp Krikor Lusavoriç” adlı kitap, Çeviren Yervant Gobelyan, <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/lusavoric/lusavoric.htm>].

evlenmek istemiştir. Ancak rahibe bu teklifi reddedince kral onu ve 32 arkadaşını öldürmüştür. Kral Tridat, Heripsime'nin etkisinden kurtulamamış ve cinnet hastalığına maruz kalmış ve kendisini hayvan gibi hissetmeye başlamıştır. Hastalıktan kurtulmak için en iyi hekimlere başvurulmakla yetinilmemiş, atalarının tanrılarına da müracaat edilmiş, fakat bir sonuç elde edilememiştir. Kral'ın kız kardeşinin gördüğü bir rüya üzerine Gregory kuyudan çıkarılmış, ve kral Gregory'nin duası ile iyi olmuştur. Bu olay ve Gregory'nin vaazları etkili olmuş Kral Tridat Hıristiyanlığı kabul etmiştir ve 301 yılında krallığın resmi dininin Hıristiyanlık olduğunu açıklamıştır [Küçük, 1997: 40-43; Uras, 1976: 120-121; Chakmakjian, 1956: 14].

Bu sırada, Gregory henüz bir din adamı sıfatına sahip değildi. Gregory, 302'de çocukluk dönemindeki koruyucusu ve hamisi olan Kayseri Metropolidi Leontius'un yanına gitmiş ve onun tarafından kutsanarak Ermenilerin Katogikosu³ olarak takdis edilmiştir. Gregory bundan sonra, krallık yetki ve imkanlarından istifade ederek kralın desteği ile Hıristiyanlığı yaymaya başlamıştır. Eski inanca ait tapınaklar imha edilmiş, bazıları kiliseye çevrilmiştir [Chakmakjian, 1956: 14].

Ermeni milletinin ilk kilisesi Vaghashapat'ta (Eçmiyazin) kurulmuştur. Bu kilise Ermeni Kilisesi'nin anası kabul edilmiştir. Aziz Gregory rüyasında Hz. İsa'yı görmüş ve İsa ona kilisenin yapılacağı yeri işaretletmiştir. Bundan dolayı oraya "*Tanrının biricik oğlunun indiği yer*" anlamında Eçmiyazin adı verilmiştir [http://www.sain.org/Armenian.Church/intro.txt].

Bu kilise her ne kadar Meryam Ana'nın adına adanmışsa da, bu isim her zaman ve her fırsatta kullanılmayıp, Kutsal Eçmiyazin Katedrali olarak tanınmış ve isminde özellikle "*Tanrının Tek Oğlunun İndiği Yer*" anlamının vurgulanması daha da önemsenmiştir. Bugüne kadar da dünyanın her tarafında bu sıfatla anılmakta "*Ermeni Halkının İncasının ve Kilisesinin Tek Ruhani Merkezi*" olarak bilinmekte ve tanınmaktadır [http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/lusavoric/lusavoric3o.htm].

³ Kilisenin başında bulunanlara "*milletin temsilcisi*" anlamına gelen, dini oluşu kadar siyasi işlerde de önemli rol oynayan "*Katogikos*" denilmiştir [Küçük, 1997: 45; Koçaş, 1990: 58].

Aziz Gregory Hıristiyanlığın Ermeni halkı arasında yayılması ve kök salması için büyük gayret sarf etmiştir. Okullar açmış, din görevlileri yetiştirmiş ve manastırlar kurmuştur. Ermeni Kilisesi hiyerarşisini düzene koyduktan sonra Erzincan yakınındaki günümüzde Keşiş Dağı olarak bilinen Sebuş Dağı'nda inzivaya çekilerek kendisini duaya adayan Gregory oğulları Arisdages ve Vrtanes'i episkopos olarak takdis etmiştir. Arisdages Aziz Gregory'un sağlığında vekaleten O'nun görevini sürdürmüştür [<http://www.bolsohays.com/makaleac.asp?referans=85&kontrol=1>]. Aziz Gregory'nin kurduğu kilise oğulları tarafından devam ettirilmiş ve hiçbir müdahale olmadan muhtar ve milli bir kilise olarak varlığını sürdürmüştür. İlk kilise hiyerarşisi Eçmiyazin Kilisesi ve Katogikosluğu ile başlamış, daha sonra Hıristiyan Ermeni kiliseleri çoğalmıştır [Küçük, 1997: 44-45].

1. 3. Hıristiyanlık'ta Ermeni Kilisesi'nin Yeri

Ermeni Kilisesi'nin Hıristiyanlık içindeki yerini ve Latin-Ortodoks kiliselerinden farkını ortaya koyabilmek için öncelikle Hıristiyanlık inancının geçirdiği birtakım aşamaları incelemek ve Hıristiyanlık bu aşamalardan geçerken Ermenilerin ve Ermeni kilisesinin ne durumda olduğuna bakmak gereklidir. Hıristiyanlıktaki ihtilafları halletmek için IV. yüzyıldan başlayarak asırlar boyunca devam eden, önce İznik, Efes ve İstanbul'da ve son olarak da Roma'da toplanan konsüllerin aldıkları kararlara rağmen ihtilaflar tamamen halledilememiştir [Koçaş, 1990: 59]. Hıristiyanlık dünyasında, birkaç farklı görüş hariç İznik, İstanbul ve Efes'te yapılan ilk üç konsül evrensel olarak kabul edilmektedir [Küçük, 1997: 145].

1. 3. 1. İznik Konsülü (325):

Bizans İmparatoru Constantin dini anlaşmazlıkları bir sonuca bağlamak için Nicéa'de (İznik) 325 yılında bir sinod toplamıştır. Bu toplantıya yüksek rütbeli 318 Hıristiyan din adamı ve çeşitli görüşe sahip 2048 kişi katılmıştır [Uras, 1976: 122; Küçük, 1997: 146]. 325 yılındaki İznik Konsülü'nde İsa-Mesih'in tanrılığı görüşü benimsenmiştir. Arius ismindeki İskenderiyeli bir Episkopos, buna karşı çıkarak, Oğul'un ezeli ve ebedi

olmadığını, yaratılmış bulunduğunu ve Oğul'dan önce Baba'nın var olduğunu iddia etmiştir. Ancak Arius'un görüşü reddedilmiş ve taraftarlarıyla birlikte sürülmüştür [Küçük, 1997: 147-148].

Bu dogmatik karardan sonra konsül disipliniyle ilgili bazı kararları da müzakere etmiştir. Kutlanması tartışma konusu olan Paskalya Bayramı'nın daima Pazar günü kutlanmasına karar vermişlerdir. Fakat bu kutlama hiçbir zaman Yahudi Bayramı ile aynı zamanda olmayacaktı. Yine bu konsül sırasında papaz sınıfını disipline eden 20 karar alınmıştır. Bundan böyle piskoposlarla ilgili takdislerde üç piskopos olacak ve imparatorluğun idari taksimine göre kilise teşkilatı tasvip görmüştü. Aslında bu kararlar metropolitlerin, imparatorluk eyaletlerindeki piskoposlara göre imtiyazlı pozisyonu kabul edilmiş oluyordu. Böylece, ileride patrik olarak adlandırılacak olanlar için bir bekleme taşı oluşturulmuştur [Dvornik, 1990: 7].

İznik Konsülü'ne Ermeni Kilisesi'nden temsilci olarak Gregory'nin oğlu Aristakes katılmış ve Ermeni Kilisesi burada alınan kararları benimsemiştir [Uras, 1976: 122; Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983: 15; Küçük, 1997: 148].

1. 3. 2. İstanbul Konsülü (381):

İznik Konsülü'nde Arius'un mahkum edilmesi, bu fikirlerin değişik yerlere yayılmasına ve taraftar kazanmasına yol açmıştır. Arius'un görüşleri, "Ariyanizm" ismiyle bir hareket halini almıştır. Ancak zamanla Ariyanizm içinde değişik anlayışlar ortaya çıkmış ve kendi içinde bölünmeler olmuştur [Küçük, 1997: 149-151]. Bu yanlış doktrininin mahkum edilmesi için İskenderiye ve Roma'da birçok mahalli sinod toplanmıştır. Buna rağmen İmparator Büyük Theodos (379-395), imparatorluğun tüm doğu kısmının piskoposlarını bir konsülde toplamayı, böylece Arius ve taraftarlarını ve Kutsal Ruhun tanrısal tabiatını kabul etmeyen bu yeni görüşü benimseyenleri mahkum ederek kilisenin zaferini göstermeye karar vermişti. Macedonien'in görüşleri özellikle Doğu'da yayıldığı için 381'de İstanbul'da toplanan bu konsüle Batı piskoposları dahil edilmemişti [Dvornik, 1990: 11].

150 piskoposun katıldığı konsülde, Macedonien'in görüşü şiddetle reddedilmiş ve Kutsal Ruh'un Tanrılığı'na karar verilmiştir. Kutsal Ruh ile Tanrı'nın ruhu aynı mütalaa edilmiş ve birleştirilmiştir. İstanbul konsülüne Ermeni Kilisesi'nden temsilci katılıp katılmadığı pek belli değildir; ancak konsül kararları Ermeni Kilisesi'nce kabul edilmiştir [Küçük, 1997: 149-151].

1. 3. 3. Efes Konsülü (431):

430-431 yıllarında İstanbul'da dini bir sorun daha ortaya çıktı. Meryem, Allah'ın anası mı, yoksa sadece İsa'nın anası mı olarak anılacak ve nitelendirilecekti? İstanbul Patriği Nestorius, İsa'da iki şahsiyet kabul ediyordu. Meryem sadece İsa'nın anası, yani bir insanın anasıdır. Bu sebeple kendisine, Allah'ı doğuran değil, İsa'yı doğuran adı verilebilir. Bu düşünceye birçok din adamı karşı çıktı. Bunun üzerine 431 yılında Efes'te 200 episkoposun hazır bulunduğu bir konsül toplandı [Uras, 1976: 123; Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983: 16]. Konsülde, İsa'nın insanüstü bir kişiliğe sahip olduğunu kabul eden fakat tanrılığını reddeden Nestorius'un görüşü mahkum edilmiş ve İstanbul Patrikliğindeki görevinden alınmıştır [Küçük, 1997: 153]. Bunun üzerine İstanbul'dan ayrılan Nestorius, Urfa (Edesse) bölgesine giderek buralarda Nesturilik mezhebini yaymaya başladı. Bu konsülde Ermenilerden temsilci bulunup bulunmadığı konusu pek açık değildir [Uras, 1976: 123; Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983: 16]. Ancak İran'a karşı Hıristiyanlığı savunma mücadelesi içinde olduklarından dolayı, temsilci bulunduramamış olmaları ihtimali ağır basmaktadır. Buna rağmen konsül kararlarını kabul etmişlerdir [Küçük, 1997: 155].

1. 3. 4. Kadıköy Konsülü (451) ve Ermeni Kilisesi:

Efes Konsülü, Roma ve İstanbul Kiliselerince kabul edilmemişti. Buna karşı, Roma ile İstanbul birleşmiş, yeni İmparator Mercien'i ikna etmiş ve 451'de Kadıköy (Chalcedoine) Konsülünü toplamayı başarmışlardır. Kadıköy Konsülü'ne 520 piskopos katılmıştır. Bu toplantıda, Mesih, İsa'nın birbirinden ayrılmayan, fakat birbirine de

karışmayan bir şahısta birleşmiş “iki tabiat” formülü kabul edilmiş ve Meryem’in “Tanrı’nın Annesi” olması teyit edilmiştir. Kadıköy Konsülü’nde hem Nasturilik ve hem de Monofizitlik mahkum edilmiştir [Küçük, 1997: 158-160].

Bu sıralarda İranlılarla devamlı mücadele halinde bulunan Ermeni Kilisesi, Kadıköy Konsülü’ne iştirak edememiştir [Koçaş, 1990: 59]. Ermeniler İran Hükümdarı Yazdegerd’e karşı dinlerini koruma savaşı yaparlarken, Bizans İmparatoru Mercien’den yardım istemişler fakat imparator kendilerine yardım etmemiştir. İranlılar ise bu durumdan yararlanmasını bilmiş ve Bizanslılardan ümitlerini kesen Ermeniler de İranlıların egemenliği altına girmiştir. Bunun üzerine merkezlerini Tovin’e aktaran Ermeniler, hem Bizans Kilisesi’nden ve hem de Roma Kilisesi’nden ayrılmışlardır [Chakmakjian, 1965: 16; Uras, 1976: 125; Hocaoglu, 1976: 40; Koçaş, 1990: 59; Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983: 16].

Ermeni toplumu ve ruhaniler kendi iç meseleleri ve İranlılarla yapılan mücadeleler sebebi ile katılamadıkları Kadıköy Konsülü’nden çıkan “İsa’nın iki tabiatlı” olduğu görüşünü kabul etmemişlerdir. Çünkü, Gregoryen Ermeni Kilisesi bu görüşün zıttı olan “İsa’nın tek tabiatlı” olduğu şeklindeki Monofizit görüşü benimsemiştir. Bu kararı ile Gregoryen Hıristiyanlığı yani Ermeni Kilisesi, Hıristiyan aleminin büyük bir çoğunluğuna ters düşmüş oldu. Bundan sonra Ermeniler kiliselerinin ruhani lideri olan Eçmiyazin Katogikosluğu’na tabii olmuşlardır [Kılıç, 2000b: 49-50]

Bizanslılara kızan Gregoryen Ermeni Kilisesi, 491’de Eçmiyazin’de Kadıköy Konsülü kararlarını bir kez daha reddetmiştir. Bununla da yetinmeyerek, Katogikos Nerses zamanında 526-527 yılında Tovin’de yapılan sinodda Ermeni Kilisesi Evrensel Kilise’den (Katolik) kesin olarak ayrılmıştır. Tovin’deki bu buluşmada Kadıköy kaidelerinden çift tabiat doktrini resmen kınamışlar ve Arius, Nestorius ve Eutyches’i aforoz etmişlerdir. Bu sinodda İsa’da bir tabiat olduğuna inanmak gerektiği kararlaştırıldı. 551 yılında, Kadıköy akidelerinin tekrar kınandığı ve Grek Kilisesi ile bütün ilişkilerin sona erdirilmesi kararının verildiği ikinci sinod toplanmıştır. Ve hatta bu toplantıda ilk yılı M. 551 olan yeni Ermeni dini takvimi kabul edilmiştir

[Chakmakjian, 1956: 17]. Böylece, Kadıköy Konsülü kararlarının tartışıldığı I. ve II. Tovın sinodlarında Ermenilerin kendi görüşleri karara bağlanmıştır [Küçük, 1997: 167].

Ermeni Kilisesi'nin tarihi tetkik edilirken devamlı göze çarpan bir husus, bu kilisenin gerek Bizans gerekse Roma Kilisesi'nin nüfuzuna girmekten kaçınma çabasıdır. Bu durum Ermeni topluluğunun siyasi bakımdan aleyhine sonuçlanmıştır. Ancak kilisenin menfaati toplumun menfaatinden önde tutulduğu için bu politika hiç değişmemiştir.

Ermeni Kilisesi'ni diğer Hıristiyan Kiliselerden ayıran en önemli özellikleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1) Gregoryen Ermeni Kilisesi milli bir kilisedir. Ruhani başkanı, en yüksek dini otoritesi, “*milletin temsilcisi*” anlamında “*Katogikos*” olarak isimlendirilmektedir.
- 2) Ermeni Kilisesi'nin birinci derecedeki merkezi, Ermenistan'da Erivan yakınlarındaki Eçmiyazin'dedir. Eçmiyazin Kilisesi'nin yerinin İsa tarafından belirlendiğine inanılmaktadır. Kilisenin Petrus tarafından değil, İsa tarafından gönderilmiş havariler tarafından kurulduğu ve bu kilisenin kurucusu olarak da bizzat Hz. İsa kabul edilmektedir.
- 3) Roma'nın üstünlük ve dini egemenliğini kabullenmezler.
- 4) Ermeni Kilisesi, ilk üç konsülü kabul etmektedir. Kadıköy Konsülünü ve Kadıköy (Chalcedoine) ruhani meclisinin kararlarını kabul etmezler.
- 5) İsa'da iki tabiatı inkar ederler. Yani, kendisinde baba ile aynı nitelik ve öz, bir kişilik ve Tanrısallık görürler.
- 6) A'raf⁴ (Purgatoire) 'a inanmazlar.
- 7) Papa'nın günah çıkarma güç ve yetkisine inanmazlar.
- 8) Madag denilen hayvan kurbanını ve çok eski zamanlardan kalma bazı tören ve ayinleri korurlar [Uras, 1976: 126; Küçük, 1997: 290-295; Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983: 17; Hocoğlu, 1976: 41-42; Kılıç, 2000a: 30-31].

⁴ Ermeniler öldükten sonra Ara'fı yani özel yargılamayı kabul etmemektedirler. İnsan ölünce, hemen ya sonsuz cezaya veya sonsuz mutluluğa ulaşacağına inanılmaktadır [Küçük, 1997: 291].

1. 4. Ermeni Kilise Merkezleri

Ermenilerin büyük çoğunluğu %90'ı Gregoryen mezhebindedir. Geri kalan Ermenilerin %7'si Katolik ve %3'ü Protestan'dır. Tarihte Eçmiyazin'den sonra Sis ve Ahtamar'da Katogikosluk merkezleri olan Gregoryen Ermeni Kilisesi'nin bugün iki Katogikosluk, iki de patriklik merkezi vardır. Eçmiyazin ile Beyrut Katogikosluk; İstanbul ile Kudüs'te Patriklik bulunmaktadır [Küçük, 1997: 173].

Bağımsız Kilikya Katogikosluğu ile özerk İstanbul ve Kudüs Patrikliklerinin önderleri, Eçmiyazin'deki Başpatrik ile manevi beraberlik ve uyum içersinde, Ermeni Kilisesi'nin dünyadaki başlıca dört önderi sayılırlar. Ayrıca 68 Ermeni Apostolik episkoposu farklı bölge, makam ya da görevlerde dünyanın dört bucağındaki Ermeni imanlılara dini hizmet götürmektedir.

Ermeni Kilisesi Baba'ya, Oğul'a ve Kutsal Ruh'a, yani Kutsal Üçlük olarak bildirilen Tek Allah'a inanarak, bu imanı öğreten İznik (325), İstanbul (381) ve Efes (431) Evrensel Kilise Konsüllerini ve Apostolik, İznik ve Datev iman ikrarnamelerini kabul eder. İmanlıların ruhsal yaşamı Vaftiz, Teyit, Tövbe, Rab'bin Sofrası, Tansip, Nikah ve Son Vecibeler ayinleriyle manen beslenir ve düzenlenir. Ermeni Kilisesi'nde "başu el koyarak" atamayla verilen Sargavaklık (diakonia), Rahiplik ve Episkoposluk başlıca üç kilise rütbesini oluşturur. Geleneksel olarak, kadınlar okuyuculuk gibi astrütbelere, üstürütbelerden de sargavaklığa atanabilir. Ermeni Kilisesi'nde evlenen rahipler vardır, bunlara Türkçe'de Grekçe'deki gibi "papaz" denmektedir. Patrikler ve katogikoslar ise bekar rahipler arasından seçimle görevlendirilir.

Aynı zamanda "Tanrı Nefesi" (Ermenice'de Astvadzaşunç) olarak adlandırılan Kitabı Mukaddes, Aziz Mesrob Maştots tarafından 404 yılında icat edilen Ermeni yazısıyla Ermeni diline kazandırılan ilk kitaptır. Ermenice Kitabı Mukaddes önce Süryanice "Peşitta"dan, on yıl kadar sonra da İstanbul'daki Grekçe orijinalinden çevrilmiştir. İmanlıların her gün Kitabı Mukaddes'ten bölümler okumaları kilise tarafından desteklenmektedir.

Ermeni Kilisesi'nin takviminde üç çeşit gün vardır: İsa Mesih'in yaşamına ilişkin olayların kutlandığı bayramlar, azizlerin anıldığı yortular ve perhiz ya da oruç günleri.

Ermeniler'in "Çardak Bayramları" dedikleri en büyük kutlamaları Kutsal Doğum (Ermenilerce 5/6 Ocak'ta kutlanır), Kutsal Diriliş, Kutsal Değişim, Kutsal Meryem Ana'nın Tanrı katına alınması ve Kutsal Haç bayramlarında yapılır [<http://www.armenianpatriarchate.org.tr/tr/intro.htm>].

1. 4. 1. Katogikosluk Merkezleri

1. 4. 1. 1. Eçmiyazin Katogikosluğu

Tüm dünyaya yayılmış bulunan Ermeni Kilisesi'nin manevi merkezi Ermenistan'ın başkenti Erivan yakınlarındaki "*Kutsal Eçmiyazin*"dir. Burası ilk Ermeni dini merkezidir. Eçmiyazin Kilisesi Gregory tarafından kurulmuş ve ona milletin temsilcisi anlamına gelen Katogikos unvanı verilmiştir. Bu unvan, dini merkezin de adı olmuş ve buraya Katogikosluk denilmiştir [Küçük, 1997: 173-175]. Eçmiyazin Katogikosu, "*Tanrının inayetine mazhar olan ve Hz. İsa'nın hizmetçisi, bütün Ermenilerin katogikosu ve Kutsal Eçmiyazin Manastırı'nın Patriği*" unvanlarını taşımaktadır [Fortescue, 1872: 125]. Bütün dini hiyerarşideki kişiler rütbelere göre bir sıraya dizilseler, kilisenin en yüksek makamında bütün Ermenilerin Katogikosu olan Eçmiyazin yer alır [Gulesserian, 1970: 47; Chakmakjian, 1965: 21].

Ermeni Kiliseleri'nin anası kabul edilen Eçmiyazin Katogikosluğu, Ermeniler arasında çok özel bir yere sahiptir⁵. Eçmiyazin Katogikosluk merkezi birtakım siyasi sebepler

⁵ "Ermeni Kilisesi'nin baş mabedi Eçmiyazin'dir ve bütün Ermeni imanlılarının ve hatta imansız da olsalar bütün Ermenilerin manevi lideri Eçmiyazin Baş Patriği ve Katogikosudur. Ermeni Kilisesi'nde episkoposları takdis etmek ve bütün Ermenilerin vaftizinde kullanılan kutsal yağ "Moron"u takdis etmek yalnız Katogikoslara düşer. Bu Katogikosluk dışında hiçbir dini makam bütün dünya Ermenileri dini ve manevi liderliğinde olamaz. Ama bunun yanında Ermeni Kilisesi'nin Hıristiyanlıktaki en önemli mahalli olan İsa Mesih'in çarmıha gerilip öldüğü, sonra dirilip göğe çıktığı Kudüs Ermeni Patrikliği hiyerarşik sırada Eçmiyazin'den sonra ikinci yeri işgal eder. Kudüs'te bulunan Ermeni Patriği de Eçmiyazin hiyerarşisi altında bir dini liderdir ve Eçmiyazin Katogikosu'nun manevi otoritesi altındadır. Fatih zamanında Patriklik sıfatına haiz olan İstanbul Ermeni Patrikliği de bütün dünya Ermenilerinin dini lideri olarak dini hiyerarşide Eçmiyazin baş patrikliği ve Katogikosluğu ve Kudüs patrikliklerinden sonra üçüncü sırayı işgal eder. Bütün dünyada Eçmiyazin, Kudüs ve İstanbul patriklikleri beraber anılır. Kilikya Katogikosluğu ise maalesef tarihteki hatalardan kaynaklanarak meydana gelmiş bir anormallikten uzağa gidemez. Bu anormallik zamanında Ahtamar'da ve diğer bazı yerlerde de katogikosluklar kurulmuştur. Kilikya Katogikosluğu bilhassa 1956 senesinden sonra dünya Ermenileri içinde nifak saçan bir duruma belki istemeden düşmüş, İsa Mesih'in öğretisi ve yollarından ayrılarak Amerika ve bazı ülkeler Eçmiyazin riyasetinde olan bölgelerde Eçmiyazin episkoposlarına karşı bir de Kilikya Katogikosluğu episkoposu

dolayısıyla Divin, Ani, Runkale, Sis ve sonunda tekrar 1441 yılında , Eçmiyazin'e taşınmıştır [Gulesserian, 1970: 48]. Fakat Ana Kilise geçici olarak başka mahallere taşınmış olsa bile, Eçmiyazin'e gösterilen hürmet hiçbir zaman eksilmemiştir [Papazian, 1991: 43-58].

Eçmiyazin Katogikosluğu, Aziz Aydınlatıcı Gregory'nin "Kutsal Kalıntısı" ve Ermenilerin en ünlü mabedi olması sebebiyle "hac" yeri kabul edilmektedir. Bu fonksiyonu itibariyle orası, tarihte de günümüzde de hem siyasi hem dini otoritelerin dikkatini üzerine çekmiştir. Diğer Hıristiyan gruplar orayı kendileriyle aynı paralele çekmek istemiştir.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasıyla Ermenistan bağımsız bir devlet olmuş ve Eçmiyazin Ermenistan'da kalmıştır. Eçmiyazin Katogikosluğu'nun yetki alanı, Ermenistan dışında da hemen hemen dünyadaki bütün Ermenileri kuşatmaktadır. Her ne kadar Kilikya Katogikosluğu adı ile Beyrut'ta bir katogikosluk daha varsa da Eçmiyazin Katogikosluğu birinciliğini korumaktadır [Küçük, 1997: 182-184].

Ermenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Eçmiyazin katogikosluğu da Rusya'nın yönetiminden görünüşte çıkmış oldu. Katogikosluğa II. Karekin Sergisyan, I. Karekin unvanıyla seçildi (4 Nisan 1995). I. Karekin'in Eçmiyazin Katogikosluğu olması, Katogikosluk merkezini teke indirmeyi ve Kilikya Katogikosluğu'nu devreden çıkarmayı gündeme getirmiştir [İlter, 1999: 104].

2001 yılı Ermeni Kilisesi'nin 1700ncü kuruluş yıldönümü olarak kutlanmıştır. Ermenistan'da Hıristiyanlığın 1700ncü yıl kutlamaları ayrıca Ermenilerin bir millet

atayarak kanayan yaraları kangrenleştirme yarışına çıkmıştır. Eçmiyazin bütün dünya Ermenilerinin, ve hatta Roma Katolik ve Protestan imanındaki Ermenilerin de en büyük ve ulu Hıristiyanlık makamıdır. Bu açıdan, hiçbir dini ermeni müessesesi Eçmiyazin'le aynı seviyede olamaz ve de olmamıştır. Eçmiyazin Ermeni Kilisesi, bu dünya yüzündeki Hıristiyanlık izdüşümünü sembolize eder dersek bizi aşırı söz söyleyen olarak görmezler inşallah" [Ohannik Agopcan, Eçmiyazin'in Ermeni Kilisesi'ndeki Yeri, <http://www.hytert.com/yazi3.asp?s=0&AltYazi=Makaleler+%5C%3E+Kilise&Id=144&DilId=1>].

olarak hayatta kalmalarının da kutlamasıdır [a]<http://web2.infotrac.galegroup.com>]. Bu sebeple, Papa II. John Paul normalden daha güçsüz görüldüğü ve zorlukla yürüdüğü halde Ermenistan'ı, Hıristiyan bir devlet olarak 1700ncü yılını kutlamak için ziyaret etmiştir [<http://web3.infotrac.galegroup.com>]. Papa, Ermeni Apostolik Kilisesi'nin başı ve bütün Ermenilerin Kutsal Katogikosu II. Karekin ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan tarafından karşılandı. Papa, Ermenistan ziyareti sırasında 1915 katliamının kurbanları için diktirilen anıta giderek çelenk koydu [b]<http://web2.infotrac.galegroup.com>] Burada yaptığı konuşmada Papa şunları söylemiştir: *“Ermeni halkına yapılan korkunç şiddetten dolayı üzgünüz ve bütün dünya hala böyle bir insanlık dışı davranışı hatırlamaktan dehşete düşmektedir”* [<http://web3.infotrac.galegroup.com>].

Ermenistan ziyareti sırasında Papa, Aziz Eçmiyazin Kilisesi'nde 2.5 saat süren bir ayin gerçekleştirdi. Türk sınırı yakınındaki Khor Virap Manastırını ve Azizi Gregory Şapelini ziyaret etti [b]<http://web2.infotrac.galegroup.com>]. Eçmiyazin'deki ayin sırasında Parkinson hastalığından dolayı çok ıstırap çeken Papa'nın vaazının geri kalan kısmını güçlkle tamamladığı görüldü [<http://web3.infotrac.galegroup.com>]. Dış işleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklamaya göre Papa'nın ziyareti sırasında Ermenistan'a 7.000 hacı gelmiştir [b]<http://web2.infotrac.galegroup.com>]. Ermenistan'da bu ziyaret dolayısıyla birtakım hazırlıklar içine girmiştir. Hıristiyanlığın 1700ncü yıldönümü törenleri için Kilise büyük bir proje boşaltmış ve bu proje çerçevesinde 17.000 ağaç dikilmiştir. Ayrıca Ermenistan'daki 20 tarihi kilise binaları yeniden restore edilmiştir⁶ [a] <http://web2.infotrac.galegroup.com>].

⁶ 2001 yılı için belirtilmesi gereken önemli bir nokta da bu yılın Ermenilerin bir millet olarak Hıristiyanlığı kabullerinin 1700. yılı olmasıdır. Genel kabule göre Ermeniler tarihte Hıristiyanlığı kabul eden ilk millettir ve din unsuru Türklere karşı Batı kamuoyunda din unsurunu yoğunlukla kullanagelmışlerdir. Hatta bu konuda bir adım ileri giden Ermeniler kendilerini “Hıristiyanlığın şehit milleti” olarak tanıtmaktadırlar. Buna göre Ermenileri “şehit eden” Müslüman Türklere dir. Bu anlamda Ermeni lobileri 2001 yılını büyük bir fırsat olarak gördüler ve yılın başından itibaren siyasi kampanyalarını dini unsurlar ile süslemeye çalıştılar. Yüzyıllardır Eçmiyazin Kilisesi ile arası soğuk olan Papa'nın Ermenistan ziyareti teklifini kabul etmesi ise bu kampanyayı taçlandıracaktı. Ermenilerin planı 2001 yılı sonbaharında Türkiye'yi tekrar köşeye sıkıştırmaktı. Fakat 11 Eylül olayları tüm bu planları kökten değiştirdi, ilk olarak Papa II. John Paul'un Ermenistan ziyareti dünya kamuoyunda beklenen ilgiyi göremedi ve ziyaret Ermenileri hayal kırıklığına uğrattı. Papa yapmış olduğu ziyaret ve 1915 yılında Türklere katliam yapıklarını ima eder konuşmalarıyla Türk tarafının da tepkilerine yol açtı. Fakat Ermeni tarafındaki hayal kırıklığının daha fazla olduğu söylenebilir. Ayrıca ziyaretin olduğu günlerde (24 Eylül) ABD - Taliban çekişmesinin doruk noktasına ulaştığı ve ABD'nin askeri operasyonu başlatmak için Papa'nın ziyaretinin sona ermesini beklediği hatırlanacak olursa dünya kamuoyunda Ermeni iddialarına

1. 4. 1. 2. Sis (Kilikya-Beyrut) Katogikosluğu

IV. yüzyılın (301) ilk yıllarından X. yüzyıla (901) kadar Gregoryen Ermenilerin tek bir dini merkezi olmuştur. X. yüzyıldan sonra katogikosluk çeşitli yerlere taşınmış, bu taşınmanın neticesinde de aynı anda birkaç katogikosluk ortaya çıkmıştır. Eçmiyazin ve çevresi Moğollar tarafından işgal edilince Ermeniler, çeşitli yerlere dağılmışlardır. Bu dağılma sırasında Gregoryen Ermeni Katogikosu da kutsal kabul edilen bazı emaneti alıp Kozan tarafına gelmiştir. Kozan havalisinde karar kılınınca, Sis'teki manastır ve kilise inşa edilmiştir [Küçük, 1997: 185]

Moğolların çekilmesinden sonra Ermeniler, Eçmiyazin'de toplanıp eski mabetlerini onarmış ve Sis'te Katogikos bulunan zatı kutsal emanetler ile birlikte Eçmiyazin'e davet etmiştir. Fakat katogikos, ailesi uzun zamandan beri Sis'te yerleşmiş oldukları gerekçesiyle Eçmiyazin'e geri dönmemiştir [Küçük, 1997: 181-182]

Ermeni Patrikhanesinin şeref payesini taşımış olmakla birlikte burası artık sadece bir piskoposluk bölgesi haline gelmiştir. Sis, uzun yıllar boyunca katogikosların merkezi ve onların Eçmiyazin'e geri dönmelerinden sonra XVIII. yüzyılın ortalarına kadar da ayrılıkçı patrikhanelerin kurulduğu bir yer olarak hatırlanmaktadır. [Fortescue, 1872: 131].

Sis Katogikosluğu'nun otoritesi Asya Türkiyesi'ndeki Gregoryen Ermenilerin büyük bir kısmını kuşatmaktadır. 1915'ten önce, Adana, Aleppo, Sivas, Angora ve Harput sınırları içerisinde 16 piskoposluk bölgesi Sis'e bağlıydı. Kıbrıs adası Sis ve Kudüs arasındaki bazı tereddütlerden sonra Sis Katogikosluk bölgesi içine yerleştirildi [Gulesserian, 1970: 51].

kulak verecek ciddi bir odağın bulunmadığı kolayca tahmin edilebilir. Din konusunda belirtilmesi gereken diğer bir nokta ise Türkiye'nin aleyhine bir gelişmeye işaret eder. Medeniyetler Çatışması adı altında geliştirilmeye çalışılan yeni planlar Türkiye'yi dış dünyada hemen hemen her cephede ciddi sıkıntılara sokacaktır. Din öğesini yoğunlukla kullanmaya çalışan Ermeniler, Hıristiyan - Müslüman gerginliğinden gerek Azerbaycan ile ilişkilerinde, gerekse Türkiye ile ilgili sorunlarında sonuna kadar yararlanmaya çaba göstereceklerdir [Sedat Laçiner, 11 Eylül Olayları (Yeni Terörizm) ve Ermeni Sorunu, Stratejik Analiz, cilt 2, Sayı 19, Kasım 2001, <http://www.haberbilgi.com/haber/ermeni/sta-0111/11eylul.html>].

Birinci Dünya harbine kadar Sis'te faaliyet gösteren Sis Katogikosluğu Halep'e gitmiştir. Daha sonra katogikosluk Beyrut yakınlarındaki Antelias'a taşınmıştır. Günümüzde Sis Katogikosluğu, Beyrut yakınındaki Antelias'ta "Kilikya Katogikosluğu" adıyla faaliyet göstermektedir [Küçük, 1997: 187].

1. 4. 1. 3. Ahtamar Katogikosluğu

Eçmiyazin ve çevresinin işgal edilmesiyle Katogikosluk merkezi Eçmiyazin'den Divin'e taşınmıştır; Divin'in istilasıyla da bir müddet merkezlessiz kalmıştır. Katogikos V. Hovannes'in son zamanlarına doğru, yaklaşık 930'lu yıllarda merkez Van'a taşınmıştır. Daha sonra Katogikosluk, Van'daki Ahtamar Adası'na yerleştirilmiş ve burasını merkez edinmiştir. Hovannes'ten sonra gelen üç katogikos Ahtamar'da ikamet etmiş; fakat Katogikos Mokslu Ananya adanın yalnızlığından sıkılmış ve Ani'ye yerleşmiştir.

Ahtamar Katogikosluğu 1114 yılından itibaren müstakil bir merkez olarak görev yapmış; Miron yağı çıkarmış, piskopos takdis etmiş, yargı çerçevesinde etkisini göstermiş ve çevresindeki Gregoryen Ermenileri Eçmiyazin'e muhtaç etmemiştir. Van ve Bitlis havalisindeki piskoposlukları kapsamıştır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra tamamen yok olmuştur [Küçük, 1997: 188-191]

1. 4. 2. Patriklik Merkezleri

1. 4. 2. 1. Kudüs Patrikhanesi

Kudüs Patrikhanesi yüzyıllarca Filistin'de en çok da Mukaddes Şehir Kudüs'te Ermeni Kilisesi'nin değerlerini muhafaza görevini üstlenmiştir. 1917 yılına kadar yönetim açısından İstanbul Patrikhanesine bağlıydı. Patriklik boşaldıkça Kudüs Gregoryen Ermeni cemaati yedi adaydan oluşan bir listeyi İstanbul Patrikliğine sunuyordu. İstanbul Patrikliği'nin ruhban ve laiklerden oluşan iki kurulu sunulan adayları üçe indiriyordu. Genel Kurul, belirlenmiş bu adaylar arasından gizli oyla ve katılanların çoğunluğunun oyu ile Kudüs Patriği'ni seçiyordu. Filistin'in işgalinden sonra İngilizler Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin İstanbul'dan bağımsız olduğunu ilan etti. Ve patriklik seçimlerinin

bundan sonra İngiltere Kralı tarafından tasdik edileceğine karar verdi [Gulesserian, 1970: 54].

Günümüzde Patriğin seçimi Kudüs piskoposlarınca yapılmaktadır [Küçük, 1997: 192]. Suriye, Kıbrıs Adası ve Hindistan'daki bütün Ermeni Kiliseleri, Kudüs Patrikhanesi'ne bağlıdır. Patrik, Kudüs'te St. James Manastırında ikamet etmekte ve piskoposluk yetkileri olmayan 25 piskopos hizmetinde bulunmaktadır [Fortescue, 1872: 131]. Bugün, Patrik II. Torkom, Kutsal topraklar ve Ürdün'de yaşayan Ermeniler ve Ermeni vakıfları üzerinde nüfuzu bulunan Kudüs Patrikliği'nin başındadır [<http://www.armenianpatriarchate.org.tr/tr/default.htm>].

1. 4. 2. 2. İstanbul Patrikhanesi

Bizans döneminde İstanbul'da çok sayıda Gregoryen Ermeni bulunmasına rağmen bir patriklik merkezi yoktu. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra, Ortodoks Hıristiyanlara verdiği imtiyazı Ermenilere de vermek istedi. Bursa Gregoryen Ermeni Metropolidi Ovakim'e 1461 tarihinde Ortodoks Patrikhanesinin bütün ayrıcalıklarıyla birlikte İstanbul Ermeni patriği payesini verdi. Onun resmi unvanı İstanbul Başpiskoposu ve Türkiye Ermenilerinin Patriği idi. Patrikliğin yetkileri Türkiye'deki 45 piskoposluk bölgesini ve Mısır, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'daki Ermenileri kapsıyordu [Gulesserian, 1970: 52].

İstanbul Ermeni Kilisesi, 17 Mart 1863 tarihinde Sultan Abdülaziz tarafından onaylanan "Ermeni Milli Nizamnamesi" ile yönetilmeye başladı. Bu nizamname ile Kilise'nin yönetim yetkisi 140 üyeli Genel Kurul'a bırakılmıştır. Ermeni patriğini, dini ve siyasi kurul üyelerini seçmek bunaların faaliyetlerini denetlemek, alt kurullardan ve komisyonlardan gelen konuları karara bağlamak, Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni yürütmek Genel Kurul'un görevleri arasındaydı. Genel Kurul'un altında dini ve siyasi işleri yönetmek için iki ayrı kurul daha bulunurdu. Dini kurul ruhban sınıfına mensup 14 üyeden oluşur, diğeri tamamen laiklerden oluşan 20 kişilik siyasi kuruldur [Gulesserian, 1970: 54; Küçük, 1997: 196].

II. Abdülhamit'ten sonra nizamnamede bazı değişiklikler olmuştur. Günümüzde İstanbul Ermeni Patrikliği ruhani ve cismani üyelerden oluşan kurulca ve Ermeni Milleti Nizamnamesi hükümlerine uygun bir yönetimle yönetilmektedir. Günümüze kadar 80'den fazla piskopos, İstanbul Ermeni Patrikliği görevinde bulunmuştur. Patrikliğe seçilen piskoposlar ölünceye kadar bu görevi sürdürmektedir. Günümüzde Türkiye'de İstanbul Patrikliğine ait bir piskoposluk ve 45.000 civarında Gregoryen Hıristiyan bulunmaktadır [Küçük, 1997: 197-198]. Patriklik tahtına 21 Kasım 1998 günü yükselen II. Mesrob Mutafyan 84. İstanbul ve tüm Türkiye Ermenileri Patriği'dir. 2001 yılında tüm dünyadaki İstanbul Ermenileri, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin 540'ncü kuruluş yıldönümünü kutlamışlardır [<http://www.armenianpatriarchate.org.tr/tr/default.htm>].

Ermeni Kilisesi'nin kuruluşunun 1700'uncü yıldönümünü "rahiplik andını yenileme" fırsatı olarak değerlendiren İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından 15 Mayıs 2001'de bir toplantı yapılmış ve toplantının sonunda bir bildiri yayınlanmıştır. Bildiride özetle şöyle denilmiştir:

"İstanbul Patrikliği Rahiplerinin Bildirgesi"

"İstanbul Ermeni Patrikliğine bağlı Rahipler Topluluğu Genel Kurulu (Miapanagan Joğov) 15 Mayıs 2001 Salı günü Kınalıada'daki Patriklik konutunda toplandı. Surp Krikor Lusavoric Kilisesi'nde yapılan sabah dualarından sonra Patrik 2. Mesrob Hazretlerinin başkanlığında başlayan toplantıya Başepiskopos Şahan Srpazan Sivaciyen, Başepiskopos Karekin Srpazan Bekciyan, Episkopos Aram Srpazan Ateşyan, Rahip Sahak Maşaliyan ve Rahip Yeğişe Uçkunyanyan katıldılar, toplantının sekreterliğini Kıdemli Peder Dr Krikor Damatyan yaptı. Toplantıya Londra'da bulunan Rahip Bısak Hatapyan ve Roma'da bulunan Rahip Zakeos Ohanyan katılmadılar. Yaklaşık bütün gün süren toplantıda Ermeni Kilisesi'nin çeşitli güncel sorunları ve özellikle Patrikliğimiz rahiplerini ve yerel kilisemizi ilgilendiren konular hakkında görüş alışverişinde bulunuldu. Gündemdeki konular hakkında yapılan görüşmelerden sonra, aşağıdaki konularda Kilisemiz üyelerini bilgilendirmeye oybirliğiyle karar verildi:"

"1. İstanbul Ermeni Patrikliği Rahiplerinden oluşan topluluk Mesih'in Doğuşu ile başlayan Miladi takvime göre Üçüncü Milenyum'un başlamış olmasının ve Ermeni

Kilisesi'nin resmen tanınmasının 1700'uncu yıldönümünü rahiplik andını yenileme fırsatı olarak değerlendirmektedir. Tanrı ve halkımız önünde içilen bu ant Kutsal Kitap, Aziz Atalarımızın öğretileri ve Ermeni Resuli Kilisesi'nin kutsal gelenekleri üzerine kurulmuştur. Patrikliğimiz rahipleri dualarında sürekli olarak Kutsal Üçlük olarak vahy olan Tek Tanrı'dan merhamet ve lütuf dilemekte, Azize Bakire Maryam Astvadzadzin'in, Aziz Resuller'in, Aziz Krikor Lusavoriç'in, Aziz Çevirmenler'in, Aziz Atalar'ın, Aziz Munzeviler'in ve Aziz Şehitler'in şefaetlerini önemsemektedir.”

“2. İstanbul Ermeni Patrikliği Rahipleri, Patriklik Makamı'nın cemaatin ruhani yapılanmasına adanmış manevi misyonunun, bir zamanlar Bitlis'teki Amrdolu, İzmit'teki Armaş manastırlarının ve 1970'li yıllara dek Üsküdar'daki Surp Haç Tibrevank ruhban okulunun skolastik geleneklerinin, Patrikliğin asırlardır süregelen özerkliğinin ve imtiyazlarının, özellikle de saadetli patriklerimiz Bursalı Hovagim, Bitlisli Hovhannes, Zimaralı Hagop, Kağızmanlı Zakarya, Vanlı Mıgırdiç, Hasköylü Nerses Varjabetyan, Keremelli Horen Aşıkyan, İstanbullu Mağakya Ormanyacı, İstanbullu Yeğişe Turyan, Trabzonlu Karekin ve Yozgath Şnorhk Kalustyan'ın aktarmış oldukları ruhani-kültürel mirasın sadık koruyucularıdır.”

“3. İstanbul Ermeni Patrikliği Rahipleri, Ermeni Resuli Kilisesi'nin birliği ve bütünlüğü içersinde Surp Eçmiyazın'da bulunan İman Atamız Aziz Krikor Lusavoriç'in makamını Kilise'nin birinci ve ana makamı olarak tanımakta ve onun bekası ve ruhani yapılanması, Tüm Ermeniler Katogikosu'nun sağlığı ve ruhunun kurtuluşu için her gün Tanrı'ya dua etmektedirler. Patriklik Rahipleri aynı biraderane duygularla Antilyas-Beyrut'taki Kilikya Katogikosluğu ve Kudüs Patrikliği için, ve bu makamlarda bulunan Kilikya Katogikosu ve Kudüs Patriki'nin yaşamları ve onların üstlendikleri görevlerde başarılı olmaları için de dua etmektedirler. Patriklik Rahipleri, Ermeni Kilisesi'nin dört patriklik makamları arasında varolan bazı sorunların en kısa zamanda çözümlenerek Ermeni Kilisesi'nin dini öğreti ve dini törenlerdeki birliğinin yanı sıra kilise hayatının her alanında da mükemmel bir işbirliğinin sağlanabileceği inancında olup bunun halkımızın ruhani gelişimi ve tesellisi için gerekli saymaktadır.”

“4. İstanbul Ermeni Patrikliği Rahipleri, Ermeni Kilisesi hiyerarşisindeki dört makamında görev yapan patriklerden herhangi birinin yanılısız (anskhagan,

infallable)olduğunu kabul etmemektedir. Tek yanılmaz olan Mesih'in Kutsal Kilisesi'dir. Dolayısıyla kiltseyt ilgilendiren öğrett, ilahiyat, tüzük veya disiplin konularındaki sorunların, mutlaka uzman bir kadro tarafından araştırıldıktan sonra, nihai çözüme Episkoposlar Genel Kurulu'nda (Genel Sinod) kavuşmaları gerekmektedir. Çünkü evrensel kilise kanunlarına göre yukarıda sayılan konularda kilisenin en yüksek karar organı Episkoposlar Genel Kurulu'dur.”

“5. İstanbul Ermeni Patrikliği Rahipleri Ermeni Kilisesi tüzüğü hazırlığı konusunda ciddi endişeler taşımaktadır. Bugüne kadar Patrikliğimiz tarafından yapılan eleştiri, düzeltme ve önerilerin Surp Eçmiyazin'deki komisyon tarafından hiç bir surette dikkate alınmaması, kısmen dahi olsa değerlendirilmemesi özellikle kaygı verici bir durum yaratmaktadır. 540 yıllık özerk Patrikliğimiz ve ruhani görevlileri, kendi dini, hayri, içtimai ve benzeri konulardaki ruhani faaliyetlerini icra ederken salt Tanrı ve Patriklik sınırları dahilinde yaşayan kilise üyeleri önünde sorumludur. Dünyadaki Ermeni Kilisesi'nin tümünü ilgilendiren ruhani konularda ise, Patrikliğimiz, Surp Eçmiyazin'deki Başpatrikliğin ve nizami kurullarının rehberliğini tanımakla birlikte, Patriklik imtiyazını kullanarak bu ve benzeri konularda görüş bildirme görev ve hakkını saklı tutar”

[<http://www.hyetert.com/haber3.asp?AltYazi=Haberler+%5C%3E+Kilise&Id=912&Sayfa=1&DilId=1>].

2. TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

2. 1. Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri

Türklerin Ermenilerle ilk temasları konusunda kaynaklar bize farklı bilgiler vermekte ve genellikle bu kaynakların büyük bir çoğunluğu Türklerin XI. yüzyılda Azerbaycan'a gelip yerleşmeleri ile birlikte Türk-Ermeni ilişkilerinin başladığını belirtmektedir. Bu tarihten daha önce de Abbasi ordularında hizmette bulunan Türk kumandanları ile Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde oturan ailelerin Ermenilerle münasebetleri olmuştur [Göyünç, 1983: 42]. Ancak daha sıkı ve önemli münasebetler 1015-1020 yıllarında Selçuklu hükümdarı Alparslan'ın babası Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya düzenlediği bir keşif sırasında başlamıştır [Süslü, 1995: 87]. Çağrı Bey, üç bin kişilik bir atlı kuvvetiyle Mâveraünnehr'den Horasan ve Azerbaycan yoluyla Doğu Anadolu'ya ulaşmış Van gölü bölgesinde Ermenilerin yaşadığı topraklara (Vaspurakan) girmiştir. O zamana kadar hiç Türk askeri görmemiş olan Ermenilerin şaşkınlığını Urfalı Mateos, Vekayinâmesinde şöyle anlatmaktadır: *“Bu zamana kadar bu cins Türk atlı askerleri görülmemiştir. Ermeni askerleri onların garip görünüşlü, yaylı, kadın gibi uzun saçlı olduklarını gördüler”* [Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi, 2000: 43].

Çağrı Bey'den sonra Selçuklu-Ermeni münasebetleri oğlu Sultan Alparslan zamanında devam etmiştir. Alparslan, ordusuyla bizzat harekete geçerek Nahçıvan'a daha sonra da Aras ırmağını geçtikten sonra hiçbir direnişle karşılaşmaksızın Erivan'daki Ermenilerin yaşadıkları topraklara girmiştir. Daha sonra Sultan Alparslan Bizans Komutanı Ermeni Bagrat ile Gürcü Grikor'un savundukları ve Ermeni kaynaklarında *“Asla zapt olunamaz”* şeklinde vasıflanan çok sağlam surlarla çevrili Ani kalesini fethetmiştir. Bu arada oğlu Melikşah ve veziri Nizamülmülk de Sürmeli (Surmari – Surb Mari) ve Hıristiyanlar için kutsal bir yer olan Meryemnişin'i fethetmeyi başarmışlardır [Sevim, c. II, 2001: 596-597].

Anadolu'ya Selçuklu akınları başladığı sıralarda Bizans tahtına geçen IX. Constantin Monomak (1042-1055), Ermeni halkına çok ağır vergiler yüklemiş, bir çok Ermeni ileri gelenini de Anadolu'nun içlerine doğru sürmüştür. Bizans bürokratları ve papazları Ermeni kent, kilise ve manastırlarını ele geçirip buralara yerleşmişlerdir; Ermeni Kilisesi ortadan kaldırılmaya çalışılmış ve bu nedenle dini kısımlar yapılmıştır [Sevim, 1983: 13]. Bizans hakimiyetinden farklı bir Hıristiyan inancına sahip olmaları yüzünden pek çok zulme maruz kalan Ermenileri yok olmaktan, Türklerin Malazgirt Zaferi dolayısıyla Anadolu'ya gelmeleri kurtarmıştır. Dolayısıyla günümüzde Ermeni ve Süryani cemaati varlıklarını Türklere borçludurlar. Bu din mensupları Türklerin hakimiyeti altında rahat ve huzur içinde yaşamışlar, serbestçe dini ibadet ve inançlarını yerine getirme imkanı bulmuşlardır [Kılıç, 2001c: 517].

Sultan Alparslan'ın Anadolu'da ilerlemesini durdurmak için harekete geçen Bizans İmparatoru Romen Diyohen, Malazgirt Savaşı'nda (1071) büyük bir hezimete uğramıştır. Malazgirt Savaşı'nda bir taraftan Bizanslıların Ermenilere baskı yapıp kendi dini anlayışlarını kabule zorlamış olmaları; diğer yandan da yakın temas neticesinde Türklerin dini hoşgörüsünü görmüş bulunmaları Ermenileri ancak Türk hakimiyetinde rahatça yaşayabilecekleri kanaatine ulaştırmıştır [Küçük, 1997: 79-81]. Malazgirt Zaferi'nden sonra Türklerin Orta ve Batı Anadolu'ya yayılmaları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilere serbestlik sağlamıştır [Göyünç, 1983: 47]. Anadolu'da Bizans hakimiyetinin süratle çökmesi sebebiyle Ermeniler, bu durumdan yararlanarak Fırat ırmağı kıyıları, Malatya, Gaziantep, Urfa ve Çukurova'da birtakım küçük prenslikler kurarak buralarda nüfusça çoğalmaya başlamışlardı [Sevim, c. II, 2001: 597; Küçük, 1997: 82]. Rumların kendilerine uygulamış olduğu baskıcı yönetime ve Bizans saray çevresi tarafından aldatılmış olmalarına rağmen yine de bazı Ermeni Prensleri dini yakınlıkları dolayısıyla Bizans'a yönelmiştir. Diğer büyük bir kısmı ise Selçuklu hakimiyetini kabul etmiştir [Küçük, 1997: 84].

Ermeni yazarlarından Nersessian bu husus ile ilgili olarak şunları yazmıştır: *“Ermeniler üzerinde Bizans'ın öldürücü ilhak politikasının hızla devam ettiği ve Ermenilere düşmanlıklarının kuvvet kazandığı bir sırada, Doğu'da Selçuklu Türklerinin zuhur ettiği görüldü. Bizans'ın Malazgirt felaketine uğramaları üzerine bütün Ermeniler 1071'de Selçuklu yönetimine girdiler. Selçuklular sebebiyle hürriyetine kavuşan Ermeniler terakki ettiler.”* [Kocabaş, 2003: 18]

Sultan Alparslan'ın ölümü üzerine (1072) Büyük Selçuklu Devleti tahtına geçen oğlu Melikşah, Selçuklu vasallığını kabul etmiş olan Gürcülerin isyana başlamaları üzerine onlara karşı bir ordu sevk etmişti. Bu askeri harekât sırasında Ermenilerin yaşadığı bölgeler tahribata uğramış ve halklarına ağır vergiler yüklenmişti. Bunun üzerine Ani Ermeni Başpiskoposu Barseğ, prens ve din adamlarından oluşturduğu bir heyetle vergi yükünü azaltmak ve Ermeni Patrikliği'nin durumunu arz etmek amacıyla Melikşah'ın huzuruna gitmiştir. Ermeni heyetine son derece iyi muamelede bulunan Sultan, “ *Ermeni Katogikosluğu'nun tek bir makamla temsil edilmesi, bütün kilise, manastır ve ruhanilere vergi muafiyeti getirilmesi*” hususlarını ihtiva eden bir ferman hazırlatıp Barseğ'e vermiştir. Bunun üzerine vergiler kaldırılmış, Ermenilerin yaşadıkları bütün kent ve yöreler imar edilmiş, Ermeni kilise ve manastırları Selçuklu Devleti himayesine alınmıştır [Sevim, c. II, 2001: 597; Küçük, 1997: 84-85]. Sultan Melikşah'ın bu davranışı Selçuklu devleti içerisindeki Gregoryen Hıristiyanların kendisine ve devletine olan bağlılıklarını bir kat daha arttırmıştır. Bunun yanında devlet içerisinde başta Ermeniler olmak üzere, Selçuklu vassalı olarak bulunan tüm gayrimüslim azınlığa gösterilen hoşgörü sebebiyle Ermeni ve Süryani kaynaklarında, Selçuklu Sultanlarıyla ilgili övgü dolu pek çok ifadeler yer almıştır [Kılıç, 2000b: 56].

Mesela, 1090 senesinde Ermeni Patriği Basile Melikşah hakkındaki görüşlerini şu şekilde belirtmiştir: “ *Her tarafta barış ve hakimane bir idare kurdu. Bütün hükümdarlardan daha akıllı ve kudretli idi, bildiklerimizin hepsinden de adil olduğundan kimseye keder vermedi. Yüksek fikirleri, asil ahlakı ve şefkatiyle kendisini herkese sevdirdi. Böylece harp ve şiddetle değil, gönülleri kazanmak suretiyle hiçbir hükümdarın elde edemediği memleketlere sahip oldu. Eğer ömrü vefa etse idi, çok süratle artan kudreti dolayısıyla Avrupa'yı da devletinin hudutları içine alacaktı*” [Turan, 1996: 325].

Anadolu topraklarında hüküm süren Türkiye Selçukluları, Ermeniler ile çok daha yoğun bir ilişki içinde olmuşlardır. Çünkü Ermeniler XII. yüzyılın başlarında Çukurova'da bir krallık kurmuşlardır. Ayrıca Türkiye Selçukluları idaresi altında küçük prenslikler halinde yaşayan Ermeniler de bulunmaktadır [Ersan, c. II, 2001: 603]. Ermeniler, Büyük Selçuklu Devleti döneminde olduğu gibi, Türkiye Selçuklu Devleti zamanında

da Selçuklulara tâbi olarak her türlü dini ve idari faaliyetlerinde tam anlamıyla bağımsız durumdaydılar. Fakat onlar her fırsatta Haçlılarla işbirliği yaparak Urfa'yı Haçlılara teslim edip burada Haçlı Kontluğu'nun kurulmasını, daha sonra da Antakya'yı Haçlılara teslim ederek, burada da bir Haçlı Prinkepsliği'nin kurulmasını sağlamışlardır [Sevim, c. II, 2001: 598; Küçük, 1997: 85].

Hem Türklere hem de Bizans'a düşman olan Ermeni asil ve din adamlarının büyük kısmı yeni bir güç olarak beliren Haçlıları kendileri için müttefik olarak görürken, hem Türklere düşman hem de Bizans Devleti ve Rumların büyük kısmını karşılarına alan Haçlılar Ermenileri kendilerine en yakın işbirlikçiler olarak değerlendirmişlerdi. Nitekim Haçlı Seferleri boyunca Türklere ve Bizans'a karşı girişilen bütün hareketlerde Ermenilerin büyük kısmı Haçlıların öncü kuvvetleri gibi davranmıştır [Şahin, 1988: 47-48].

Türkiye Selçuklu Devleti'nin hakimiyeti altında yaşayan Ermenilerin durumuna bakıldığında ise, belki de o zamana kadar görmedikleri bir hoşgörü ile idare edildikleri anlaşılmaktadır. Sultan Kılıçarslan tabii Ermeni halkına karşı daima adil davranmış, İslam-Hıristiyan mücadelesini Bizans ve Haçlılara karşı sürdürmekte olduğu sıralarda bile tebaası Ermeni ve gayrimüslim halklar kendisine son derece sevgi, saygı ve güvenle bağlanmışlardır. Sultan'ın ölümü dolayısıyla yine Urfalı Mateos, Hıristiyanların onun için büyük matem tuttuklarını söyledikten sonra "*Çünkü O, her bakımdan çok iyi ve tatlı bir zattı*" demiştir. Ayrıca Elbistan Ermenileri de Haçlıları değil, Kılıçarslan'ın tebaası olmayı yeğlemişlerdi [Sevim, 1983: 27; Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi, 2000: 231].

Haçlı yıkımını Moğol istilası takip etmiştir. Anadolu'da Müslüman Türkler ile Hıristiyanlar arasında mevcut bulunan ahenk Moğol istilasıyla bozulmamıştır. Mesela bir ara hükümsüz kalan Malatya'nın Müslüman ve Hıristiyan halkı aralarında sadakat yemini yaparak müşterek bir idare kurmuşlar ve şehrin patriğini başlarına geçirmişlerdir. Bununla beraber Doğu Anadolu, Musul ve Bağdat'ta Hıristiyanların ve hususiyile de Ermenilerin taşkınlıkları olmuştur [Turan, 1996: 354]. Anadolu'nun Moğol istilasına uğradığı dönemde Kilikya Ermeni Prensligi Moğollara boyun eğdiği

gibi, Ermeni ordusunun Hulâgu'ye yardım edeceğini de taahhüt etmişti [Spuler, 1987: 229; Kılıç, 2000a: 19]. Ermeniler başta olmak üzere gayrimüslimlerin birçoğu hemen her tarafta Türk ve İslam düşmanlarıyla birlikte hareket etmiştir. Hulâgu tarafından Bağdat'ın yıkılıp, Müslümanların kılıçtan geçirilmesi (Ocak-Şubat 1258) ve hilafetin fiilen kaldırılarak Halife El-Mutasım'ın öldürülmesi Ermeniler dahil bütün Hıristiyan alemi tarafından sevinçle karşılanmış ve bu hadiseler Hıristiyanların asırlık intikamlarının Müslümanlardan ilahi bir şekilde alınışı şeklinde yorumlanmıştır [Şahin, 1988: 53].

Sonuç olarak ifade etmek gerekir ki Ermeniler, Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu Devletleri dönemlerinde (1054-1246) Bizans devresinin aksine, vassallık statülerine rağmen bağımsızlığa kadar varan geniş bir müsamaha ve hoşgörü içerisinde yaşamışlardır [Sevim, c. II, 2001: 601]. Türkiye Selçuklularının siyasi hayatında önemli bir rolü olmayan Ermeniler kendi kiliselerinin hiyerarşisini Türk Anadolu'sunda devam ettirme imkanı bulmuş, Kayseri, Malatya, Sivas ve Niksar'da Ermeni piskoposlarının önderliğinde kilise toplantıları tertiplemiş ve zaman zaman da Sultanlardan yardım görmüşlerdir [Cahen, 1979: 211].

2. 2. Osmanlı Devleti Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri

2. 2. 1. İstanbul'un Fethinden Önce Ermeniler

Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş devresinde Ermeniler, çoğunlukla Kilikya'da ve Doğu Anadolu ile Kafkasya bölgelerinde küçük krallıklar ve beylikler halinde veya dağınık vaziyette İran, Bizans, Gürcü, Selçuk Devletleri ve diğer küçük devletler ve beyliklerle karışık bir durumda ve bunlara tâbi bir halde yaşamışlardır [Koçaş, 1970: 68]. Söğüt ve çevresine yerleşen Osmanlı Beyliği civarında çok az sayıda Ermeni'ye rastlanmakta idi [Küçük, 1997: 86].

Osmanlılarla ilk münasebetleri, Ermenilerin azınlıkta buldukları Batı bölgesinde başlamıştır. İlk Osmanlı padişahları Ermenilerin Bizans'ın zulmünden kaçmaları için

Anadolu'da ayrı bir toplum olarak örgütlenmelerine müsaade etmiş ve Batı Anadolu'daki ilk Ermeni dini merkezi Kütahya'da kurulmuştur [Lee, 1998: 14]. 1326 yılında Bursa'yı alarak başkent yapan Orhan Bey, Kütahya'daki Ermeni ruhani merkezini ve Ermenilerin çoğunu Bursa'ya naklettirmiştir [İlter, 1999: 21-22; Süslü, 1990: 7].

Bizanslıların dini ve siyasi baskılarından dolayı gözlerini Selçuklu Türklerine çeviren Ermeniler, bu kez de Grek ve Latinlerin dini ve siyasi baskıları yüzünden Osmanlılarına güvenerek Batı'ya doğru yayılmış, Osmanlıların hizmetine girmişlerdir [Küçük, 1997: 86]. Osmanlı Devleti ise, topraklarında yaşayan gayrimüslimlere mahalli ve milli işlerde serbest hareket etme imkanı tanımıştır. Dillerine, dinlerine, mekteplerine, hastanelerine, medeni hallerine (evlenme, boşanma, doğum ve ölüm gibi) karışmamıştır. Hatta Osmanlı Devleti, başlarına kendi aralarından seçecekleri birini getirmelerine ve bunun yanına birkaç akıl kahyası almasına da müsaade vermiştir [Kılıç, 2000a: 40]. Ancak Türk-Ermeni ilişkilerinde dönüm noktası olarak sayılabilecek asıl mühim gelişmeler Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesiyle birlikte başlayacaktır.

2. 2. 2. İstanbul'un Fethinden Sonra Ermeniler

Ermeniler henüz bu devirlerde müstakilen ne siyasi, ne de sosyal bakımdan bir teşkilata sahip değillerdi. Zira asırlarca kendilerine hükmeden devletler, Ermenileri istismar etmiş, bilhassa iktisadi ve dini açıdan kendilerine bağlamak için çeşitli baskılar yapmışlardır. Ermenileri kendileri tarafından hiçbir talep vâki olmadan himayesine alan, onlara diğer unsurların bütün hak ve hukukunu sağlayarak devlete en sadık ve en güvenilir unsur haline getiren hükümdar, İstanbul'u fethederek Bizans hakimiyetine son veren ve Ortaçağı kapatan Fatih Sultan Mehmet olmuştur [Koçaş, 1970: 69-70]. Sultan II. Mehmet'in Ermenilerle münasebeti İstanbul fethinin arifesinde başlamıştır. Sultan Mehmet, ilk olarak Bursa'da bulunan Ermenileri tanımak, onlarla temasa geçmek, onların sosyal durumları hakkında bilgi sahibi olmak istemiş, bu maksatla cemaatin reis-i ruhanisi ile tanışmak için Bursa'ya hareket etmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in

Bursa Piskoposu Ovakim ile tanışmasını Rahip Gomidas Çark şu şekilde nakletmektedir: “ Sultan Mehmet tebdili kıyafet ile, Bursa'nın ermeni cemaati reis-i ruhanisi olan Ovakim Piskoposu görmek istemişti. Sultan ansızın ziyarete geldiği zaman, Piskopos Ovakim, odasında Tevrat okumakla meşguldü. Karşısında birdenbire padişahı görünce hayretlere düşmüştür. Fatih, piskoposun okuduğu kitabın ne olduğunu sorunca piskopos, ‘ – *Mukaddes kitaptır padişahım*’ cevabını vermişti. Sultan, ‘ - *Öyleyse birdenbire bir sahife aç, bakalım ne gelecek, oku ve orasını izah et*’ demesi üzerine piskopos Tevrat’tan bir sayfa açtığında peygamberler babından bir ayete rast gelmiştir. ‘ - *Bütün dünyaya sahip olacaksınız padişahım*’ Sultan devam ederek ‘ - *Bizans da mı dahildir?*’ diye sorunca piskopos ‘ - *Hay hay Padişahım, ona şüpheniz mi var, tekmil dünya diyor*’ Sultan ‘ - *Öyle ise benim için dua eyle, eğer İstanbul’u alacak olursam onu payitaht edeceğim ve seni de ahalinle birlikte oraya getirtip, patrik yapacağım*’. Bu konuşmanın hakiki mahiyeti ne olursa olsun, şu muhakkaktır ki, Sultan Mehmet Ermenilerle alakadar olup, onların sevgisini kazanmaya çalışmıştır [Çark, 1953: 2-3].

İstanbul’un 1453 yılında fethiyle birlikte Osmanlı Devleti tebaası olarak yaşayan gayrimüslimlerin sosyal ve ekonomik durumlarında olduğu kadar dini hayatlarında da önemli gelişmeler olmuştur. Çünkü, İstanbul’un fethiyle beraber Osmanlı Devleti coğrafi olduğu kadar siyasal alanda da genişleyip büyümüş, bilhassa üç dinin (Müslümanlık- Hıristiyanlık- Musevilik) koruyucusu olmuş ve bu dinlere ait hayatın kurumsallaşmasına çalışmıştır [Yılmaz, 2001: 27].

Fatih Sultan Mehmet, fetihten sonra ilk olarak Rumların meselesini halletmek istemiştir. Onların sevgisini celbetmek maksadı ile din hürriyetini ilan etmiş, Rum patriklik makamını Bizanslılar devrinde olduğu gibi hak ve hukukları ile birlikte kabul etmiştir. Hususi bir fermanla memleketten ayrılmış olan Rumları İstanbul’a davet ederek onlara mallarına sahip olacaklarını ve dini ayinlerini serbestçe ifa edebileceklerini vaat etmiştir [Çark, 1953: 5].

Muzaffer bir hükümdarın, Ortodoks mezhebinin mensuplarına tanıdığı bu imtiyazlar, bütün Hıristiyanlık alemini hayretler içinde bırakmıştır. Hatta Roma Katolik Kilisesinin başkanı Papa II. Pius Fatih’e bir mektup yazarak Hıristiyanlığı kabul ettiği takdirde

Greklerin ve Şarkın imparatoru unvanını vereceğini, bütün Hıristiyanların kendisine saygı göstererek ihtilaflarını hal için hakem tanıyacıklarını bildirmiştir [İnalçık, 1970: 513]. Fatih'in İstanbul'un fethini müteakip Ortodoks Rum cemaatine tanıdığı hukuk ve salahiyetlerin aynısını 1461 yılında Ermenilere de tanımıştır.

2. 2. 3. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu

İstanbul fethedildiği sırada Ermenilerin Katogikosluk makamı Osmanlı toprakları dışında yer alan Eçmiyazin şehrinde bulunmaktaydı. Bugünkü Ermenistan'ın başşehri Erivan'ın yakınında bulunan Eçmiyazin, ilk Ermeni dini merkezi idi [Papazian, 1991: 43-58] . Eçmiyazin ve çevresi Moğollar tarafından istila edilince Katogikosluk çeşitli yerlere taşınmış, bu taşınmanın neticesinde aynı anda birkaç Katogikosluk merkezi ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Sis (Kilikya) Katogikosluğu, diğeri ise Van'daki Ahtamar adasında bulunan Ahtamar Katogikosluğu'dur.

Bizans döneminde Ermenilerin bir patriklik merkezi yoktu. La Quien adlı bir Fransız tarihçisine göre, İstanbul'da 1307 tarihinde bir Ermeni piskoposu bulunuyordu . Bundan başka, Cenevizlilerin muntıkası sayılan Galata semtinde Surp Sarkis (Surp Lusavoriç) adlı bir Ermeni kilisesi mevcuttu. Bu kilisenin takriben 1395 tarihinde, Kırım'dan gelen ve Cenevizlilerle ticaret yapan Ermeni tüccarları tarafından inşa edildiği rivayeti vardır [<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/birincidevir.html>]. Ortodoks Hıristiyan olan Bizanslılar, Gregoryen mezhebini benimsemiş olan bu Ermenileri hoşgörü ile karşılamıyor ve onları kendi inançları içinde eritmeyi hedefliyorlardı. Bundan dolayı onlara karşı pek tolerans göstermeye yanaşmıyor ve dini özgürlük tanımak istemiyorlardı [Küçük, 1997: 194].

İlk defa Fatih Sultan Mehmet tarafından 1461 yılında Ermeniler müstakil bir "*millet*" olarak kabul edilmişler ve Bursa'dan bir kısım Ermeni aileleri ile birlikte getirtilen Piskopos Ovakim, tüm Türkiye Ermenilerinin Patriği olarak atanmıştır⁷ [Uras, 1976:

⁷ İstanbul Ermeni Patrikhanesinin kuruluşu ile ilgili olarak farklı görüşte bulunan yazarlar da bulunmaktadır. Kevork B. Bardakjian "*The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople*".

149; Kılıç, 2000a: 41; Yılmaz, 2001: 30]. Müslüman bir Sultan'ın bir Hıristiyan Patrikliği tesis etmesi ise, daha önce benzeri görülmemiş bir olay olarak tarihe geçmiştir [http://www.Bolsohays.com/webac.asp?referans=1]. Bu sayede Ermeniler de diğer gayrimüslim unsurlar gibi Osmanlı Devleti içerisinde imtiyazât-ı şahaneyi haiz millet olarak yaşamaya başlamışlardır [Yılmaz, 2001: 30-31].

Fatih, Ovakim'e Rum Patriği ve Yahudi Hahambaşının sahip olduğu hak ve yetkileri aynen tanımıştır. Aynı zamanda Ermeni Patrikliğine Ortodoks ve Museviler içine girmeyen bütün gayrimüslim uyruklar üzerinde de yetkiler vermiştir. Çingeneler, Süryaniler, Kıptiler, Gürcüler, Kaldeliler, Habeşliler, Suriye ve Mısır'ın Monofizitleri ve Bosnalı Bogomiller liderleriyle beraber Ermeni Patrikliğine bağlanarak nüfuzu arttırılmıştır [Gürün, 1986: 56; Kılıç, 2000a: 41-42; Küçük, 1997: 86-87]. Bu uyruklar Osmanlı yönetimiyle ilişkilerini Ermeni Patrikliği vasıtasıyla yürütmüşlerdir. Bu suretle Ermenilere tanınan statü, yalnız kendi toplumları için değil, diğer bazı cemaatleri de kapsamı açısından farklı ve üstün bir nitelik kazanmıştır [Eryılmaz, 1996: 35].

Ermeni Patrikhanesi ilk önce Rumlara ait olan Samatya'daki Sulumanastır Kilisesi'ne yerleştirilmiştir⁸ [Çark, 1953: 8]. Bu patrikhane burada 150 sene boyunca kalmış, ondan sonra ise Kumkapı'da şimdiki bulunduğu kiliseye yerleşmiştir [Saraç, 1970: 42].

Fatih Sultan Mehmet'in Ermeni Patrikhanesi'ni kuran fermanında, patriğin Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ermenilerin hem ruhani, hem de cismani lideri olduğu hükme bağlanmıştı. Patrikler cemaatlerinin dini ve toplumsal işlerini görme, şikayetlerini inceleme, cemaate ait malları idare ve bunların gelirlerini toplamakla yükümlüydüler [Uras, 1976: 149; Sakarya, 1984: 22; Kılıç, 2000a: 43]. Ermeni patriğine verilen yetkilerle patrik, ruhani reisleri azlediyor, keşişlerini ruhanilikten

başlıklı makalesinde Ermenilerin İstanbul'un fethinden önce de bu şehrin dini denetiminde olduğunu, Osmanlı idaresinde ise İstanbul Ermeni Ruhani liderliğinin alanının genişlediğini kaydediyor. İstanbul'daki Ermeni ruhani liderinin ancak Kanuni Sultan Süleyman zamanında güçlendiğini, 1543'ten sonra İstanbul Patriği unvanını aldığı belirten Bardakjian, bu tarihe kadar İstanbul Ermeni Patrikliğinin hiçbir yerde en yüksek Ermeni ruhani makamı olarak tanınmadığını, Fatih Sultan Mehmet'in Bursa'dan getirdiği Ovakim'in patrik olarak ancak İstanbul ve Galata'da, belki de Üsküdar'da tanındığını ifade etmiştir [Göyünç, c. II, 2001: 634-635]. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kuruluşu ile ilgili olarak bakınız: Canan Seyfeli, "*İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu*", Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, c. I, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, ss. 361-377.

⁸ Bu kilise şimdi Surp Kevork Kilisesi'dir. İstanbul Ermeni kiliseleri içinde Galata'da Surp Lusavoriç Kilisesi'nden sonra eskilik bakımından ikinci sırada yer almaktadır [Çark, 1953: 8].

çıkartabiliyor, dini ayinleri yasaklıyor, Ermenilerden haraç toplayabiliyor, kendi mahkemelerinde hukuk ve ceza işlerine bakabiliyor, nikah-cenaze işlerini yürütüyor ve hatta hapis cezası gibi dünyevi cezalar da verebiliyordu [Gazigiray, 1982: 51-52; Hoccoğlu, 1976: 23; Kılıç, 2000a: 44]. Ancak patriklerin yetkileri arasında dini nitelikte suç işleyenleri cezalandırma yetkisi bulunmakla beraber ölümlü cezası verme hakkı yoktu [Bozkurt, 1996: 26]. Aslında Müslüman bir toplumda şeyhülislam nelerden sorumlu ise İstanbul Ermeni Patriği de onlardan sorumlu tutulmuştu [Arpee, 1946: 209].

Osmanlı Devleti'nin topraklarının genişlemesine paralel olarak, Patrikliğin yetkileri Türkiye'deki 45 piskoposluk bölgesini ve Mısır, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'daki Ermenileri de kapsayacak şekilde genişleyecektir [Gulesserian, 1970: 52]. İstanbul merkezine bağlı takriben 50 dini bölge bulunmaktaydı. 1860'taki düzenlemeden önce Patrik kendi tayin ettiği piskoposları keyfince azledebilirdi. Onların Katogikoslukta almış oldukları piskoposluk hüviyetlerini kaldırmaktan başka, kendi bölgelerini idare etme haklarını da ellerinden alabilirdi. Hatta onların sakalların bile kesmek hakkı vardı [Gürün, 1983: 18].

1461 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulan İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermenilerin dağınık, birbirinden kopuk ve diğer kültürlerin tesirine terk edilmiş alt gruplar olarak kalmasını önlemiştir. Cemaat ve kilise bütünlüğü içerisinde tek bir toplum halinde birleşen Ermeniler bu sayede milli kimliklerini koruma imkanını elde etmişlerdir [Kılıç, 2000a: 45].

2. 2. 4. İstanbul'a Ermenilerin İskan Ettirilmesi

İstanbul Ermeni Patriği'nin kurulması ile birlikte, Ermeni nüfusunun zamanla büyüdüğü yeni Türk başkenti içine Ermenilerin akını da resmen başlamış oldu [Arpee, 1946: 209]. Böylece İstanbul kısa bir sürede dünyanın Ermeni nüfusu en kalabalık şehri haline gelmiş ve bu nüfus kültürel, ekonomik ve sosyal bakımlardan diğer yerlerden çok daha yüksek seviyeye erişmiştir [Gürün, 1983: 15].

İstanbul'a ilk göç eden Ermenilerin çoğu, Kilikya'dan Karaman ve Kütahya'ya oradan da Bursa'ya gelen Ermenilerdi [Koçaş, 1970: 71] Ayrıca Ankara, Bayburt, Adana, Tokat ve Sivas çevresinden de bir kısım Ermeni aileleri İstanbul'a getirilmiştir. Fatih, onların sadakat ve bağlılıklarına güvenerek o sırada şehrin en mühim yerleri sayılan Samatya, Topkapı, Kumkapı, Edirnekapı ve Balat gibi semtlere yerleştirmiştir [Çark, 1953: 8; Gazigiray, 1982: 47; Saral, 1970: 41]. Şehrin altı ayrı semtine yerleştirildiklerinden dolayı bu Ermenilere "altı cemaat" adı verilmiştir [Göyünç, 1983: 49-50]. Bu Ermeniler arasında bir çok papaz, sanatkar, mimar ve ziraatla meşgul olan Ermeni köylüleri, işçileri ve tüccarları bulunmaktaydı [Çark, 1953: 8]. Fetihten altı yıl sonra (1459), fethi görmüş biri olan tarihçi Kritovulos, Fatih'in "taht-ı hakimiyet-i Osmaniye'de bulunan Ermenilerle, anasır-ı saire içinde ilim-ü fen ve servet sahibi olanları ve ticaretle iştigal edenleri memleketlerinden İstanbul'a naklettiğini" ve sanat erbabını şehre, diğerlerini etrafa yerleştirdiğini belirtmiştir [Seyfeli, c. I, 2003: 371].

1465-1472 yılları arasında Sultan II. Mehmet, Karaman'ı fethedince, burada yaşayan Kilikya'dan gelen Ermenileri yine İstanbul'a getirmiştir. Bu orta sınıftan olan Ermenileri de Çarşamba, Karagümrük, Malta, Kömürcü, Tekke, Musalla, Ahırkapı, Galata, Gedikpaşa ve Dibekeçi odalarına yerleştirmiştir [Çark, 1953: 8; Mazıcı, 1987: 3]. Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki 1477 yılından kalma bir istatistikte, İstanbul merkezde 14.548 evde 267 evin Kefeli Hıristiyanlara, 372 evin Ermenilere, 384 evin Karamani Ermenilere ve 31 evin de Çingenele ait olduğu; Galata'da ise 1781 evden 62'sinin Ermenilere ait olduğu belirtilmiştir. Bu bilgiler ışığında merkezde yaklaşık 5.000, Galata'da ise yaklaşık 350 Ermeni bulunduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Böylece Ermenilerin İstanbul'daki nüfusu Bizans dönemine göre oldukça artmıştır. Bunda en önemli faktör, kendilerine güvenilmesi ve Osmanlı hakimiyeti altındaki bölgelerden sanatkar ve tüccarların İstanbul'a getirilmeleridir [Seyfeli, c. I, 2003: 372].

Fatih'ten sonra da Anadolu'nun çeşitli yerlerinden ve hatta İran bölgesinden getirilen Ermenilerin İstanbul'a yerleştirilmesine devam edilmiştir. Özellikle Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi dönüşünde Tebriz bölgesinden başkente getirdiği bir çok Ermeni sanatkarı, şehrin çeşitli bölgelerine yerleştirilmiştir [Uras, 1976: 149; Sakarya, 1984: 23; Yılmaz, 2001: 32]. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni zamanındaki fetihlerle

Doğu Anadolu, Azerbaycan, Kafkasya, Suriye ve diğer bölgeler Osmanlı topraklarına geçince bütün Ermeniler Osmanlı hakimiyetine girmiş ve yine bir çok aile ve sanatkar İstanbul'a yerleştirilmiştir [Süslü, 1990: 8]. İkinci Sultan Beyazıt'ın vezirleri olan Davut ve Hoca Mustafa Paşalar, günün Ermeni patriğinin tavsiyesi üzerine, Ermeni kalfa ve mîmarlarından çok faydalanmışlardır. Gayet tabidir ki, Ermenilerin memlekete bağlılıklarını fiilen gösteren ve kendilerine verilen işleri başarı ile bitirdiklerini müşahede eden hükümet adamları, bu sadık vatandaşlarını sevmeye ve onları fazlasıyla kayırmaya koyuldular. İşte bu sıcak alaka sonucu Ermeniler arasında eskiden beri cari olan şu meşhur sözü tevhit etmiştir, *“Türkün itimat ve teveccühünü bir kere dahi olsa kazanacak olursan, kâfidir. O sana bütün varlığı ile bağlanır, çünkü takdir kudreti onda mevcuttur”*. Bu suretle, Ermeniler kendilerini her yerde sevdirdiler. Bilhassa sarayda büyük dostlar kazanmaya muvaffak oldular. Devlet sayesinde, büyük rütbelere nail olup, bütün varlıklar ile memlekete sadakatle hizmet etmeye devam ettiler [<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/birincidevir.html>].

Fatih Sultan Mehmet'in Bursa'dan İstanbul'a getirdiği Ermenilere *“yerli”* Ermeniler; sonradan ve Doğu Anadolu'nun, Kafkasya'nın ve İran topraklarının ele geçirilmesinden sonra oralardan getirilen Ermenilere de *“yabancı”* (taşralı) denilmiştir [Sakarya, 1984: 24; Koçaş, 1970: 71].

Bizans döneminde sadece Doğu Anadolu topraklarıyla Kafkasya bölgesinde yaşayan Ermeniler, Selçuklular zamanında tüm Anadolu'ya, İstanbul'un fethini müteakip yıllarda da İstanbul'a iskan edilmeleriyle birlikte, Türklerin içinde en yaygın ve karışık yaşayan bir gayrimüslim halk haline gelmişlerdir [Yılmaz, 2001: 32]. Öyle ki XIX. Yüzyıl başlarına gelindiğinde İstanbul'daki Ermeni nüfusu 150.000'e ulaşmış ve o devirde dünyada en kalabalık Ermeni nüfusu olan şehir İstanbul olmuştur [Süslü, 1990: 8].

2. 3. Millet Sistemi ve Ermeniler

Osmanlı Devleti'nin en büyük özelliklerinden birisi çok uluslu bir imparatorluk olması ve farklı etnik kökenlere ve dinlere sahip olan insanları yönetmesidir. Bu sebeple

Osmanlı Devleti'nde kişileri gruplandırmakta esas olarak din ve mezhep kıstası ele alınmış ve çeşitli ırk, din ve mezheplere mensup kişiler etnik kökenlerine bakılmaksızın Türk, Rum, Bulgar, Arap olarak değil Müslüman, Hıristiyan, Yahudi olarak dikkate alınmış ve gruplandırılmışlardır. Osmanlı Devleti'nde bu grupların her birine "*Millet*"⁹ denmiştir. Gayrimüslimlere devlet yapısı içinde özerk bir statü verilmesi ve millet sisteminin genel çizgileri ile ortaya çıkması II. Mehmet devrinde İstanbul'un fethinden sonra gerçekleşmiştir [Akyılmaz, c. II, 2001: 671-672]. Millet teşkilatı etnik (kavmi) ve lisan aidiyetine göre değil, mezhep aidiyeti esasına dayandığı için Ermenilerin hepsi Ermeni Milleti olarak değil, Gregoryen Ermeni, Katolik Ermeni ve XIX. yüzyılda da Protestan Ermeni olarak üç millet şeklinde teşkilatlanmıştı [Ortaylı, c. 10, 2002: 218].

Osmanlılar, her cemaate örf ve adetlerinde göre bir düzen kurma imkanı vermişti. Cemaatler her türlü dini ve dahili işlerini düzenlemekte serbest bırakılmışlardı [Küçük, c. II, 2001: 694]. Her "*millet*"in başında kendi cemaatleri tarafından seçilen ve devletçe onaylanan birer dini şef bulunurdu. Dini şefler ömür boyu kaydı ile makamlarında oturur, vatana ihanet etmedikçe veya kendi topluluklarının kurallarına aykırı davranmadıkça görevden alınmazlardı. Osmanlı Devleti yeni seçilen şefe dini ve hukuki yetkilerini içeren bir berat yollardı. Bu beratların içeriği yüzyıllarca hemen hiç değişmemiştir. Beratta, patriğin seçiminin tasdik edildiği belirtilerek, patriğin topluluğun mallarını idarede, ayin ve dinlerine dair diğer hususlarda tam bir serbesti içinde olduğu, cemaatinden belli miktarda iane toplayabileceği, kendisinin, din adamlarının vergiden muaf oldukları, kilise mallarında gümrük vergisi alınmayacağı, kilise mensuplarının yalnız patriklik aracılığıyla tutuklanabilecekleri, adî suçlar işlemeleri halinde cezalandırılmaları için patriğin onların dini sıfatlarını kaldırması gerektiği, cemaate bağlı olanların evlenme, boşanma, miras gibi meselelerin patriğin ya da onun seçtiği din adamlarının kendi hukuk kurallarına göre çözüm getirecekleri yazılırdı [Bozkurt, 1996: 29-30].

⁹ Klasik İslam literatüründe Millet terimi din, mezhep ya da bir din veya mezhebe bağlı topluluk anlamında ele alınmaktadır. Şemsettin Sami Kamus-ı Türkisi'nde "din" ve "millet" kavramlarının aynı anlama geldiğini belirttikten sonra, "millet" ile "ümme" in farklı terimler olduğu vurgulanmaktadır. Millet, bir dine mensup toplulukların ortak adı (İslam milleti gibi) olduğu halde, ümme ise bir dine bağlı çeşitli ulusların (Türk ümmeti ve Arap ümmeti gibi) her biri için kullanılmaktadır. Millet kavramı irki ve etnik bir toplumu değil, dini bir aidiyeti ifade etmektedir. Millet kavramının modern anlamda "ulus" [nation] karşılığında kullanılması ve bir anlam değişikliğine uğraması XIX. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmıştır [Eryılmaz, c. II, 2001: 702].

Osmanlı Devleti toplum üzerindeki yetkilerini yönetim, maliye ve askerlik konularıyla sınırlı tutmuş, bunların dışında kalan eğitim, haberleşme, sosyal güvenlik, adalet, nüfus ve dini işler gibi günümüz devletlerinin temel sosyal fonksiyonlarını din ve mezhep esasına dayalı millet teşkilatları eliyle yürütmek üzere reayaya veya bu amaçla kurulmuş olan vakıflara bırakmıştır. Bu sebeple gayrimüslimlerin kendi arasındaki nikah akdi, feshi, çeyiz, nafaka, veraset ve vasiyetle ilgili işler kendi mahkemeleri tarafından görülmekte idi. Mesela patrikhane mahkemesi suçluları yalnız hapse değil bazen sürgüne bazen de kürek cezasına mahkum edebiliyordu. Suçlular için patrikhanede özel bir cezaevi vardı [Eryılmaz, 1996: 46].

Ancak yine de cemaat içinde yaşanan anlaşmazlıkların çözüme kavuşması için Ermeniler Osmanlı Devletine başvururlardı. Eğer Ermeniler arasında kendi soydaşlarına zulüm edenler veya haksız yollarla halkı soymaya kalkanlar ya da Ermeni cemaatinin dini görevlerini zorbalıkla ele geçirenler olursa bu durum derhal İstanbul'a şikayet olunmakta ve bu kişiler cezalandırılmaktaydı. Bu suretle Ermeni cemaatinin huzur içinde yaşaması sağlanmıştır. Ermeni piskoposları, rahipleri ve patrikleri hakkında yapılan bütün şikayetler Osmanlı Devleti tarafından incelenmiş ve sonuca bağlanmıştır [Özkaya, 1985: 151].

Patrikhaneler kendi cemaatlerinin doğum ve ölüm kayıtlarını tutmakla yetkili kılınmışlardır. Ayrıca gayrimüslim cemaatler okul açabilme ve okulların programlarını serbestçe tespit edebilme yetkisine de sahip bulunuyorlardı. Devleti bu konuda gayrimüslimlere bir müdahalesi söz konusu olmamıştır. Osmanlı hükümeti kiliselerde papazların vaaz ve nasihatlerini, din işlerine karışmak olacağı gerekçesiyle, denetlemediği gibi azınlık mekteplerinin ders programlarını ve idaresini de kontrol etmemiştir [Eryılmaz, 1996: 47].

Kısacası Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim milletlere dünyanın hiçbir devletinde benzeri görülmeyen ölçüde dini, adli, eğitim, kültür ve idari alanda özerklik tanınmış, dillerine, kiliselerine, okul, mahkeme ve hastanelerine karışılmamıştır. Bu durum Ermeniler konusunda taraflı tutum ve yazıları ile bilinen birtakım yazarlar tarafından dahi kabul edilmiştir. Bunlardan biri olan Richard Hovannisian, "*Armenia on the Road*

to Independence” adlı eserine şunları yazmıştır: “Türk hakimiyetindeki bütün yüzyıllar boyunca Ermenilerin milli kimliklerini muhafaza edebilmelerinin en önemli sebebi, Osmanlı Devleti’nin bu idari yapısıdır. Millet sistemi Ermeniler için her zaman faydalı ve iyi işleyen bir sistem olmuştur. Ermeni Kilisesi milli inançlarına olan sadakatlerini korumak suretiyle Ermenilerin kimliklerini himaye etmiştir” [Hovannisian, 1967: 25].

XIX. yüzyıla gelinceye kadar kendi içerisinde kabul görmüş bu toplumsal gerçeklik başta Fransız İhtilali’nin etkileri ile Avrupa devletlerinin gayrimüslim Osmanlı vatandaşları üzerinde hamilik iddiaları olmak üzere içeriden ve dışarıdan kaynaklanan sebeplerle değişim sürecine girmiş ve Osmanlı Devleti’nde tebaanın eşitliği tartışmaları başlamıştır. Sultan II. Mahmut’un “Tebaamdan Müslümanları ancak camide, Hıristiyanları kilisede, Musevileri de havrada tanımak isterim” şeklindeki ünlü ifadeleriyle sık sık vurgulanan bu değişim süreci, 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanlarında resmi hüviyet kazanarak devletin garantisi altına alınmıştır. Esas itibariyle dini atıfları olmakla birlikte Tanzimat Fermanı daha çok ticari, hukuki ve askeri vb. alanlarla ilgili düzenlemeler öngörürken, Islahat Fermanı özellikle dini inanış, din ve mezhep serbestisi, din değiştirme konularında yoğunlaşmıştır [Özcan, 2000: 107-108].

1856 fermanına göre, Fatih Sultan Mehmet zamanından beri gayrimüslim tebaaya verilmiş olan imtiyaz ve haklar yeni ihtiyaçlara uygun olarak tanzim edilecek, patrikhanelerde yeni meclisler kurulacak ve bu meclislerin verecekleri kararlar Babıâlice tasdik edildikten sonra yürürlüğe girecek, şehir ve kasabalarda bulunan kilise¹⁰, manastır, mezarlık, mektep, hastane gibi müessese ve mahallerin tamir ve yeniden inşa edilmesine müsaade olunacak, bundan başka ırk, din, dil farkları gözetilmeden hiçbir mezhep diğerine tercih edilmeyecekti [Eren, 1997: 742].

¹⁰ Tanzimat devrine gelinceye kadar vilayet, kaza ve köylerde pek az kilise mevcut iken 1856’dan sonra bunların sayısı süratle ve bir hayli artmıştır. 1850’de Protestanlara kilise kurma hakkının verilmiş olması, kilise sayısını daha da arttırdığı gibi Ortaçağ’da verilmiş olup zamanla ortadan kaldırılmış bulunan vakıfların bir kısmının tekrar Hıristiyanlara tahsisine başlanmıştır. Buna mukabil, eski Osmanlı Devleti’nin siyasi hudutları içinde kurulan yeni Hıristiyan devletlerdeki Müslüman halka ait dini binalar ya tamamen yahut kısmen yıktırılmış ve vakıflarından Osmanlı devleti hiçbir surette faydalandırılmamıştır [Eren, 1997: 756].

Patriklik makamına getirilen kişi ömrünün sonuna kadar bu makamda kalacaktı. Buna karşılık patriğin sadece dini yetkileri olduğu belirtilerek dünyevi yetkileri elinden alınmıştır. Cemaatlerin yönetimi, din adamları ve laik üyelerden kurulu meclisler tarafından sağlanacaktı. Böylece eski “*millet*” sisteminde önemli bir değişiklik olmuştur [Bozkurt, 1996: 56]. Tanzimat Fermanı’ndan farklı olarak büyük ölçüde daha çok gayrimüslim Osmanlı vatandaşları için hükümler ihtiva eden Islahat Fermanı böylece mevcut statüleri tamamen değiştirmeyi hedeflemekteydi. Ancak gelişmeler beklentilere uymadı ve gerek Müslim, gerekse gayrimüslim Osmanlı vatandaşları kendi açılarından rahatsızlıklarını ifade etmekte gecikmediler [Özcan, 2000: 110]. Hıristiyan tebaa refah bakımından İslam tebaa kadar ve bazı yerlerde ondan daha refahlı bir durumda olmasına rağmen, siyasi haklara kavuşmak için yabancı devletlere başvurmaktan çekinmemişlerdir. Yabancı devletler ise, dini duygulardan çok politik düşünceleriyle Osmanlı Devleti’nin Hıristiyan tebaasının müracaatlarını kabul etmişlerdir [Karal, c. V, 1995: 187].

2. 4. Osmanlı Ermenileri’nin Dini Durumları

Türk devlet geleneğinin en önemli unsurlarından biri olan adaletle idare etme sebebiyle, Osmanlı Devleti tarihte hiçbir devlete nasip olmayacak şekilde tebaasını barış, huzur ve refah içerisinde asırlar boyunca bir arada yaşatmıştır. Osmanlı idaresinde İslamiyet’ten başka dinlere inananların şahsi hakları kanunlarla korunmuş, kanun önünde hiçbir gruba iltimas geçilmemiş ve farklı etnik gruplara baskı uygulanmamıştır. Esasında Osmanlı Devleti’ni asırlarca hükümran ve hakim kılan sır da bu olmuştur. Diğer dinlere ve başka ırklara Osmanlı Devleti’nin gösterdiği yüzlerce yıllık müsamaha inkar edilemeyecek kesin bir tarihi gerçektir. Bunun aksi geçerli olsaydı, dünya haritasında pek çok ülkenin din ve dil coğrafyası bugün şüphesiz bambaşka bir görünümde olurdu [Binark, 2001: 1-3]. Bu hoşgörü ve müsamaha çerçevesinde Hıristiyan cemaatler tam bir serbesti içerisinde dini ve milli kimliklerini koruma imkanı bulmuşlardır. Ermeniler de yüzyıllar boyu Osmanlı Devleti idaresinde büyük bir itimat ve güven kazanarak önemli devlet kademelerine yükselmişler ve tarihlerindeki en istikrarlı ve huzurlu yılları yaşamışlardır.

1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra, Ermenilere gösterilen güven çoğaldığı gibi, verilen imkanlar da arttırılmıştır. Dışişleri de dahil olmak üzere çeşitli bakanlıklar, genel müfettişlikler, müsteşarlıklar gibi en üst düzey görevlere getirilmişlerdir [Çaycı, 2000: 15]. Osmanlı tarihi Ermenilerden 29 paşa, 22 bakan, 33 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos ve konsolos, 11 öğretim üyesi ve 41 Osmanlı Devleti'nin yüksek kademelerinde görev yapan memur kaydetmektedir. Bunlardan bazıları Dışişleri, Maliye, Ticaret ve Posta bakanlığı gibi önemli görevlere getirilmişlerdir [Kılıç, 2000a: 52]. Sayıları gittikçe çoğalan Ermenilerin büyük bir çoğunluğu Anadolu'da bulunuyor ve ekseriyetle ticaretle meşgul oluyorlardı. İstanbul'da bulunanların vaziyeti nisbeten daha iyi olmasının sebebi devlet makamlarını işgal eden Ermeni vatandaşlarının kendileri ile yakından alakadar olmalarına atfedebiliriz. Bunlar elbette ki, cemaatlarının rahatlığı ve refahı için ellerinden geleni esirgemiyor, nüfuzlarını kullanıyorlar ve çok kere de nazlarını geçirebiliyorlardı. Birçok Ermeni müesseselerinde saray tarafından senelik yardım bağlanmış olması hatırlardadır. Bundan ayrı hükümet büyük yortularda hastanelere ekmek, et ve en zaruri olan maddelerin gönderilmesini emrederdi. Buna karşılık kiliselerde hükümet için ayrı dualar yapılırdı. Yüksek makamlar işgal etmiş olan Ermeni vatandaşları memleketlerine ve vatanlarına sadakatle hizmet ettikleri müddetçe, hükümet de karşılık olarak yardımını eksiltmemiştir

[<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/dorduncudevire.html>].

Ermenilere verilen bu hak ve imtiyazlara zamanla yenileri eklenmiştir. Her devirde Osmanlı Ermenilerinin sahip olduğu haklar ve sosyal, iktisadi ve siyasi hayattaki mevkiler, Osmanlı Devleti sınırları dışındaki ne Ermenilere ve ne de diğer azınlıklara verilmemiştir. Bu husus teşvik eden bir çok Ermeni, Türk ve yabancı belge bulunmaktadır. Hatta bir çok tarafgir Ermeni yazar bile bu durumu itiraf etmekten kendilerini alamamışlardır [Gürün, 1985: 65].

Rahip Gomidas Çark, Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı Ermenilerinin durumunu şu şekilde anlatmaktadır: *"Bu üçüncü devreyi (Tanzimat) Ermenilerin altın devri olarak vasıflandırırsak hata etmiş olmayız kanaatindeyim. En feyizli, en elverişli saydığımız bu devirde Ermeniler her sahada ileri gidebildiler, kendilerini tanıtarak hükümetin*

emniyetini ve itimadını kazanarak yüksek mevkilere kadar çıkabildiler. Hatta bir çok sahada Rumları dahi geçtiler. Ermeniler bilhassa memleketin dahilden ileri gitmesine çalıştılar, sanatlarını geliştirmek için serbest meydan buldular ve bu sayede az zamanda büyük servet sahibi oldular.”

“Ermeniler bu üçüncü devirde olduğu kadar başka bir devirde rahat bulmamışlardır. Devlet hizmetinde bulunan birçok nüfuzlu kimseler elbette ki millettaşları için şefaathçi olacaklardı. Diğer taraftan kıymet, takdir etmesini ve her unsurlarında ayrı ayrı faydalanmasını bilen padişahlar kendilerine sadakatleri, doğrulukları ve vatanperverlikleriyle bağlı bulunan kimselerin arzularını fazlasıyla yerine getirmeye çalışmışlardır.”

“Bu siyaset devam ettikçe ilerliyor ve zengin oluyorlardı. Cemaat işlerinde bir hayli terakkiler kaydediyor ve birçok kiliseler inşa ediyorlardı. Servet sahibi Ermeni vatandaşlarının sayısı Anadolu’ya nispeten daha fazla idi. Sarayla işleri olanlar bittabi daha fazla para kazanmak fırsatının bulmuş vaziyette idiler. Ermeni vatandaşı bankerlerin veya miras yedilerin sayısı binleri aşmaktaydı Zevk sefa dersiniz her şey yolunda, akşam oldu mu zenginler, tüccarlar, sarraflar vükelâ vapuruna binip kimi Adalara, kimi de Büyükdere veya Boğaziçi’ndeki yalılara çekilirdi. Bunu unutmadan söyleyeyim ki, bu meyanda işbu zenginliklerin israflı hayatları da mahvolmalarına sebep olmuştur. Hülasa Ermeni vatandaşlarının zenginliği efsanevi bir hal almıştı...” [Çark, 1953: 44, 79-80, 242].

O. Oscanyan’a göre ise Ermenilerin durumu şöyleydi: *“Ermeni Cemaati, Türkiye’de günlük hayatın esasını teşkil etmiştir. Zira uzun süredir hizmetten ziyade idare etmeğe alışmış olan Türkler, sanayiinin bütün dallarını onlara bırakmışlardı. Bu sebeple Türkiye’deki bankerler, tüccarlar, makineciler hep Ermeni idi. Diğer taraftan onlarla Müslümanlar arasında his benzerliği ve menfaat birliği vardı. Aynı menşeden olmaları itibarıyla huyları ve adetleri birbirine benzerdi. Bu bakımdan Ermeniler Türklere rahatça uymuş ve emniyetlerini kazanarak en nüfuzlu reaya olmuşlardır.”* [Gürün, 1985: 65; Süslü, 1990: 13; Kılıç, 2000a: 50].

Ermenilerin Türklerle birlikte sorunsuz, mutlu ve rahat bir yaşam sürdürdüklerini ispat eden belgelerden en önemlisi sayılabilecek olanı bir dönem Londra'da oturan Ermeni Prensi Leo'nun Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri arasında dağıtılmak üzere hazırladığı bildiridir. Bu bildiride : *“Sevgili kardeşlerim, sadık yurttaşlarım!... İsteğimiz ve yürekten arzumuz, kanınızın son damlasına kadar ülkenizi ve sultanı kuzeyin zalimine karşı savunmanızdır. Anımsayın kardeşlerim, Türkiye’de Rus kamçısı yoktur; burun deliklerinizi yırtmazlar; kadınlarınız gizlice ya da halkın gözleri önünde kamçılanmaz. Sultanın hükümranlığı altında insanlık vardır; buna karşın kuzeyin o zaliminin hükümranlığı altında sadece gaddarlık vardır. Bu nedenle kendinizi Tanrının gösterdiği yola sokun ve ülkenizin özgürlüğü ve şimdiki hükümdarınız için kahramanca savaşın. Benim için tek mutluluk, sizin aranızda, sizin ülkenize ve dininize zulmedene karşı savaşmaktır. Tanrının, Sultanın kalbine, benim isteğimi onaylaması ilhamını vermesini dilerim. Çünkü onun hükümranlığı altında dinimiz saf biçimde kalırken, kuzeyin zalim hükümranlığı altında değiştirecektir”* ifadelerine yer verilmiştir [Osm. Dev. Azınlıklar..., Trhsz: 24].

Van ve Erzurum'da Başkonsolosluk yapmış ve hatıratını Rus Genelkurmayına rapor olarak sunmuş olan General Mayewski'ye göre: *“ Türkiye’de Ermeniler şehirli ve köylü diye ikiye ayrılırlardı. Ermeniler çalışkanlardı. Şehirli Ermeniler, kendileriyle ciddi rekabet edebilen Rumların bulunmadığı şehirlerde ticareti tamamen ellerinde bulundururlardı. Bunlar her zaman serbest olup, her hususta fazla menfaattar idiler. Köylüleri ise gerek çiftçilik ve gerek suni sulama sanatında ve kuvvet-i tam sayesinde Türkiye Ermenilerinin hal-i vasatı Rusya’daki köylülerin halinden pek çok iyi idi.”* [Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu, 1997: 31-32].

1835-1839 yılları arasında Türkiye’de bulunan Helmuth Von Moltke, İstanbul'da Osmanlı seraskerinin Ermeni tercümanı ve ailesinden bahsederken Ermeniler hakkında şunları yazmıştır: *“ Bu Ermenilere hakikatte, Hıristiyan Türkler denilebilir. Rumların kendi özelliklerini korumalarına karşın Ermeniler Türk adetlerini, hatta dilini benimsemişlerdir. Dinleri onların Hıristiyan olarak tek kadınla evlenmelerine izin verir, fakat onlar Türk kadınlarından fark edilmez, ayrılmazlar. Bir Ermeni Kadını sokakta*

sadece gözlerini ve burnunun üst kısmını gösterir, diğer taraflarını kapatırdı.” [Göyünç, 1983: 50].

XIX. asrın son çeyreğine yakın bir dönemde İstanbul’da bulunan ve iyi bir gözlemci olarak buradaki yaşayışı anlatan Edmondo de Amicis, Ermenilerin Türklerle kaynaştıklarını şu benzer cümlelerle ifade etmektedir: “ *Ruh ve iman bakımından Hristiyan, doğuş ve cismaniyet bakımından Asya Müslüman’ı olan Ermeniler, sadece hususi bir inceleme açısından güç değil, aynı zamanda ilk bakışta Türklerden ayırmakta güçlük arz ederler. Çünkü Avrupa kıyafetini henüz benimsememiş olanları, pek küçük farklarla Türk gibi giyinirlerdi. Bazı hususi renklerle, bu milletin ayırıcı işareti olan eski büyük çuha başlığı da hemen hemen hiç giymezlerdi. Görünüş itibarıyla da Türklerden pek farklı değillerdi. Kendilerini munis bir tebaa ve hürmetkâr bir dost olarak göstermek suretiyle, Türlerin itimadını kazanmışlardır. Yabancı erkeğe, Müslüman evi kadar sıkı sıkıya kapanan Ermeni evinin kadınları, Türk kadınları gibi giyinirlerdi.*” [Kazıcı, c. 10, 2002: 231].

Ermeniler, diğer gayrimüslimlere nazaran Türklere en çok kaynaşıp adapte olan cemaat olduğundan, Osmanlı Devleti’nin itimadını kazanmışlardı. Onlar aile içinde, sokakta ve hatta dini ayinlerinde bile Türkçe konuşmayı tercih etmişlerdir. Ermeniler seyahate gittiklerinde mal ve mülklerini bir arada yaşadıkları Türklere bırakırken; Hacca giden Müslümanlar da sadece mal ve mülklerini değil, işlerinin idaresini ve ailesinden kalanların bakımını da Ermeni komşularına emanet edecek kadar itimat ediyorlardı [Kılıç, 2000a: 51].

Ermeni toplumu, kendisine tanınan hak ve ayrıcalıkları başarıyla kullanarak hızla refaha kavuşmuştur. Osmanlının kültürünü, hayat tarzını ve yönetim biçimini de benimseyen Ermeniler, kısa zaman içinde Osmanlıların güvenini kazandıklarından kendilerine “*Millet-i Sadıka*” unvanı verilmiştir.

2. 4. 1. Katolikliğin Ermeni Toplumuna Arasına Giriş

Katolik mezhebinin Ermeni toplumuna benimsetilmesi ve Ermenilerin Roma'nın nüfuzuna girmesi için Avrupalı Katolik misyonerler tarafından yoğun çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucu Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu'nun son dönemlerinde Katolik mezhebi Ermeniler arasında yavaş yavaş benimsenmeye başlamıştır. Katolikliği Osmanlı toprakları içinde yaymak ve böylece Osmanlı Devleti'nde kendisine taraftar zümreler oluşturmak isteyen Fransa işe bu Ermenilerden başlamıştır [Kılıç, 2000a: 55-56]. Çünkü Bizans zamanından beri güçlü bir Ortodoks kilisesine bağlı olan Rumlar, dini yönden Fransa'ya arzu ettiği menfaati sağlamaktan uzak görünüyordu. Bununla beraber Ermeni kilisesi, hem Ortodoks kilisesi kadar güçlü değildi, hem de Ermeniler Papa'nın temsil ettiği Katolikliğe yatkın bulunuyorlardı [Yılmaz, 2001: 57]. Katolikler yaptıkları propaganda da Türklere yaklaşıyorlardı. Çünkü Müslümanlık, Türk ruhunda sarsılmaz bir iman hasil etmişti. Bu sebeple Türkiye'deki Katolik papazların yegane vazifeleri Doğu'da Katolikliği muhafaza etmek ve bilhassa Türkiye Hıristiyanlarını Katolik mezhebine çekmekti. Papazlar bu yolla Roma ve Ortodoks kiliselerini birleştireceklerini ümit ediyorlardı [Ahmet Refik, 1924: 259-260].

Haçlı seferleriyle birlikte sönen Frenk-Ermeni işbirliğini tekrar canlandırmaya çalışan Papa Sikst Ouint, çeşitli Katolik Devletlerin de teşvikiyle Osmanlı Ermenilerinin yoğun oldukları bölgelere heyetler göndermiştir. *"Papa için gönül, Fransa kralı için kul kazanmak"* yolunda seferber olan misyonerler, Ermenileri Katolik mezhebine dahil etmek için çalışmalara başlamışlardır [Kılıç, c. II, 2001a : 727]. Papalık makamı, Katoliklerin bir milletbaşlarının olmamasından ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında tesis edilen Osmanlı-Fransız dostluğundan istifade ederek Osmanlı ülkesindeki misyonerlik faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Papalığın bu yoğun faaliyetleri XIV. Louis zamanına [1643-1715] rastlamaktadır. XIV. Louis, Osmanlı ülkesinde yaşayan Katolik reayanın hamisi sıfatını takınarak, elçileri ve Katolik papazları vasıtasıyla Katolikliği yayma gayreti içine girmiştir [Eryılmaz, 1996: 70].

Fransa, Türkiye Ermenileri üzerinde yürütmeye karar verdiği propaganda faaliyetlerini Kapsin (Capucin), Fransiskan (Franciscaine) ve Cizvit (Jesuit) rahipleri yoluyla gerçekleştirmeyi uygun bulmuştu. Katolik tarikatlarının içinde en faal olanı Cizvitlerdi.

Osmanlı'nın her bölgesine yayılmışlardı. Önceleri İstanbul'u merkez edinmişken, XVII. yüzyıl sonlarına doğru Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleriyle Ortadoğu şehirlerine dağılmışlardır [Yılmaz, 2001: 46].

Katolikliğin Ermeniler arasında yayılmasında Cizvit misyonerlerinin Türkçe olarak verdikleri vaazlar ve Ermenilere sağlanan çeşitli maddi imkanlar etkili olmuştur. Ruhların selametini, dünyevi ferahlık halinin temini ile beraber sağlamak, zengin ve fakir her iki grup mensupları için de cezbedici bir hal almıştır. Fakir Ermeni kesimlerini Katolikliğe meylettirmek için birtakım paralar ödenmiş, Milli Kilisesi'nin tahsil ettiği vergilerden kurtulma imkanı sağlanmıştır. Zengin kesimler için ise, özellikle iş çevrelerine Batı'ya açılma imkanı ile birlikte kilisenin ağır perhiz ve oruç külfetinden kurtulmanın yollarını açmıştır [Beydilli, 1995: 2].

Osmanlı Devleti ise tebaasının, merkezi kendi toprakları dışında olan bir mezhebe girmesine karşı çıkmıştır. Çünkü Hıristiyan tebaanın Katolik mezhebine geçmesi, bir Katolik devletin himayesine girmesi demektir. Böylece Katolikliği kabul eden Hıristiyanlar, Osmanlı padişahından ziyade Fransa kralına tabi olacaklardı. Konu dini bir nitelik taşımakla birlikte, aslında Fransa için siyasi yönü çok daha önemli idi. Katolik propagandasını yapan papazlar, Fransa'ya güvenerek faaliyetlerine hız verdiler. Bütün bu olanlar karşısında Ermeni ve Rumlar, misyonerlik faaliyetlerine desteğinden dolayı Fransa'ya kurtarıcı gözüyle bakmaya başlamışlardır. Alber Vandal bu durum hakkında şunları yazmıştır: *“Reaya arasında kendi mevcudiyetlerini idrak ederek istikbalden ümitli olanlar, milletimize teveccüh ediyorlar ve onu beklenen kurtarıcı olarak telakki ediyorlardı. Rusya'nın parlak bir surette üzerine aldığı vazifeyi, kalben bize yüklüyorlardı. Bu devirde bir Rum, Ermeni veya Slav reayası kurtuluşunu tasavvur eder etmez, bütün düşüncelerini Fransa'ya açıyor ve bizden onun icrasını bekliyordu.”* [Ahmet Refik, 1924: 259-261].

Antakya Rum Patriği, Fransa Kralı XIV. Louis'e gönderdiği mektupta; *“Bir gün olup ta kurtuluşumuzu Allah'tan ve zât-ı haşmetânelerinden bekliyoruz”* diye yazmıştı. Yine, Halep Ermeni Patriği XIV. Louis'e yazdığı mektupta uzun methiyelerden sonra,

“Ermenistan, Fransızların en kudretli bir kralı tarafından kurtarılacaktır” ifadesini kullanmıştır [Ahmet Refik, 1924: 259].

Katolik misyonerlerin ve Papalığın çalışması nihayet meyvesini vermeye başlamıştı. XVII. yüzyılda Sakız adasında Hıristiyan azınlıklardan bir çoğu Katolik mezhebine geçti. Öyle ki abartılı da olsa 1691 yılında otuz bir bin Ermeninin Katolik Kilisesi'nin hakimiyetini tanıdığını ifade edilmiştir. Bu sebeple Babıali'de Katolik propagandasına karşı şiddetle harekete geçti. Ermeni papazlarından da “*Frenk dinini*” kabul edenler vardı. Bunun üzerine Babıâli tedbirleri bir kat daha arttırdı [Ahmet Refik, 1924: 264].

Sivaslı bir Ermeni Papaz olan Mekhitar, Roma kilisesiyle Ermeni patrikliliğini birleştirmek arzusundaydı. 1700 yılında taraftarlarıyla beraber Anadolu'dan İstanbul'a, daha sonra da Venedik yakınlarındaki Saint Lazary adası manastırına gelerek yerleşti. Bu manastır Osmanlı Ermenilerini Katolik mezhebine dahil etmek için misyoner merkezi olarak kullanılıyordu. Daha sonra Fransa'nın desteğiyle Ermeni Akademisine dönüştürüldü [Yurtsever, 1983: 236]. Meydana gelen bu kuruluş Gregoryen Ermenileri üzerinde oldukça etkili oldu [Uras, 1976: 151]. Ermeni milliyetçiliğinin şuurlaşmasında mühim rolü olan Mekhitaristler, bu şekilde Katolikliğe geçen Sivaslı Rahip Mekhitar'ın eseridir [Gürün, 1985: 66].

1701 yılında, Katoliklik düşüncesinin Ermeni toplumu içinde büyümesiyle birlikte patriklik endişelenmeye başladı. Patriklik Ermenileri Latin misyonerlerle olan ilişkilerine mutlaka son vermeye zorladı. Ermeni Patrikliğinin aldığı kararlar, Katolik Ermenilerini çok tehlikeli bir duruma soktu. Bazıları şehirden kaçtı, diğerleri Fransa elçiliğinin bodrum katını Fransiskanlarla birlikte sığınak olarak tuttular. Bununla beraber, 1702 baharında Patrik Ephrem yerine onun vekili Tokatlı Avediq görevi üzerine aldı. Avediq, müthiş bir Katolik düşmanı idi, Katolıklere selefenden çok daha düşmanca davrandı, bu yüzden mezhep değiştiren Ermenilerin durumu kötüleşmeye başladı. [Frazee, 1983: 179]. Katolik Ermeniler Avediq'i patriklikten kaçırmak için her türlü çareye başvurmuşlar ve önce Sakız adasına kaçırdıkları Patriği, daha sonra Fransa'ya götürmüş ve burada hapse atmışlardır [Ahmet Refik, 1924: 264-265].

Fakat Babîali, o zaman kadar yalnız Katolikliği kabul edenlere karşı şiddetli davranırken bu olaydan sonra Cizvit papazlarının Türkiye’de serbestçe hareketlerine ve seyahatlerine karşı daha sert bir tutum takınmıştır [Ahmet Refik, 1924: 270]. Osmanlı Hükümeti, Ermeniler arasında mezhep değişimini engellemek için çeşitli fermanlar yayınlamıştır. 1701 tarihli bir fermanla Ermenileri Katolikleştirmek isteyen Ermeni rahiplerin tevkif ve bu konuda kitap basmalarını önlemek için matbaalarının kapatılmasını emretmiştir [Bozkurt, 1996: 183-184]. Hıristiyan tebaanın şikayeti üzerine Katolik propagandalarına karşı 1721, 1722, 1732, 1739, 1741 ve 1746 yıllarında çeşitli emirler yayınlamıştır [Eryılmaz, 1996: 73]. Fakat bu emirleri Ermeniler arasında dinleyen olmadı. Yakalanıp sadrazamın huzuruna çıkarıldıklarında bir çoğu “*Biz Ermeni milletine tabi olmayız*” diyerek kendi toplumunu küçümsemeye başlamışlardır [Ahmet Refik, 1924: 272].

Devlet yönetimindeki yüksek kademedeki memurların bir çokları devletin varlığı ile alakalı bu gibi meseleleri mal elde etmek için bir fırsat bilip, Rum’dan ve Ermeni’den para alarak onlara göz yumdular [Ahmet Refik, 1924: 270- 272]. Katolik propagandasını önlemek için esasen Babîali her türlü tedbiri almaya çalışıyordu. Fakat devletin ve ülkenin içinde bulunduğu durum Katolik propagandasının tamamen durdurulmasına izin vermiyordu [Yılmaz, 2001: 78-79]. Avrupa devletleriyle münasebetler arttıkça, Batılılaşmak fikri Türklerde Katolik propagandasına karşı ihmellere sebep olmuştur. Nihayet Katoliklik, Fransa ve Papalık vasıtasıyla Türkiye’yi zayıf düşürmeye ve Türk idaresinden sıyrılmaya çalışmış olan Ermeniler üzerinde dini ve tarihi silinmez bir iz olarak kalmıştır [Ahmet Refik, 1924: 276].

Katolik Ermenilerin durumu, Sultan II. Mahmut iktidara geldiği vakitlerde de münakaşaların kaynağı olmayı sürdürmüştür. Her ne kadar, Katoliklerin bir piskoposu varsa da, bu yalnızca Roma tarafından tanınmış ne Ermeni Milleti içinde, ne de Osmanlı memurları üzerinde resmi bir pozisyon sağlayamamıştır. Halk, hala ya Latin kiliselerinde veya özel evlerde ibadet ediyorlardı ve bütün sivil meseleler Milli kiliseye ve onun memurlarına havale ediliyordu. Sonuçta bütün cemiyet arasında asabiyet ve şüphe oluşmuştu. [Frazee, 1983: 256]. Hatta müstakil kilise ve mezarlıkları olmayan

Katolik Ermenilerin ilk zamanlarda ölüleri, Ermeni mezarlığına kabul edilmediği için çok yerde ortada kaldığından, evleri civarına gömülmekteydi [Özkaya, 1985: 153].

Ermeni toplumu arasında Katolikliğin gelişmesinden rahatsızlık duyan Gregoryen Ermeni Patrikliği ve Ermeniler, Babiâli'ye şikayetlerde bulunmaya başladılar. Ana kilisenin bunlarla mücadelesi, Avrupa'da görülen kanlı mezhep anlaşmazlıklarında olduğu gibi kanlı olmamakla beraber hoş olmayan gelişmeler yaşanmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, 1828'de İstanbul'daki Katolik Ermenileri, Anadolu'nun iç kısımlarına mecburi iskana tabii tutmuş ve bunların tekrar geri dönme gibi bir ümit beslememeleri için geride bıraktıkları mülklerine el konulmuştur. Sürgün işlemlerinin başlamasıyla Fransa ve Avusturya'nın Babiâli nezdinde giriştikleri müdahaleleri, dile getirdikleri kaygıları ve resmi protestoları bu meseleyi bir "*Katolik Davası*" haline getirmiştir [Beydilli, 1995: 3, 8, 17, 23].

Uluslararası gelişmelerin sonucunda Katolikler için şartlar hızla düzelmeye başladı. Papa XII. Leo tarafından sıkıştırılan Fransız ve Avusturyalı elçiler, Sultan'dan Katoliklere yaptığı baskılara son vermesini istediler. Türk-Rus Savaşı'nı bitiren Edirne Antlaşması 14 Eylül 1829 tarihinde imzalanmış ve bu Katolik Ermeni Cemaati için tam bir düzelme fırsatı hazırlamıştır [Frazee, 1983: 259]. Edirne Antlaşması uyarınca, Katolik Ermenilerin İstanbul'da kalması, müsadere edilen malların iadesi, Katolik Ermeniler için Patrik tayin edilmesi yönünde yapılan müdahaleler sonucu, Osmanlı Hükümeti meseleye tavizkar bir şekilde yaklaşmaya mecbur edilmiştir [Kılıç, 2000a: 72].

Sultan Mahmut, Katolik Ermenilerin sürgünden dönmeleri için ferman çıkarttığı gibi 6 Ocak 1830 tarihinde Katolik Ermeni cemaatini Millet olarak kabulü için de ayrı bir ferman ilan etmiştir [Çark, 1953: 87]. Böylece Sultan II. Mahmut, Ermeni Katolik tebaasına sürgün edilen Katoliklerin geriye dönüşü, hak ve mallarının iadesi yanı sıra bir patriklik ve bir başpiskoposluk ihdas etmiş, kilise inşa etmelerin izin vermiş ve Osmanlı İmparatorluğunda diğer cemaatlere tanınan imtiyazları Katolik din adamlarını da kapsayacak şekilde genişletmiştir [Tcholakian, 1998: 13].

27 Şubat 1830'da Andon Nurician isminde bir Ermeni papazı Katolik murahhasası olarak atanmıştır. Ancak bu kişi Avusturya uyruklu olduğu için Babiâli'den resmi bir sıfat alamamıştır. Nitekim, 22 Aralık 1831'de Hagopos Çukuryan isimli bir papaz Katolik Ermeni Patriği olarak atanmıştır [Uras, 1976: 153]. Böylece Katolik cemaati içinde ikili iktidar devri, yani ikisi de ruhban sınıfına mensup, iki başlı bir yönetim devri başlamıştır [Tcholakian, 1998: 15]. Bu yüzden bir süre karışık ve mücadelecî bir dönem yaşanmıştır. Sonunda Episkoposluk ile patriklik makamı birleştirilerek Katolik patrikliği faaliyetine devam etmiştir [Uras, 1976: 153].

Kilikya Katogikosluğu makamı ile İstanbul Eyalet Başepiskoposluğu makamının 1867'de birleştirilmesinden sonra Ermeni Katolik cemaati, episkoposlar ve rahipler faaliyete geçmişlerdir. Hiyerarşi kurulmuş, kilise bölgeleri ihdas edilmiştir. Kiliseler, okullar, ruhban okulları açılmıştır. Ancak zaman içinde Anadolu'da yaşayan Katoliklerin önemli bir bölümü Amerika, Kanada, Arjantin, Avustralya, Avrupa ve Ortadoğu'ya göç ettiğinden kiliselerin çoğu rahipsiz ve cemaatsiz kalmıştır. 1928 yılında Roma'da toplanan Ermeni Katolik Episkoposlar Konferansı katogikosluğun Lübnan'a nakledilmesine karar vermiş, İstanbul patrikliği sıradan bir başepiskoposluk haline getirilmiştir [Tcholakian, 1998: 18].

2. 4. 2. Rusların Ortodoksluğu Ermenilere Benimsetme Çabaları

Hıristiyan kiliseleri arasındaki rekabet ve çekişme sonucu 1054 yılında kiliseler, hatta Hıristiyanlık Doğu ve Batı diye ikiye ayrılmıştır. Batı kendisini Katolik, Doğu ise Ortodoks olarak adlandırmış; Batı'nın merkezi Roma, Doğu'nun ise İstanbul olmuştur [Küçük, 1997: 70]. Ortodoks kelimesi Yunanca "*orthos*" (doğru) ve "*doksa*" (inanç) kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelmiş, "*doğru inanç*" anlamını ifade etmektedir. Herhangi bir alanda geleneklere sıkı sıkıya bağlı olan, vahye ve meşru kilisenin kararlarına uygun doktrin ve düşüncelerin tümüne de Ortodoksluk adı verilmiştir. Zamanla cemaatler arasında baş gösteren dini anlaşmazlıklar Doğu Ortodoks kilisesinde de bölünmelere yol açmıştır. İstanbul Ortodoks Kilisesi'nde; Rum Ortodoks - Ermeni Ortodoks - Süryani Ortodoks olmak üzere başlıca üç kola ayrılmıştır. Rumlar

İstanbul'u; Ermeniler Erivan'ı ve Süryaniler de Mardin'i merkez edinmişlerdir [Hançerlioğlu, 1975: 475]. Ortodoks mezhebine mensup olanlar monofist ve monofist olmayan olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Genellikle Rumlar, Slavlar, Sırlar, Kroatlar, Moldavlar, Pomak ve Arnavutların Hıristiyan olanları ve Suriye Ortodokslarının bir kısmıyla Dütchenler monofist olmayanlardandır. Ermeniler, Gürcüler, Kaldeniler, Koptlar, Abisinler ve Suriye Ortodokslarının bir kısmı monofisttir [Şahin, 1983: 106].

Ermeniler arasında Ortodoksluğun yayılması Bizans İmparatorluğu zamanında olmuştur. Ticari istidadı yüksek olan bazı Ermeni tüccarlar, Bizans İmparatorluğu'nun zengin kaynaklarında faydalanmak için Ortodoksluğu kabul etmişlerdi. Tarihte bu şekilde Ortodoksluğu kabul eden Ermenilere, Armeno-Grek adı verilmiştir. Bu Ermeniler Bizans içerisinde imparatorluğa kadar yükselmelerine rağmen taç giyme törenlerinde Ortodoks Patriği huzurunda Ortodoks dinine mensup olduklarını ve daima Ortodoksluğu savunacaklarına dair yemin ederlerdi. Bu yüzden aynı soydan gelmelerine rağmen Gregoryen Ermeniler ile asla anlaşamamışlardır. Bunlar Gregoryen Ermenileri din değiştirmeleri için sürekli baskı altında tutmuş, tehcir etmiş ve bazen de soykırıma başvurmuştur¹¹ [Kaşgarlı, 1985: 326].

Bizans Devleti'nin çökmesinden sonra (1453), Rus Çarları kendilerini Bizans'ın yegane mirasçısı olarak görmeye başlamışlardı. Türklerin yalnız İstanbul'u zaptetmekle kalmayıp, Ortodoks Patrikliği de kontrollerine almaları, 1547'de Çar unvanını alan IV. İvan'ı patrikliği Moskova'da kurma teşebbüsüne sevk etmiştir. Çar Ortadoğu'daki patriklere yaptığı yardımlarla onların sempatisini kazanmış, daha sonra da Ortodoksların hamiliğini yapmaya kadar işi ileri götürmüş ve nihayet 1589'da Moskova'da patrikliğin kurulması için patrikleri iknaya muvaffak olmuştur. Bundan böyle Çarlar, Ortadoğu'da ve Balkanlar'da Osmanlı tebaası Ortodoksların hamiliği rolüyle Türkiye'nin iç işlerine karışmak cesaretini gösterecektir [Saray, 1998: 45-46].

Çarlık Hükümeti, Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasından olan Ermenileri kendi yönüne çekmek, onları Ortodoks yapmak için zaman zaman değişen politikalar izlemiştir. Ancak Rusya'nın Çar Petro zamanından beri değişmeyen ve hatta Petro'nun vasiyetleri

¹¹ Ortodoks Bizans'ın Ermenilere yaptığı baskılara dair bakınız: Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 80-82, 98-99, 111-113, ve 128-132; Aydın Taneri "Türkler-Bizanslılar-Ermeniler", Uluslararası Terörizm ve uyuşturucu Madde Kaçakçılığı, (17-18 Nisan 1984), Ankara, 1984, ss. 273-300].

arasında yer alan sıcak denizlere inme politikası mühimdir [Sakarya, 1984: 53]. Petro'nun hayatı boyunca yaptığı çalışmalar, Rusya'nın ileride ne gibi bir hareket tarzı takip etmesi gerektiği hususunda tespit ettiği fikirler Petro'nun vasiyetnamesinde detaylı bir şekilde açıklanmıştır . Bu vasiyetnamede Petro, kendinden sonraki Çarlara şunları tavsiye etmiştir: “ *Rus milletini her zaman harp halinde bulundurmamak gerek, maksat askerleri her zaman dövüşmeye hazır ve milli ruhu da uyanık bulundurmaktır. Rusya'nın sahası, kuzeyde aralıksız olarak Baltık Denizi kıyıları boyunca ve güneyde Karadeniz kıyıları boyunca genişlemektir. Mümkün olduğu kadar İstanbul'a ve Hindistan'a yaklaşmak gerekir. Her kim İstanbul'u ve Hindistan'ı eline geçirirse, dünyanın hakimi olur. Bunun için Rusya mütemediyen Türkiye ile sonra da İran ile harp etmelidir. Macaristan'da, Osmanlı ülkelerinde ve Güney Polonya'da yaşamakta olan bütün Ortodoksları Rusya'nın etrafına toplamak için elde olan bütün imkanlardan faydalanılmalıdır. Onlara kendimizi faaliyet merkezi olarak tanıtmalı, onları desteklemeli, üzerlerinde ruhani önderliğimizle bir hakimiyet kurmalı ve bunlardan düşmanlarımızın vilayetlerinde dostumuz olarak faydalanmalıdır.*” Petro'nun hayatı boyunca takip ettiği Türk düşmanlığı siyaseti, vasiyetnamesinde işaret ettiği gayeler daha sonraki Çarlar ve Rus nesilleri tarafından sadakatle takip ve icra edilmiştir [Saray, 1998: 61-67]. Bu uğurda Rus Çarları, Osmanlı topraklarında yaşayan Rum ve Ermeni cemaatini her fırsata kullanmaktan çekinmemişlerdir.

Ruslar ile Ermeniler arasındaki ilk münasebetler Petro'nun başa geçtiği XVII. asrın sonlarına doğru başlamıştı. Rus yöneticilere Ermenileri tanıtan ilk olay, Karabağlı bir Ermeni din adamı olan İsrail Ori'nin Türklerin 1683 yılında Viyana önlerinde bozguna uğramasından sonra Fransa, İngiltere, Almanya ve Rusya'yı dolaşarak Ermenileri kurtarmak için bir Haçlı seferi düzenlemeye çalışması olmuştur. Ori, emelinde başarılı olamamış ise de gezisi esnasında Rus Çarı Petro'ya Kafkaslardaki iki Hıristiyan topluluk olan Ermeni ve Gürcüler hakkında verdiği bilgiler bölgeye Rusları dikkatini çekmeye yetmiştir [Kılıç, 2001b : 491].

Çar Deli Petro, Hıristiyan Gürcü ve Ermenilerle ayrı ayrı dostluk ve ticaret anlaşmaları imzalamıştır. Taraflar arasındaki bu antlaşma 1783 yılında yenilenmiş, Ruslar; Gürcü ve Ermeni prensliklerini İran ve Osmanlı'ya karşı korumayı vaat etmiştir [Saray, 1998:

164]. Ayrıca Çar Petro, Rus Ortodoks Kilisesi'nin mensuplarına tanınan hakların aynısını Ermenilere de tanımıştır. Sonraki yıllarda bu karar, Çariçe Anna (1734), Elizabeth (1744) ve Katherina (1763) tarafından da tasdik edilmiştir. 1770 yılından sonra Petersburg ve Moskova'da Ermeni kiliseleri inşa edilmiştir.⁸ Böylece XVIII. yüzyılın başlarında çok sayıda Ermeni gözlerini Rusya'ya çevirmiştir [Arpee, 1946: 244].

21 Temmuz 1774'te Osmanlı Devleti'nin Rusya ile imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşması, 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra imzalamak zorunda kaldığı en ağır antlaşmadır. Bu antlaşma toprak kayıpları bakımından çok büyük olmasının yanında hukuk, ticaret ve diplomasi alanında da Osmanlı tarihinin en ağır belgesidir. Antlaşmanın en önemli noktalarından biri; Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks tebaanın haklarının koruyuculuğunun Ruslara verilmiş olması şeklinde yorumlanan maddelerin bulunmasıdır. Buna göre, Ruslara İstanbul'da bir Ortodoks Kilisesi kurma ve koruma hakkı tanınmıştır ki, daha sonraları Rusya bu maddelere dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale etme hakkını kendisinde görmüştür. Ayrıca Ruslar İstanbul'da daimi bir elçilik açıp diledikleri şehirlerde konsolosluklar açacaktı [Yalçınkaya, 2002: 501]. Fransa'nın Katolikleri savunması gibi bu antlaşmaya dayanarak Ortodoks milleti üzerinde himaye hakkı iddia eden Rusya'yı ileriki yıllarda Protestanları savunmak amacıyla İngiltere ve Amerika izleyecektir. Böylece Ermeni Meselesi, milletlerarası bir görünüm arz etme yoluna girmiş olacaktır [Bozkurt, 1996: 11].

Rusya, Balkanlarda Rumların yanı sıra Slavlarla ilgilendiği gibi Kafkasya ve diğer doğu bölgelerinde Hıristiyan Gürcülerle birlikte, henüz İran sınırları içerisinde bulunan Eçmiyazin'deki Gregoryen Ermenileri üzerindeki faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başlamıştır. Rus İncil cemiyeti, mezhebi manada Ermeni toplumuna 1813 tarihinde ilk defa ilgi göstermeye başlamıştır. 1815'te Petersburg'da 15 bin adet Ermenice İncil bastırılmıştır. Bununla da yetinmeyen cemiyet, Osmanlı Ermenilerinin çoğu Türkçe konuştuğundan 1822'de Türkçe olarak İncil basıp Ermenilere dağıtmıştır [Kılıç, 2000a: 82].

1826-1828 Rus-İran Savaşı esnasında Eçmiyazin ve Nahçıvan kısa bir zaman içinde Rusların eline düşmüştür. İşgal edilen bölgeler önce Rusya'nın himayesinde bir Ermenistan olarak ilan edilmişti. Ancak kısa bir süre sonra, Çar I. Nikola, 21 Mart 1828 tarihinde yayınladığı bir emirname ile "Ermeni eyaletleri" olarak vaftiz edilen yeni toprakları imparatorluğuna dahil etmeyi kararlaştırarak, unvanlarına "Ermenistan Kralı" sıfatının da ilave etmiştir [Nalbandian, 1967: 24]. Rusya, hem İran (Türkmençay) hem de Osmanlılarla (Edirne) yaptığı barış antlaşmalarına koyduğu bir madde ile, Hıristiyan ahalinin engellenmeden ve serbestçe Rus topraklarına göç edebilmelerini ön görmekteydi. Antlaşmalara özellikle konulan bu maddelerin hedefi, İran ve Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin, yeni elde edilen Revan ve Nahçıvan bölgelerine göç ettirilerek buraların nüfusça şenlendirilmesi ve buralarda bir Ermenistan oluşturulmasını sağlamaktı [Beydilli, 1988: 366].

30 Mart 1828'de Rusya, Ermenilere "*Hıristiyanlar*" diye hitap eden bir beyanname yayınlamıştır. Bu beyanname, Ermenilerin Rusya'da her türlü adet ve inançlarına tam olarak riayet edileceği güvencesi veriliyordu. Ermeniler Ruslarla aynı hakka sahip olacaklar ve orada dindaşlarının arasında yeni bir vatan bulacaklardı. Hakimiyetleri altında yaşadıkları kanunların olumlu etkilerini kısa zamanda görecektik ve şimdi kaybettikleri cüzi şeylerin yüzlerce defa fazlasını Rusya'da bulacaklardı. Bırakılıp terk edilen yerlerin Ermeniler için ne kadar değerli olduğu bilinmekteydi. Ancak bir Hıristiyan olarak yine Hıristiyan olan bir hükümdarın tebaası olacaklarını ve anavatanlarını düşünmek zorunda olduklarını belirten beyanname şu şekilde devam etmektedir: "*Çeşitli vilayetlerde darmadağın olarak yaşayan ey Hıristiyanlar! Tanrının inayetiyle hepiniz bir yere toplanmış olacaksınız ve Rus Hükümlerinin sizlerin bu dehaletinizi nasıl mükafatlandıracağını herhalde biliyorsunuzdur. Bu yüzden acele ediniz, zaman kıymetlidir. Cüzi olanı feda et ve kısa zamanda bolca ve ebediyen sahip ol!*" [Beydilli, 1988: 374].

Göçe tabi tutulan Ermenilerden bir çoğu daha Kars'a varmadan pişman olmuş ve fırsat buldukça kabilelerden kaçmaya çalışmışlardır. İran'dan ve Osmanlı topraklarından Rusya'ya göç etmek isteyen Ermeniler ise tam bir serbestlik içinde Rusya'ya göç etmişlerdir. 1830 yılında Rusya'ya ümit edilenden çok daha fazla Ermeni göç etmiştir.

1836'da Çar hükümeti Gregoryen Ermenilerin mezhebini resmen tanımış, Rus Ortodoks kilisesinin sahip olduğu imtiyazları aynen Ermenilere de vermiştir [Çark, 1953: 256].

Ortaya çıkan bu şartlar altında Çarlık Rusya, Eçmiyazin katogikoslarını daha kolay yönlendirebilmek için *Pologenia* adı verilen bir de kanun yayınlamıştır [Arpee, 1946: 247; Ormanian, 1955: 73]. Başlangıçta bağımsız olan Eçmiyazin katogikosları, bu tarihten itibaren Çar'a sadakat yemini eden zavallılar haline gelmişlerdir. Nitekim artık Çar hükümeti buraya Rusya'ya karşı iyi duygular besleyen papazları göndermek için elinden geleni yapmıştır. Eçmiyazin katogikosluğunun Çarlıkla olan yakın ilişkileri ve bu merkezin Osmanlı'daki Ermeni din adamları üzerindeki etkisi sayesinde Rusya, Osmanlı Ermenileri üzerinde de tesirli olmaya başlamış ve bunların başına kendi davasına sadık papazları yerleştirmiştir [Granville, 1967: 33-34]. Çünkü Rusya, Eçmiyazin kilisesinin içerideki nüfuzunu yok denecek kadar az bir seviyede tutmakla beraber, dışarıdaki nüfuzunun güçlenerek devam etmesinde menfaat görmüştür. [Gürün, 1985: 81-82].

Rus Çarları takip ettikleri bu politikalar sonucunda Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Gregoryen Ermeniler üzerindeki Rus tesirini gittikçe arttırmışlardır. 1844'te Osmanlı tarihinde ilk defa Rus büyükelçisini baskısıyla, İstanbul'un en büyük kilisesinde, ayinler Eçmiyazin Katogikosu adına yapılmaya başlanmıştır [Hocaoğlu, 1976: 26]. Rusya, Osmanlı Ermenilerini sefirleri vasıtasıyla takip ederek, Gregoryen Ermenilerin Rus Ortodoks Kilisesi ile birleşmelerini arzu ve tavsiye eden bir beyanname yayınlamıştır. Rusya'nın olağanüstü gayretlerine rağmen Gregoryen Ermenileri harekete geçmediği gibi yapılan davete karşı Ermeni ruhani reisleri Ermenileri tedbirli olmaya çağırmıştır [Çark: 1953: 257].

Bunlardan biri olan Eçmiyazin Katogikosu I. Makarios, Rus Çarının gönderdiği emirnameyi protesto etmiş, bununla birlikte rahiplerden özellikle gençlere öğüt vermelerini istemiştir. I. Makarios Ermenilerin takip etmeleri gereken yolu tavsiye etmiş ve ölümünden önce yanında olan din adamlarına bu öğütlere uyacakları hususunda yeminle taahhüt dahi almıştır. Hepsi son derece mühim olan I. Makarios'un Ermenilere tavsiyelerinden en önemlileri şunlardır:

“ * Hiç kimseden ve hiçbir devletten ve mezhepten yarar beklemeyin. Lehliler Katolik oldukları halde üç devlet tarafından paylaşıldı. Allah korusun Türkiye'yi de böyle taksim edeceklerdir. Katolik, Ortodoks ve Protestan da olsak bize bir pay yoktur. Politikanın insaf ve merhameti olmadığı gibi hakkaniyet dahi tanımaz. Biz kilisemiz ve kabiliyetimizle yaşamayı sürdürebiliriz.”

“ * Ermeniler nereye girmişlerse kaybolmuşlardır. Ancak Ermenileri muhafaza eden Kuran-ı Kerim'dir. Türkiye taksim olursa vatanımızı bize vermezler. Bunun için Osmanlı tabiiyetinde kalmak ve Ermenilerin tümünün Osmanlı tabiiyetini kabul etmelerine her şeyden evvel çalışmak lazımdır. Osmanlı Devleti'nin devamını yürekten istemelidir.”

“ * Ermenistan Rusya'nın eline düşerse Ermeniler şimdiki rahat ve huzuru bulamayacaklardır. Vatanımız Malakanlar ve Ruslarla dolacaktır. Rusya'dan gelen tembihlerin hiçbirini kabul etmeyiniz. Bizim şan ve şerefimiz kilisemizin bağımsızlığı ile milletin yaşamasıdır.” [Arslan, 2001: 61-63].

Bir süre sonra Ermeni Kilisesi'nin serveti Rusya'nın dikkatini ve hırsını çekmiştir. Bu serveti elde etmek isteye Rus Hükümeti, Eçmiyazin'e asker göndermiştir. Kiliselerin kapılarını kıran Rus askerleri paraları ve kıymetli eşyaları almış, manastırların arazilerini zapt etmişlerdi. Tüm Rusya'da kiliselerin mallarına ve gelirlerine el konulmuştu. Kiliselerde ayinler yapılamamış, papaz ve öğretmenler parasız kalmışlardı. Rus hükümeti, Ortodoks oldukları takdirde kendilerine iki kat maaş vereceğini vaat etmiş, ancak kimse bunu kabul etmemiştir [Uras, 1976: 427].

Nitekim Çarlık Rusya Kafkasya'da kendisine bağlı bir Ermenistan'dan daha ziyade egemen olmayı tasarladığı Kafkasya'da, Ermenileri Slavlaştırmak ve Ruslaştırmak politikasını amaç edinmişti. “Ermenisiz bir Ermenistan” kurulması Çarlık Rusya'sının izlediği genel strateji olmuştur [Granville, 1967: 58].

XIX. yüzyılın sonuna kadar Kafkasya'daki Ermenilerin durumunu Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan soydaşlarının durumu ile kıyaslayacak olursak,

Kafkasya'dakilerin büyük Rus piyasasında iş kabiliyetlerini kullanarak ticaretlerini geliştirmiş ve maddi bir refah elde etmiş olduklarını; Osmanlı Ermenileri'nin ise Türkler ve imparatorluğun diğer elemanları gibi sıkıntı çektiklerini görürüz. Ancak siyasi yönden Rusya, son yıllara kadar Ermeni vatandaşlarına Türk Ermenilerinin elde ettikleri hürriyetlerin onda birini bile vermemiştir [Granville, 1967: 30]. Kafkaslardaki Ermeni nüfusu gerek kendiliğinde ve gerek göçlerle devamlı artmasına rağmen Ermenilerin Rusya'da hiçbir bölgesel statü veya ayrıcalıkları yoktu [Henze, 1984: 184]. Açtığı bütün savaşlarda Rus ordusu yanında gönüllü Ermenileri kullanan Rusya, saflığını istismar ettiği ve kanına ihtiyacı kalmadığı andan itibaren ezmekte tereddüt etmediği bu halkın yararına hiçbir ciddi tedbir almamıştır [Granville, 1967: 31].

Buna rağmen Rus Çarları tarafından seçilen Eçmiyazin katogikosları ve Ermeniler, Rusya'nın Osmanlı topraklarında yürüttüğü emperyalist politikaların hayata geçirilmesinde baş rolü oynamaya devam etmişlerdir. 1828-1829 savaşında olduğu gibi, yine aynı şekilde 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında, Ermeni subay ve yöneticileri yer almış, Rus yanlısı Ermeniler silah ve cephanelerle donatılmıştır.

2. 4. 3. Protestanlığın Ermeniler Arasına Girişi

Protestanlık, XV. yüzyılda İncilin esaslarına dönmek için yapılan reform hareketlerine verilen genel isimdir. Hıristiyanlığın en büyük üç mezhebinden biri olan Protestanlık, 1529 yılında Martin Luther ve Jean Calvin'in öncülüğünde Katolik Kilisesi'ne ve Papa'nın otoritesine karşı girişilen reform hareketinin sonucunda doğmuştur. Protestanlar akla büyük yer vererek yerleşmiş kaideleri protesto ettikleri için bu adı almışlardır. Papazlara ihtiyaç duyulmaksızın İncil okuyabildikleri için Protestanlığa "*İncil Kilisesi*" de denilmiştir [<http://www.protestankilisevakfi.org/protestan.html>]. Luther mezhebinin yani Protestanlığın meydana çıkmasına kadar, Batı ve Orta Avrupa Katolik mezhebine mensuptu. Balkanlar ile (Raguza ve Dalmaçya ve bazı Arnavutluk bölgesi) Rusya da ise Ortodoks mezhebi hakimdi. Protestanlık bütün engellemelere rağmen Almanya'nın dışına çıkmış ve her geçen gün taraftarının arttırmıştır. Önce İskandinavya'ya daha sonra Kalven vasıtasıyla Fransa'ya girip oradan İngiltere'ye

geçmek suretiyle hızla yayılmıştır. İngilizler, Anglikan kilisesini kurarak devlet başkanlarını aynı zamanda bu kilisenin başkanı yapmışlardır [Uzunçarşılı, 1995: 116-117].

XIX. yüzyılın başlarında Fransızlar Katoliklerin, Ruslar ise Ortodoksların hamisi sıfatıyla Osmanlı topraklarında kendi çıkarlarını geliştirmeye ve nüfuz alanlarının arttırmaya başlamışlardı. Doğu'da dinin oynadığı politik rolü geç de olsa kavrayan İngiltere, Fransa gibi siyasi ve idari nüfuzunu arttırmak için dini bir araç olarak kullanmaya başlamış ve bu maksatla en uygun yer olarak seçtiği Ortadoğu da kendisi için bir himaye hakkı aramaya koyulmuştur. Ancak İngiltere'nin himayesine esas olacak bir topluluk bulunmadığı için, Osmanlı topraklarında bir Protestan cemaati meydana getirmeye teşebbüs edilmiştir. Böylece XIX. yüzyılın başlarından itibaren bu bölgeye çok sayıda Protestan papazlar gönderen İngiltere, misyonerlik faaliyetlerine ağırlık vermiştir. İngilizlerin bu faaliyetlerine başta Amerika olmak üzere Almanya'da destek vermiştir [Eryılmaz, 1996: 74-75].

İngilizlerin kendi misyonerleri Osmanlı ülkesinde faaliyet göstermeye başlamadan evvel, Amerikalı misyonerler faaliyetlerini ilerletmişlerdir. Türk-Amerikan ilişkileri 1832 yılında imzalanan ticaret antlaşmasından çok önce başlamıştı. Amerikan tacirleri İzmir'den Yemen'e kadar bir çok Osmanlı limanında ticaret yapıyorlardı. Amerikan sanayicileri henüz dünyaya açılmaya hazır değillerdi ama Amerikalı misyonerler bütün dünyayı Hıristiyan yapma hırsı ile yanıp tutuşuyorlardı. Daha 1800'lü yılların başlarında merkezini Boston'da açmış olan Amerikan Board, az sayıda fakat çok iyi yetiştirilmiş bir grup adamı Osmanlı topraklarına göndermişti [Can, 1993: 19-20].

1 Aralık 1833 tarihinde misyonerlere verilen talimat mektubu, bunların hangi amaçlar için Osmanlı ülkesine geldiklerini açıkça ortaya koymaktadır: *“Bir fetih savaşına girmiş askerler olduğumuzu unutmayın. Ve her ne kadar mücadele manevi alanda, kafanın kafayla, kalbin kalple mücadelesi ise de ve sizin silahınız Tanrının inayeti ile güçlendirilmiş manevi bir silahsa da; Napolyon'un askeri girişimlerindeki kadar araştırma, bilgi ve düşünmeye ihtiyaç gösterir. Bu mukaddes ve vaat edilmiş topraklar silahsız bir haçlı seferiyle geri alınacaktır.”* [Kocabaşoğlu, 1989: 33].

Bu amaç doğrultusunda 1830 yılından itibaren Osmanlı topraklarında çalışmalarına başlayan Protestan misyonerleri, Müslümanları Hıristiyan inancına döndürmeyi başaramayınca Ermeniler arasında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir [Nalbandian, 1967: 42]. Her ne kadar Ermeniler arasında mezhep değiştirenlerin sayısının tatmin edici bir seviyeye ulaşması çok zor olsa da; İstanbul, Bursa, İzmit, Trabzon, Amasya ve diğer başka şehirlerde Ermeniler Protestanlığı kabul etmeye başlamışlardı. İlk zamanlar bu yerlerdeki Ermeni Protestanların sayısı çok azdı, bazı şehirlerde iki üç kişi kadardı. 1844 yılında başkentteki Ermenilerin sayısı 100 kişiden daha azdı [Artinian, 1970: 40]. Misyonerlerin bütün gayretlerine rağmen Protestanlığı seçenlerin sayısında büyük bir artış olmamıştır. 1896 tarihinde Protestan mezhebini kabul eden Ermenilerin oranı %15 civarındadır [Çark, 1953: 107].

Oysa İngiliz ve Amerikan misyonerleri Protestanlığı kabul edenlere İngiltere'nin resmi himayesini vaat ettikleri gibi, bol miktarda para yardımında da bulunmuşlardı [Eryılmaz, 1996: 76]. Misyonerler 1834'te açtıkları ücretsiz eğitim-öğretim veren okullar sayesinde Anakilise'ye ait okullara devam eden öğrencileri ve Ermeni ailelerini cezbetmeye çalışmışlardır [Artinian, 1970: 40]. İlk zamanlarda faaliyetlerini mukaddes kitap İncilin yayılması şeklinde gösteren İngiliz ve Amerikan misyonerleri, açtıkları okul ve çeşitli hayır kuruluşlarında fakir ve çaresiz insanlara öncelik vermişlerdi. Halbuki onların bu hayır faaliyetleri sadece Ermenileri ayartmak için hizmet etmiştir [Gulesserian, 1970: 45]. Misyonerlerin ve emperyalist devletlerin bütün bu çalışmaları, onların gizli emellerini gerçekleştirmek için din ve kiliseyi nasıl kullandıklarının açık bir göstergesidir.

1840 yılında İngiliz dışişleri Kudüs'te bir Protestan mabedi inşası için Osmanlı devletinden izin talebinde bulunmuştur. İlk bakışta basit ve doğrudan dini amaca yönelik görünen bu faaliyetin zamanla nasıl büyük imtiyazlara temel teşkil edeceğinin farkında olan Babiâli, bu isteği reddetmiştir. Babiâli, Hıristiyan ahalinin mezhep değiştirmelerinin meydana getireceği tehlikeleri bertaraf etmek amacıyla 1834 tarihli Hıristiyanların mezhep değiştirmelerini yasaklayan fermanı patriklere ve ilgili devletlere hatırlatmıştır [Eryılmaz, 1996: 75].

Ancak İngiltere, Amerika ve Almanya'yı da yanına alarak Osmanlı Hükümeti'ne yaptığı baskılar sonucu 1842 yılında Kudüs'te ilk Protestan kilisesini açtırmayı başarmıştır [Metin, 1997: 83]. Bundan sonra ise, kiliseye Protestan tedarikine girişilmiştir. Protestan misyonerler, İngiliz konsoloslarının desteklemesi sayesinde para ve daha başka menfaatler temin etmek suretiyle başka din ve mezheplerde bulunan halkı Protestan yapmaya çalışmışlardır. 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı İngiltere ve Fransa'nın istediği şekilde mezhep değiştirme serbestliğini sağladığı için, Protestan misyonerler faaliyetlerini daha geniş ölçüde ve daha kolaylıkla yapmaya devam etmişlerdir [Karal, c. VIII, 1995: 128].

Tıpkı Katolik misyonerlerinin yaptığı gibi Protestan misyonerleri de eğitim faaliyetlerine ve okullar açmaya ağırlık vermişlerdir. Protestan Kilisesi ve Protestan okullarının en çok Ermeniler arasında etkili olduğu görülmüştür. Misyonerler yoksul Ermeni çocukları için parasız okullar, genel gece dershaneleri, ibadethaneler açmışlardır [Uras, 1976: 154]. Lübnan, Anadolu ve İstanbul'da faaliyete geçen kolejlerde Ermeniler tarihleri, edebiyatları hakkında bilgi sahibi oldukları gibi milliyetçilik fikirlerinin de gelişmesi sağlanmıştır [Karal, c. VIII, 1995: 128-129]. Böylelikle, mabetler ve okullar mezhep propagandalarına katılarak bir taraftan Ermenileri Protestan yaparak İngiltere'nin Osmanlı ülkesi üzerinde himaye hakkı elde edebileceği bir Protestan topluluğuna sebep olurken, diğer taraftan da Ermeni Meselesi'nin çıkmasında devlete karşı kullanılacak bir kadro yetiştirilmeye başlanmıştır [Gazigiray, 1982: 69-70].

Özellikle Amerikalı misyonerlerin Ermenileri Protestan yapma çabaları üzerine Gregoryen Ermeni murahhasa ve papazları Osmanlı Dahiliye Nezareti'ne şikayetlerde bulunmuşlardır. 1843 yılında, Erzurum'daki Ermeni papazları tarafından yapılan şikayette iki Amerikan misyonerin buradaki Ermenileri Protestan yapmaya uğraştıkları dolayısıyla Ermenilerin dini usullerini ihlal ettikleri bildirilmişti [O.B.E., c. 1, No: 18]. Bunun üzerine Hariciye Nezareti ABD Büyükelçiliğine bu tür faaliyetlerin halen Erzurum, Bursa ve Trabzon'da devam etmekte olduğunu, bunların huzursuzluklara yol açtığını, bu sebeple iki devlet arasındaki taahhütlere uyularak misyonerlerin hareketlerine mani olunması istenmiştir [O.B.E., c. 1, No: 19]. Her ne kadar Amerikan maslahatgüzarı Ermeni halkını Protestanlığa teşvik etmemeleri hususunda misyonerlere

nasihatte bulunmuşsa da, Trabzon vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne 22 Haziran 1844 tarihinde gelen bir yazıda bu durumun halen devam ettiği ve bu misyonerlere yapılan tenbihata rağmen buradan uzaklaşmayarak bilakis okul açtıkları ve okula devam eden öğrencilerden para almadıkları, aksine para verdikleri bildirilmişti. İleride kötü hallere meydan verilmemesi için İstanbul Patrikliği'nin harekete geçirilmesi istenmiştir [O.B. E., c. 1, No: 20].

Protestan kiliseleri ve misyonerlerinin hızla devam eden bu faaliyetleri sonucunda bir çok Ermeni Protestan olmaya başlamıştır. Böylece İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde himaye hakkı iddia edebileceği küçük bir Protestan gruba sahip olmuştur. Ancak bu Ermeni Protestanları bir süre sonra, Gregoryen Ermeni Patrikhanesi'nin muhalefeti ile karşılaşmıştır. Patrik Step'an, 1837 yılında Protestan okullarındaki bütün öğrenci velilerinden, çocuklarını bu okullardan geri almalarını istedi. Bundan iki yıl sonra da, Ermenilerin Protestanlık faaliyetlerine iştirak etmelerini yasaklayan bir patriklik emri yayınlamıştır. Sadece Protestanlık mezhebine girenleri değil, ayrıca Protestanlarla ilgili bilgileri gizleyen herkesi cezalandırmıştır [Artinian, 1970: 41-42]. Protestan misyonerlerin Ermeniler arasında faaliyetlerini genişleterek devam ettirmeleri Ermeni Patrikhanesinin tepkisini şiddetlendirmişti. 1846 yılında Patriklik, Protestan mezhebini kabul eden bir çok Ermeniye ebediyen lanetleyen ve aforoz eden resmi bir bildiri yayınlamıştır [Nalbandian, 1967: 42]. İstanbul Patriği, Protestan Ermenilerin kiliseden aforoz edildiğini, bunların Ermeni Milletinden sayılmayacağını ilan etmiş ve Babiâli nezdinde teşebbüste bulunarak Protestan Ermenilerin devlet kanunlarına riayet etmeyen birer mücrim olduklarını ve haklarında takibat yapılmasını istemiştir [Eren, 1997: 725]. Diğer Ermenilerin onlarla ticaret ve münasebette bulunmalarını katiyetle menetmiştir [Çark, 1953: 107].

Bu baskılara rağmen Protestanlar faaliyetlerine devam etmişlerdir. Ermenistan Evangelical Kilisesi olarak adlandırılan ilk Ermeni Protestan Kilisesi, İstanbul'da 1 Temmuz 1846 yılında kurulmuştur. Bu, Ermeniler arasında yaşamın kültürel, edebi, siyasi ve dini alanlarında tarihi uyanış sürecinin bir devamı olmuştur [Chakmakjian, 1965: 21]. Bundan sonra İzmit, Adapazarı ve Trabzon'da kiliseler tesis edilmiştir. 1846 yılının sonlarında bu dört kilisenin aktif üyelerinin sayısı 140 olmuştur. Ertesi üç sene

içinde Erzurum (1847), Ayntab ve Bursa (1848)'da kiliseler açılmıştır. Ve İngiliz Büyükelçisi Sir Stratford Canning'in güçlü nüfuzu sayesinde 27 Kasım 1850'de imparatorlukta Protestanlar, Osmanlı Hükümeti tarafından resmen tanınmışlardır [Arpee, 1946: 249]. Böylece Fransa ve Rusya'nın muhalefetine rağmen İngiltere'nin baskıları sonucu müstakil bir Protestan Kilisesi "Ermeni Protestan Kilisesi" adıyla resmen kurulmuştur [Adeney, 1908: 550].

Verilen ferman hükümlerince Ermeni Protestan Cemaati, hükümetle olan münasebetlerini tanzim ve temsil edecek olan bir vekil bulunacaktı [Çark, 1953: 108]. Ermeni ve Katolik millet liderlerinden farklı olarak Protestan temsilci, her zaman ruhban sınıfından olmayan Ermeniler arasından seçilecekti [Artinian, 1970: 44]. Ayrıca bu ferman, imtiyaz ve ayrıcalıkları kapsamıyordu ve Protestanları bir "millet" statüsüne sokmamıştı. Bu topluluğa Ermenilerden başka Rumlar ve Suriyeliler de dahil edilmiştir [Bozkurt, 1996: 179].

Protestan topluluğun millet olarak tanınmaması onların bu konuyu büyük devletlere şikayet etmelerine yol açmıştır. Sonunda, 1878 yılında Babiâli, Protestanların idaresiyle ilgili olarak bir proje hazırlamıştır. Protestan Cemaati Nizamnamesi'ne göre, İstanbul'da ve taşrada Protestan topluluğu olan yerlerde birer vekil seçilecek ve bunların seçimi Babiâli tarafından tasdik edilecekti. Bu vekiller kendi bölgelerinde cemaatin seçtiği en az yedi üyeden oluşan cemaat meclislerine başkanlık edeceklerdi. Vekil ve meclis üyesi olabilmek için, Osmanlı uyruklu olmak gerekli idi. Vekillerin ve meclislerin görevleri; cemaatin sırf ruhani olan işlerini, kilse ve mekteplerin idaresini, nikah akdi ve feshi gibi hususları ve cemaatçe herkesin rızasıyla verilecek bağışların sarfını kapsıyordu. Ancak, Protestan topluluğu bu nizamnameden memnun kalmamıştır. İtirazlar üzerine bu proje uygulanmamıştır [Bozkurt, 1996: 179-180].

Oysa Ermeni Protestan cemaati, sadece Ermenilerin teşebbüsü ile kurulmuş bir cemaattir. Hükümet kendisine tabii olan bütün topluluklara aynı gözle bakmak siyasetinden zerre kadar uzaklaşmamış, kendisine yapılan müracaatları iyi niyetle kabul etmiştir [Çark, 1953: 108].

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Protestan Kilisesi'nin resmen tanınması ile, statüleri kuvvetlenen Protestanlar faaliyetlerini genişletme imkanı bulmuşlardır. 1854 yılında imparatorluk içinde 15 kilise ile birlikte bunlara kayıtlı 2,300 Protestan üyeleri olmuştur. 1859 yılında Diyarbakır ve Maraş bölgeleri de dahil olmak üzere bu kiliselerin sayısı ikiye katlanmıştır [Artinian, 1970: 43].

İngiltere hükümeti tarafından desteklenen ve yönlendirilen İngiliz Kilisesi ve onlarla gıpta edilecek bir işbirliği içinde bulunan Amerikalı Protestan cemiyetlerinin Ermenilere yönelik faaliyetleri, eski Ermeni kültürünü güdümlü olarak diriltmiş ve Ermeni milliyetçiliğine zemin hazırlamıştır. Başka bir ifadeyle, Ermeni toplumundaki Rus-Ortodoks ve Fransız-Katolik tesiriyle birlikte gelişmiş olan farklılaşmaya bir de, Protestan tesiriyle ortaya çıkan yeni bir farklılaşma daha eklenmiştir [Şahin, 1988: 163]. Hıristiyan misyonerlerin kendilerine sunduğu eğitim ve öğretim imkanlarını iyi kullanan Ermeniler, Amerika, İngiltere ve Fransa gibi o devrin en büyük ve gelişmiş ülkelerine gitmeye başlamışlardır. Her ne kadar Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren misyoner hareket Ermenilerin çoğunu Protestan yapmayı başaramamışsa da, onları Müslümanlar arasında kalan "Mazlum Hıristiyanlar" olarak kabullenip, ülkelerinin kamuoyuna da bu şekilde kabul ettirmişlerdir. Bu durum, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren başlayacak olan Ermeni sorunlarının yaşanmaya başlamasıyla birlikte etkisi daha fazla gösterecektir.

2. 4. 4. 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi

Tanzimat Fermanı'nın ve özellikle de 1856 Fermanı'nın getirdiği yeni haklarla Osmanlı Devleti içinde yaşayan azınlıkların durumu, Müslümanlara nazaran çok daha iyi bir duruma gelmiş bulunuyordu. Avrupa'nın himaye siyaseti sayesinde büyük ekonomik güce sahip olan azınlıklar yavaş yavaş siyasi haklara da kavuşuyorlardı. Özellikle 1856 Fermanı'ndan sonra birer küçük teokrasi durumuna gelen gayrimüslim topluluklar, din-hukuk alanlarında olmak üzere iki önemli gelişme kaydetmişlerdir. Bu gelişmeyi başlatmada biraz büyük devletlerin, biraz da Tanzimat hükümetlerinin sorumluluğu vardır. Bu gelişmelerden birincisi, Hıristiyan cemaatlerin gerçek anlamda birer "millet"

olma yoluna girmeleridir. İkincisi ise, bu milletlerin kilise meclislerine halktan üyelerin girmeye başlamasıdır. Böylece gayrimüslim topluluklarda millileşme ile laikleşme birlikte başlamıştır [Berkes, 1978: 223; Lee, 1998: 26-27].

Millet teşkilatında reform yapılması konusundaki ilk hareket Ermeni toplumu içinde belirmiştir. Emperyalist devletlerin Osmanlı tebaası olan Ermeni toplumu üzerindeki yoğun misyoner faaliyetleri ve bunlar üzerindeki himayeci siyasetleri sonucunda Ermeni Kilisesi üçe parçalanmıştı. 1830'da Katolik Ermeni Kilisesi, 1850'de de Protestan Ermeni Kilisesi kuruldu. İstanbul Ermeni Patrikliği, dağılan Ermeni toplumunu toplamak ve cemaat üzerindeki eski nüfuzunu yeniden kazanmak için, o dönemde Avrupa'da gündemde olan milliyetçilik cereyanlarında esinlenerek, Ermeni milliyetçiliğine yöneldi. Bu konuda Ermeni Kilisesi'ne siyasi anlamda en büyük destek yine emperyalist devletlerden geldi. Diğer taraftan bu ülkenin Osmanlı topraklarında açtıkları misyoner okullarında da Ermeni milliyetçiliği işlenerek bu olgu desteklenmiştir [Kılıç, 2000a: 195].

Babiâli'ye göre; bu faaliyetlerde Ermeni toplumunun büyük çoğunluğunun bir kusur ve kabahati yoktu. Bu olaylar kiliseler arası rekabetten kendilerine birtakım çıkarlar sağlamak isteyen veya emperyalist devletlerin ajanları gibi davranan kilise yöneticilerinden ve ülke dışından Osmanlı topraklarına sızmış isyancılar ve teröristlerden meydana gelen küçük bir azınlığın eseri idi [Kılıç, 2000a: 196].

Leon Arpee, "*The Armenian Awakening*" adlı eserinde, ilk zamanlar Ermenilerin büyük çoğunluğunun anayasal bir hükümet konusunda istekli ve bilgili olmadıklarını belirtmekte ve şu şekilde devam etmektedir: "*Bu yüzden Ermeni Patriği Mıgırdıç Hirimyan'ın sözlerinde haklılık payı vardır: 'İnsanlar kendi haklarını idrak edemedikleri sürece kanunların ne manaya geldiğini de anlayamazlar; hele hele idareciler için herhangi bir anayasa teklif etmek lüzumlu değil ise...' Ancak şu da aşikardır ki, halkın özgürlüğü namına çalışma henüz yeni başlamıştı ve uzun süreli bir eğitim metodu insanları etkilemek için şimdi daha önemli hale gelmişti. Gerçektende bu metot işe yaradı. Tıpkı maya gibi sonunda bütün hamur mayalandı, anayasal hükümet fikirleri milletin bütününe nüfuz etti ve yeni nesil daha önceki Ermeni toplumunun Türk*

İmparatorluğu'nda katlandığı büyük değişiklikleri artık kabul etmemeye başladılar.”
[Arpee, 1909: 191-192].

Artık Ermeniler bir “*millet*” olmaktan eksik kalan tek taraflarının, milletlerini kendileri idare etmek için gerekli olan bir anayasa ile toprağa dayalı bağımsız egemenlik olduğunu düşünmeye başlamışlardı. Bu gayenin ilk adımını gerçekleştirmek üzere harekete geçen kilise ve ruhaniler olmuştur. 29 Aralık 1841’de 27 Ermeni sanatkarından oluşan bir meclis kurulmuş ve millet işlerinin idaresi bu meclise verilmişti. Fakat bu meclis başarılı olamadı. 25 Kasım 1842’de patrikliğe geçen Asdvazadur uzaklaştırılmış, yerine 1844 tarihinde İzmir murahhasası Mateos Çubukciyan geçmiştir. Kendisi, Türkiye Ermenileri ile Eçmiyazin Katogikosu arasında kesilmiş olan siyasi ilişkileri iyileştirmeye ve kiliselerde katogikosların adlarının anılmasını emretmişti [Uras, 1989: 59].

1847 tarihinden itibaren Rum Patrikhanesine, teşekkül edecek bir meclisin millet ve kilise işlerini idare edebileceğini bildiren bir muhtıra verilmişti. Bu muhtıra adeta, Ermeni Kilisesi’ne arayıp da bulamadığı bir fırsat vermiştir. 7 Mayıs 1847’de Ermeni Gregoryen Patriği Mateos ve bazı yetkililer, Hariciye Nazırı Ali Paşa’yı Emirgan’daki kasrında ziyaret ettiler. Burada Padişah tarafından buyrulan bir ferman okunmuştur. Bu fermana göre, patrikhanede biri ruhani (14 ruhani), diğeri cismani (20 sivil) olmak üzere, millet işlerini tanzim etmek için iki meclis kurulmuştur. Her iki meclisin de başkanı patrik olacaktı. Fermanın ilanından iki gün sonra Patrik, İstanbul’da bulunan bütün din adamlarını, amiraları ve esnaf başkanlarını Genel Meclisi oluşturmak üzere davet etti (9 Mayıs 1847). Genel meclis tarafından seçilen cismani meclis üyeleri 20 Mayıs 1847’de Babiâli tarafından tasdik edilmiştir [Çark, 1953: 253-254; Bozkurt, 1996: 181]. Ayrıca meclis halkın eğitimi için özel bir yan kurul daha oluşturmuştur [Ormanian, 1955: 73-74]. Böylece millet işleri 1847’den 1860 tarihine kadar bu şekilde yürütülmüştür.

Ermeni Kilisesi bu tarihler arasında millileşme gayretlerini sürdürmüşlerdir. Ermeniler, 1850 yılında Milli nizamname hazırlanması için bir encümen oluşturmuşlardı. 1857, 1859 ve 1860 tarihlerinde Ermeni Patrikhanesinde toplanan bu encümen araştırma ve

müzakereler yapmaya devam etmiştir [Saral, 1970: 50; Gazigiray, 1982: 76]. Sivil (Cismani) Meclis, Odyan, Rosinyan, Serviçen, Arslanyan ve diğer bazı Ermenilerden oluşan bir komite teşkil etmiş ve bu komite de Ermeni Milli Nizamnamesi'nin ilk tasarısını hazırlamıştı. Hazırlanan tasarı Ermeni Genel Meclisi tarafından 5 Haziran 1860 tarihinde kabul edilmiştir [Arpee, 1909: 185].

Düzenlenen proje çeşitli nedenler yüzünden bir süre gecikmiş fakat sonunda yapılan bazı düzeltmelerle birlikte 29 Mart 1863 tarihinde "*Nizamname-i Millet-i Ermeniyan*" adıyla padişah ve hükümet tarafından tasdik edildikten sonra yürürlüğe girmiştir [Arpee, 1909: 185; Çaycı, 2000: 16]. Bu nizamname Türkiye Ermenilerinin siyasi ve toplumsal varlıkları üzerine yeni bir dönem açması ve o zaman ki Osmanlı Hükümeti'nin kendilerine karşı ne kadar müsamahakâr davrandığını göstermesi bakımından son derece önemlidir [Uras, 1976: 159].

1860 yılında hazırlanan Ermeni nizamnamesi 150 maddeden oluşurken, 1863 yılında Osmanlı hükümeti tarafından tasdik edilen metin 99 maddeden ibaretti. Onaylanan metin 1860 versiyonundaki birkaç maddeyi bir madde içinde birleştirmişti; böylece maddelerin toplam sayısı yeni metinde azalmıştır. Ayrıca resmi Türkçe metin, Ermenice metinden bazı ayrıntılar itibariyle farklıdır. İki metin arasındaki ilk ayrılık belgenin isminde görülmektedir. Ermenice metin "*Azgayin Sahamanadurt'iw'n Hayoc*" (Ermenilerin Milli Meclisi) başlığını taşırken, Türkçe metnin başlığı "*Nizamname-i Millet-i Ermeniyan*" yani Ermeni Millet Nizamnamesi'dir. Aynı zamanda Ermenice versiyondaki "*Azgayin Endhanur Zolov*" (Milli Genel Meclis) terimi, Türkçe metinde "Meclis-i Umumi" yani Genel Meclis olarak kabul edilmiştir. Bundan başka, Erespoxan (vekil veya milletvekili) kelimesi, baştanbaşa bütün Türkçe metinde mebus olarak kullanıldığı görülmektedir [Artinian, 1970: 101, 103]. Ermenice metinde sık sık kullanılan "*meclis*", "*milli*", "*vekil*" ve "*milletvekili*" gibi deyimler, aslında Ermenilerin bağımsızlık için içten içe nasıl hazırlanmakta olduklarını göstermektedir [Hocaoğlu, 1976: 27; Gazigiray, 1982: 76].

Ermeni Katogikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi'nin mukaddime kısmına göre, Sis ve Ahtamar Ermeni Katogikoslukları birleştirilmiş, Kudüs Ermeni Patrikliği de bu

Katogikosluğa ilave edilmiştir. Osmanlı Ermenilerinin ruhani başkanlığı bu Katogikosluk ve patrikliğe ait olup, Eçmiyazin Katogikosluğu ile olan alaka ve münasebetleri tamamen kesilmiştir (Md. 1) [B.O.A., DUİT, 67/1-1]. Patrik, Padişahın aldığı berat-ı ali ve bu nizamnamede yazılı kurallar dairesinde vazifesini ifa eder ve devletin emirlerini uygular. Resmi mercisi Mezahib Nezaretidir. Ve yalnız mezhep işlerinden dolayı müracaat hakkı vardır (Md. 2).

Katogikosluk ve Patriklik makamı boşaldığı vakit, ruhani ve cismani meclis azaları üç gün içinde toplanarak murahhasalardan birini kaymakam seçerek, bunu Mezahib Nezareti'ne bildirirler. Mezahib Nezareti Babıâli ile görüşerek kaymakamın memuriyetini tasdik ettikten sonra seçim işlemlerine geçilmektedir. Kaymakam, patrik seçimi için, biri ruhanilerden ve diğeri ruhani olmayan üyelere ikişer vekilin seçilmesini bütün murahhaslıklara tebliğ eder. Böylece seçilen vekiller kaymakamın bildirdiği tarihten itibaren 45 gün zarfında, patrikhanede kaymakamın başkanlığında ruhani ve cismani meclis azalarıyla birlikte toplanarak, patrik seçimine layık episkopos mertebesindeki murahhasa ve diğer episkoposların isimlerinden oluşan bir defter tanzim ederler. Bu işlem gizli oy ile yapılır. Mezkur defter kaymakam tarafından Mezahib Nezareti'ne takdim edilir. Mezahib Nezareti, Babıâli ile müzakere ederek, defterde bulunan isimlerden hükümetçe seçilmesi uygun bulunmayanları istisna ederek, diğerlerinin isimlerini kaymakama cevaben tebliğ eder. Seçim heyeti tekrar toplanarak, hükümetçe kabul olunan adaylardan üçünü gizli oy ve oy çokluğu ile seçer. Ve bunlardan biri Ruhani meclis tarafından gizli oy ve oy çokluğu ile patriklik makamına seçilir. Seçim meclisi tarafından hazırlanan mazbata Mezahib Nezareti'ne takdim edilir ve seçimin tasdik edilmesi istenirdi. Bunun üzerine hazırlanan irade-i seniyyenin Mezahib Nezareti'nden ilan edilmesini müteakip dini merasimin yapılır ve patrik vazifesine başlardı (Md. 3).

Patrikliğe aday gösterilecek kişilerin episkoposluk ruhani mertebesini haiz olması, en az babasından beri Osmanlı tebaasından olması, ahlak ve fiilleriyle devletin ve cemaatin emniyet ve itimadını kazanmış ve hiçbir surette mahkumiyet cezası almamış olması, 5 sene boyunca bir murahhaslığı iyi bir şekilde idare etmiş olması, 45 yaşından küçük olmaması ve devletin kanunlarına ve genel nizamına vakıf olması gereklidir (Md. 4).

Nizamnameye göre Ermeni Kilisesi'nin üç meclisi vardır: Bunlar; Ruhani Meclis, Muhtelit Meclis ve Umumi Meclis'tir.

Ruhani Meclis, murahhasalardan ve episkoposlardan olmak üzere 12 kişiden oluşurdu. Meclis-i Ruhaniye Patrik başkanlık ederdi. Patrikin bulunmadığı zamanlarda azadan birini vekil seçerdi. Azaların memuriyet süreleri 2 sene idi. Murahhasalık sıfatını taşıyan azaların değiştirilmeleri sırayla olurken, diğer aza meclisçe oy çokluğu ile seçilirdi. Bütün azaların memuriyetleri Mezahib Nezareti'nce tasdik edilirdi (Md. 5). Ruhani meclis cemaatin mezhep işlerine nezaret etmek ve Ermeni Kilisesi'nin itikadını cemaat arasında kuvvetlendirmek ve zararlardan muhafazaya dikkat etmek, kiliselerin muntazam bir halde bulunmalarına ve ruhanilerin ıslahına, ehliyet ve kabiliyetli episkopos, rahip ve papazların yetişmesine çalışmak, Ermeni okullarının dini tedrisatlarını kontrol etmek, murahhasalar hakkında yapılan şikayetleri tetkik etmek, boş bulunan murahhasalıklara münasiplerinin seçilmesini sağlamak, Mezahib Nezareti vasıtasıyla bunların onaylanmasını istemek, ortaya çıkan sorunları tahkik ederek kilisenin usullerine uygun olarak çözmekle mükelleftir (Md. 6).

Muhtelit Meclis, 4'ü ruhani meclis azasından ve 8'i ruhani sınıfın dışından, cemaatin güvenilirlerinden olmak üzere 12 azadan oluşmaktadır. Meclisin başkanı patriktir ama ruhani azalar arasından birinin vekil tayin edilmesi de caizdir. Ruhani azalar, Ruhani Meclis tarafından oy çokluğu ile seçilir, diğer azalardan biri patriklik merkezince ve diğer yedisi her murahhasalıktan bir kişi olmak üzere sırayla seçilir ve hepsi Mezahib Nezareti'nin tetkikiyle tayin olunurlar. Memuriyet süreleri iki senedir (Md. 7).

Muhtelit Meclisin vazifesi patrikhanenin gelir ve giderlerine nezaret etmek, doğrudan doğruya patrikliğe bağlı kilise ve manastırlara, cemaat tarafından yaptırılan özel okul ve hayır müesseselerine ait emlak ve gelirin idaresinde dikkat etmek, murahhasalıklar dahilinde bulunan emlakın her sene murahhasalar tarafından gönderilecek hesap cetvellerini tetkik etmek, devletçe kabul edilen vasiyetnamelere göre cemaat menfaatine terk ve vasiyet edilen nakit ve mülklerin uygun olan cihetlere sarfını sağlamaktır. Meclis haftada bir gün toplanır (Md. 8). Meclis-i Ruhani cemaat tarafından yaptırılan

okulların tedrisatı ve Meclis-i Muhtelit ise bu okulların gelir ve giderlerine nezaret ettiğinden bu okulların gerek kuruluş ve gerek talim terbiyenin icrası kanunların ve Maarif Nezareti'nin teftişine tabidir (Md. 9).

Patrik ile bu meclisler arasındaki münasebete gelince; Patrik, ruhani ve muhtelit meclislerin azalarından hiçbirisini diğerine tercih etmeyerek haklarında eşit muamele etmekle mükellef olduğu gibi aza dahi patriğe karşı daima hürmetle muamele etmelidir (Md. 10). Ruhani ve Muhtelit meclisin patrikhaneden başka bir yerde toplanması ve patrik veya onun tarafından vekil tayin edilen kişiden başka birinin başkanlığında toplanmaları yasaktır. Bu kurala aykırı olarak yapılan toplantılarda alınan kararlar geçersizdir (Md. 11).

Ermeni Milleti'nin en önemli meclisi ya da karar organı Umumi Meclis'tir. Bu meclis 140 üyeden meydana gelmektedir. Bu üyeler üç kısım olup, 20'si İstanbul'da bulunan kilise mensupları tarafından seçilmektedir; 40'ı taşradan gelen millet vekillerinden oluşmaktadır. Üçüncü kısım olan 80 üyesi ise, İstanbul'daki kilise cemaatleri tarafından seçilmektedir. Umumi meclislerin görevi, İstanbul patriği ve Katogikosu gibi milletin en büyük yöneticileriyle, ruhani ve cismani meclislerin üyelerini seçmek ve bu meclislerin işlemlerine bakmak, meclislerin kendine havale ettiği konuları karara bağlamak ve nizamnameyi bozulmalardan korumaktır [Uras, 1976: 168].

Nizamnamenin murahasalar ile ilgili maddelerine gelince; murahasalar patrikhanenin ruhani meclisi tarafından seçilmiş ve devlet tarafından atanmış olarak berat-ı alileri ve nizamname kurallarına göre görevlerini yaparlardı. Osmanlı tebaasından olmayanların, mahkumiyet cezası bulunanların, kötü halleriyle meşhur olanların, 35 yaşını doldurmamış olanların ve genel kanun ahkamına vakıf olmayanların murahasa olarak seçilmesi caiz değildir (Md. 22).

Katogikos ve patriklik, kanunların ve nizamların ahkamına veya devletin menfaatine muhalif hal ve harekette bulunduğu zaman derecesine göre Mezahib Nezareti'nden kendisine gerekli tembih ve ihtarlar yapılır (Md. 31).

İşbu nizamname yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir (Md. 38). İşbu nizamnamenin yürütülmesine Adliye ve Mezahib Nazırı memurdur (Md. 39).

Ermeniler lehine pek çok yeni hüküm ihtiva eden nizamname yüzyıllardan beri devletin sadık tebaası olarak kabul edilen bu topluluğa gösterilen bir cemileydi [Çöhce, c. I, 2003: 287]. Ama doğrudan doğruya Ermeni Patrik Meclisleri tarafından hazırlanmış olan bu belgede Ermenilere “devlet içinde devlet” ve “yönetim içinde yönetim” denilebilecek kadar ölçüsüz imtiyazlar tanımıştır [İlter, 1999: 31]. Bu hukuki düzenleme Ermeni toplumunu bir cemaatin ötesinde siyasi, sosyal, iktisadi, kültürel bütün haklarında ve eylemlerinde, devlet içerisinde yeni bir baskı grubu haline getirmiştir [Kılıç, 2000a: 197]. Ermenilere bu nizamname ile verilmiş olan hukuk ve yetkiler, gelecek için yüksek gelişmeler sağlayacak yerde, aksine en feci vaziyetlerin çıkmasına sebep olmuştur. Bu nizamname ile verilmiş olan izinlerden yararlanan patrikler, daha ziyade milli ve siyasi cephelerde çalışmaya başlamışlardır [Uras, 1976: 175]. Öyle ki sanki bağımsız bir milletmiş gibi 140 üyeden müteşekkil bir meclis kurma imkanına kavuşan Ermeni toplumunda milli şuur canlanmıştır. Bu meclis zamanla cemaatin gerçek parlamentosu gibi davranmaya başlamış, gitgide yıkıcı bir tavır içine girerek ve işi doğrudan Ermenilerin oturduğu eyaletlerin özerkliğini istemeye kadar götürmüştür [Çöhce, c. I, 2003: 288].

Bir Ermeni yazarı olan K. Ozanyan “*Ermenilerin Tarihi Vazifesi*” adlı eserinde, bu nizamnamenin Ermenilerin sağladığı yararları şu şekilde sıralamıştır:

- 1- Batı uygarlığı ve eğitimine doğru bir adım oldu.
- 2- İstanbul’da, diğer illerde birçok okullar, kültür kurumları açıldı.
- 3- Ermeni dil ve kültürünün gelişmesine etken oldu.
- 4- Daha çok gazete ve dergiler yayınlandı.
- 5- Ermenileri seçim usullerine ve mücadelelerine alıştırdı.
- 6- Kilise mensuplarının hukuku sınırlandırıldı.
- 7- Ermeniler toplu olarak şikayette bulunmak ve uygulamaya geçmek kuvvetini verdi.

- 8- Katolik, Protestan ve Lusavorçagan (Gregoryen) Ermenilerinin bunalımlı günlerde birleşmeleri sağlandı.
- 9- İhtilal ruhu uyandı, Milli Ermeni Sorunu masaya konuldu [Uras, 1989: 72].

Bir başka yazar Leon Arpee'de, 1863 Ermeni Milli Nizamnamesi'nin Ermeni tarihinde, eğitimde, edebiyatında, sosyal, dini ve siyasi hayatında yeni bir devir açtığını belirtmektedir. 1860 yılını izleyen yıllar boyunca Ermeniler, Ermeni çocuk, kadın ve erkeklerini de içine alan bir halk eğitim sistemi kurmuşlardır. Türkiye'deki en iyi yabancı eğitim kuruluşları bu Ermeni okulları ile şiddetli bir rekabet içerisine girmişlerdi. Ermeni edebiyatı daha önceki dini ve keşiş geleneklerinden ayrılmış ve ilk kez yetenekli insanlar söz almaya başlamıştı. Sınıf farklılıkları yok olmuş, kişisel hak ve özgürlükler ile eğitim hakkında üstünlük olmadığı kabul edilmişti. Manastırlar işsizlik, kötü oyun ve entrikaların döndüğü yerler iken birer eğitim-öğretim merkezi gibi önceki pozisyonlarını kazanmaya başlamıştır. Ermeniler sonunda yeni demokratik ve milli bir ruh inkişaf ettirmişler ve sultanın imparatorluğunda tam bir monarşi yönetimi altında özgür bir cumhuriyetin ilkelerini aziz tutmayı öğrenmişlerdir [Arpee, 1909: 192-193].

Vartan Artinian, "*The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire*" isimli eserinde Ermeni Millet Nizamnamesi'nin Ermenilerin milli bilinçlerinin gelişmesine yardımcı olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: "*Ermeni Milli Anayasasının oluşturulması millet için toplumsal ve entelektüel gelişme konusunda yeni bir dönem başlatmıştır. 19. yüzyılın üçüncü çeyreği boyunca anayasal hükümet konusundaki fikirler Ermeni Anayasası'nın etkisi altında kök salmıştır. Çoktan beri milleti etkilemiş olan kültürel rönesans yayılmış ve milli bilinç gelişmeye başlamıştır.*" [Artinian, 1970: 106].

1863 yılında Tanzimat hükümetinin onayladığı Ermeni Nizamnamesi, Ermenilere Osmanlı egemenliği altında kendilerini yöneten bir "*millet*" statüsü vermişti; yasal açıdan Tanzimat reformlarından en çok yararlanan Ermeniler olmuştur. Ermeni milletinin, anayasal gelişmeleri, daha sonraki Ermeni milliyetçiliğinin gelişmesine katkıda bulunduğu gibi, Osmanlı Kanun-i Esasisinin hazırlanışına da bir model hizmeti görmüştür [Berkes, 1978: 224].

Islahat Fermanı'nın meydana getirdiği geniş hak ve hürriyet ortamı içerisinde hazırlanan Ermeni Millet Nizamnamesi Ermeni toplumunda milliyetçilik duygularını arttırmaktan başka bir işe yaramadı. Ermeni ruhani reisleri dini konularda göstermelik faaliyetlerine devam ederek bütün mesailerini Ermeni Millet Nizamnamesi'nin sağladığı imkanlar ölçüsünde milli uyanışı sağlayacak çalışmalara ayırmışlardır.

2. 4. 5. Pologenia

Rus Çarları XIX. yüzyılın tam başlangıcında Rus ve Ortodoks olmayan Hıristiyanlar ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Rusya'nın bu girişimi tamamen siyasi olduğu için, azınlıklarla ilgili her hareketi kendi lehine çevirmeyi amaçlamaktaydı. Rusya bu politikası gereği içerisinde bulunan Ermenilerden daha çok komşularının ve özellikle de düşman nazarıyla baktığı ülkelerdeki Ermenileri hedef almıştı [Çark, 1953: 256].

Osmanlı İmparatorluğu, 1829 Türk-Rus Savaşını müteakip imzalanan Edirne Barışı ile Kafkasya'daki topraklarının bir bölümünü Ruslara terk etmek zorunda kalmıştı. Böylece Ermenilerin en kutsal yeri sayılan Eçmiyazin dini makamı Rusların eline geçmiştir. Rus Çarı I. Nikola, bunu Ermenilerin kurtuluşunun ilk adımı olarak ilan ederken, Rusların Erivan'ı işgal etmesi Eçmiyazin tarafından kutlanmış ve Rus Çar'ına, Ermenilerin kralı unvanı verilmiştir [Hocaoğlu, 1976: 73; Sakarya, 1984: 31-32].

Çar Nikola, İran (1827) ve Osmanlı Devletleriyle (1829) yaptığı antlaşmalarda, İran'dan ve Osmanlı topraklarından Rusya'ya göç etmek isteyen Ermeni ve diğer Hıristiyanlara tam serbestlik verilmesini başlıca şart olarak ileri sürmüştü. Böylece 1830 yılında Rusya'ya ümit edilenden çok daha fazla Ermeni göç etmiştir. 1836'da Çar hükümeti Gregoryen Ermenilerin mezhebini resmen tanımış, Rus Ortodoks kilisesinin sahip olduğu imtiyazları aynen Ermenilere de vermiştir [Çark, 1953: 256].

1836 tarihinde, Katogikos Ohannes zamanında Ruslar, Pologenia adı verilen bir kanun yayınlamışlardır. Bu kanunu Tiflis Komutanı Peputyans, Tiflis Nersesyan Okulu Müdürü Azkin ve Tiflis Ermeni murahhasası Başpiskopos Serope'den oluşan bir kurul

hazırlamış ve son şeklini de Kafkas Genel Valisi Rozin, Katogikos Ohannes ve General Paskeviç'ten oluşan bir komisyon saptamıştır [Sakarya, 1984: 32]. Ancak bu kanun, Ermenilere birtakım hak ve imtiyazlar vermekten çok, Ermeni Katogikosluğunun haklarını sınırlayıp, Ermeni Milleti'nin kültür ve dini konulara ait mevcut hukukunu kayıt altına almıştır [Uras, 1976: 173].

10 bölüm ve 140 maddeden oluşan Pologenia nizamnamesinin birinci bölümü "*Lusavorçakan (Gregoryen) Ermeni Kilisesi'nin Hukuk ve Genel İmtiyazları*" başlığını taşımaktadır. Gregoryen Ermenilerinin Rusya'da buluna kilisesi diğer çeşitli mezhepler gibi Rus İmparatorunun merhamet ve himayesi altındadır (Md. 1) [BOA., Y. MTV., 233/96]. Rusya Devleti'nin genel kanunlarına göre; Rusya'da ikamet eden ve ayinlerini serbestçe yapma hakkına sahip olan diğer mezheplerin itikatlarına hürmet ve riayet etmekte asla kusur etmemek ve özellikle devletçe şiddetle yasaklanmış olan "*Brozelidizm*" yani diğerlerini kendi mezheplerine çekmek ve teşvik etmekten kaçınmak şartıyla bütün Rusya dahilinde Lusavorçakan Ermeni Kilisesi serbestçe ayin yapabilme hakkına sahiptir (Md. 2). Lusavorçakan Ermeni Kilisesine ait işlerin yürütülmesi ve ayinlerin serbestçe yapılması hususları kilisenin nizamlarına ve kanunlarına göre ruhbana aittir (Md. 3).

İkinci bölüm, "*Eçmiyazin Büyük Patriği*" hakkındaki maddeleri ihtiva etmektedir. Ermeni Kilisesinin idaresi ve mensubiyetinde bulunan ruhbanlara nezaret etmek vazifesi Eçmiyazin Patrikliğine aittir. Ancak Ermenilerin Eçmiyazin sinodu her hususta patriğe yardımcı ve işlerin yürütülmesinde hissedar ve müşterektir (Md. 10). Bütün Ermenilerin Patrik ve Katogikosluk makamı boşaldığı vakit, Eçmiyazin sinodu gerek Rusya'da ve gerek Rusya'nın dışında bulunan bütün Gregoryen Ermenileri murahasalıklarına durumu bildirdikten sonra patriğin seçimi için bir sene müddet tayin eder (Md. 12). Gregoryen Ermenilerinin her bir dairesi, patrik seçimi için biri ruhban ve diğeri avamdan olmak üzere iki kişi belirler. Ruhbandan olan kişi, ya o dairenin murahasası veya onun tarafından tayin edilen başka bir rahiptir. Avamdan olan kişi ise, Gregoryen Ermeni Kilisesi'nin adet ve usulleri gereğince seçim hukukuna haiz bulunan muterberler ve yüzbaşı rütbesindeki ileri gelen avam tarafından seçilir (Md. 13). Seçilen bu kişiler patrik seçimi için kararlaştırılmış olan vakte kadar Eçmiyazin Manastırı'nda bizzat hazır

bulunmadıkları zaman, oylarını Eçmiyazın sinodu vasıtasıyla yazılı olarak bildirmelidirler (Md. 14). Mecliste hazır bulunan azaların oyları toplandıktan ve 14. madde hükmünce yazılı olarak gelen oylar da açıldıktan sora oyların çoğunluğunu alan dört kıdemli kişi seçilir. Oyların eşit çıkması halinde kura usulüyle bunlardan hangilerinin takdim edileceği tayin edilir ve patriklik makamı için iki kişinin ismi bütün meclis azasının oyları ile tespit edilir (Md. 17). Seçilen bu iki kişi Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Rus İmparatoru'nun rızası alınmak üzere arz edilir (Md. 18). Rus İmparatoru, Ermenilerin Katogikos ve Patriğini tayin eder ve bir ferman yayınlar. Bundan sonra Gregoryen Ermenileri Kilisesi'nin adet ve gelenekleri üzere takdis merasimim yapılmasını emreder (Md. 19).

Patrik, Lusavorçagan Ermeni Kilisesi'nin eski nizamlarına bağlı olarak ve öncelikle Eçmiyazın sinodunun oyunu almak şartıyla; dini akideler, kilise ayinleri ve bu gibi sırf dini işlerle sınırlı hususlar hakkında son kararı verirdi (Md. 25). Ermenilerin Lusavorçagan Kilisesi kurallarına göre patriğin ikametgahı Eçmiyazın Manastırı olduğundan, patriğin bu manastırda dört aydan fazla bir süre bulunmayacağı vakit Kafkasya eyaletindeki Gürcistan valisinin aracılığı ve Dahiliye Nezareti marifetiyle Rus İmparatoru'nun rızasının alınması için izin istenmesi gereklidir (Md. 29).

Nizamnamenin üçüncü bölümü, "*Gregoryen Ermenilerinin Eçmiyazın Sinodu*" ile ilgili hükümleri içermektedir. Bu sinod patriğin başkanlığında olarak devamlı surette Eçmiyazın içinde ikamet eden 4 serpiskopos veya piskopostan ve bir o kadar da rahipten oluşurdu (Md. 33). Lusavorçagan Ermeniler sinodunun görev ve yetkileri şu işlere bağlı bulunurdu:

- 1- Sinoda bağlı bulunan bütün mahkemelerin ve memurların faaliyetlerine nezaret etmek.
- 2- Sinodun idaresinde bulunan manastır, kilise ve okul gibi hayır müesseselerinin düzen ve ıslahatına dikkat etmek.
- 3- Lusavorçagan Ermenilerinin kiliselerine ait emlak ve mülklerin idaresine nezaret etmek.

- 4- Manastır, kilise ve okulların tesis ve inşasına dair olan işleri öncede tespit ederek imparatorundan gerekli izni alabilmek için Gürcistan Valiliği vasıtasıyla müracaat etmek.
- 5- Lusavorçagan kilisesine mensup bulunan Ermenilerin dini mesleklere ve manastırlara girebilmeleri için müsaade vermek.
- 6- Manastır ve ruhaniliği terk edebilmek için ruhsat vermek.
- 7- Evlenebilmek hususlarına dair dilekçeleri inceleyerek kesin kararları vermek.
- 8- Bir daire haricinde bulunan manastır, kilise, okul ve diğer hayır müesseseler menfaatine, diğer dairelerden isteğe bağlı olarak nakdi iane toplanmasına izin vermek.
- 9- Ruhani memurların ve adî papazların dul kalan eşleri ile yetimlerinin idaresi için karar vermek.
- 10- Murahhasalık memuriyetine tayin olunmayan rahiplerin de piskoposluk rütbesine terfi edebilmeleri için katogikos tarafından yapılan teklifler hakkında oy kullanmak.
- 11- "Moron" yağını paylaştırmak için patrik tarafından gönderilmesi arzu edilen ruhban hakkında oy ve fikirlerini beyan etmek.
- 12- Patrik tarafından sorulan sorulara kesin bir cevap vermek üzere mütalaa etmek.
- 13- Her bir daire için ayrı ayrı olmak üzere Rusya memleketi dahilinde bulunan Lusavorçagan Ermenilerinin bütün kilise, manastır, okul ve hayır müesseselerine ait defterleri saklamak.
- 14- Rusya'da yaşayan evli ve bekar Lusavorçagan Ermeni Kilisesi ruhbanının ve sinodun nezareti altında bulunan kişilerin muntazam nüfusunu tutmak.
- 15- Rusya dahilinde bulunan Lusavorçagan Ermenilerine ait olan bütün manastır ve kiliselerin mal ve mülklerinin kayıtlarını muhafaza etmek.
- 16- Rusya'daki Lusavorçagan dairelerinde gerçekleşen doğumlar ve nikahlanmalar hakkındaki bilgilerin kayıtlı olduğu senelik cetveller ve 13. , 14. ve 15. maddelerde belirtilen defterlerin sonuçları hakkında her sene Gürcistan valiliği vasıtasıyla Dahiliye Nezareti'ne durumu bildirmek (Md. 35).

Eçmiyazin sinodunda ayrıca bir "Prokuror" denilen bir memur bulundurulurdu. Bu memur Rus ve Ermeni dillerine aşina ve devletten memuriyetine karşılık maaş almak

şartıyla senatodan (meclis) tayin edilirdi (Md. 45). Bu memur bilhassa davalar ve düzenlemelerle ilgili ve sinoda takdim edilen hususlara nezaret ederdi, Eçmiyazin patriğinin seçiminde hazır bulunur, davalar ile ilgili hususları Adliye Nezareti'ne ve diğer işlerle ilgili olanları ise Dahiliye Nezaretine arz ederdi. Lusavorçagan Ermenileri, Eçmiyazin sinoduna ait işler hakkında Gürcistan valiliğine bilgi verirdi (Md. 46).

Lusavorçagan Ermenilerinin, Eçmiyazin sinodunda veznedar namıyla başka bir memur daha bulunurdu. Bu memur hesap işlerine vakıf ve iyi ahlaklı, şahsi menfaatini aramayan, ruhbandan ve avamdan olmak üzere bizzat sinod tarafından tayin edilirdi. Eçmiyazin manastırına ait meblağ ayrı olmak üzere Lusavorçagan Ermenilerinin, Eçmiyazin sinoduna ait olan gelirler bu veznedarın idaresindedir (Md. 47).

Pologenia nizamnamesinin dördüncü bölümü, "*Murahhasalıklar*" ile ilgilidir. Lusavorçagan Ermenilerinin kiliseleri serpiskoposlar marifetiyle idare olundukları halde dairelere ayrılmışlardır (Md. 55). Rusya dahilinde Lusavorçagan Ermeni Kilisesi'ne ait altı daire mevcuttur. Birincisi Nahçıvan ve Beserabya, ikincisi Astrahan, üçüncüsü Erivan, dördüncüsü Gürcistan, beşincisi Karabağ ve altıncısı Şirvan daireleridir (Md. 56). Rusya'da yerleşmiş Lusavorçagan Ermeni kilisesi murahhasalarını, ruhani memurlar arasından Rus imparatoru tayin ederdi, bunların tayin ve azilleri imparatorluk fermanı ile icra olunurdu. Memuriyete geçtikleri zaman sadakatle ve iyi bir şekilde hizmet edeceklerine dair yemin ederlerdi (Md. 57).

Nizamnamenin beşinci bölümü Lusavorçagan Ermenileri'nin ruhani mahkemeleri olan "*Konçistorya*" ve ruhanilerin idaresi hakkındaki maddeleri içermektedir. Lusavorçagan Ermenilerinin her bir ruhani dairesinde murahhasanın başkanlığında olmak üzere bir rahip ve üç baş rahipten yahut papazdan oluşan bir ruhani mahkeme bulunurdu (Md. 72). Bu ruhani mahkemenin görevleri arasında; idareleri altında bulunan manastır ve kiliselere ait davaları ve bunlar arasında meydana gelen çekişme ve şikayetlerini tetkik etmek ve kesin kararı vermek, şüpheli olan nikah vakaları hakkında Lusavorçagan Ermenilerinin, Eçmiyazin sinoduna bilgi vermek ve nikah meselelerini tetkik edip karar vermek gibi hususlar yer almaktaydı (Md. 77).

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

Altıncı bölüm "*manastırlar*" hakkındadır. Manastıra girmeyi arzu eden kişinin 30 yaşından aşağı olamaması gerekmektedir. Bu şarttan istisna ancak Lusavorçagan Ermeni Kilisesi kanunları gereğince ve makbul sebepler icabınca mümkün olabilir. Manastıra girmekten maksat yalnız bir tecrübe ve mülazımlık ise o halde 30 yaşından evvel de girmekte bir mahzur yoktur (Md. 86). Lusavorçagan Ermenilerinin manastır reisleri veya başrahipleri manastırlarında intizamın sağlanmasına ve kilise nizamlarının icrasına dikkat ederler. Manastıra ait bütün emlak ve mülkler ile gayrimenkulleri muhafaza ederler. Bunlar kendilerine verilen manastır hasılatını yolunda sarf etmekten ve her bir şeyin muntazam surette icra olunmasından mesuldürler (Md. 99).

Yedinci bölüm, "*evli papazlar*" ile alakalıdır. Lusavorçagan Ermeni Kilisesinin ruhani memurları kendilerine verilmiş olan hizmetleri ve avam sınıfının dini ihtiyaçlarını kiliselerde dikkat, itina ve gayret ile ifa etmelidirler. Kendi cemaatlerine Hıristiyanlık dininin takvasını vermeye, onların ahlaklı, vakarlı bir şekilde ömürlerini geçirmeleri için yalnız nasihat yoluyla gayret göstermelidirler. Boşboğazlık, gevezelik, zevzeklik ve pervasızlık gibi hareketlerden sakınmalıdırlar (Md. 105). Lusavorçagan Ermeni kilisesinin ruhani memurları mensup oldukları kilisenin baş yahut en kıdemli papazının hükmü altındadırlar. Ruhani memurlar ve adî hizmetliler aleyhinde yapılan her türlü şikayetler mahalli ruhani hükümete arz olunurdu (Md. 111).

Sekizinci bölüm, Lusavorçagan Ermeniler kilisesinin "*ruhani okulları*" ile ilgili hükümleri taşımaktadır. Eçmiyazın manastırında bulunan ruhani okullar doğrudan doğruya Lusavorçagan Ermeni Patrikliği nezaretinde bulunduğu halde diğer okullar mahalli murahhasaların hükmü altındadır (Md. 113). Lusavorçagan Ermeni çocuklarının mezhep işleri, adap, iyi ahlak ile talim ve terbiyeleri hususunu üzerine alan idareler mahalli murahhasaların nezaretindedirler. Bu okullarda okutulacak ilim ve fen, okulların kanun ve nizamları Lusavorçagan Ermenilerinin, Eçmiyazın sinoduna arz ve teklif edilmek üzere hazırlanması gerekmektedir. Sinod Eçmiyazın okulu için tanzim edilen nizamnameyi Gürcistan valiliği vasıtasıyla Dahiliye Nezareti'ne sunardı. Bu okullarda ruhaniler için gerekli olan ilimlerden başka, Rus lisanı ile birlikte Rusya tarihi ve coğrafyasının öğretilmesine de dikkat ve itina edilmesi gerekmekteydi (Md. 114).

Lusavorçagan Ermeniler kilisesinin “*emlak ve mülklerinin idaresi*” ile ilgili hüküm ve maddeler dokuzuncu bölümde yer almıştır. Bütün Lusavorçagan Ermeni manastır ve kiliselerinin ve bu gibi hayır müesseselerinin idare ve muhafazası için tahsil edilen mülk, emlak ve gayrimenkullerin hepsi Ermeni kilisesinin umumi mülkü olarak adlandırılır (Md. 117). Gayrimenkuller, gümüş ve altın kaplar, nakitler ve kiliselerin gelirleri için muntazam cetveller ile kiliselerin masraflarına ait masraf defterlerinin bulunması lazımdır (Md. 120).

Onuncu bölüm Lusavorçagan Ermeni kilisesinin ruhani memurları ve adî papazlarının gelirleri ve bunların dul kalan eş ve öksüz kalan çocuklarının iâşe ve idaresi hakkındaki maddeleri ihtiva etmektedir. Adî sınıfında bulunan ruhani memurlar, kendi cemaatleri tarafından verilen vergi ile geçinirlerdi (Md. 127). Bu adî papazların dul kalan eş ve öksüz çocuklarına geçinmeleri için gerek Eçmiyazin manastırında ve gerek Rusya’da bulunan Lusavorçagan Ermenileri dairelerinde ayrıca sandıklar tesis edilirdi (Md. 132).

3. ERMENİ MESELESİ VE BU MESELEYE KİLİSENİN ETKİLERİ

Ermeniler arasında Ermeni Milliyetçiliği'nin oluşmasını ve devamını sağlayan en başlıca unsur kiliselerdir. Ermeni kiliseleri asırlardan beri "*Ermeni Krallığı*" idealini yaşatan müesseseler olmuşlardır [Koçabaş, 2003: 24]. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Büyük devletler, Osmanlı topraklarında siyasi ve idari nüfuzlarını arttırmak için dini bir araç olarak kullanmaya başlamışlardı. Bu politikalarının bir gereği olarak Osmanlı ülkesine çok sayıda papaz ve misyoner göndermişler ve Osmanlı gayrimüslim tebaası içinde himaye edebilecekleri bir topluluk oluşturma gayretine girmişlerdi. "*Mukaddes ve vaat edilmiş toprakları silahsız bir haçlı seferiyle geri almak*" [Kocabaşoğlu, 1989: 33] emeliyle Osmanlı topraklarında çalışmalarına başlayan papaz ve misyonerler, Müslümanları Hıristiyan inancına döndürmeyi başaramayınca Ermeniler arasında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Fransa'nın müdahaleleri ile parçalanmış Ermeni Kilisesi ve Ermeni Milleti, İngiliz ve özellikle Amerikan misyonerlerinin yoğun faaliyetleri neticesinde bu defa da Protestanlık adına parçalanmıştı. 1830'da Katolik Ermenilerinin ve ardından 1850'de Protestan Ermenilerinin Gregoryen Ermeni Patrikhanesinden ayrılmasıyla Ermeni Kilisesi üç parçaya bölünmüş oldu. Böylece Fransızlar Katoliklerin, Ruslar Ortodoksların ve İngilizler ile Amerikalılar ise Protestanların hamisi sıfatıyla Osmanlı topraklarında kendi çıkarlarını geliştirmeye ve nüfuz alanlarını arttırmaya çalışmışlardır. Diğer taraftan misyonerler faaliyetlerini okul, hastane, matbaa gibi kurumlarla destekleyerek Ermenileri cezbetmeye ve onların milliyetçilik duygularının gelişmesini sağlamaya çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin tebaa-i sadıkası durumundayken bağımsız Ermenistan hayalini gerçekleştirmek için harekete geçen Ermeni Cemaati ise öncelikle, Tanzimat ve İslahat fermanlarının hukuki ve siyasi haklar alanında tanıdığı imtiyazlardan daha sonra da, Hıristiyan alemin temsilcisi durumunda olan emperyalist devletlerin teşvik ve yardımlarından faydalanarak kültür alanında teşkilatlanmaya ve zararlı faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Milli ve dini istikamette gelişen bu faaliyetler, yeni açılan Ermeni okulları ve İngiliz-Amerikan-Fransız misyonerleri tarafından da destek

görmüştür. Bütün bunlar başlangıçta “*cemaat hakkı*” ve kültürel faaliyetler olarak görüldüğünden Babıâli tarafından da herhangi bir müdahaleye maruz kalmamıştır [Kodaman, 1987: 135].

İstanbul Ermeni Patrikliği ise dağılan Ermeni toplumunu toplamak ve cemaat üzerindeki eski nüfuzunu yeniden kazanmak için o dönemde Avrupa’da gündemde olan milliyetçilik hareketlerinden esinlenerek Ermeni Milliyetçiliğine yönelmiştir. Emperyalist devletler tarafından müstakil veya en azından otonom bir Ermenistan vaadiyle kandırılan Gregoryen Ermeni Kilisesi, hem kendi toplumu hem de Osmanlı Devleti üzerinde oynan oyunlara rahatlıkla alet olmuşlardı [Gürün, 1985: 39-40].

1863 yılında ilan edilen ve Osmanlı hükümeti tarafından tasdik edilen Ermeni Millet Nizamnamesi, Ermeniler arasında milli bilincin gelişmesini sağlamış ve Ermeni cemaatine adeta bağımsız bir devlet statüsünde haklar vermişti. Bu nizamname ile verilmiş izinlerden faydalanan patrikler, daha ziyade milli ve siyasi cephelerde çalışmaya başlamışlardı [Uras, 1976: 175].

Rus General Mayewski’nin Ermeni din adamları ve kilisesinin millileşme yolundaki faaliyetleri ile ilgili olarak yazdıkları son derece dikkat çekicidir: “ *Ermeni din adamlarının din hususunda çalışmaları hemen hemen yok gibidir. Fakat buna karşılık milliyetçilik fikirlerini yaymak içi pek çok hizmetleri oluştur. Yüzlerce seneden beri bu gibi esrarengiz fikirler manastırların duvarları arasında gelişip büyümüştür. Mektepler ve kilise mektepleri de bu hususta ruhani reislere pek çok yardım etmişlerdir. Zaman geçtikçe dini taassup yerine milli hisler geçmiştir. Ermeni kalbinde dini hisler pek az yer tutar.*”

Mayewski devamla; “*Doğu Hıristiyanları ve kiliseleri Hıristiyanlığın esaslarını ve geleneklerini bir tarafa bırakarak, din yerine milliyet propagandasını kendilerine meşgale edinmişlerdir. Batı diplomatları da kendi menfaatlerine göre bu milliyet kavgasından pek gaddarâne surette istifade etmeye kalkışmışlardır. Ermenilerin milli hislerini tahrik ederek hiç sıkılmadan Türkiye’de bir Ermeni Meselesi icat etmişlerdir*” demektedir [Rus General Mayewski’nin Doğu Anadolu Raporu, 1997: 18]. Tabii şunu

da hemen ilave etmek gerekir ki, Mayewski Ermeniler arasında milliyetçilik fikirlerinin desteklenmesinde ve bir Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkarılmasında sadece Batı diplomatlarının “*gaddarâne*” bir şekilde çalıştığını vurgulamıştır. Oysa ileride de açıkça görüleceği üzere bu “*gaddarâne*” faaliyetlerde Rus çarları ve komutanları da tamamen masum değillerdir.

Ermeni Ruhani reisleri dini konularda göstermelik faaliyetlerine devam ederek, bütün mesailerini Ermeni Millet Nizamnamesi'nin sağladığı imkanlar ölçüsünde milli uyanışı sağlayacak çalışmalara ayırmışlardır. Manastırlarda, kiliselerde, okullarda yürüttükleri faaliyetlere düşmanlık tohumu ektikleri gibi Ermeni toplumun da milli duyguların uyanmasına yardımcı olmuşlardır. Emperyalist devletler ise papazların yürüttükleri milliyetçilik hareketinin en büyük destekçisi olmuşlardır [Kılıç, 2000a: 199].

Ermeni milleti içindeki milliyetçilik duygularının gelişmesinde etkili olan ve “*muhtar bir Ermenistan*” fikrinin sahibi olan kişi ise; 1869 yılından 1873 yılına kadar İstanbul Ermeni Patriği olarak görev yapan ve 1893'te 73 yaşında Eçmiyazin Katogikosu olan Mıgırdıç Hirimyan'dır.

3. 1. Patrik I. Mıgırdıç Hirimyan (1869-1873)

Ermeni Millet Nizamnamesi'nin 1863 yılında Osmanlı Hükümeti tarafından onaylanmasından sonra Patrikler, dini meselelerden daha çok milli ve siyasi cephelerde çalışmalarını yoğunlaştırmışlardı. Başka bir ifade ile artık “*diplomat katogikos*” ve “*diplomat patrik*” dönemi başlamış oldu [İlter, 1999: 34]. Ermeni Kilisesi, Osmanlı'nın kendisine tanıdığı hak ve imtiyazların sağladığı geniş özgürlük ortamı içinde nüfuz alanını genişletmeye çalışmıştır.

Bu sırada Osmanlı Devleti'nin altı vilayetini içine alan bir Ermenistan kurulması düşüncesinin öncüğünü yapan Mıgırdıç Hirimyan, Eçmiyazin Katogikosu'nun desteği ile İstanbul Ermeni Patriği seçilmiştir (1869-1873) [Küçük, 1997: 110].

Ermenilerin (Hayrik) yani “babacık” lakabıyla tanıdıkları Hirimyan’ın Ermeni siyasi tarihinde çok önemli bir yeri bulunmaktadır. 1820’de Van’da doğan Mıgırdıç Hirimyan, burada amcasının rehberliğinde eğitimini tamamlamıştır. Eşi ve kızının vakitsiz ölümünden sonra papazlığa başlamıştır [Nalbandian, 1967: 53]. 1841 yılında Eçmiyazin ve Ararat’ı ziyaret ettikten sonra İstanbul’a gelerek burada öğretmenlik yapmıştır [Gürün, 1985: 82]. İstanbul’da ilk eseri olan “*Ararat İçin*”i yayınlamıştır [Uras, 1976: 177].

1854 yılında 34 yaşında iken Akdamar Kilisesi’ne Vartabed¹² olmuş ve böylece kiliseye intisap etmiş, Van daha sonra da Muş’ta görev yapmıştır [İlter, 1999: 34]. Hedeflerini gerçekleştirmek için eğitimin ve matbaanın önemini çok iyi bilen Hirimyan, Van’da ilk matbaayı kurmuştur [Nalbandian, 1967: 53]. 1858’de Van’da Varak Manastırı’nda kurduğu bu matbaada Ermeni bağımsızlığını güden “*Van Kartalı*” isimli bir gazete yayınlamaya başlamıştır [İlter, 1999: 34]. Hirimyan burada bir de okul açmıştır [Nalbandian, 1967: 53]. Birkaç yıl sonra, 1863’te Muş’ta St. Garabed Manastırında “*Muş Kartalı*” adlı gazeteyi neşretmiştir [İlter, 1999: 34]. Bu gazetelerde milletin tarihinden, gelecekteki görevlerinden söz edip yeni kuşağa daima mücadele ve ihtilal tavsiye etmiştir [Uras, 1976: 177]:

“Artık göz yaşlarınızı durdurun, artık cesur olalım ve savaşalım... Bizler tavuk değiliz, bizler insanız ve insanoğluyuz. Artık göz yaşlarımızı silelim, akmasınlar... ağlayanlar ve diğerleri onlar eskidiler, biz yeniyi takip etmeliyiz...” [Nalbandian, 1967: 54].

Hirimyan, çıkardığı gazetelerin yanı sıra etrafına topladığı Ermeni papaz ve gençlerine Ermeni kültürü ile ilgili dersler vermiştir [Kılıç, 2000a: 208].

Nalbandian eserinde Mıgırdıç Hirimyan ile ilgili olarak şunları yazmıştır: “*Hirimyan, yeni savaş ruhunun temsilcisi idi. O, Ermenilerin Bossuet’i, IX. Pius ve Garibaldi idi. O, genç neslin eğitime yardım etmiş, nihayetinde Ermenilerin kalkınmasını ve siyasi partilerin kurulmasını sağlayacak olan özgürlük adına milletçe verilen mücadeleye katılmıştır*” [Nalbandian, 1967: 54].

¹² Ermeni Kilisesi’nde Ruhani dereceler şunlardır: Katogikos, Patrik, Piskopos, Vartabed, Papaz.

Kiliseye intisap etmesinin üzerinden 15 yıl geçmişken ve sadece 49 yaşında iken 1869 yılında İstanbul Ermeni Patriği seçildi. Onun patrik seçilmesi, uyanmakta olan Ermeni milli menfaatlerinin zirveye tırmanması sonucunu doğuracaktır [Uras, 1976: 177]. Çünkü O, Patrikliğe seçilir seçilmez dini görevlerini bir tarafa bırakarak siyasi işlerle uğraşmaya başlamıştır. Ermeni Kilisesi ve Ermenilerin devamlı eziyet ve işkence altında inleyen bir toplum olarak takdim etmiştir [Gürün, 1985: 81]. Patrik Hırimyan, Ermeni Milli Meclisi'nde şiddet ve hararetle faaliyete başlamıştı. Ermeni çetelerinin yaptığı mezalimleri kapatmak için vilayetlerde zulüm yapıldığına dair sürekli raporlar neşrine teşebbüs etmişlerdir [Ermeni Komiteleri... 1983: 17]. Hırimyan'ın çalışmaları iki amacın gerçekleşmesi üzerine yoğunlaşmıştı:

- a) Ermeni Millet Nizamnamesini tekrar tetkik, vilayetlerin arzusuna ve ihtiyaçlarına göre tadil ettirmek,
- b) İstanbul Ermeniliğinin, meclis ve hükümetin gözlerini Ermenistan'a çevirmek [Uras, 1976: 177].

Hırimyan, Ermeni Milli Meclisi'nde yaptığı bir konuşmasında şunları söylemiştir: *“Ben Ermenistan'ın acı çeken bir temsilcisiyim. Benden öncekilerin derman aramak için hükümete ne şekilde başvurduklarını biliyorum. Fakat, ben daha etkili ve acı bir müdahale bulacağım”* [Uras, 1989: 72-73].

Hırimyan'ın kışkırtmalarıyla birlikte her taraftan şikayetler yağmaya başlamıştır. Akli başında olan Ermeniler, bu hareketleri tehlikeli görmüşler ve uyarıları dikkate alınmayınca meclise devam etmemişlerdir. Nihayet, uzun münakaşalardan sonra, 1870'de meclise gelen raporlar toplanmış, şikayetler ve olaylar sınıflanmıştır. Şikayetler şu şekilde özetlenebilirdi:

- a) Vergilerin toplanmasında yapılan kanunsuzluklar,
- b) Hükümet memurlarının yolsuzlukları,
- c) Mahkemelerde Hristiyanların tanıklıklarının kabul edilmemesi,

Bunlar bildirini ilk kısmını teşkil etmiştir, İkinci kısımda ise bu hallerin düzeltilmesi için çareler gösterilmiştir [Uras, 1976: 178].

“*Milli Meşrutiyet Nizamnamesi*” adı verilen bu bildiri 18 Şubat 1872’de Sadarete sunulmuştur. Hükümet yarısı Müslüman, yarısı Hıristiyan üyelerden oluşan bir komisyon kurarak bu şikayet konularını incelemeye başlamıştır [Gürün, 1985: 83]. Ancak Hırimyan, bu nizamnamenin daha çok Avrupa usulleri göz önüne alınarak düzenlenmiş olduğunu ve hiçbir zaman bu anlayışla yapılan bir nizamnamenin ilerdeki Ermeni halkının durumunun düzeltilmesine yardım edemeyeceğini ileri sürerek nizamnamenin yeni baştan özel bir heyet tarafından düzenlenmesini istedi [Uras, 1989: 73-74].

Hırimyan bir taraftan nizamnamenin yeni baştan düzenlenmesine çalışırken diğer taraftan da taşra için nizamnameler ve talimatnameler tertip ettiriyordu. Hırimyan’ın asıl amacı meclis çalışmalarını İstanbul ve taşra diye ikiye ayırmak, patriklik hukukunu genişletmek ve Milli Meclis’teki 140 üyeyi 50’ye indirmek suretiyle Milli Meclis’te tam hakimiyet kurmaktı [Uras, 1976: 179]. Mıgırdıç Hırimyan bu niyetini Ermeni Milli Meclisi’nde “*Eğer patriklik hakimiyet ve yetkileri genişletilmezse vazifeme devam edemeyeceğim*” dedikten sonra, meclis kararlarını istediği zaman uygulayacağını belirtmekten çekinmemiştir [Hocaoğlu, 1976: 37].

Fakat Hırimyan’ın bütün bu tutumu meclisin muhalefeti ile karşılaştı. Milli Meclis’teki İstanbul’u ve taşralı temsilciler birbirine girdiler [Gürün, 1985: 83]. Taşralı Ermeniler, Hırimyan’a taraftar idiler [Uras, 1976: 179]. Hırimyan, Taşralı Ermenilere güvenerek Ermeni Milli Meclisi’ne karşı çıkmaktan korkmuyordu [Hocaoğlu, 1976: 37]. Buna karşılık Hırimyan’ın politikasını beğenmeyen banker, sarraf ve hükümet memurları ona cephe almıştı [İlter, 1999: 36]. Nihayet patrik olarak izlediği amacı elde edemeyen Hırimyan, yorgunluk, yaşlılık ve sıhhi sebepleri ileri sürerek 1873 Ağustosunda istifa etti¹³ [Uras, 1976: 180]. Mıgırdıç Hırimyan istifa etmesine rağmen Ermenistan’ın

¹³ “*Ermeni Patriği Mıgırdıç Hırimyan’ın İstifası*
Makam-ı âli-i enzardan celile-i hariciyeye
Maruz-ı Daileridir ki:

Saye-i inayetperverane-i padişahide dört seneden beri min gayri istihkak memur bulunduğum milleti acizanem patrikliğini mehma imkan idare edegelmiş ve bu yüzden devlet ve millete hizmet eylemek arzusunda bulunmuş isem de bir müddetten beri vücudu acizamene tari olan hali zafiyetten naşi hizmet-i mezkurenin matlup vechile idaresine vücutça maslub-ı iktidar bulunmuş olduğumdan ömrü acizamemin mevazib itkasına olduğum ediye cenab-ı padişahinin yad-ı tekrarı ile imrar etmek üzere lütfen ve inayeten abd-i acizlerini patriklik-i mezkurden af ve itlak ve herhalde teveccühât-i aliyye ve hüsn-i nazar-ı meal-i nisar-ı hazret-i nezaret penahileri kemakân millet-i çakiranem hakkı acizamemde irdaf ve irzak ile

istiklalini temin etme faaliyetlerini aralıksız devam ettirmiştir. Taraftarları ise okullarda Ermeni tarihi, coğrafyası ve edebiyatı yoluyla Ermeni bağımsızlığı manzumelerini okutarak genç Ermenileri felakete sürüklemekten geri kalmamışlardır. Yerine patrikliğe Nerses Varjabedyan seçilmiştir [Hocaoğlu, 1976: 38].

3. 2. Patrik II. Nerses Varjabedyan (1874-1884)

1874 yılında patriklik makamına yükselen Başpiskopos Nerses Varjabedyan, ilk günlerde yakın arkadaşı olan Başpiskopos Horen Narbey ile birlikte Türk Hükümeti'ne karşı içten, samimi ve tam itaat eden bir politika takip etmeyi benimsemişlerdi. Patrik tam sadakatlerini hükümete ispat edebildikleri takdirde bu durumun kendi lehlerine olacağını düşünüyordu [Chalabian, 1988: 23]. Ermeni Patriği Nerses, 1876 yılında Millet Meclisi Şurası'na sunduğu bir mektupta, "*Şayet günümüze kadar Ermeni Milleti, millet olarak muhafaza edildiyse ve inancını, kilisesini, dilini, tarihini ve kültürel değerlerini muhafaza ediyorsa tüm bunlar Türk hükümetinin Ermeni Milleti'ne gösterdiği himaye, yardım ve hayırseverlik sayesinde. Kader Ermenileri Türklere bağlamıştır. Bundan dolayı Ermeniler devletin savaş ve ağır imtihan günlerinde buna kayıtsızca davranamaz. Aksine her zaman oldukları gibi ona yardım etmeye mecburdur. Vatanını seven Ermeni, devlete yardım ederek, Ermeni milletine hizmet ve yardımın en iyisini götürecektir. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nun savunulması Ermenistan'ın, Ermeni Dininin, Ermeni okullarının, mülkiyetinin, aile, şeref ve haysiyetinin savunulmasıdır*" demiştir. Görüldüğü gibi, Ermeni Patriği Ermenilerin Osmanlı Devleti içersinde sahip oldukları haklar sayesinde benliklerini muhafaza ettiklerini çok iyi biliyordu [Yıldırım, 1992: 258]. Patrikliğinin ilk günlerinde bu politikayı esas alan Nerses, Ermeni Millet Nizamnamesi'nde önemli değişikliklere başlamış ve Doktor Rusinyan isimindeki bir zata milli meclis için dahili bir nizamname düzenletmiştir. Bu nizamname, hemen tamamıyla Fransa parlamentosunun dahili nizamnamesidir [Uras, 1989: 75].

mazhar-ı merahim ve işfak buyrulmaklığım hususuna müsaade-i inayet-i asaf-ı ekremileri diriğ ve kabul buyrulmak niyazına cüret kıldı. Herhalde emr-ü ferman hazret-i menleh'ül emrindir. 26 Şaban 290 6 Teşrin-i evvel 289
Mıgırdıç Hirimyan
Patrik-i Millet-i Ermeniyân" [Hocaoğlu, 1976: 38].

Yeni patrik eskisi ile aynı görüşte olmamakla beraber, Hirimyan ve taraftarları faaliyetlerini sürdürüyorlardı. 1875'te Hersek'te isyan çıkıp genişleyince büyük devletler duruma müdahale ederek buralarda ıslahat yapılmasını isteyince, Ermeni Kilisesi de bu fırsattan istifade ile, doğu illeri için bir muhtariyet koparabileceği düşüncesine kuvvetle sarılmıştır. Hirimyan'ın başını çektiği ve ileride patrik olacak İzmirliyan'ın da dahil olduğu bir grup, Nerses üzerindeki tazyiklerinin arttırmışlar ve neticede Nerses de onlarla birlikte hareket etmek zorunda kalmıştır [Gürün, 1983: 24]. Hersek ve Bulgaristan olayları dolayısıyla toplanan Tophane Konferansı'nda Patrik Nerses Ermeni sorununun da ele alınması için gayret göstermiş fakat başarılı olamamıştır.

Patrik Nerses Varjabedyan, Osmanlı hükümetine gönderdiği takrirlerde "*Kürt kabile reislerinin Ermeni köylere zulüm ve işkence ettiğini, ağır hükümet vergilerinin dışında vergiler topladıklarını, Kürtlerin kiliselerini kirletildiğini, kadınlarının ırzına geçildiğini, mahsullerinin yakıldığını ve Ermeni köylüleri kovup topraklarını müsadere ettiklerini*" ileri sürmüştür. 3 Ocak 1875 tarihinde de ikinci bir protesto ve şikayet mektubu gönderen Patrik Varjabedyan, çoğunlukla Kürtler tarafından Ermeni köylülerinden müsadere edilen toprakların listesini sunmuştur. Patriklik listesine göre 234 köy bu müsadereye etkilenmiştir. Ne zaman, İstanbul Ermeni Patrikliği veya Ermeni Millet Meclisi tarafından vilayetlerdeki Ermenilere yapılan kötü muameleyi protesto etmek için Türk hükümetine bir nota verilse, hükümet patrikhaneyi iç meselelere karışmaması konusunda uyarmıştır [Chalabian, 1988: 19].

Ermeni Patrikhanesinin bu tutumu açıkça göstermekteydi ki, Ermeni Cemaati arzu ettiği muhtariyet veya istiklal için gerekli fikri, dini ve milli hazırlığını tamamlamış bulunuyordu. Artık Ermeni cemaati için faaliyetlerini ikinci safhaya yani siyasi ve diplomatik sahaya aktarmak için uygun zamanı beklemek kalıyordu. Ermeni cemaati bu uygun zamanı 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda buldu. Zira bu harbin sonunda Osmanlı Devleti mağlup olmuş ve en zayıf anını yaşıyordu.

3. 2. 1. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve Ayastefanos Barış Antlaşması

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Meselesi diye bir sorun yoktu. Ancak bu savaş sırasında Rusya'nın Doğu Anadolu'daki bazı Türk şehirlerini işgal ederek, bu şehirlerde yaşayan Ermenileri bağımsızlık amacı ile Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmasıyla birlikte bir Ermeni Sorunu ortaya çıkmış ve çeşitli şekillere girmek suretiyle günümüze değin süregelmiştir [Karal, c. VIII, 1995: 126].

24 Nisan 1877'de başlayan bu savaş, Osmanlılar ile Rusya arasındaki en kısa, fakat sonuçları itibariyle en ağır savaş olmuştur. Zaten bu sebeptendir ki, savaş tarihe hicri sene kullanılmak suretiyle "93 Felaketi" olarak geçmiştir [Gürün, 1985: 104].

Savaş ilanının arifesinde, Sadrazam Mütercim Mehmet Rüşdi Paşa başkanlığında Babıâli'de büyük bir konsey toplantısı yapılmıştır. Toplantıya nazırlar, eski nazırlar, yüksek seviyeli devlet adamları, ulema temsilcileri, müşirler, paşalar, çeşitli cemaatlerin dini şefleri ve nihayet imparatorluğun ticari ve mali eşrafi katılmıştı. Bu mecliste, Katolik Ermenilerin Patrik Naibi Kriker Enfiyeciyen tarafından söylenen nutuk, sergilediği vatanperver duygular sayesinde hafızalarda yer etmiştir. Patrik naibi nutkunda kısaca şöyle demiştir: "*Bizler, Ermeniler ve diğerleri kurşun ve kılıç darbelerini sırtımızdan yemeyelim, onları göğsümüzle karşılayalım. Devletimizin ebedi düşmanına karşı hepimiz kanımızın son damlasına kadar akıtmaya hazırız. Netice itibariyle harp istiyoruz.*". Bu nutuk, alkışlarla ve heyecanla karşılanmıştı. Ermeniler diğer bütün Hıristiyan unsurlardan daha çok Rusya'ya karşı harp istiyorlar ve vatani savunmak için Osmanlı bayrağı altında hizmet vermeyi arzu ediyorlardı [Türkler-Ermeniler ve Avrupa, 2003: 25].

I. Meşrutiyet Meclisi'nde Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açtığına dair tebliğ 25 Nisan 1877'de okunduğu zaman da mecliste büyük bir heyecan meydana gelmişti. Halep'ten Ermeni milletvekili olan Manon Efendi yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: "*Biz Ermeni ve Hıristiyan olduğumuz münasebetle ilan ederim ki, Rusya'nın hımayestne muhtaç değiltiz. Rusya'nın öne sürdüğü hımayeyi katıyen kabul*

etmeyiz ve ona muhtaç da değiliz. Biz hiçbir zaman Müslüman arkadaşlarımızdan ayrılmayacağız.” [Karal, c. VIII, 1995: 235-236].

Ancak 1877-1878 yılında Osmanlı topraklarının Ruslar tarafından işgal edilmesi, İstanbul'daki Ermeni ileri gelenleri ve ruhban sınıfının davranışlarında tümünden bir değişikliğe sebep olmuştur. Savaşın başlarında Ermeniler, Osmanlı hükümetine önem veriyorlardı. İstanbul Ermeni Patriği Nerses, Sultan'a ve Osmanlı vatanseverliğine bağlılığını birkaç kez bildirmişti [Şimşir, c. I, 1989: XIV]. Bu sebeple kendisine Padişah tarafından birinci derecede Osmanlı nişanı verilmişti [İlter, 1988: 121]. Padişah II. Abdülhamit'in gayrimüslim tebaayı da vatan hizmetine çağırması üzerine, 7 Aralık 1877 günü Ermeni Milli Meclisi, Patriğin teklifi ile Ermeni halkını askere yazılarak savaşa katılmaları için karar almıştı [Gürün, 1985: 84]. Patrik Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan her Ermeninin Türk savaşına maddi destek vermesi gerektiğini ve Ermeni gençlerinin saldırgan Ruslarla savaşmak için gönüllü asker olarak Türk ordusuna katılmaları gerektiğini belirtiyor ve Ermeni halkına şöyle sesleniyordu: *“Türk savaşına katılmayanlara katılmaları gerektiğini söylüyorum. Haydi, vazifemizde asla başarısız olmayalım ve güneş ışığı kadar temiz olan samimiyetimizde tereddüt etmeyelim. Haydi, kahramanca gayret gösterelim ve hükümete yardım etmek için büyük çaba sarf edelim. Biz Ermeniler, Türk idaresini severiz ve asla ondan ayrılmak istemeyiz.”* [Chalabian, 1988: 24]

Savaşın ilan edildiği ilk günlerde Ermenilerin göstermiş olduğu bu kardeşlik ve arkadaşlık kısa zamanda yerini hıyanet ve ihanete bırakacaktır. Çünkü, Doğu cephesinde savaş ilanı ile birlikte, Rus orduları Doğu Anadolu'da bazı vilayetleri işgal etmiş ve bu bölgede yaşayan Ermenilerle temasa geçmişti. Rus ordusu içinde bulunan Ermeni generaller, subaylar ve erler vasıtasıyla Rusya, Doğu Anadolu ile Dicle ve Fırat havzası hakkındaki düşüncelerini gerçekleştirmek için bu bölgede yaşayan Ermenilere istinat etmeyi kararlaştırmıştı. Rus ordusunda görev yapan Ermeniler bu maksatla, Osmanlı Ermenilerini devlet aleyhine kışkırtmakta kusur görmemişlerdir [Karal, 1995: c. VIII, 129].

Diğer taraftan Rus ordularının Balkanlarda ilerlemesi İstanbul'daki Ermeniler arasında Rusya'nın karşı konulmaz üstün bir gücü olduğu ve artık Osmanlı Devleti'nin sonunun geldiği inancını oluşturmuştu. Ancak Ermenilerin bu tutumu, şüphesiz büyük bir tarihi hatadan başka bir şey değildi. Çünkü hem yaşlı Osmanlı Devleti bu savaşla parçalara ayrılmasına rağmen yarım yüzyıl daha yaşayacaktı ve hem de Türk halkı Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra da varlığını sürdürmeye devam edecek, Anadolu'da öz vatanında yeni, bağımsız, milli bir devlet kuracaktı [Şimşir, c. I, 1989: XV].

Rus ordularının ilerleyişi devam ederken, Osmanlı hükümeti 8 Ocak 1878 tarihinde mütareke akdi için Rus Başkumandanlığına müracaatta bulunmuştu. Buna rağmen Rus ilerleyişi durmamış, aksine Filibe ve Edirne Ruslar tarafından işgal edilmişti. Bundan sonraki Rus amacının İstanbul ve Boğazlar olduğu aşıkardı. 31 Ocak 1878'de Edirne Ateşkes Antlaşması imzalandı [Kurat, 1990: 84].

Artık 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonucu yani Rusya'nın galibiyeti belli olmuştu. İstanbul Ermeni Patriği savaşın gidişine göre tutum değiştirmiştir. Savaşın ilk yıllarında Ermeni Ruhani liderleri Osmanlı Devleti'ne sadık olduklarını bildirirlerken, savaşın gidişi Rusya'dan yana dönünce Ermeni liderleri de Osmanlı Devleti'ne sırt çevirmişlerdir. Edirne Ateşkes Antlaşması imzalandıktan hemen sonra patrik ve Ermeni ileri gelenleri ile birlikte harekete geçmiştir [Şimşir, 1983: 121]. Ermeni Patriği Nerses ve İzmirliyan başkanlığında toplanan Ermeni meclisi, 18 Aralık'ta, Osmanlı Devleti yanında savaş katılmak için aldıkları kararı iptal etmişler ve bu tarihten itibaren kesif bir çalışma içine girmişlerdir. Daha savaşın sonuçlanmasından çok önce İstanbul Patrikhanesi, Büyük devletlerin Hariciye Vekillerine birer şikayet mektubu göndermiş, Rusya Ermenileri de Türkiye Ermenilerine yardım edilmesi için Rus hükümetine müracaat etmişlerdi [Gürün, 1985: 105].

Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona erdiği günlerde Patrik Nerses ve İzmirliyan'ın başkanlığındaki Ermeni Meclisi İstanbul'da gizli surette toplanmışlardı. Bu toplantıda Ermeniler Eçmiyazin Katogikosuna müracaat edip, Türkiye Ermenilerinin ricalarını Rus Çarına sonra da Avrupa Devletleri'ne iletmesini kararlaştırmışlardı. Türk Ermenileri adına Çar'a sunulmak üzere bir de muhtıra hazırlamışlardır. Buna göre;

- 1) Fırat'a kadar bölgenin Türklere geri verilmemesi ve buraların Ararat ili ile birleştirilerek, Rus Çarı'nın ülkesinin bir parçası olmasının temin buyurulması,
- 2) Arazi ilhakı olmayacaksa, Bulgaristan'a ve Bulgar milletine verilecek imtiyazların, Ermeni milletine de bahş ve ihsan edilmesi,
- 3) İşgal olunan topraklar boşaltılacaksa, hükümetten ıslahat için maddi teminat alınması ve ıslahatın uygulama ve tamamlanmasına kadar, Rus askerlerinin işgal ettikleri toprakları boşaltmamaları,

Bunlar da şu esaslara dayanmalıdır:

- a) Zabıta memurlarının çoğunluğunu Ermeniler teşkil etmelidir,
- b) Ermeniler de düzenli bir askeri talim ve eğitim görmelidir,
- c) Kürtler ve Çerkezler, buldukları dağları bırakarak kasabalara inmeli ve oralara yerleşmelidir,
- 4) Ermeniler de memuri hizmetlerde çalıştırılmalıdır. Özellikle bu bölgedeki vali ve belediye reisleri Ermeni olmalıdır.

Ancak bu esaslar kabul edilip uygulandıktan sonra İmparator Hazretlerinin askerleri çekilmelidir.”

Ermeni milleti aynı zamanda Edirne'ye bir heyet gönderilmesine ve Rus İmparatoru II. Alexandır ile Başvekil Gorçakof'a birer dilekçe sunulmasına karar vermiştir. İstanbul Ermeni Patriğinin ve dolayısıyla Ermeni Kilisesi'nin samimi (!) duygularını açıkça yansıtan bu dilekçe önemine binaen aşağıda aynen verilmiştir:

“İmparator İkinci Alexandır'a”

“Haşmetpenah,

Muazzam imparatorluğunuzun askerleri tarafından kazanılan zaferden sonra Türk Ermenileri ruhani reislerinin takdir, hürmet ve hayretini ve aynı zamanda tapınırcasına tebriklerini sunmalarına ve bu tebrikleriyle, Ermeni milletinin amaç ve arzularını da ifade etmekte bulduklarını temine müsaade buyurulmasını çok rica ederiz.”

“Şevketmeab, silahlarınız, kahraman ve savaşçı tanınmış olan bir milleti mağlup etmiştir. Bu zaferle, kudretiniz dünyada yeni bir şan ve şeref daha kazandı. Kılıçlarınız

gerek Avrupa'da ve gerek Asya'da galip geldi. Kumandanlarınız ve askerleriniz kutsal kanlarını, Bulgaristan'da olduğu gibi Ermenilerin anası olan senelerden beri Ermenilerin göz yaşları ve acılarıyla yoğrulan Ermenistan'da döktüler."

"Haşmetmeab, vaatleriniz herkes içindi. Himayeniz de, herkes hakkında eşit bir mahiyette olmalıdır. Ermenilerin de Türkiye'deki diğer Müslüman olmayanlar gibi hakları vardır. Çıkarıcı olmamak, özellikle Cenab-ı Hakkın büyük lakabıyla ululadığı dünyanın en kahraman bir hükümdarı için en büyük niteliktir."

"Evet, Muazzam Hükümdar, Ermeniler de bugün dindaşlarının kaderi tayin edilmekte olduğu bu sırada sizin yüksek himayenizi rica ediyorlar. Onlar da zulüm görmüştür, onlar da zalim vahşiler tarafından kuşatılmış, Avrupa'dan uzak bir köşeye atılmış, acılarıyla, ıstıraplarıyla her yönden diğer Hıristiyan milletlerden daha yoksun, seslerini işittiremeyecekler bir halde bulunuyorlar."

"Bugün isteğimiz, bugün ricaya cesaret ettiğimiz şeyler, Rumeli Hıristiyanlarına verilecek yönetim şeklinin Ermenilere de uygulanmasıdır. Bu suretle kendilerinin yüreklerinden kopan feryatları işitilecek ve zavallılıklarına nihayet verilecektir."

"Haşmetpenah, bu hususta aldandığımıza, efendimize karşı olan güvenimiz sebebiyle ihtimal veremeyiz. Kalbinizden gele takdisatımızı samimi hürmetlerimize ilaveten arz eder ve kabul buyurulmasını rica ederiz."

"Zat-ı Ali-i haşmetpenahilerinin en mütevazı ve sadık bendeleri

Patrik Nerses Varjabedyan

Ermeni Patrikhanesi – İstanbul

1-13 Şubat 1878".

Babı'ali Ocak ayında barış antlaşmasının ilk şartlarını tespit etmek üzere Edirne'ye temsilcilerini yollarken; Patrik Nerses de, Edirne Murahhasa vekili Kevork Rusçuklıyan'a Rus Orduları Başkumandanı Grandük Nikola ve General İgnatieff'e "hoş geldiniz ziyareti" yapması için talimatlar veriyordu. Edirne Piskoposu Rusçuklıyan,

Filibe'deki eski Rus Konsolosu ve Ermeni dostu olan Girof'un aracılık etmesiyle Kont İgnatieff ile görüştü [Uras, 1976: 200-212].

Edirne Piskoposu Rusçuklıyan önce usulen İgnatieff'e: “ *Hiristiyanlık adına ve Doğulu Hiristiyanları kurtarmak amacıyla savaş ilan ederek Bulgar Hiristiyanlarını ve Asya'da sakin bir Hiristiyan millet olup Bulgarlardan daha az işkence ile karşılaşmayan, sefil ve perişan bir durumda bulunan Ermeni Milleti'ni kurtaracak Rusya İmparatoru'nun saadetlerini*” temenni etmiştir. Ve sözüne devamla; “*İşittiğimize göre Rus orduları Ermenistan'ın Erzurum ve Kars gibi bazı kısımlarını da işgal etmiştir. Bütün bilgilerimiz İstanbul'dan alınacak bilgiye bağlı olduğundan Ermenistan'da bulunan kardeşlerimiz hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Burası haber almak için gereklidir*” demiştir.

Buna karşılık Kont İgnatieff şunları söylemiştir: “ *Evet Rus ordusu Erzurum'a kadar ilerledi. Ermenistan'ın o bölgesi şimdi hürriyetten faydalaniyor. Fakat Ermeni Milleti, millet olarak yahut Ermenistan'ın büyük bir bölgesi, Bulgarların elde ettikleri hürriyete kavuşamayacaklardır. Çünkü Ermeniler, Ermenistan'da hazır bulunmadılar, cansız kaldılar Bu üç seneden beri Ermeni davasının vekili olmuştum. Ermenilerin yoksul, kayıtsız, öteye beriye dağılmış durumlarını bir tarafa bırakalım İstanbul'daki Ermeniler bile Nobar Paşa'dan başlayarak benim iyi niyetli teşebbüslerime engel oldular*” .

Kont İgnatieff, Ermenileri cesaretlendirmekten geri kalmamış; “*Fakat üzülmeziniz. Madem ki Türk tebaasıınız, gelecekte umutlu ve bu dakikadan itibaren ilim ve medeni terbiye ve manevi vasıtalarla, iç teşkilatla siyasetin size bağımsızlık vereceği gün için hazır olunuz! Ben daima Patriğinizi desteklemeye hazırım. Patrik, beklemesin işe başlasın tam zamanıdır*” diyerek onlara cesaret vermiştir [Hocaoğlu, 1976: 66].

Edirne Piskoposu Rusçuklıyan, 20 Ocak 1878'de İgnatieff'ten işittiklerini Patriğe bildirmişti. Bundan on gün sonra Stefan Aslanyan Paşa ile Ohannes Nuryan Efendi, Bab-ıâli tarafından özel bir görevle Saffet ve Server Paşaların emrinde Edirne'ye gönderilmişlerdi. Görevleri yaralı ve hasta Türk askerlerini İstanbul'a göndermekti. Ancak bu iki kişinin asıl gayeleri, Ermenilerin yoksulluk ve haksızlığa uğramışlıklarının

Ruslara bildirilmesi ve Rus İmparatorunun merhametinin uyandırılması için çalışmaktı [Uras, 1976: 213-214].

Bir yanda Edirne Piskoposu Rusçuklıyan, Stefan Aslanyan Paşa ile Ohannes Nuryan Efendi Edirne’de Ruslarla görüştikleri sırada, diğer tarafta Patrik Nerses ve İzmirliyan Eçmiyazin Katogikosu nezdinde teşebbüslerini yoğunlaştırmışlardı. Bu sırada Eçmiyazin Kilisesi’nin başına IV. Kevork bulunuyordu. İstanbul Ermenileri, Katogikos IV. Kevork’un Ermeni sorununa karışmasını ve Türkiye Ermenilerinin ricalarını Rus Çarına iletmesini gerekli görüyorlardı. Katogikos’un kandırılması işi Episkopos Mateos İzmirliyan’a verilmişti. Mart başlarında Eçmiyazin’e ulaşan İzmirliyan hemen teşebbüslerine başlamış fakat yaptığı görüşmeler bir sonuç vermemiş ve İzmirliyan eli boş olarak Nisan ayı başlarında İstanbul’a geri dönmüştür. Ancak bu başarısızlığa rağmen Ermeniler pes etmemiş ve katogikosa gönderdikleri mektuplara onun desteğini almaya gayret etmişlerdir [Uras, 1976: 204-208].

Bu sırada, Edirne Piskoposu Rusçuklıyan’ın Ruslarla olan görüşmeleri devam etmiş ve ayrıca Grandük Nikola ile de görüşmüştür. Piskopos bu görüşmesinde Nikola’yı, Rus usulüne göre Ermeni Kilisesinde Rus Çar’ının sağlık ve esenliği ile savaşta ölen Rus askerlerin ruhlarının istirahatı için yapılacak ayine davet etmiştir [Hocaoğlu, 1976: 67].

Grandük kiliseye gelmeden önce, Edirne Piskoposu Rusçuklıyan, Stefan Aslanyan Paşa ile Ohannes Nuryan Efendi’yi Rus Orduları Başkumandanı Grandük Nikola ve General İgnatieff ile görüştürmüştür. Osmanlı Devleti’nde üst seviyede görevli olan bu Ermeniler, Rus zaferini kutladıktan sonra İstanbul Ermeni Patrikhanesi adına Osmanlı Ermenileri için Rus Çarının koruyuculuğunu talep etmişlerdi. Anadolu’daki Ermenilerin de Rumeli’deki Hıristiyanlar gibi baskı gördüklerini ileri sürmüşler, Balkan Hıristiyanlarına verilecek hakların Osmanlı Ermenilerine de tanınmasını istemişlerdir: *“Biz Rumeli’deki dindaşlarımıza benzemekten başka bir şey istemiyoruz. Türkiye’de Ermenistan denilen bir vatan ve bu vatana bağlı bir halk vardır. Büyük kurtarıcı İmparator Hazretlerinin gölgesinde bir vatanda yaşamak, gelişmek için Ermeniler her türlü vasıtaya sahiptirler”* diyerek isteklerini bildirmişlerdir [Şimşir, 1983: 122].

Grandük Nikola, söz verdiği gibi 8 Şubat günü Ermeni Kilisesi'ne gelmiştir. Kendisine İgnatieff ve 16 general ile yüksek rütbeli memurlar eşlik etmişlerdi. Yapılan ayından sonra Stefan Aslanyan Paşa ile Ohannes Nuryan Efendiler ile Rus komutanlar yine Ermeni milletin durumu ile ilgili olarak görüşmüşlerdi [Hocaoğlu, 1976: 67-68].

Türk-Rus Antlaşması'nın gerçekleşmesi için Osmanlı Hariciye Nazırı Saffet Paşa ve Türk temsilcileri büyük bir gayretle çalışırken, Ermeni ileri gelenleri de bağımsız bir Ermenistan adına gayretle çalışmaktan geri durmuyorlardı. Osmanlı Devleti'nde üst seviyede görev yapan Stefan Aslanyan Paşa ile Ohannes Nuryan Efendi'den başka, hizmetinde buldukları Osmanlı Devleti'nin çok zor bir durumda bulunmasına aldırılmayarak milli davalarına hizmet eden bir diğer kişi de Dışişleri sekreteri olan Sergis Hamamcıyan idi. Bu zat da Edirne'ye gönderilen Türk temsilcilerinden Dışişleri Bakanı Saffet Paşa ve Berlin elçisi Sadullah Bey'e yardımcı olmak için görevlendirilmişti [Uras, 1976: 216].

Rusya, daha ateşkes antlaşması imzalanmadan kendi tespit ettiği muahede şartlarını 3 Mart 1878'de Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdi. Antlaşma maddelerinin ağırlığı karşısında Osmanlı Hariciye Nazırı Saffet Paşa gözyaşlarını tutamamıştır. Ayastefanos Antlaşması 29 maddeden ibaretti [Kodaman, 1993: 144]. Osmanlı heyeti, Rusların Ermeniler için bir madde istediklerini görünce hayrete düşerek, bir Ermeni sorunu olmadığını öne sürmüşlerdi. Fakat, Grandük Çar'dan özel talimat aldığını söyleyerek, Osmanlı temsilcilerine bu maddeyi kabul ettirmişti¹⁴. Bu madde Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi olmuştu. Madde şöyle idi:

¹⁴ Antlaşmanın nihai halinin almasında Eçmiyazın Katogikosu ve yoğun bir faaliyet içine giren Ermeni din adamlarının büyük etkisi olmuştur. Bu siyasi etki İgnatieff'in Prens Garçokov'a yazdığı mektupta açıkça görülmektedir. İgnatieff, mektubunda: *"Türk temsilciler, Eçmiyazın Katogikosu'nun ve onun yüksek şahsiyetinde bütün Ermenilerin zikredilen teklifine şiddetli bir şekilde karşı koydular. Rus temsilciler de bu konudan bahsetmemeyi oldukça ihtiyatlı saydılar. Gerçekten, katogikosa oldukça fazla milletlerarası bir önem verilmesi, Kafkasya'da bizim için bazı siyasi müşkilatlar doğurabilir. Hatta Ermeniler arasında çıkarlarımıza uygun gelmeyen bazı hırs ve emelleri de destekleyebilir"* demiştir. Ermenilerin temsilcisi olarak Katogikos, çarlık Rusyası'nın doğudaki dış politika ilişkilerinin başarılı geçmesi için gerekli bir unsurdur. Ancak bu Rusya'nın iç politikasına da yansiyabilirdi. Rusya'nın dış politikası katogikosun önemini güçlenmesini, iç politikası ise aksini gerektiriyordu. Rus Ermenilerinin birleşik Ermenistan oluşturmaya yönelmelerinden korkan Rusya, Ermeniler arasında böyle düşüncelerin ortaya çıkmasını önlemek için bütün tedbir ve çareleri almaya çalışmıştır [Yıldırım, 1992: 259].

“Ermenistan’da Rusya askerinin istilası altında bulunup Devlet-i Aliye’ye iade edilmesi gereken yerlerin boşaltılması, oralarda iki devletin dostane münasebetlerine zararlı karışıklıklara yer verilebileceğinden, Devlet-i Aliye, Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlerle karşı emniyetlerini sağlamayı garanti eder.” [Erim, 1953: 395]. Bu maddeyle, Ermeni ile Ermenistan adları ilk kez bir uluslararası antlaşmaya girmiş oldu. Madde, Doğu Anadolu’dan *“Ermenistan”* diye söz ediyor, burada reform yapılması gerektiğini vurguluyor ve Ermenilerin güvenliğinin Kürtler ve Çerkezlerce tehdit edilmekte olduğunu ileri sürüyordu. Babıali Ermenilerin güvenliğini sağlamayı, zaman geçirmeden reformlar yapmayı taahhüt ediyordu. Böylece Osmanlı Devleti yeni bir yükümlülük altına girerken, Rusya’ya reform bahanesiyle Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışma hakkı doğuyordu [Şimşir, 1983: 122-123].

Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan veya hiç olmazsa Lübnan tipinde özerk bir Ermenistan kurulmasını ümit den Ermeniler ise, 16. maddeden tatmin olmadılar [Hocaoğlu, 1976: 72]. Bununla beraber bu antlaşma ile Ermeniler, siyasi cephede büyük istifadeler temin etmişlerdi. Aslında 3 Mart 1878 tarihi Ermeniler için bir başlangıç olmuştur [Uras, 1976: 209]. Gregoryen Ermeni Kilisesi ile diğer Ermeni Kiliseleri arasındaki mezhep çatışmalarından doğan ihtilaflar bile bağımsız bir Ermenistan kurma çabaları sırasında yumuşamıştır [Kılıç, 2000a: 201]. Bundan böyle Ermeni toplumu emperyalist devletlerin desteğinde Osmanlı Devleti’ne karşı siyasi mücadeleye başlamıştır. Ermeni milletinin felaketine ve yüz binlerce masum Türkün kanının akmasına sebep olacak bu mücadelelerde en ön saflarda Ermeni Kilisesi ve din adamları yer alacaktır.

3. 2. 2. Ermenilerin Berlin Kongresi Hazırlıkları

Türk delegasyonunun karşı çıkmasına rağmen Ayastefanos Antlaşması 3 Mart 1878’de imzalanmıştı. Ermenilerle ilgili olarak antlaşmaya konulan 16. madde bağımsızlık peşinde koşan Ermenileri tatmin etmemiş ise de, Patrik Nerses sonuçtan memnundur.

O'na göre, “*Ermeni Meselesi*”, “*Şark Meselesi*” ile birlikte yeni bir şekil ve durum kazanmıştır [Küçük, 1984: 4].

Aslında, Ayastefanos Antlaşması'nın imzalandığı şekilde kalabileceğini Rusya bile düşünmemişti. Nitekim bu antlaşmanın hükümleri duyulur duyulmaz Avusturya ve İngiltere buna karşı çıkmışlardır [Gürün, 1985: 106]. Antlaşmasının şartlarını üç gün sonra öğrenebilen İngiliz Elçisi Layard, ortaya çıkan durumu hükümetine bildirirken, Rusların Doğu Anadolu'da önemli stratejik noktaları ele geçirdiklerini, İngiliz ticareti için hayati önem taşıyan ticaret yollarının, Dicle ve Fırat vadisine inmeye çalışan Rusya gibi rakip bir devletin tehdidi altına girmiş olduğunu, Ermenilerle ilgili 16. maddenin Balkanlardaki bölünmeyi Anadolu'da da gerçekleştirmek için atılmış ilk adım saymak gerektiğini yazıyordu. Diğer taraftan İngiliz kamuoyu Ayastefanos Antlaşmasına büyük bir tepki göstermiştir [Küçük, 1984: 4-5].

Rusya'nın Balkan statüsünü dilediği gibi tanzim etmesi Avusturya'nın önünü kesmişti. Bu sebeple Viyana hükümeti Avrupa'da toplanacak bir kongrenin Ayastefanos Antlaşması'nı tashih etmesini teklif etmiş, İngiltere'de kendini desteklemişti. Avusturya ve İngiltere'nin teşebbüsleri ve bir yandan da harp hazırlıklarına girişmeleri karşısında Çar hükümeti de bu teklifi kabul etmek zorunda kaldı. Zaten Rusya, Avrupa'nın muhtemel müdahalesini önceden hesaba kattığı için Ayastefanos Antlaşmasını kesin bir antlaşma şekline sokmayarak, buna “*ön barış şartları*” demişti [Karal, c. VIII, 1995: 68-69].

Rusya'nın Berlin'de bir kongre toplanmasını kabul etmesi üzerine İngiltere hemen işe koyulmuştur. İngiltere büyük bir gizlilik içinde bir yandan Rus tehlikesini bahane ederek Babiâli'nin elinden Kıbrıs'ı almaya çalışırken; diğer yandan da aynı gizlilik içinde 30 Mayıs 1878'te Ruslarla pazarlığa oturmuş ve Ayastefanos Antlaşması'nda menfaatlerine aykırı bulunduğu maddeler üzerinde istediği değişiklikleri yapmıştır [Küçük, 1984: 9]. 4 Haziran 1878 günü İngiltere ile Osmanlı Hükümeti arasında imzalanan Kıbrıs Antlaşmasına göre; eğer Rusya ilerde Doğu Anadolu'da yeniden yayılmaya kalkışırsa İngiltere silahla Osmanlı Devleti'nin yardımına koşacaktı. Buna karşılık Osmanlı Devleti, Kıbrıs adasının yönetimini İngiltere'ye bırakıyordu.

Babîâli'nin başına dertler açacaktı. Bu ikinci şart; Doğu Anadolu'da reform yapılması idi. Şartlardan birincisi hemen yerine getirildi ve İngiltere Kıbrıs adasına yerleşti. Ancak ikinci şart İngiltere'nin Ermeni işlerine el atmasının hukuki dayanağı oldu. İngiltere, Doğu Anadolu'da Ermeniler için reform yapılması bahanesiyle ilerde Babîâli üzerine sürekli baskılarda bulunacaktı [Şimşir, 1983: 123-124].

Ayastefanos Antlaşması'nın imzalandığı 3 Mart 1878 tarihi ile Berlin Kongresi'nin toplandığı 13 Haziran 1878 tarihleri arasında, yani 3 aylık sürede Ermeniler boş durmamışlardır. Ermeni Patriği Nerses Varjabedian ve önde gelen Ermeniler, Balkanlardaki gayrimüslim tebaanın bağımsızlık yolundaki faaliyetlerinin Doğu Anadolu'da tekrarlanmasının istiyorlardı. 17 Mart 1878 günü Patrik Nerses, İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi Layard'ı ziyaret etmiştir [Şimşir, 1983: 124].

Bu görüşmede Patrik Nerses, bir önceki yıl Osmanlı yönetiminden şikayetçi olmadıklarını ve Rusya'ya katılmak yerine Osmanlı hakimiyetinde kalmayı tercih ettiklerini, hatta askere gitme kararı bile aldıklarını ancak Rus zaferinden sonra durumun değiştiğini, Ermenilerin şimdi diğer Hıristiyan toplumlarla aynı hukuku talep ettiklerini, eğer bu taleplerini Avrupa'nın müdahalesi ile elde edemezlerse Rusya'ya müracaat edeceklerini ve muhtar bir Ermenistan teşkili için yardım isteyeceklerini söylemiştir. İngiliz elçi, "*Ermenistan*" ile ne kastettiğini sorunca Patrik Nerses; Van, Sivas ve Diyarbakır ile Kilikya'yı saymıştır. Layard, bu bölgelerde Ermenilerin çoğunlukta olmadıklarını belirtince Patrik, bunu bildiklerini ancak Müslümanların da bugünkü idareden memnun olmadıklarını ve bu sebeple bir Hıristiyan hükümeti tercih edeceklerinin söylemiştir. Layard'ın bu kadar büyük bir projenin gerçekleşebileceğinden şüphe ettiğini belirtmesi üzerine Patrik, Ermenilerin haklı taleplerine kulak asılmayacak olursa, bahsettiği bu bölgenin Türk idaresine karşı toptan ayaklanıp Rusya'ya iltihak edeceğini ifade etmiştir [Gürün, 1985: 106-107].

Patrik Nerses, İngiliz Elçisi Layard ile yaptığı bu görüşme sırasında Ermenilerin gerçek niyetlerini açıklamakta bir sakınca görmemiştir. 1890'dan itibaren başlayacak olan kanlı Ermeni isyanlarının daha o tarihlerde planlanmakta olduğu yine bizzat Ermeni Patriği tarafından tehditvâri bir surette ortaya konmuştur.

İngiliz Büyükelçisi Layard'ın ikinci bir raporunda Babiâli'de önemli mevkide bulunan bir Ermeninin kendisine çok gizli olmak kaydıyla verdiği bilgiler yer alıyordu. Buna göre, Ermeni toplumunun önde gelen liderleri muhtar bir Ermenistan'ın anayasasını hazırladıkları ve bunu Berlin Kongresi'ne sunacakları yazıyordu. Berlin Kongresi'nde istedikleri kabul edilmezse Ermeniler, sonuna kadar uğraşacaklarını belirtmişlerdir. Layard raporunda kendi düşüncelerine de yer vermiştir. Buna göre; Osmanlı Ermenileri adil bir yönetime kavuşurlarsa Türklerle iyi kaynaşır ve yüzlerini Rusya'ya çevirmezlerdi. Bununla beraber İngiliz Büyükelçisi, Osmanlı Ermenilerine özerklik verilmesinin yanlış ve sakıncalı olacağı kanısındaydı: *"Şimdilik kendisini yönetemeyecek durumda olan bir bölgeye özerklik vermek, kaş yaparken göz çıkarmak olur ve İngiliz çıkarlarına ters düşer"* demiştir [Şimşir, 1983: 124].

Ermeni liderleri ise farklı görüşte idi. İstanbul Ermeni Patriği Nerses, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'ye gönderdiği 13 Nisan 1878 tarihli muhtıradaki görüşlerini açıkça ortaya koymuştur [Şimşir, 1983: 124-125]. Bu muhtıra, İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından 1-14 Mart 1878 tarihinde hazırlanan *"Osmanlı Ermenistanı'nın Kurulmasına Dair Kanun Tasarısı"* başlığını taşıyordu. Türklerle Ermenilerin artık bir arada yaşayamayacakları, onun için Ermenilere özerklik verilmesi gerektiği ileri sürülmüştür: Patrik Nerses: *"Doğu Sorunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması sorunudur. Bu sorun, Müslümanlarla Hıristiyanların bir arada yaşamaları yüzünden daha da çetrefilli bir hale gelmiştir. Bir arada yaşamak artık imkansızdır. Eşitliği, adaleti ve vicdan özgürlüğünü ancak bir Hıristiyan yönetim uygulayabilir Hıristiyan kitlelerin yaşadığı her yerde Müslüman yönetimin yerini Hıristiyan yönetim almalıdır. Türk Ermenilerinin yalvarmaları, ricaları yalnız bu hal çaresi üzerinde toplanmaktadır. Kendileri, diğer benzer Hıristiyanların da Avrupa Devletleri'nin özen ve dikkatine tabi bulunmaları hakkına sahip olduklarına inanmakla kalmayarak, bundan sonra hallerinin düzeltilmesi ve Doğu sorununun halli için gereken şartların ancak bu olacağına da inanmaktadırlar."*

"Küçük ve Büyük Ermenistan'da iki milyondan fazla Ermeni yerleşmiş bulunmaktadır. Bugün, Türk olmayan vahşi yağmacılar, talancılarla kuşatılmışlardır. Bunlar yüzyıllardan beri Ermenileri esaret altında tutuyorlar. Onların ırzlarına tecavüz ediyor,

kırıyorlar. Eğer Bulgarlar, Rumlar Avrupa Türkiye'sinde baskı görüyorlarsa, Asya'da da Ermeniler en ufak bir ciddi hükümetten, idareden ve Avrupalıların inceleme ve denetiminden yoksun bir halde bu vahşilerin baskısı altında bulunuyorlar. Diyebiliriz ki, Rumeli'de ortaya çıkan geçici durumlar Ermenistan'ın daimi durumudur."

"Avrupa ve hatta Türkler arasında ümit verici insanlar bulunduğu müddetçe Ermeniler de ümitle yaşamışlar ve bu müddet içinde iyi niyet göstererek hükümete karşı hiçbir surette muhalefette bulunmamışlardır. Ermeniler iyi huylu bir yetim gibi hükümetin iyileştirme ve ıslahat hakkındaki her türlü çalışmasına yardımcı olmuşlardır. Ermenilerin istediği şudur: Türkiye Ermenistan'ında Lübnan'a verildiği şekilde Hıristiyan bağımsız bir teşekkül elde etmek. İslamlar ve Hıristiyanlar için dengeyi temin edecek Ermeni memurlarıyla idare olunmak ve eskiden olduğu gibi Padişahın daima sadık tebaası durumunda kalmak."

"Çektikleri ıstıraplar namına, Türkiye'nin hayati menfaatleri namına ve Doğu ve Batı'nın sükunu, Doğu sorununun kesinlikle halli suretiyle Avrupa'nın yararlarının temini adına bunu rica ederler." diyerek isteklerini belirtmiştir [Uras, 1976: 235-239].

Ermeni Patriği Nerses Osmanlı sadrazamı ile görüşüp niyetlerini onlara da açıklamakta bir sakınca görmemiştir. 16 Mayıs 1878 tarihli "*Gazetta d'Italia*"da yer alan bir habere göre, Sadrazam Safvet Paşa'yı ziyaret eden Ermeni Patriği Nerses, doğudaki Ermeni vilayetlerine de Avrupa'daki Osmanlı Hıristiyan vilayetlerine tanınan otonomi hakkının verilmesi üzerinde durmuş, Türkleri Ruslara tercih ettiklerini, Türkiye dışında müstakil bir Ermenistan istemediklerini beyan etmiştir. Sadrazam Safvet Paşa ise, Ermeniler için bir şeyler yapılmasının gerekli olduğunu belirtmiş ama Nerses'in istediklerini kastetmemiştir [OBE. , c. 3, No: 4].

Patrik Nerses İstanbul'da yabancı elçiliklerin kapılarını çalmakla ve Avrupa hükümetlerine muhtıralar yollamakla yetinmemiştir. Berlin Kongresi öncesinde Avrupa'ya bir de heyet göndermiştir. Bu heyet eski Patrik Hirimyan ile Başpiskopos Horen Narbey ve katip-tercüman olarak da Stepan Papazyan ile Minas Çeraz'dan oluşuyordu. Patrik Hirimyan'ın başkanlığındaki heyet Avrupa başkentlerini dolaşarak

siyaset adamlarını Ermeni davasına kazanmak için propagandaya çıkmıştır [Uras, 1976: 218]. Berlin Kongresi'ne katılma hazırlıkları yapan eski Patrik Hirimyan'a yurttaşları "*Orada hangi dil ile konuşacaksın, Hayrig? Zira Ermenicenin dışında herhangi bir dil bilmiyorsun?*" diye sorduklarında, Hirimyan, "*Gözyaşı dili ile konuşacağım*" diye cevap vermiştir[Yıldırım, 1992: 259].

Beşiktaş Başpiskoposu Horen Narbey ise, Rus Çar'ı II: Alexandre ile görüşmek üzere Petersburg'a gitmiştir. Gorçakoff ve Çar II. Alexandre tarafından kabul edilen Narbey, Çar'a Ermenistan'ın bağımsızlığı ile ilgili bir proje takdim etmiştir [Eroğlu, 1976: 60]. Başpiskopos Rusya'da çalması gereken bütün kapıları çaldıktan sonra kongrenin toplanacağı Berlin'e geri dönmüştür.

Bu sırada Mıgırdıç Hirimyan ise Londra'da faaliyetlerine devam ediyordu. Hirimyan Londra'ya varmadan önce, İngiliz basınında Ermeniler aleyhine yazılar yazılırken, onun gelişi ile birlikte Ermeni sever İngilizler bir miting düzenlemişlerdir. Mitinge bir çok Ermeni katıldığı gibi, Westminster Başpiskoposu mitinge başkanlık etmiştir. Mıgırdıç Hirimyan'ın Canterbury Başpiskoposu ile yaptığı görüşmede söyledikleri Ermenilerin içindeki Türk düşmanlığında ne kadar kinli olduklarını göstermesi bakımından önemlidir: "*İyi bilinmelidir ki bugün Şark Meselesi içinde Ermeni milleti de Hristiyan bir millet olarak diğer Hristiyan milletlere verilecek haklardan eşit derecede hissesini almalıdır. Çünkü asırlarca süren keyfi idare altında işkence gören yalnız Bulgar ve Rum milleti değildir. Asya'da Ermenilik ve himayesiz Ermeni milleti binlerce defa daha fazla aynı işkencelerle karşılaşmıştır.*"

"Ermeniler beş asırdan beri hayatları hiçe sayılan şehitler durumunda kalarak yalnız gelecekteki hürriyet umuduyla yaşamışlardır. Eski felaketlerin, bela ve musibetlerin üzerine savaşın kaçınılmaz ve dayanılmaz bela ve musibetleri de yıkılmıştır. Bütün bunlara perişan Ermenistan katlandı. Köyler kaba ve vahşi Kürtlerin elinde harabeye döndü. Sefil Ermeni halkı çıplak, soyulmuş, toprak üstünde kaldı. Bazıları da sevgili güzel vatanlarını terk ederek yabancı memleketlere gittiler. Savaş durdu, bahtsız halkımız karşılaştığı zulüm ve işkence de bitecek sandık. Fakat, heyhat şimdi daha

genişledi. Her gün Ermeni patrikhanesine Ermenistan kasabalarından korkunç mezalim ve işitilmemiş cinayet haberleri yağıyor.”

“Sizden derman bekliyoruz. Ermenilerin ıstıraplarının sona erdiğine ve katlanabilecekleri bu ıstırapların yeter bulunduğuna inanıyor. Allah’tan beş asırlık esaret zincirinden kurtulacak elin esir milletlere hürriyet veren Büyük Britanya’nın kuvvetli eli olarak belirmiş olduğuna inanıyoruz.” [Hocaoğlu, 1976: 102]. Mıgırdıç Hirimyan’ın Londra’da çıkarttığı gürültülere karşılık İngiliz efkarı yeteri kadar Ermeniler lehine dönmemiştir.

Hatta Ermeni Kilisesinin İngiliz kilisesiyle birleşmesi konusunda Hirimyan’ın görüşünü soran İngilizlerin maksadı, Ermeni Kilisesi’ni içinde bulunduğu tarihi yalnızlıktan çıkarmak bahanesiyle Ermenileri himayede İngiltere’ye daha fazla hak tanınmasını sağlamaktan ibaretti. Ermeniler için kendi kiliselerini ilgilendiren bir meselenin diğer bütün meselelerden daha önemli ve öncelikli olduğunu, netice itibariyle Ermenilerin ileride politik durumlarının düzelmesine karşılık, kendi inançlarının aleyhine fazla imtiyaz ve taviz veremeyeceklerini gayet iyi bilen Hirimyan bu teklife kaçamak cevaplar vermiştir. Ermeni Kilisesi’nin apostolik bir kilise olduğunu ve dogmalarını mezhep meselelerini karar bağlamak için İznik, Efes ve İstanbul’da toplanan piskoposlar toplantısı gibi üç evrensel konsüle dayandığını izah etmekle yetinmiştir [Türkler-Ermeniler ve Avrupa, 2003: 28-29].

8 Nisan 1878 tarihinde Hirimyan, Fransız Dışişleri Bakanı M. Waddington tarafından kabul edilmiş, Fransız bakan eski patriğe son derece saygılı ve nazikçe karşılamıştır. Ancak bakan Ermeni davasına taraftar toplamaya çalışan Patrik Hirimyan’a; Ermenistan’ın Batılı Devletlerin amaçlarının ötesinde bulunduğunu, Ermeni Hükümeti için daha kesin ve pratik bir planın gerekli olduğunu söylemiştir [Şimşir, c. I, 1989: XVIII].

3. 2. 3. Berlin Kongresi'nde Ermeniler

Ermeni Patrikhanesi Berlin kongresinde Ermeni Meselesinden söz ettirmek ve öne sürdükleri fikir ve istekleri savunmak üzere kurdukları bu heyet, Roma, Paris, Londra'yı ziyaret ettikten ve gerekli temaslarda bulunduktan sonra Berlin'e gelmişti. 10 Haziran 1878'de heyet üyelerinden Horen Narbey Petersburg'dan ve Mıgırdıç Hırimyan ise Londra'dan Berlin'e gelerek heyete katılmıştır [Hocaoğlu, 1976: 105].

İstanbul Ermeni Patriği ve Türkiye Ermenilerinin milli meclisi toplanarak, Berlin Kongresi'ne sunulmak üzere bir de proje hazırlamıştı [Uras, 1976: 225]. Mısır'daki Ermenilerin lideri olan Nubar Paşa da Berlin Kongresi'ne verilmek üzere, patrikhaneden ayrı ve daha yumuşak ve akıllıca hazırlanmış bir muhtıra göndermiş, ancak patrikhanenin hedefi tam bağımsızlık olduğu için bu öneri kabul edilmemiştir [Hocaoğlu, 1976: 103].

"Türkiye Ermenistan'ı" için Berlin Kongresi'ne Ermeni Temsilciler Heyeti tarafından hazırlanan proje yedi bölümden oluşuyor ve projede özet olarak şu hususlara yer veriliyordu:

- 1- Öneriye ekli haritada Erzurum-Van vilayetleriyle Elazığ (Harput) sancağından Fırat'a kadar olan yerler "Büyük Ermenistan" olarak gösteriliyordu. Trabzon-Batum arasındaki Rize'nin de Ermenistan ihracat limanı olarak gerekli görüldüğü ileri sürülüyordu. Bu sınırlar içindeki yerler Babıâli tarafından belirlenmiş ve büyük devletler tarafından onaylanmış bir Ermeni genel valinin yönetimine verilecek, vali Erzurum'da oturacak ve bütün icra kuvvetlerinin başı olacak, beş yıl müddetle idare yetkisini haiz bulunacaktı.
- 2- Düzen ve genel güvenliğin korunması ilin kendisinde bulunacağından her yıl il genel gelirlerinin % 20'si devlet hazinesine verilecektir. İlin geri kalan gelirlerinden mülkiye, adliye, jandarma, milis örgütü için gereken ödenek ayrıldıktan sonra gelirler fazlası yollar ve okullar gibi sosyal işlere sarf olunacaktı.
- 3- Dini mahkemeler ancak İslamlar arasındaki davalara bakabilecekti. Bütün hukuk, ticaret ve cinayet davaları gerek Hıristiyanlar ve gerek İslamlar ile

Hıristiyanlar arasında meydana gelmiş olsun adı mahkemelerde görülecektir. Bu mahkemelerin reis ve hakimlerini genel vali tayin edecektir.

- 4- Din ve mezhepler için geniş özgürlükler verilecektir.
- 5- İl inzibat kuvveti jandarmaya ve gönüllü askerler dayanacaktı. Jandarma bütün il dahilinde güvenliğin korunması ve devamıyla meşgul olacaktır. Bunlar genel vali tarafından tayin edilen bir kumandanın emrinde olacak ve Osmanlı Hükümeti bunları istediği gibi kullanamayacaktı.
- 6- Vilayette bir genel meclis bulunacaktı. Mecliste Müslüman ve Hıristiyan halk tarafından seçilen ikişer temsilci olacaktır. Meclis yılda bir defa olmak üzere il merkezinde toplanarak bütçesini tetkik, vergilerin konması ve dağılımını tayin edecekti. Her beş yılda bir kez devlet hazinesine verilecek para bu meclis tarafından kararlaştırılacaktı.
- 7- Protokolün imzalanmasından üç ay sonra, uygulamaya konulacak hükümler uluslararası bir komisyon tarafından denetlenecekti [Uras, 1976: 227-230].

Berlin Kongresi sırasında İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian bizzat Berlin'e giderek Patrikhanenin kongreye verdiği muhtırayı savunmak istemiştir. Önce hasta olduğunu ve tedavi olmak için Berlin'e gitmek istediğini ileri süren patriğin bu talebi kabul edilmeyince Ermeni heyeti ile görüşmek için izin istemiştir. Babıâli'den izin aldığı sırada ise kongre başlamıştı [Hocaoğlu, 1976: 105]. Patrik Nerses kongre başladığı sıralarda İngiliz Elçisi Layard'ı ziyaret etmiş, Babıâli'nin Ermeni tezini savunmak üzere kendisini Berlin'e göndermemesinden yakınarak, elçiden Disraeli'nin bu konuda dikkatini çekmesini istemiştir. İngiltere Balkanlar'da olduğu gibi Asya'da da Babıâli'ye bağlı muhtar eyaletlerin kurulmasını arzu etmezdi. Layard, hükümetinin Osmanlı idaresindeki bütün Asya Hıristiyanlarının durumlarını düzeltmek için kongrede gayret göstereceğini açıklamakla yetinmiştir. Patrik ise Ermenilerin bu davalarında İngiltere'ye güvendiklerini belirterek elçinin yanından ayrılmıştır [Kurat, 1968: 158]

13 Haziran 1878 tarihinde Berlin Konferansı başlamıştır. Konferansa her devlet tecrübeli diplomatları ile katılmıştı. Başkanlığı Alman Başbakanı Bismark yapıyor, İngiltere'yi Disraeli Salisbury, Russel; Rusya'yı Gorçakoff, Cuvalet, Ubril; Avusturya-Macaristan'ı Andressy Haymer; Fransa'yı Waddington, Saint-Vallier Despres; İtalya'yı

Gorti Lounay temsil ediyorlardı [Çalık, 2000: 84]. Kongrede Osmanlı Devleti'ni ise Mehmet Ali Paşa, Kara Teodori Paşa ve Berlin Sefiri Sadullah Bey temsil ediyordu [Kurat, 1990: s. 89]. Osmanlı Devleti dışındaki altı büyük devletin kongreye başbakan veya dışişleri bakanlarını göndermiş olmaları, Avrupa devletlerinin kongreye verdikleri önemi göstermekteydi [Driault, 1328: 307-308]. Bununla birlikte Berlin'e giden Osmanlı heyeti içinde Ohan Bağdatlıyan, Haçik Odyan ve Karabet Karakaş adlı üç Ermeni bulunuyordu ki, bunlar Ermeni heyeti ile gizli gizli işbirliği yapmışlardır [Uras, 1976: 241].

Osmanlı Devleti'nin Berlin Büyükelçisi Kara Teodori, 28 Haziran 1878'de Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya Ermeni Heyetinin Berlin Kongresi'ne sunduğu talepleri şu şekilde bildirmiştir:

- a) Patrik Nerses'in Prens Bismark'a Ermeni delegasyonunu takdim mektubu, Delegasyon Mıgırdıç Hirimyan ve Horen Narbey'den oluşuyordu. Bu delegasyon Milli Ermeni Meclisi'nin kararı ile Ermeni taleplerini kongreye sunmaya memur edilmişti. Meclis Babıâli'nin bahsettiği anayasadaki yetkiye dayanarak bu kararı almıştır.
- b) Bu delegeler tarafından Prens Bismark'a sunulan 25 Haziran tarihli bir mektupta kongreden Erzurum ve Van vilayetleriyle Diyarbakır'ın Ermenilerin çoğunluk teşkil ettiği bir kısmında kurulacak olan "Ermeni vilayetine" bir Ermeni vali atanması istenmekte, bu valiyi sultan 5 yıl için seçecek ve garantör devletlerin rızası olmadan azledemeyecek, vali Erzurum'da oturacak ve aşağı yukarı Lübnan'daki valinin yetkilerine sahip olacaktı.
- c) "*Türk Ermenistan'ı*" için Lübnan'dakine benzer bir yasal düzen projesi ve Türkiye Ermenistan'ı için sunulan istatistiki bilgiler bulunmaktaydı [OBE. , c. 3, No: 7].

Berlin Konferansı için Ermeniler iyi hazırlanmışlardı. Bu sadık millet (!) sanki, 93 Osmanlı-Rus harbiyle açığa çıkan ihanetlerini bu uluslararası kongre vasıtasıyla tescil ettirmek istiyorlardı. Ermeni heyeti, Berlin konferansına katılacak Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve Avusturya heyetleriyle ayrı ayrı görüşmüş, bağımsızlık isteklerini ve Avrupalı devletlerin destek ve yardımlarını beklediklerini bıkıp

usanmadan anlatmışlardı. Berlin Konferansı'nın ilk günlerinde Bismark Ermenileri iyi karşılamış, Avrupa Devletleri de onlara sahip çıkmışlardı. Ancak 4 Temmuz 1878'de imzalanan Kıbrıs Antlaşması'ndan sonra İngiltere'nin kongrede ağır basması yüzünden Ermenilerin isteklerine sahip çıkan olmamıştır [Hocaoğlu, 1976: 111].

Hariciye Nazırı Safvet Paşa, Berlin Büyükelçisi Aleksandır Kara Teodori Paşa'ya Berlin'de faaliyetlerde bulunan Ermeni Heyet ile ilgili olarak bir talimat göndermişti. Buna göre, Ermenilerin istedikleri idari muhtariyet sisteminin sözü edilen vilayetlerin milli eğitim-öğretim derecesi ve halkının örf ve gelenekleriyle uyuşamayacağından bunun yurttan anarşiye sebebiyet verebileceğini, Ermeni milletine karşı iyi niyetler besleyen hükümetin onların yaşama şartlarını düzenlemek için bu bölgenin idari sisteminde reform yapmak üzere yetkili kişilerle istişarede bulunulduğu, bu cümleden olmak üzere şimdiden zulüm ve talan fiillerine karışmış Kürt ve diğer kişileri bulup cezalandırmak üzere bir komiserin gönderildiği Ermeni delegasyonunun girişiminden vazgeçirilmesine çalışılması gerektiği bildirilmiştir [OBE. , c. 3, No: 13].

Babıâli de, Berlin Kongresi'nden çok şey bekliyordu. Ancak bu hayalden başka bir şey değildi. Çünkü daha kongrenin başlangıcında Bismark yaptığı açıklamada, Berlin Kongresi'nin Osmanlı Devleti için değil, sırf Avrupa Devletleri'nin çıkarlarına dokunan Ayastefanos Antlaşması'nın maddelerini değiştirmek için toplandığını belirtmişti [Yavuz, 1996: 178-179].

Berlin Kongresi'nde Ermenilerin başvurusu ilk kez kongrenin 4 Temmuz 1878 tarihli oturumunda, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury tarafından ortaya atılarak ele alınmıştır. Fakat, müzakere Ermeni önerisi yerine, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin değiştirilmesi ve Rusya'nın işgali altında tuttuğu yerleri boşaltmasının ıslahata bağlanması koşulunun kaldırılması biçimindeki önerisiyle başlamıştır. Sonuçta Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi pek fazla değişikliğe uğramadan Berlin Kongresi'nde 61. madde olarak kabul edilmiştir [Uras, 1976: 247-249].

Bu maddeye göre; *“Babıâli Ermenilerin oturdukları vilayetlerin mahalli şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler*

ve Çerkezlere karşı emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe bu devletlere tebliğ edeceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin uygulanmasına nezaret edeceklerdir.” [Erim, 1953: 423].

61. maddeyi tamamlayan bir de 62. madde vardı ki, bu maddeye göre;

“Babiâli ayin ve mezhep serbestliğı kuralını, tam bir genişlikle beraber, koruma ve devam ettirme arzusunda bulunduğunu söylediğinden antlaşmayı imzalayan taraflar bunu senet kabul ederler. Osmanlı ülkesinin her tarafında din ve mezhep değışikliğı, hiç kimse için mal, hukuk ve politikada ve genel hizmet ve memuriyet ulaşmada bütün sanayiin yapımında engel olmayacaktır. Din ve mezhebe bakılmayarak mahkemeler huzurunda hepsinin tanıklığı kabul edilecektir.”

“Ayin yapma ve mezhep serbestliğı herkese temin olunacak ve çeşitli toplumların rütbe sırası üzere tertibinde ve ruhani reisleri ile olan ilişkilerine hiçbir şekilde engel olunmayacaktır.”

“Her milletin Avrupa ve Asya Osmanlı ülkelerinde yolculuk eden ruhban ve ziyaretçiler aynı hukuk ve faydalar ve imtiyazlardan istifade edeceklerdir. Osmanlı ülkesinde oturan konsolosların ve politika memurlarının dini kuruluşları ve hayratı resmen korumak hakları onaylanmıştır. Fransa'nın elde etmiş olduğı hukuk açıkça korunup, kutsal yerle statükosunun bozulmayacağı kararlaştırılmıştır.” [Erim, 1953: 423].

3. 2. 4. Berlin Kongresi'nden Sonra Ermeniler

1878 yılı Osmanlı İmparatorluğu için felaketlerle dolu olarak gelmiş ve öyle de devam etmiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından mağlup olarak çıkan Osmanlı Devleti bu işen en çok zarar gören taraf olmuştu. Savaş sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması ve toplanan Berlin Kongresi'nde alınan kararlar Ermeni Meselesi'ni uluslararası bir problem haline getirmekten başka Osmanlı Devleti'nin temellerini sarsmıştı. 93 Harbi ve Berlin Antlaşması Osmanlı Devleti için Viyana bozgunundan (1683) ve Karlofça

Antlaşması'ndan (1699) sonra uğranılan en büyük harp felaketi ve kötü antlaşma olmuştur. Berlin Kongresi kararlarıyla Osmanlı Devleti 287.510 kilometrekarelik bir toprak parçasını kaybetmişti [Uçarol, 1995: 355]. 93 Harbi ve Berlin Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu için artık, sonun başlangıcı olmuştur¹⁵.

Berlin Antlaşması'nda kabul edilen birkaç satırlık madde, ileride Büyük Devletlerin Ermenileri ileri sürerek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmalarının temelini oluşturacaktı. Berlin Antlaşması'ndan Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen otuz beş yıl boyunca Büyük Devletlerin Ermeni işine karışmaları hep bu maddeden kaynaklanmıştır [Şimşir, 1983: 126].

Berlin'de bulunan Ermeni heyeti ise, Ayastefanos'ta elde ettikleri Rus himayesi yerine Avrupa'nın himayesini kazanmış olduklarından dolayı memnun olmuşlardı. Fakat bağımsızlık peşinde koşan Ermeniler bundan tatmin olmamışlar ve tekrar teşebbüslerde bulunmaya karar vermişlerdi. Ermeniler Paris'teki Rus elçiliğine müracaat ederek Rusya'nın kendilerine arka çıkmasını istemişlerdi [Kılıç, 2000a: 212]. Elçilikten Rus siyasetinin Doğu Hıristiyanlığı ile meşgul olmadığı cevabını alan Ermeniler, diğer devletlerin temsilcilerinden de iyi kabul göremeyince, İstanbul Ermeni patriğinden talimat istemişlerdir. Patrik Nerses de heyete bu kararı şiddetle protesto etmelerini bildirmişti. Bunu üzerine Ermeni heyeti kongreye bir protesto vermiştir:

"Ermeni temsilciler heyeti haklı ve aynı zamanda ılımlı olan tekliflerinin kabul edilmemesinden dolayı üzüntülerini arz ederler. Milyonlardan meydana gelen ve

¹⁵ Avrupa Büyük Devletleri'nin Berlin Kongresi'nde, Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki niyet ve tutumlarını N. De Blowitz, Une Course á Constantinople isimli kitabında şu şekilde tasvir etmiştir: "Berlin Kongresi'nde, Avrupa diplomasisinin en büyük doktorlarından yirmisi yeşil örtülü masanın etrafında oturmuşlar ve 30 gün boyunca hasta adam dedikleri Türkiye'nin durumu üzerinde görüşmüşlerdir.

Görüşmeleri sonunda yirmi doktor, başlarında büyük hipokrat olduğu halde önce hastanın sağ ayağını, sonra sol ayağını ve daha sonra sağ elini kesmeye karar verdiler ve ameliyat başarı ile sonuçlanınca hastaya;

- Artık rahatsızlığın geçmiştir, hele biraz yürüyünüz de görelim dediler.

Çolak ve kötürüm hale getirilen hasta kımıldamakta ısrar dince alim doktor:

- Şu halde geri kalan uzuvları Avrupa'nın anatomi müzelerine dağıtıp fizyolojik deneyler yapmaktan başka çare yoktur

diye bağırdı. İşte Avrupa Türkiye'yi hastalığından kurtulmak için bu şekilde hareket etti." Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı topraklarının Büyük Devletler tarafından paylaşılması, Blowitz'in tasvirini tarih gerçeği haline getirmiştir [Karal, c. VIII, 1995: 79-80].

şimdiye kadar hiçbir yabancı emeline alet olmayan, Türkiye'deki bütün Hıristiyan milletlerden daha fazla baskılara uğrayan, Türkiye'ye hiçbir sıkıntı vermeyen, hiçbir büyük devletin ırkdaşı olmayan biz Ermeniler, diğer Hıristiyanlar gibi müdafaa edileceğimizi ümit ediyorduk. Yine biz, hiçbir siyasi eğilimi olmayan bizim gibi bir milletin, himayeye kavuşacağını ve Ermenistan'da Ermeni memurlar idaresinde yaşayacağını zannediyorduk. Ermeniler aldandıklarını anladılar, hakları tanınmadı. Çünkü kendileri sakin bir millettir. Kiliselerinde bağımsız bulunmakla, milliyetlerini korumuş olmakla bir şey kazanmadılar.”

“Ermeni heyeti aldığı bu dersi birlikte Doğu'ya götürecektir. Fakat hiçbir zaman Avrupa; isteklerine, davalarına ümit veren bir cevap verinceye kadar da seslerini yükseltmekten vazgeçmeyeceklerdir.” [Uras, 1976: 250-251].

Ermeniler bu konferansa büyük ümitler bağlamışlardı. Osmanlıların Ruslara mağlup olmasına sebep olan bu savaş sonucunda bağımsızlığı elde edeceklerine ve Balkanlardaki siyasi emellerini gerçekleştirmeye çalışan Rus diplomasisinin kendilerine de amaçlarını elde etmek için yardım edeceğine kuvvetle inanmışlardı.

Ancak kongrenin sonunda bağımsız bir Ermenistan yerine Doğu Anadolu'da ıslahat yapılmasına dair bir hüküm çıkınca, Ermenilerin bir kısmı büyük hayal kırıklığına uğramışlardır. Bunlar, antlaşmanın tamamen yetersiz olduğu ve kongrenin Ermeniler için hiçbir şey yapmadığı düşüncesindeydiler. Hatta onlar, Hırimyan tarafından sunulan fikirlerin göz önüne bile alınmadığına inanıyorlardı. Özellikle İstanbul'daki Rus yanlısı Ermeniler, Patrik Nerses'i Ermeni davasına ihanet etmekle suçlamışlardı. Çünkü onlara göre Türkiye'deki Slav ve Hıristiyan toplumlar Rusya'yı dinlemişler ve savaşta Rusların yanında yer alarak bağımsızlıklarını veya en azından özerk bölgeler elde etmişlerdi [Şimşir, c. I, 1989: 182-184]. Bu sonuçtan dolayı Ermenilerin üzüntüsü büyüktü ve 16 Temmuz tarihli Ermeni “*Masis*” Gazetesi Berlin Antlaşması'na karşı duyulan hayal kırıklığına tercüman oluyordu. Ermeni Meselesi başlığını taşıyan bu makalede; Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanların haklarının savunulmasına, Ermenilerin göz önüne alınmaması tenkit edilmiş ve hükümetler tarafından tanınmak istenmese bile bir Ermeni meselesinin var olduğu hatırlatılmıştı. Yazıda, “*Milletimizin isteklerini*

uygun karşılayan Babîâli'de Patriğimizizin yaptığı müracaata seyirci kalmıştır. Halbuki bu ilerideki başarılar için atılmış bir adım olacaktı. Ermenilerin ümit ettikleri ve hükümetten hakları olan şeyleri istemelerine yersiz gözüyle bakmamak lazım gelir” denildikten sonra [Kurat, 1968: 159], Hıristiyanları koruyacak Rusya'dan başka bir devletin olmadığı, Rusya'nın yardımını elde etmek için ise bu devletle ya mezhepdaş ya da ırkdaş olmak gerektiği ileri sürülmüştür [Küçük, 1984: 15].

Ermeni eski Patriği Hırimyan, Berlin'den İstanbul'a döndüğü zaman, Berlin'e sadece bir başvuru yapmak için, yani birkaç parça kağıt için gittiğini söylemiştir. Berlin Kongresi'nden umduğunu bulamayan patrik *“masanın üzerine bağımsızlık tabağı konulduğu zaman Balkan Hıristiyanları demir kaşıklarıyla kendilerine düşen paydan alabildiğine lezzet alırlarken, Ermenilerin kağıt kaşıklarıyla hiçbir şey elde edemediklerini”* belirtmiştir. Rus yanlısı Ermeniler, Ermeni ileri gelenlerini amaçladıklarını elde edebilmek için tek yolun Osmanlı Devleti'ne başkaldırmak ve silahlı mücadeleye başlamak olduğuna inandırmaya çalışıyorlardı. Patrik Hırimyan da dolaylı olarak da olsa söylediği bu sözlerle Ermenilerin silahlanmasını desteklemiştir [Şimşir, c. I, 1989: XX].

Berlin Konferansı'dan sonra Dük Argyll'in *“Bir iş herkesin işi olduğu vakit aslında o iş hiç kimsenin işi olmuş demektir”* dediği gibi, kongrenin sonunda Ermenilerin beklentileri gerçekleşmemiş, bağımsız bir Ermenistan yerine Doğu Anadolu'da ıslahat yapılmasına dair bir hüküm çıkmış ve hükümlerin uygulanmasına nezaret etmekle antlaşmayı imzalayan bütün devletler görevlendirilmişti. Ermeniler tarafından başarısızlıkla suçlanan Patrik Nerses Varjabedyan ise halkın temsilcilerine problemlerin çözümünde ümitsiz olmamalarını, sadece geç kalınmış olduğunu haber veriyordu. Türk Ermenilerinin sözcüsü olarak Patrik bir yandan Sultan'a olan sadakatini tekrarlamakta ve ıslahatların bir an önce başlamasında ısrar etmekteydi [Hovannisian, 1967: 26]. Ancak diğer yandan da Ermenileri bu dava için çalışmaya teşvik ediyordu. Patrik Nerses Varjabedyan Berlin Konferansı'nda Ermeni davasının başarısızlığa uğramasının sebeplerini şu şekilde sıralamıştır:

- 1) Türk dostu olan elçi Layard'ın İngiliz hükümetine yanlış bilgi vermesi,

- 2) İngiliz hükümetinin Osmanlı Devleti'nden bazı tavizler koparmak için, ikinci derecede kabul ettiği Ermeni sorununa önem vermemiş olması,
- 3) Konferansta Türk delegelerinin sert tepki göstermiş olmaları,
- 4) Türkiye ile İngiltere arasında gizli bir anlaşmanın bulunması,
- 5) Berlin konferansına gönderilen Ermeni delegelerinin yeteneksiz bulunmaları [Uras, 1976: 253].

Berlin Kongresi'nde alınan kararlar ve kongre ile ilgili haberler Anadolu'nun içlerine yayılmaya başladıkça burada bulunan Ermenilerden de tepkiler yükselmeye başlamıştı. Van valiliğinin 3 Ekim 1878 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgrafa göre; Muş Ermeni Murahhasası Karkos Efendi "*Berlin Kongresi dağıldı, biz gene esarete kaldık. İki yüz bin kişinin kanına girmek için istifaya mecbur oldum*" gibi sözler söyleyerek halkı kışkırtmaya çalışmıştır. Kongreden bekledikleri neticeyi bulamayan Ermenilerin davranışlarının ve Rus kamuoyunun yavaş yavaş değişmekte olduğu, günlük olayları abartarak yayın organlarına aktarmaya çalıştıkları ve Bulgaristan örneğinde olduğu gibi bir tavır içine girmek istediklerinin anlaşıldığı ve gerekli önlemlerin alınmakta olduğu bildirilmiştir [OBE. , c. 3, No: 27].

Aşırı Rus yanlısı Ermeniler Berlin Kongresi'nin sonuçlarından dolayı büyük bir hayal kırıklığı yaşarken, Batı yanlısı olan Ermeniler daha umutluydular. İstanbul'da yayınlanan İngiliz taraftarı bir Ermeni gazetesi olan "*Lirakir*", Berlin Kongresi'nden ve 4 Haziran 1878'deki Türk-İngiliz görüşmelerinden Ermenilerin büyük faydalar sağladıklarını yazmıştır [Şimşir, c. I, 1989: 184-187].

Patrik Nerses Varjabedian, kongrenin kararlarından memnun olmamakla beraber, önemli bir merhale katledildiği inancındadır. 21 Temmuz 1878'de on iki milletvekili tarafından verilen soru önergesi üzerine Patrik Nerses Ermeni Milli Meclisi'nde bir açıklama yapmıştır. Son derece ilgi çekici olan bu nutukta Patrik Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

“ Mebus Efendiler,

Eğer bu madde de acınacak bir şey varsa o da, bizim sorunumuzun hallinin gecikmesi, milletin ümitlerini temin etmemesi ve gelecek için bir mükafat vermemesidir. Hangi millet arzularını ani bir şekilde elde etmiştir? Bir şahsa, bir millete ani olarak gelebilen yalnız bahtsızlık ve ölümdür. Hayat ve refah, ağır ve yavaş olarak görünür. Bu sebeptedir ki, ‘eğer başaramayacak idiysek niçin başladık?’ diyenler haksızlık ederler. Bir gün başarmak için bu gün başlamalı idi. Eğer kesinlikle başarılı olamayacağımı evvelden bilmiş olsaydım bile yine başlardı.”

Patrik, Berlin Kongresi’ni büyük bir başarısızlık ve talihsizlik olarak nitelendirip kendisini eleştirenlere şu şekilde cevap vermiştir:

“ . . . Bu kadar çalışmanın, gayretin sonuçsuz kalması nerede, başarısızlık nerede? Talihsizlik, ümitsizlik nerede? Çünkü ilk defa Ermeni milletinin muhteşem ismi bir antlaşmaya girmiş oldu, kaybolan bu mudur? Çünkü bu antlaşma ile Ermeniler zulümden, haksızlıklardan kurtuldular, talihsizlik bu mu? Çünkü Ermenilerin geleceğinin tohumu kuvvetlendi, çalışmamızın sonuçsuz kalması bu mu? Çünkü Avrupa halkı ve hükümetleri Ermeni milletini tanıdılar ve sevdiler, başarısızlık bu mu? Siz bu millet kürsüsünden söz söylediğim bu dakikada ihtimal ki, büyük kürsülerden de Ermeniler hakkında Avrupa devletlerine sorular soruluyor, yüz üstü bırakılmış olmaklığımız, ümitsiz bırakılışımız bu mu? . . . ”

Konuşmasının son kısmında Berlin’de İngiltere’nin özel himayesini kazandıklarını belirten Patrik, Ermenilere *“Bu gibi işler ne bir gün içinde, ne de bir adamın eliyle yapılamaz. Başladığımız işi devam ettirelim, gelecek için hazırlanalım!”* diyerek bütün Ermenileri bu dava üzerinde birleşmeye ve gayret göstermeye davet etmiştir [Uras, 1976: 255-266].

Hirimyan’ın başkanlığında Berlin’e giden Ermeni delegasyonunda katip olarak bulunan Minas Çeraz, yazdığı *“Berlin Kongresi’nden Ne Kazandık?”* isimli Ermenice kitabında görüşlerini belirtmiştir: *“Berlin’de Ayastefanos’tan daha çok kazandık. Ayastefanos maddesi ricalardan doğmuştu. Berlin bunu kararlarıyla güçlendirdi. Ayastefanos,*

Türkiye Ermenileri için yalnız Rusya'yı görevlendiriyordu. Berlin antlaşmasının maddesinde ise Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, Büyük Britanya, İtalya ve Rusya bu sorun için birleşmişlerdi."

"Berlin Kongresi bizim için Ayastefanos'un 16. maddesini 61. maddeye çeviren bir şey olmakla kalmamış, öyle esaslar koymuştur ki, o esaslar üzerine biz vatan ve yurdumuzu ihya edebiliriz. O halde patrik ve murahhasaların çalışması sonuçsuz kalmamıştır." [Uras, 1976: 266-268]. Bu kitapta Berlin Antlaşması'nın, Ayastefanos Antlaşması'na nazaran Ermeniler için daha avantajlı olduğu yazılmıştı. Çünkü böylece ileride kurulacak olan bağımsız bir Ermenistan Devleti'nin temelleri atılmıştır. Bir gün meydana gelecek olan bağımsız Ermeni Devleti için Anadolu'da reformlar yapılması gerektiği kabul edilmişti. Sonuç olarak, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Ermenilere verilmiş bir altın madeni idi. Bu yayın Ermenileri çok heyecanlandırmıştı [Şimşir, c. I, 1989: XX].

Berlin Konferansı ile istediklerini elde edemediğini düşünen Patrik Nerses ve Ermeni yetkililer gelecek için yeniden bir plan yaparak, bir taraftan Osmanlı Hükümetiyle iyi ilişkiler içine girerek ıslahatların yapılmasını amaçladıkları gibi diğer taraftan da bağımsızlıklarını elde etmek için el altından her türlü çareye başvurmaktan çekinmemişlerdir [Sakarya, 1984: 48]. Zira, Patrik ve kendisiyle beraber bulunanlar bağımsızlığı ve Avrupa'nın müdahalesini temin için bazı isyan hareketlerine başlamak ve harekete geçmek zorunluluğuna inanmış bulunuyorlardı [Uras, 1976: 269]. Böylece bağımsız bir Ermenistan hayalini gerçekleştirmek isteyen Ermeni Kilisesi ve din adamları planlarının *fikrî hazırlık ve diplomatik teşebbüslerden* oluşan ilk iki kısmını tamamlamış ve son kısım olan *isyan* safhasına geçmiş bulunuyorlardı.

3. 2. 5. Patrik Nerses'in Siyasi Faaliyetleri

Ermeniler, kendi meselelerini uluslararası politikanın gündemine soktuktan ve Avrupa ile Amerika'daki Hıristiyan kamuoyuna mal ettikten sonra meselenin çözümünü hızlandırmak için üçüncü safhayı uygulamaya koydular. Buna göre; Avrupa'nın fiili müdahalesini temin etmek, Hıristiyan kamuoyunun dikkatini kendi üzerlerine çekmek,

iç politika kanalıyla Avrupa Hükümetlerinin Babıâli üzerindeki baskısını arttırmak ve nihayet Osmanlı hükümetini bir oldu bitti karşısında bırakmak için suikast, gösteri, baskın, katliam ve genel isyan metotları kullanmak gerekliydi [Kodaman, 2001: 47].

Ermeniler bağımsızlığın görüşmeler, antlaşmalar yoluyla gerçekleşmeyeceğine inanmışlardı. Artık “*eylem – silah – kan*” kelimeleri telaffuz edilmeye başlanmıştı. Üstelik bu sözler kiliselerden yükselmekteydi. Eski Patrik Mıgırdıç Hırimyan; Sırp, Karadağ, Romen, Yunan ve Bulgarların kan dökerek bağımsızlıklarını elde ettiklerini, halbuki Ermenilerin isyan edip kan dökmediklerini, Ermeni bağımsızlığının gerçekleşmesi için kan dökmek gerektiğini açıklamıştı [Çalık, 2000: 87]. Böylece Ermeniler için artık şikayet yerine harekete geçmek zamanı gelmiş oluyordu. Bu sebeple siyasi cemiyetlere, kuruluşlara daha fazla kuvvet vermek, yer yer isyanlar hazırlamak lazımdı. Türkiye topraklarında bağımsız bir Ermenistan, kutsal ve milli bir ülküydü. Bundan dolayı, bunu temin için yapılacak her şey haklıydı. Bu sırada, Osmanlı Devleti savaştan yeni çıkmış, yıkık ve kuvvetsiz bir haldeydi [Uras, 1976: 422-423].

Max Choublic, Berlin Kongresi'nden sonra Ermenilerin durumu ile ilgili olarak şu hususları aktarmıştır: “*Okullarda ve kiliselerde öğrencilere ve halka kapalı sözlerle Ermeni krallığının canlandırılması fikirleri aşılanmıştı. Ermenilerin kafasında Osmanlı hükümetine karşı koymak fikri uyandırılmıştı. Rumeli'nin ayrılması, asilerin Avrupa Devletlerince takdir edilmesi Ermeniler arasındaki bu yeni fakat korkak ümitleri kuvvetlendirmişti. Anadolu Ermenileri, Berlin Konferansı'nın kendilerine vaat ettiği ıslahatı istemek için bir yandan devletlere şikayet mektupları gönderirken, bazıları memleketten kaçarak Avrupa'nın başlıca şehirlerine yerleşmişler ve buralarda propaganda komiteleri kurmuşlardı. Bunlar beyannameler savurarak Avrupa'dan Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesini istemişlerdir. Kardeşlerine vatanlarının kurtulması için çalışmalarını ve kendilerini tazyik edenlere karşı kuvvetle mukabele etmelerini tavsiye etmişlerdir*” [Uras, 1976: 270].

Ermeniler Berlin Konferansı ile bir şeyi daha anlamışlardı. Yabancı devletlerin desteği ve müdahalesi olmaksızın emellerine ulaşamayacaklardı. 1880 tarihine kadar yabancı devletlerin Ermeniler lehinde yaptıkları müdahale ve isteklerin fazla kuvvetli ve ısrarlı

olmayışı sebepleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda göze batacak ve Avrupa umumi efkârını harekete getirecek mahiyette Ermeni olayları bulunmayışydı [Karal, c. VIII, 1995: 135]. İşte bu yüzden Ermeniler, 1880'li yılların sonlarına doğru teşkilatlanmalarını tamamlamışlar, Anadolu'da isyanlar çıkararak Avrupa'nın dikkatini çekmek istemişler ve bir Avrupa müdahalesi ile Bulgaristan gibi özerk bir yönetime kavuşmanın hayallerini kurmuşlardır.

Ermeni Sorunu'nun ortaya çıkmasında Ermeni Kilisesi, din faktöründen çok rahat bir şekilde istifade etmiş ve bağımsız bir Ermenistan'ın, kilisenin nüfuz ve otoritesinin daha da gelişmesine imkan sağlayacağı düşüncesiyle Osmanlı Devleti üzerinde oynanan oyunlara alet olmuştur [Akçora, 2001: 754]. Başarılı olmalarının en büyük şartını kilisenin desteğinde gören terör örgütleri de, Ermeni Kilisesi ve din adamlarını Ermeni meselesinin merkezi yapmaya, onları terörün içine çekmeye çalışmışlardır [Küçük, 1997: 108]. Hatta terör örgütleri yanlarına çekemedikleri ve kullanamadıkları patrikleri, piskoposları ve kilise görevlilerini görevlerinden uzaklaştırmış, tehdit etmiş ve bunlara karşı suikastlar düzenlemişlerdir.

Ermeni isyanlarının hazırlanmasında önemli rol oynayan Ermeni Kilisesi, varlığını koruyabilmek için bir kuvvete, bir devlete ihtiyaç duymuş ve bu sebeple Ermeni devleti fikrinin doğmasını sağlayarak, bu fikri hararetle desteklemiştir [Gürün, 1983: 30]. İstanbul Ermeni Patrikliği makamına gelmiş bazı patrikler kendilerini sadece manevi ve ruhani bir lider olarak değil, aynı zamanda Ermenilerin dünyevi lideri olarak da görmüşlerdir. Gregoryen Ermenilerinin birinci derecedeki dini merkezi sayılan Eçmiyazin Katogikosları da Rusya'nın menfaatleri doğrultusunda olaylara taraf olmuşlardı. Eçmiyazin'in Osmanlı Devleti ve Türkler aleyhine olması Türkiye'deki bazı Ermeni patrikleri ve piskoposları teşvik etmiştir. Anadolu'daki kiliselerin büyük bir kısmı ise, planların yapıldığı ve silahların depolandığı yerler olmuştur. Türklerin mabetlere gösterdikleri saygı ve oraları kutsal kabul etmesi teröristlerin kiliseleri üs olarak kullanmalarına yol açmıştır [Küçük, 1997: 108-109].

Türkiye'de isyan çıkarmak, kan dökmek bu sayede yabancı devletlerin müdahalesini kolaylaştırmak isteyen Ermeni Kilisesinin başında Patrik Nerses Varjabedian, eski

Patrik Mıgırdıç Hirimyan ve Mateos İzmirliyan bulunuyordu. Türkiye’de Sultan II. Abdülhamit zamanında çıkan isyanlarda en önemli rolü bu üç papaz oynamıştı. [Hocaoğlu, 1976: 113].

Topcian, “Genç Türkler ve Ermeniler” isimli eserinde bu patrikler ile ilgili olarak şunları yazmıştır: “Berlin’den sonra Hirimyan vaazları ile halka hürriyet ve bağımsızlık için çalışmak lüzumunu açıklamaya devam ediyordu. Horen Narbey, başarısızlığın nedenini halkın ilgisizliğinde ve çalışmamasında görüyordu. Varjabedyan da, bağımsızlık için hazırlanmayı öğütliyordu. Minas Çeraz ve diğer bazıları da yabancılara bel bağlamamak, milletçe hazırlık yapmak gerektiğini söylüyorlardı. Ermeni şairi Katiba, Ermenilere boyun eğmemelerini, hürriyeti kimseden dilenmemeleri ve bunun için silaha sarılmaları gerektiğini söyleyerek şiirlerinde ihtilal ruhunu aşıyordu. Raffi de eserleriyle Ermenilere bu hareketler için gereken planları anlatıyordu. Ancak hayat, Ermenileri bu hitaplardan çok, fiili şikayetlere, örgütler kurmaya ve silahlanmaya sevk ediyordu.” [Uras, 1976: 269-270].

Ermeni Meselesi’nin ihtilal ve isyan ile halledilmesi gerektiğine inanan Patrik Nerses Varjabedyan, Patrikhanede “Islahat Komisyonu” adı ile bir komisyon kurdu muştur. Bu komisyon tarafında 1879 yılı ortalarında piskoposluklara gönderilen genelge, Ermenileri isyana davet ediyordu. Bu genelgede vilayetlerdeki din adamlarında yapılması istenen hususlar yer almıştır.

Patrikhanenin devlet aleyhindeki çalışmaları, Sivas Valisi Hakkı Paşa tarafından 1881 ve 1882 yıllarında Dahiliye Nazırlığı’na bildirilmişti. Buna göre, Ermeni Patrikhanesi daha Berlin Antlaşması’nın mürekkebi kurumadan ihtilal ve isyan hazırlıklarına başlamıştır. Bu hazırlıklar şu şekilde gerçekleşecektir:

1. Patrikhane piskoposlara ihtilal ve isyan hazırlıklarını gösteren genelgeler göndermeye başlamıştır.
2. Patrikhane, akli başında, yaşlı, ihtilal ve isyanın Ermeniler için çıkar yol olmadığını, Ermeni milletinin bundan zarar göreceğini kavrayan ve patrikhanenin emirlerine uymayan piskoposlar ile papazları işlerinden atarak

(bunlardan bazılarını öldürtmüştür) yerlerine genç ve ihtilalci piskoposlar ve papazları tayin etmiştir.

3. Patrikhane, gönderdiği gizli genelgeler ile devletin işi olan nüfus sayımına girilerek, Avrupa devletlerine altı vilayette çoğunlukta olduklarını gösterme yolunda çalışmalara başlamıştır.
4. Patrikhane çeşitli adlar altında (kıtlıkta Ermenilere yardım, Kudüs-ü Şerifin borçlarının ödenmesi, vb.) Ermenilerden vergiler alarak, Avrupa basınında Ermeniler lehine ve Türkler aleyhine geniş ölçüde propagandaya girişmiştir. Bunun için adi cinayet olaylarını Ermenilerin katli gibi göstermeye çalışmış, gerçekte ilgisi olmayan cinayet haberleri çıkarmıştır. Kısaca, olayları tersyüz ederek yalan ve iftiraya dayalı bir kampanya başlatmıştır.
5. Patrikhanenin Ermenilerden “yardım” adı altında topladığı yüz binlerce lirası (altını) bulunmaktadır. Bu paranın bir bölümü ile Rusya’dan Doğu Anadolu’nun her tarafına sızdırılan silahlı çeteler, yerli fedailer ile birlikte terör hareketleri başlatmışlardır.
6. Papazlar, iki üç yıldan beri Ermeni okullarındaki küçük çocuklara varıncaya kadar, bütün Ermenilerin fikirlerini zehirleyerek hükümet emirlerine saygıyı ve itaati kökünden yıkmışlardır.
7. Patrikhane, komitelerin kurulmasına öncülük ettiği gibi paraca da büyük yardımlar yapmıştır. Komitelerin, Patrikhanenin idaresinde olduğunu belirtmekte yarar vardır [Hocaoğlu, 1976: 180-181].

Ermeni Patrikhanesinin Sivas’ta ele geçen 5 Mayıs 1879 tarihli, Patrik Nerses Varjabedyan imzalı genelgesi de, kilisenin Ermenilerin fikirlerini nasıl yönlendirdiğini göstermesi bakımından son derece önemlidir;

“...İlişik önemli talimat ıslahat komisyonunun kararıyla bütün piskoposluklara gönderildiği gibi size de gönderildi İyi mütalaa edip, uyanık olunuz.”

“Ermenistan’ın tehlikeli zamanlarında, Ermenilerin gördükleri zulüm ve işkencelerin ortadan kalkmasını ve ıslahat meselesini millet ele almıştır. Bu millet olma borcudur. Bu mesele ile uğraşmak bütün zihinleri tırmalarsa milletin ayrılığına sebep olur.

Ermenistan meselesine zarar verir. Ermeni milletinden olup ta mezhepçe Protestan, Katolik, Ortodoks ve buna benzer diğer mezhepten olan Ermenileri şimdilik mezhep ayrılıklarına bakmayarak bu meselede hepsini bir araya toplayın ve birlik olun ki, Ermenistan meselesi yaşatılabilsin, yitirilmesin...”

“Okullardaki çocukların fikirlerini dahi Ermenistan meselesiyle doldurun. Okulu olmayan ve öğretmen tutmaya gücü yetmeyen köylerde de hiç değilse papazlar erkek ve kız çocuklarına imza atmasını öğretmelidirler. Ayrıca şehirlerde ve köylerde okuma-yazma bilmeyen büyüklere de yazı yazmayı öğretsinler. Hiç olmazsa imzalarını atabilsinler. Zira bu ileride lazım olacaktır.”

“Avrupa devletleri Anadolu'nun her tarafına konsoloslar tayin etmektedirler. Oralardaki Ermeni meclisleri ve başkanları, konsoloslarla sık sık görüşüp buluşmalıdırlar. Ermeni milletinin dertlerini konsoloslara açıkça bildirmeli ve konsoloslarla tam ve yakın bir ilişki sağlanmalıdır ki, bizim meselemizin yabancı ağızlarından lekeli renkte konsoloslara duyurulmasına imkan kalmamasın...”

“Medeni Avrupa mezhep ayrımı yapmadan bütün Ermenilerin haklarını gözetir ve arka olur. Avrupa'nın medeni devletleri buna hazırdır. Hıristiyan Ermenilerin dertlerini duymak ve onlara derman bulmak Berlin Konferansı'nın 61. maddesine göre çoğunluk hakları üzerindedir. Şimdiden biz bu çoğunluğu konsoloslara ispat etmeye çalışarak, bu hakka layık olduğumuzu becerikli, namuslu, bilgiye susamışlığımızı göstererek ıslahat ve ehemmiyeti arzuladığımızı kabul ettirebilelim.”

“Her nerede olursa olsun karşınıza çıkan Avrupalı yolcuları güler yüzle karşılayıp ağırlayarak Ermenilerin yaratılışındaki misafir severliği de göstermelisiniz. Onlara eski Ermenilik hikayelerini söyleyip Ermeni davasına yardımcı olmak lazımdır. Avrupalı yolculara Ermenistan'ın bugünkü gerçek durumunu anlatarak onların yardımını dilemelisiniz. Bunları kilise cemiyetler ile papazlara ve kilise cemaatına duyurun ve telkin edin. Avrupalı yolcular hasta olurlar veya size muhtaç olurlarsa hemen onların yardımına koşunuz ki kalplerini kazanmış olasınız. Sizin böylesine öğütlere ihtiyacınız yoktur. Ancak Müslümanların eski barbarlığı yüreğinizde kökleşmiş ise korkmayınız, o

zamanlar çoktan geçti. Hıristiyan Avrupalı yolcularla çok samimi ve içten ilişkiler kurmalısınız.”

“Bu talimatı bu nedenle göndermek lüzumunu duyduk. Osmanlı Devleti sizin Avrupalı yolcularla kurabileceğiniz samimi ilişkilere engel olamayacaktır. Eğer bunun için zulüm ve işkenceye uğranılırsa mahalli hükümete şikayet edilmelidir. Aynı zamanda en yakındaki konsolosa da durum bildirilmelidir. Patrikhaneye de olup bitenler bütün ayrıntılarıyla yazılmalıdır.” [Hocaoğlu, 1976: 181-182].

Böylece kiliseler ve özellikle patrik ve papazların Hıristiyanlık esaslarını bir tarafa bırakarak, ahali arasında propaganda ve fitne tohumlarını atmaya başlıca görev olarak seçtikleri görülmektedir. Ermenilerin bu çalışmaları Sivas Valisi Hakkı Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği raporunda şu şekilde anlatılmıştır: *“Ermeni papazlarına patrikhane tarafından devamlı talimat ve yazılar gönderilerek fikirleri bozulmaktadır. Patrikhane her zaman adi cinayetleri olağanüstü milli bir kalıba sokarak yalan ve iftiralar ile süsleyip basın yolu ile dünya kamuoyuna yansıtmaktadır. Özellikle şu bir iki seneden beri (1881-1882) “Ermenistan” diye ortaya bir mesele çıkarılmış, Ermenistan sözünün ne demek olduğundan habersiz Anadolu'daki Ermenilerin zihinleri karıştırılmaktadır.”*

“Papazlar Anadolu'nun en küçük köylerine kadar gidip nüfus sayımı yaptırmakta ve tasarladıkları Ermeni hükümetini bütün Ermenilerin fikirlerine yerleştirmek istemektedir. Bu saklanması ve gizlenmesi kaçınılmaz gerçeklerdendir.”

“Papazlar, Ermeni okullarındaki küçük çocuklara varıncaya kadar bütün Ermenilerin fikirlerini zehirleyerek hükümet emirlerine saygı ve itaati ve Müslümanlarla iyi geçinmeyi kökünden yıkmışlardır.”

“Patrikhane tümüyle isyana hazırlık içindedir. Kısacası maksatları, şikayetlerini günden güne Avrupa'ya duyurmak ve kendilerini mazlum göstermektir. Bu şekilde müstakil bir Ermenistan kurmak için Avrupa'nın müdahalesine yol açmak istemektedir.” [Akçora, 1994: 27-28].

Berlin Konferansı'nda umduklarını bulamayan ve “Bağımsız Ermenistan” idealini gerçekleştirmek için tek çıkar yolu ihtilal ve isyanda gören Ermeniler, başlarında Ermeni Kilisesi ve patrikleri olduğu halde bu yolda hızla ilerlemeye başlamışlardır. Doğu Anadolu'da Ermeni papazları en küçük ve en تنها köylere kadar giderek Ermenistan ve Ermeni milliyetçiliğinin ne demek olduğunu bilmeyen bu köylülere milliyetçilik fikirlerini aşlamaya koyulmuşlardır. Ermeni papazlarına ve murahasalarına aralıksız talimatlar gönderen Ermeni Patrikhanesi, asırlardan beri Müslümanlarla kardeş gibi geçinen Ermenilerin fikirlerinin zehirlemesine öncülük etmiştir.

Ermeni Patrikhanesi'nin giriştiği ihtilal ve isyan çıkarma gayretleri ilk acı meyvesini 1881'de Sivas'ta vermiştir [Hocaoğlu, 1976: 185-190]. Sivas Valisi Hakkı Paşa, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 21 Ekim 1880 tarihli ve şifreli bir telgrafında Patrikhanenin tavsiyesi üzerine Ermenilerin her tarafta Protestanlar dahil nüfus sayımı yaptıklarını, bu arada Sis Katogikosluğu maiyetinde bulunan Papaz Karabet'in köyleri dolaşarak “Avrupa devletleri Ermenilere beylik vereceklerdir, nüfusumuzu ziyade yazınız” diyerek halkı ayaklanmaya teşvik ettiğini bildirmiştir.

Sivas ahalisinden İskender adında bir Ermeninin, Sivas'a yakın bir mevkide ölü olarak bulunması üzerine Ermeniler tarafından gösteriler düzenlenmiştir. Vali Hakkı Paşa, bu azgın Ermeni topluluğuna hiç bir müdahalede bulunmamış, Müslümanlar ile Ermeniler arasında bir çarpışmanın çıkmasını önlemiştir. Sivas Valisi Hakkı Paşa, Dahiliye ve Adliye Nezaretlerine çektiği bir telgrafta olayları şu şekilde yorumlamıştır: “*Bilinen gösteri olayına önyak olanların kimlikleri henüz anlaşılamadı. Piskopos ve Ermeni ileri gelenleri işi başka renk ve kalıba sokmak için güya bütün Ermenilerin güvenlik ve rahatlarının büsbütün yok olduğunu ve hükümetin asayiş ve emniyeti sağlamaya gücünün yetmediği hakkında her gün kilisede toplantılar yaptıkları, halkı birtakım tutanaklar düzenlemeye teşvik ettikleri anlaşılmaktadır.*” [Hocaoğlu, 1976: 185-190]. 1880'de Sivas'ta meydana gelen bu olaylar, Patrikhanenin emirleri ve talimatları doğrultusunda, papazların ve Ermenilerin nasıl gayretle çalıştıklarını göstermektedir. Bu olaylar kanlı isyan hareketlerinin habercisi ve Osmanlı Hükümeti için ise henüz büyük sıkıntıların ilk günleriydi.

3. 3. Patrik I. Harutyun Vehabedian (1884-1888)

Patrik Nerses Varjabedian 1884 yılında ölünce yerine eski Erzurum Murahhasası Harutyun Vehabedian 1885'te patrik seçildi. Kendisi yaşlı bir adamdı [Uras, 1976: 270]. Hırimyan ve Nerses'in takip ettikleri politikayı asla tasvip etmemiş olan ve Türkiye Ermenilerinin durumunun ıslahı için Avrupa'dan umut ve medet beklemenin faydasızlığına inanan Patrik Vehabedian muhafazakar bir politika izlemeyi tercih etmiştir [Türkler-Ermeniler ve Avrupa, 2003: 35].

Patrik Vehabedian, Türk dostu olarak tanındığı için ne komiteci Ermenilerin ve ne de ruhban sınıfının teveccühlerine mazhar olamadı. Ancak bununla birlikte, Vehabedian dürüst karakteri sayesinde Ermeni halkının, Sultan Abdülhamit'in ve Babiâli'nin güvenini ve itibarını kazanmakta fazla gecikmemiştir. Gerçekten de Babiâli'ye vilayetlerdeki Ermenilerin askerlik vergisine 3,5 kuruşluk bir ek vergi konulmasını telkin ederek, Sultan Abdülhamit'ten Kudüs Ermeni Manastırı için 40.000 liralık borç sözleşmesi elde etmeyi başaran Vehabedian'dır. O zaman kadar Osmanlı tebaasından hiç bir cemaatle böyle bir sözleşme yapılmamıştır [Türkler-Ermeniler ve Avrupa, 2003: 35].

Hırimyan ile daha sonra patrik ve katogikos olacak olan Mateos İzmirliyan ise Ermenileri tahrik ve teşvik programlarına şiddetle devam ediyorlardı. Üç yıl patriklikte kalan Harutyun Vehabedian döneminde Murahhasalar kendilerine verilen ihtilal programına uyarak Vilayât-ı Şarkıyye'de faaliyette bulunmuşlar ve Avrupa müdahalesini celp etmek için ne yapmak gerekirse bunları yapmaktan çekinmemişlerdir. Kafkasya'da ise Ruslar, Ermeni düşünürlerini ve yazarlarını elde ederek Osmanlı Devleti'ne karşı eserler, Ermenistan istiklali, milli mefkurelerin ihyası için destanlar yazdırmış ve komiteler teşkil etmişlerdir. Ermeniler kiliselerini dini maksatlardan daha çok milleti temsil ettiği için muhafaza etmişlerdir. Milli yazarlardan Kafkaslı Haçadur Apovyan, Nalbandyan, Kamar Katiba eser ve şiirleriyle milli fikirleri istiklale, Türklerin aleyhine teşvik ederlerken Fransa'da terbiye gören ve Fransız İnkılabı'nın fikirleri ile yetişen gençler de milli meselelere karışmaya başlamışlardı. Bilhassa bunlar Ermeni

cemaati ve milli meclisinde büyük tesirlerde bulunmuşlardır [Ermeni Komiteleri..., 1983: 19].

Bu dönemde, Ermeni isyan komiteleri teşkilatlarını genişletmişler, Avrupa ve Amerika'da şubeler açmışlardır. Artık Ermeni milliyetçiliği başka bir ifade ile, muhtariyet isteyen ihtilalci hareket kilisenin yanında Ermeni İhtilalci Partiler şekline dönüşmüştür. Belirli bir etkinlik kazanmış, Avrupa'daki öncülerinin modeline göre örgütlenmiş, kendi yayın organına sahip ilk Ermeni Siyasi Partisi "*Armenagan*" 1885 yılında Van'da kurulmuştur. 1887'de ise Ermeniler Cenevre'de ilk Marksist partilerini kurmuşlardır. Bunlar daha sonra 1890 tarihinde "*Hınçak İhtilal Partisi*" adını almışlardır [Nalbandian, 1967: 90, 104].

Bunları Batı Avrupa ve Kafkaslarda özellikle Ermeni ihtilalcilerinin anarşist gruplara bağlı bulunduğu Tiflis'te kurulan Ermeni İhtilal komiteleri takip etmiştir. 1885 yılında Mıgırdıç Portakalyan Marsilya'da "*Armenia*" isimli bir gazete, Minas Çeraz'da Paris'te yine "*Armenia*" adında bir gazete yayınlamaya başlamıştı. Minas Çeraz, gazetesinden başka nutuklarıyla, konferanslarıyla Ermeni milli iddialarını yaymakta ve 61. maddenin tatbiki için icap eden teşebbüslerde bulunmaktaydı. Bütün Avrupa ve Amerika'nın dikkatini çekmek için her türlü vasıtaya başvurmaktan çekinmemişlerdir [Ermeni Komiteleri..., 1983: 21].

1885 yılında, Londra'da G. Agopyan'ın başkanlığında kurulan Ermeni Yurtseverler Cemiyeti de Ermeni milli davasına hizmet için çalışmıştır [Şimşir, c. II, 1989: XX]. Rahip Agopyan'ın başkanlığında bir Ermeni Heyeti, Londra'da izinli bulunan İngiltere İstanbul Büyükelçisi Lord Dufferin'i ziyaret etmesi ve İstanbul Ermeni patriği ve Türkiye Ermenilerini temsil ettiğini bildirmesi olaylara sebep olmuştur. Bunun üzerine İstanbul Ermeni Patriği, heyetin temsil salahiyetinin olmadığı, hiç kimseye böyle bir salahiyetin verilmediğini beyan etmiş ve ertesi gün de İstanbul gazetelerinde bir tekzip yayınlanmıştır [OBE., c. 5, No: 88, 90]. Osmanlı Hükümeti de Agopyan'ın Londra'da yürüttüğü bu fesat faaliyetlerini engellemek için İngiltere Hariciye Nezareti'ne bir tebligat göndermiş, rahibin faaliyetleri teessüfle karşılanmakla birlikte bunların önlenmesi için hiçbir şey yapılamayacağı cevabı alınmıştır [BOA., Y.A. Hus., 213/63].

Berlin Kongresi'ne göre Ermenistan'da ıslahat talep etmek üzere İngiltere Devleti nezdinde teşebbüste bulunan Agopyan'ın hiçbir memuriyeti ve salahiyeti olmadığı İstanbul Ermeni Patriği Harutyun tarafından ilan edilmişse de Rahip Agopyan Londra'daki faaliyetlerine devam etmiştir. Ermenilerin çoğu rahibin bu davranışlarını tasvip etmemekle birlikte, Türkiye'deki Ermeni Cemaati Agopyan'a bir tebrik telgrafi göndermişlerdir [OBE., c. 6, No: 5, 6, 12].

Patrik Harutyun Vehabedian, Londra'daki Ermeni İhtilalci hareketlerini desteklememesi ve himayesini reddederek bunların Ermeni milletini temsil etmeyen şarlatanlar olduğu yolunda İngiltere'ye telgraflar çekmesi üzerine tehdit mektupları almaya başlamıştır. İbaresini Türkçe ve harfleri Ermenice olarak yazılmış Varna'dan İstanbul Ermeni Patrikhanesine gelen bir mektupta komiteciler, Patrik Harutyun Vehabedian'ı milletin namusu ve haysiyetini mahvetmekle suçlamış ve patriklik görevinden bir an evvel çekilmesini istemişlerdir. 18 Kasım 1886 gününe kadar çekilmediği takdirde kendisini öldüreceklerini söyleyerek patriği tehdit etmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı hükümetine başvuran Patrik Vehabedian, bu hususun tahkikini istemiştir [OBE., c. 6, No: 34].

Babıâli, Varna ve Rusçuk ticaret ajanlarından durumun tahkik edilmesini ve neticenin bildirilmesini istemesi üzerine Rusçuk Ticaret ajanı tehdit mektubunu yazanların aslen Rus olduklarını, Müslümanların şikayeti üzerine Rusçuk Baş rahipliğinden uzaklaştırılmış olmakla beraber halen bu görevi devam ettiren Ohannes Kirkorof ile İstanbul'da bir çocuğun ölümüne sebep olduğu için Rusçuk'a kaçan doktor Mıgırdıç Tütüncief olabileceği, her ikisinin de komite üyesi olmasının muhtemel olduğunu bildirmiştir [OBE., c. 6, No: 35, 38].

Patrik Vehabedian, yurt dışında olduğu kadar vilayetlerde de yavaş yavaş ve gizliden yapılan hazırlıklardan habersiz değildi. Bütün bunlar olurken Kudüs Ermeni Patriklik makamı, Patrik Essai'nin ölümüyle boşalmıştı. Bu hadise ile ileride meydana gelebilecek bazı sıkıntıları sezmesi üzerine ve sürekli olarak aldığı tehditler ve korkutmalar karşısında Patrik Harutyun Vehabedian, Kudüs Patriği olmak için İstanbul Patrikliği'ni terk etmeye karar vermiştir. Kudüs Saint Jacob Meclisi'nin oyuyla Kutsal

Yerler Patrikliği makamına getirilmiştir. Babiâli bu tayini üzüntü ile karşılamış ve istemeyerek onaylamıştır [Türkler-Ermeniler ve Avrupa, 2003: 37]. Vehabedyan, 1888'de Kudüs Patrikliği'ne geçince yerine İzmit Manastırı Baş rahibi Horen Aşıkyan (1888-1894) İstanbul Ermeni Patriği seçilmiştir [Uras, 1976: 270]. Bu sırada Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde rahiplerin ve komitecilerin teşvik ve yönlendirmesiyle fesat hareketleri hızla yayılmaktaydı. Bitlis Valisi Tahsin Paşa 9 Nisan 1893'te, muhtelif şekil ve suçlarla yakalanan Ermeniler içinde çiftçi ve rençper takımından kimse bulunmayıp, bu kimselerin öğretmen ve kalem sahibi sınıflardan olduğunu bildirmektedir [OBE., c. 12, No: 39]. Yine Uşak kasabası ahalisi 17 Mayıs 1893'te Dahiliye Nezareti'ne yazdıkları bir yazıda; Uşak'ta bulunan İslam ve Hıristiyan ahali birbirleriyle iyi ilişkiler içinde bulunduğu halde, Ermeni Papaz Artin'in birkaç seneden beri başıboş şekilde hareket ederek birçok cinayetler işletmekte ve bu olayların tahkikine de mani olduğu ve yine dünkü gün de beş yaşındaki bir İslam kızına kendi kardeşinin oğlu vasıtasıyla tecavüz ettirdiğini bildirmişler, İslam ahlakına sığmayan bu hareketlere karşı suçluların cezalandırılmasını istemişlerdir [OBE., c. 12, No: 112].

3. 4. Patrik I. Horen Aşıkyan (1888-1894)

Üç sene patriklikte kalan Vehabedyan'ın Kudüs Patrikliği'ne geçmesi ile boşalan İstanbul patrikliğine yeni birinin seçilmesi meselesi, Ermeni milleti içinde iki zıt akımın doğmasına yol açmıştır. Muhafazakar Osmanlı Ermenileri, imparatorluk hizmetindeki Ermeni görevlileri ve Babiâli Bursa Arşöveki Bartholomeos'in İstanbul Patriği seçilmesini istiyorlardı. Zira, Bartholomeos, Osmanlı Devleti açısından önemli olan Bursa Genel Valilik makamını 25 yıldan fazla bir işgal etmiş ve daha çok Türk taraftarlığı ile tanınmış, ayrıca bütün valilerle her zaman iyi ilişkiler kurmuş biriydi. Buna karşılık İngiliz politikasından ilhamını ve gücünü alan muhalefet partisi ise, Horen Narbey'in seçilmesi için ısrar ediyordu. Yüksek seviyeli bir Ermeni din adamı olan Narbey, edebiyatçı, şair ve büyük bir hatipti. Pek çok lisan bilen Narbey, Berlin'e giden Ermeni delegeleri arasında bulunmuş öte yandan Sultan Abdülhamit'in Baştabibi olan Dr. Mavrogeni Paşa'nın samimi dostu sıfatıyla da sarayla münasebeti vardı.

Bu iki muhalif gücün mücadelesi ve çarpışması seçimlerde adaylardan hiç birinin salt çoğunluğu kazanamayıp, seçimlerin sonuçsuz kalmasına yani seçimin tıkanmasına yol açmıştır. Adaylığının başarısızlığını gören Horen Narbey, rakibi Bartholomeos'in de seçimini engellemek için adaylıktan vazgeçmiştir. Bu durum karşısında seçmenler oylarını ilahiyatçı, namuslu din adamı ve tarafsız bir papaz olarak bilinen İzmit Manastırı Başrahibi Horen Aşıkyan'a vermişlerdir [Türkler-Ermeniler ve Avrupa, 2003: 37-38]. Böylece 1888'de Horen Aşıkyan İstanbul Ermeni Patrikliğine seçilmiştir [Ermeni Komiteleri..., 1983: 20].

Patrik Aşıkyan, oldukça akli başında biriydi. Ermeni Ruhani liderlerinin gösterdiği kanlı isyan yolunun çıkar yol olmadığını anlamış bulunduğundan çekingen davranıyordu [Hocaoğlu, 1976: 117]. Hatta Hariciye Nazırı Sait Paşa'nın, Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'ya 9 Şubat 1889 tarihinde yazdığı gizli bir yazıya göre, Ermeni Patriği, Eghiche Tourian adında bir rahibi Ermeni tahriklerine karşı mücadele için Avrupa'ya göndermeye karar vermişti [OBE., c. 7, No: 11].

Patrik Aşıkyan'ın samimi düşüncesini ortaya koyan ve aynı zamanda Patriklik tahtına oturduğunda kendi Ermeni cemaatinin vaziyetinin ne merkezde olduğunu gösteren, bizzat kendisinin yazdığı "1895-1896 Felakətli Döneminin Ermeni Tarihi" nden bir bölümünde şunları söylemiştir: "Türkiye'nin değişik bölgelerine dağılmış bulunan pek çok Ermeni Protestan Misyonerleri, Ermeni halkı içinde yabancı meslektaşlarının görev ve faaliyetlerini geliştirmeyi ve yaygınlaştırmayı sürdürüyorlardı. Özellikle İngilizlerin gücünü ve insani duygularını övüyorlar, onların yardımıyla da Ermenilerin istiklal ve Ermenistan'ın muhtariyet çanlarının pek yakında çalacağını kiliselerde vaaz ediyorlardı. Bunların çeşitli yerlerde kurdukları eğitim-öğretim kuruluşlarının pek çoğu tahrik edici-hayali projelerin yapıldığını yayan, kızgın ve tüten ocaklardan başka bir şey değildiler. Ermeniler safça vatanperverliklerine inanıyorlar ve varlıkları pahasına kalabalık ve silahlı bir Müslüman topluluğu ortasında Osmanlı otoritelerine karşı düşmanlığı ve savaşı cesaretle göze alıyorlardı." [Türkler-Ermeniler ve Avrupa, 2003: 38-39].

Ancak Patrik Aşıkyan, böyle heyecanlı bir devir içinde bulunan milleti sevk ve idare etmeye muktedir olamamıştır. Patrik Vehabedyan döneminde olduğu gibi, Patrik Aşıkyan'ın patriklik döneminde de ihtilal fikirlerini benimsemiş olan ruhban sınıfı faaliyetlerine devam etmişlerdir. Vilayetlerde meydana gelen en adî olaylar bile, buralardaki murahhasalar, konsoloslar marifetiyle olduğundan daha çok büyütülerek Avrupa'ya “*Türkler Ermenilere zulüm ediyorlar*” şeklinde aksettiriliyordu. Her vesileden istifade eden Ermeniler, Avrupa Devletleri'nin müdahalesini talep ediyorlardı [Ermeni Komiteleri..., 1983: 20-21]. Berlin Konferansı'ndan ve 1880'de İngiltere'de Liberal Parti'nin iktidara gelmesinden sonra İngiltere hükümeti Ermeni sorununun asıl sahibi olarak ortaya çıkmıştı. İngiltere başbakanı olan Gladstone kendisini Ermenilerin avukatı gibi görmeye başlamıştır. Bu sebeple Osmanlı Ermenilerinin en ufak şikayetleri büyütülmüş, meydana gelen en basit zabıta olayları dahi İngiltere Meclisinde tartışılmış, Osmanlı Hükümetine konu ile ilgili sorular sorulmuştur [BOA., Y.A. Hus., 214/6, 214/47, 214/54, 214/68, 215/24]. Başta İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı Ermenilerini çıkarları doğrultusunda desteklemeleri Ermeniler arasında fesat tohumlarının hızla yeşermesine sebep olmuştur.

Horen Aşıkyan'ın patriklik döneminde de gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde ve Kafkasya'da, gerekse Avrupa kentlerinde yeni yeni Ermeni komiteleri ve dernekleri açılmaya ve Ermenilerin fikirlerini zehirlemeye devam etmişlerdir [BOA., Y.A. Hus., 173/33, 174/4, 177/39, 178/6]. Ermeni milliyetçiliğinin uyanmasına komitelere en büyük desteği verenler ise yine papazlar ve piskoposlar olmuştur. Trabzon piskoposu gibi Anadolu'da bulunan Ermeni ruhanileri fesat faaliyetlerini genişletmeye devam etmişlerdir. Bunların faaliyetleri ayıplanacağı yerde, kendilerine verilen önemli mevkilerle ödüllendirildikleri anlaşılmış, bu türden davranışların önlenmesi için Babıâli bu kişilerin sürekli gözetim altında tutulmasına çalışmıştır [OBE., c. 7, No: 31]. Ermenilerin fikirlerinde heyecan uyandıran bu türden fesat hareketlerinin önlenmesi için Osmanlı hükümeti, bütün vilayetlere ve müstakil mutasarrıflıklara açıkça ihtarlar da bulunmuştur. Ve muzır neşriyatın Osmanlı topraklarına sokulmaması hususuna itina gösterilmesi için de Dahiliye ve Maarif Nezaretleri ile Rüsumat Emanetine gerekli tebligatlar yapılmıştır [BOA., Y. A. Hus., 201/72].

Muhtar bir idareye kavuşmak için gittikçe faaliyetlerini arttıran Ermenilerin bu davranışlarını frenlemek için Sadrazam Kamil Paşa, 12 Temmuz 1889 tarihinde aldığı bir kararla Hariciye Müsteşarı Artin ve Ermeni milletinin ileri gelenlerinden olan Agop Paşalar tarafından patrikhaneye ve onun vasıtasıyla da Anadolu'daki murahhasalara öğütler verilmesini sağlamıştır [OBE., c. 7, No: 71]. 1890 yılında ise Ermenilerin iddialarına karşılık tarihi, coğrafi, etnografik, istatistik ve siyasi bakımdan cevapları ihtiva eden bir broşür yayınlanmasına karar vermiştir [OBE., c. 7, No: 116].

Ancak Osmanlı hükümetinin bu iyi niyet çabaları boşunaydı. Zira, Osmanlı'nın Washington Elçisi Mavroyeni Bey'in 23 Eylül 1889'da Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya bildirdiğine göre New York'ta bulunan Ermenilerle yapılan bir mülakatta Ermeniler şöyle diyordu: "*Ermenilerin umudu patrik, Ermeni cemaati ve basındır. Derneklerin faaliyetleri bizzat Osmanlı Hükümeti'nin ve nazırlarının tasavvur ettiklerinden çok daha önemli bir durumdadır.*" [OBE., c. 7, No: 101].

1890 senesi Ermeni milleti için dönüm noktası teşkil eden önemli bir yıl olmuştur. Zira, bu tarihten itibaren Ermeniler kendilerini kanlı isyan ve ayaklanmalara adanmışlardır. Hınçak Komitesi bu tarihte merkez şubelerini ve teşkilatını İstanbul'da kurarak faaliyete geçmiş, aynı yıl Taşnaksutyun komitesi Kafkasya ve Tiflis'te ortaya çıkmıştır [Gürün, 1983: 130-132]. Çeteler kurmak ve isyanlar çıkarmak bu komitelerin başlıca amacıydı. Ancak en önemli amaçlarını ve Ermeni örgütünün özelliğini şu şekilde belirtmişlerdir: "*Türk'ü, Kürt'ü her yerde ve her türlü şartlar altında vur, öldür. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni hafiyelerini yok et!*" [Hocaoğlu, 1976: 164].

Bu amaçlar doğrultusunda Hınçak komitesi isyanlarına birçok şehirde hemen başlamıştır. Komiteciler Ermeni kiliseleri ve okullarının kapılarına "*Kan çıkmayınca hürriyet olmaz*" şeklinde ibarelerle dolu beyannameler asarak isyanların ilk sinyallerini vermişlerdir [OBE., c. 9, No: 18]. Ermenilerin siyasi maksatla çıkardıkları ilk isyan, 20 Haziran 1890'da Erzurum'da patlak vermiştir [Karacakaya, 2001: 8].

Erzurum'da Saint Asalyan Kilisesi içinde yapılan bir demirhanede büyük miktarda alet ve edevatla, bir adet torna bulunduğu ve bu suretle silah imal ve depo edilmekte olduğu,

aynı şekilde Sanasaryan Ermeni Okulu'nda da böyle bir imalathanenin mevcut olduğu ihbar edilmişti [BOA., Y.A. Hus., 236/11]. Yapılan bu ihbar üzerine Erzurum Valisi Samih Paşa, bahis konusu yerlerin okul müdürü ve kilise papazının da hazır bulundurulması emrini vermiştir. Kilisede yapılan arama, Kutsal Ayin esnasında vuku bulmadığı gibi, bu arama Ermeni Ruhani otoritelerinin yardımı ve nezaretinde gerçekleştirilmiştir. Kilise içinde ise herhangi bir kavga ve karışıklık meydana gelmemiştir [OBE., c. 8, No: 59]. Fakat aramadan önce "*Anavatan Müdafileri*" teşkilatına mensup Köpek Bogos adında biri, iki saate kadar okulun ve kilisenin aranacağı haberini Ermenilere ulaştırmıştır [Hocaoğlu, 1976: 191]. Bu haber Ermenilere ulaştırıldıktan sonra kilise ve okulda depolanmış olan silah ve cephaneler başka bir yere nakledilmiştir [Sakarya, 1983: 94]. Saint Asalyan Ermeni Kilisesi ve Sanasaryan Ermeni Okulu'nun aranması olayını müteakip ertesi sabah yani 20 Haziran 1890 günü Ermeniler dükkanlarını kapatarak kilise önünde toplanmışlardır.

Yapılan bütün sakinleştirici çalışmalar Ermenilerin endişelerini bertaraf edememiş, onlar Müslümanların silah ve cephane aramak için Ermeni Okuluna ve kilisesine girmelerini bahane ederek gösterilere başlamışlardır. Komiteciler "*Türklerin kiliseye girmesi pisliktir, mundarlıktır*" gibi sözlerle Ermenileri tahrik etmişlerdir [Sakarya, 1983: 94]. Olayların başlamasıyla birlikte Ermeniler de okul ve evlerin pencerelerinden asker ve Müslüman halk üzerine silah ve taş atmışlardır. Bundan sonra olaylar daha da şiddetlenmiş, Müslüman halkla, ayaklanmış Ermeniler arasındaki mücadeleler ciddi boyutlara ulaşmaya başlamıştır [BOA., Y.A. Hus., 236/11]. Sonuçta taraflar arasında iki saatlik bir çarpışma olmuştur [Uras, 1976: 459]. Olaylar sonunda yapılan ilk tahkikata göre, 8 Ermeni, 2 Müslüman ölmüş; 60 Ermeni, 45 Müslüman yaralanmıştır [Gürün, 1985: 141].

1890 Erzurum İsyanı, Ermenilerin siyasi maksatla çıkardıkları ilk isyandır. Bu isyanla istediklerini elde edemeseler de Ermeniler ayaklanmayı ve büyük devletleri işe karıştırmayı öğrenmişlerdir. Ve bu isyan teşebbüsünden aldıkları derslerle yeni isyanların hazırlıklarına girişmişlerdir. Ancak, Ermenilerin bu hareketi kendileriyle yıllarca bir arkadaş, bir kardeş gibi geçinen Türk halkını uyandırdığı gibi, Osmanlı

Devleti'nce de Tebaayı Sâdika olarak nitelendirilen Ermeni azınlığının içyüzünü de ortaya çıkarmış oluyordu.

Erzurum'da meydana gelen bu üzücü olaydan sonra, Ermeni Patriği Horen Aşıkyan, 11 Kasım 1890 tarihinde Padişah II. Abdülhamit'i ziyaret etmiştir. Patrik evvela, Ermeni tebaa-i sadıkasına ihsan edilmiş olan imtiyazların uygulanmasında karşılaşılan bazı müşküllerin Babiâli tarafından bertaraf olunmasından dolayı, milleti adına teşekkürlerini bildirmiştir. Ermeni milletinin Osmanlı Devleti'nin himayesi altında mezhep, lisan ve kavmiyetlerini asırlardan beri muhafaza ettiklerini, refah ve saadet içerisinde bulduklarını belirtmiştir. Patrik, şu son günlerde Ermenilerden kendisini bilmeyen ve milletin meşru menfaatlerini göremeyen birkaç şahsın bazı uygunsuz hareketlere cüret ettiklerini, ancak bunların bütün Ermeni milletinin sadakatini lekeleyemeyeceğini söylemiştir. Ermenilerin sadakatlerini lekesiz olarak saklayacaklarını, Ermeni milletinin ilerlemesinin bu sadakat sayesinde gerçekleşeceğini bildiklerini temin etmiştir. Ve Padişahın dünya durdukça hakimiyetinin ve başarılarının devam etmesi duasıyla sözlerine son vermiştir. Bunun üzerine padişah II. Abdülhamit Patrik Aşıkyan'a, asırlardan beri Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında bulunan Ermeni tebaa-i sadıkası hakkında hislerinin değişmediğini, fakat içlerinden bazı kimselerin uygunsuz hal ve harekette bulunmaları dolayısıyla üzüntü duyduğunu belirtmiştir. Her millet ve cemaat içinde bu türden hareketlerin olabileceği ve bu sebeple bütün cemaatin sadakatinden asla şüphe edilmeyeceğini söylemekle birlikte, bu kişilerin izledikleri yoldan ayrılmaları için kendilerine gerekli nasihatlerin yapılması gerektiğini bildirmiştir [OBE., c. 9, No: 60].

Ermeni ileri gelenleri, meşhur tüccar, sarraf ve avukatlar tarafından da, 56 imzalı bir bağlılık ve yoldan çıkanları kınama dilekçesi Sultan'a sunulmuştur. Dilekçenin özeti şöyledir: "*Sadık Ermeni uyruklarının çıkarlarına zarar verecek bir fikre hizmet ederek, Ermeni tebaasının Osmanlı Devleti'yle olan sadık irtibatını yok etmek maksadıyla bazı kişiler ötede beride birtakım yayın ve kanun dışı işlere cesaret ederek içimizdeki safları kandırmaya çalışmaktadırlar. Bunlar cemaatin küçük bir kısmı olduğu halde, cemaat namına hareket etmeye hiçbir sıfat ve yetkileri olmadığı gibi içlerinde belli başlı bir*

kişinin bile bulunmamasına bakılırsa Ermeni sadık tebaasının onların fikrine bağlı olmadığı anlaşılır.”

“Ermeni tebaası kulları 500 yıldan beri Osmanlı Devleti'nin sayesinde mezhep, lisan ve kavmiyetlerini muhafaza ile refah ve mutluluğa erişmişler ve bu duruma şükretmek için Osmanlı Devleti'ne sadakati kutsal görev sayarak bunun karşılığında Osmanlı Devleti'nin güvenine kavuşmuşlardır. Asırlarda beri yapılan iyiliklerden ayrıcalıksız yararlanarak bütün uyrukların maddi ve manevi ilerlemelerine yardım etmişlerdir. Bunlardan Ermeni tebaası yararlandığı gibi, bundan böyle de yararlanacakları aşikardır. Ermeni tebaanın emeli, Osmanlı Devleti'nin şefkat ve adaleti sayesinde yaşamaktır” [OBE., c. 9, No: 78]. İstanbul Ermeni ileri gelenlerinin bağlılık ve kınama dilekçesinin ardından Van Ermenileri de bir bağlılık mesajını Babıâli'ye göndermişlerdir [OBE., c. 9, No: 89].

İstanbul Ermeni Patriği ve Ermeni ileri gelenlerinin bu samimi duygularını paylaşmayan, Ermenileri isyan ve ihtilale sürükleyen birtakım Ermeniler faaliyetlerine devam etmişlerdir. 29 Temmuz 1890 tarihinde Zaptiye Nezareti'nden yazılan bir yazıya göre Erzurum olayından sonra bütün Ermenilere şamil bir mesele daha ortaya çıkartmak için Patrik istifaya teşvik edilmiştir. Patrik ve patrikle beraber bulunan papazların vermiş oldukları vaazlara göre artık hiç kimsenin patrikhaneye gitmeye cesareti kalmamıştır. Zaptiye Nazırına göre; meseleyi Avrupa'ya pek dehşetli ve ehemmiyetli göstermek için Patrik, Meclis-i ruhani azasıyla beraber istifaya kalkışacak ve yeni bir Patrik atanmasına ise yanaşmayacaktır. Erzurum Olayının meydana gelmesinde Ermeniler arasındaki ittifak ve patrikhane heyetinin dahi bu işte rey ve malumat sahibi olduğu böylece kati şekilde tespit olunmuştur [OBE., c. 8, No: 91].

Ermeniler Erzurum isyanına epeyce umut bağlamışlardı. Fakat istedikleri neticeyi elde edememişlerdi. Bunun üzerine Ermeniler, *“Büyük Avrupa devletlerini bu taş gibi duyarsızlıklarından çıkarmak için, padişahın başkentinde, elçilerin burunlarının dibinde büyük bir gösteri tertiplemeye”* karar vermişlerdir [Uras, 1976: 459-460]. Buna göre, 15 Temmuz 1890'da Kumkapı'daki Ermeni Patrikhanesi'nde silahsız bir gösteri yapılacak ve Patrik Aşıkyan vasıtasıyla Ermenilerin istekleri Sultan Abdülhamit'e

bildirilecekti. Kilisede toplanan Hınçaklar, hazırladıkları bildiriye dağıtmışlar, gösteriyi idare eden Cangülyan, ayin sırasında kürsüye çıkarak bildiriye okumuştur. Bildirinin bir bölümünde komiteciler, Patrikten isteklerini şu şekilde belirtmişlerdir:

“Saygıdeğer, Kutsal Patrik babamız,

Uzun yıllardan beri, Ermenistan’da sebepsiz tutuklamalar, haksız hükümler, merhametsiz sürgünler görülmekte, halkın büyük sabır ve dayanıklılığına karşılık yıldan yıla bu gibi olayların daha da dayanılmaz bir şekilde çoğalarak özellikle son yıllarda okullarda, manastırlarda, kiliselerde, evlerde aralıksız ve sık sık tahribat yapılmakta olduğu anlaşılmaktadır. İşte Erzurum’da da aynı şeyler yapılmış ve halkın haklı şikayetleri yüzünden bu suçsuz ve silahsız halk azgın askerler tarafından koyun gibi süngülenerek merhametsizce öldürülmüştür. Bir çok Ermeni cesetlerine, yüzlerce, binlerce yaralıya, çocuklarını düşüren anaların, kadınların feryatlarına asla önem verilmediği ve bu gibi olaylar Van, Muş ve öteki Ermeni kasabalarında tekrarlanmaktadır. Ermenilerin evlerinden ekmek kesecekleri bıçakları bile toplandığı halde, aksine Türkler, Kürtlere silah dağıtıldığı ve sonunda ana vatanımızın sıkı bir kuşatma altında bulunduğu ve bu suretle Ermeni halktan birinin yaptığı bir tek hareketin bile daima şüpheli kabul edildiği görülmektedir. Biz bütün Ermeni halkı adına herkesin bilmesi için ilan ediyoruz ki, bu durumun devamı ile hayat, namus ve mal güvenliğine sahip olmak mümkün değildir. Aynı zamanda kutsal patrik, milli idare heyeti de bu hususta ilgisiz davranıyorlar. Daha doğrusu, seri bir çare bulmak, derman yetiştirmek hususunda yetersizsiniz. Bunun için sizden bize önderlik edecek, bizi Ermeni halkının halini ve dileklerini bildirmek için hükümete göndermenizi isteriz.” [Uras, 1976: 464].

Ancak Patrik Aşıkyan kontrolün elden çıktığını görünce, dini ayini bitirdikten sonra patrikhaneye sığınmış ve komitecilerle birlikte saraya gitmeyi reddetmiştir [Hocaoğlu, 1976: 117-118]. Patrikhaneyi basan komiteciler, sonunda Patrik Aşıkyan’ı saraya götürmek üzere silah zoruyla arabaya bindirmişlerdir. Askeri kuvvetlerin duruma müdahale etmesi üzerine araba durdurulmuş, komitecilerle askerler arasında silahlı çatışma çıkmıştır. Olaylar sırasında iki asker şehit olmuştur.

Hınçaklar, her şeye rağmen Kumkapı nümayişinin Avrupa'nın dikkatinin Ermeni konusuna çektiğini düşünüyorlardı. Ancak Ermeni komitelerinin faaliyetleri her ne kadar Avrupa'da akis uyandırıyor olsa da hükümetler nezdinde bir tesiri olmamıştır [Gürün, 1985: 143-144].

Patrik Aşıkyan, Kumkapı olayından sonra patrikliğe ait vazifelerini yerine getirmekte mağdur olduğunu belirterek istifa etmiş ve Patrikhane ruhani ve cismani meclisleri tarafından istifası kabul edilmişti. Ancak Babıâli, Patrik Aşıkyan'ın ılımlı tutumundan dolayı patriğin istifasını kabul etmek yerine memuriyetinin kuvvetlendirilmesi gerektiğini ve bu surette meydana gelen karışıklıklara son verilebileceğini düşünüyordu. Kararlaştırılan tedbirler gereğince Patrik padişahın huzuruna davet edilmiş ve memuriyetine devam etmesi istenmiştir. Patrik de padişahın bu isteğini teşekkür ederek kabul etmiştir [BOA., Y. A. Res., 53/7].

"New Castle Daily Chronicle" Gazetesi'nde Ermeniler tarafından çıkarılan olaylar ve bu olay sonunda patriğin istifa etmek istemesi ile ilgili olarak yayınlanan bir haberde şu hususlara değinilmiştir: "Ermeni kışkırtmaları asılsızdır, cemaat kitlelerine bulaşmamıştır. Yabancı memleketlerde oturmakta olan çıkarıcılar bu olumsuz hareketleri kışkırtmaktadır. İngiltere muhalefet partisini tutan gazeteler ise bunları desteklemektedir. Sultan Ermeni tebaasından bağlılık telgrafları almış ve patrik de istifasını geri alarak vazifesine başlamıştır. Ermeni Kilisesi'ne eski hak ve yetkileri verilmiş, Ermenilerin çoğunluğu durumdan memnundur." Times Gazetesi'nin 26 Aralık 1890 tarihli nüshasında da bu kötülükleri yapanların Londra, Marsilya ve Paris'te yaşayan karanlık fikirli Ermeniler olduğu, hareketin Osmanlı ülkesinde kök saldığı belirtilmiştir [OBE., c. 9, No: 93].

Fakat istifası geri aldıktan sonra geçen son dört yıl Aşıkyan için çok zor bir dönem olmuştur. Bu dönemde patrikhanenin Yurttaşlar konseyi başkanı banker Simon Bey, Galata semtinde, Kumkapı nümayişini bizzat organize edenler tarafından ağır şekilde yaralanmıştır. Bu suikast teşebbüsü İstanbul Ermeni cemaatinin her kesimi ve aristokrasisi üzerinde derin bir etki yapmıştır. O günden itibaren bu konular paha

yetkililerinin himayesine sığınma yollarını aramışlardır [Türkler-Ermeniler ve Avrupa, 2003: 39].

Patrik Aşıkyan bundan sonra, dağılmış bir vaziyette bulunan ruhani ve cismani meclisler yerine uygun bir karma meclis teşkiliyle bütün azaları çekilmiş bulunan Umumi meclisin nizamname hükümlerine göre yeniden seçilmesi için patrikhaneye hitaben bir kıta buyruldu vermiştir. Patrik, Yıldız Sarayına gönderdiği bir tezkerede yaptığı faaliyetleri şu şekilde açıklamıştır:

“ Bugünkü Pazar günü ruhani ve cismani ileri gelenler ile birlikte millet ve şimdiki durum tetkik olunmuştur. Bundan kırk sene önce irade-i seniyye ile kabul edilen nizamnamenin bir çok hükümlerinin icrasında pek çok güçlük ve müşkilat ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple tadil ve yenilenmesine lüzum görülmüş olduğu ve bütün milletin dahi bu düşüncede bulunduğu binlerce kişi tarafından hep birden ifade olunmuştur. Nizamnamede gerekli tadil ve tanzimi yapmak üzere devlet ve milletin itimat edilen azalarından oluşan bir komisyon kurulması gerekli görüldüğü gibi, şimdiki durumu nizamnameye uygun olamayan ruhani ve cismani meclislerin de hemen feshedilmeleri ve tadilat bitinceye kadar onların yerine geçecek bir karma meclis teşkil edilmesi gerekli görülmüştür. Buna göre gerek tadilat komisyonu ve gerek karma meclisi için oy birliği ve çokluğu ile seçilmiş olan azanın isimlerini içeren defter ekte sunulmuştur.”

Ermeni Patrikhanesi işleri ile ilgili olarak Patrik tarafından arz edilen bu tezkere 10 Aralık 1890'da Meclis-i Vükela'da incelenmiş ve meydana gelen karışıklıkları ortadan kaldırmaya yönelik olduğu anlaşılmıştır [BOA., Y. A. Res., 53/10]. Padişah Ermenilerin bütün bu tutumlarına ve çıkardıkları karışıklıkla rağmen, 17 Ocak 1891 tarihinde Ermeni olayları dolayısıyla tutuklu bulunanlar için genel bir af ilan etmiştir [OBE., c. 9, No: 102]. Bu genel af sayesinde Ermenilerden 76 kişi tahliye edilmiştir [OBE., c. 9, No: 103]. Hatta Padişah, Ermeni Patrikhanesine bin lira hediye göndermiş, Patrik de bunun üzerine bir teşekkürname ile padişaha şükranlarını bildirmiştir [BOA., Y. A. Hus., 222/30]. Ermeni Patriği, Milad-ı İsa Yortusu dolayısıyla hapislerdeki Ermenilerin affı için yaptığı ricanın Sultan tarafından kabulü dolayısıyla bütün kiliselerde Sultan'a dua edilmesini ve yolsuz hareketlerde bulunmamaları için halkı uyarmalarını

murahhasalardan istemiştir. Vilayetlerden de af dolayısıyla teşekkür ve bağlılık telgrafları gelmiştir [OBE., c. 9, No: 117].

Ermeniler arasında yavaş yavaş hızlanmaya başlayan bu ihtilal hareketleri üzerine, Ermeni patrikliği bazı nasihatleri havi 1 Mayıs 1893 tarihli umumi bir tahriratı taşra murahhasalıklarına göndermiştir.

“Bundan önce de defalarca tavsiye ve ihtar etmiş olduğum gibi bir kere dahi tekrar ederek aşağıda zikredilen mühim tembihleri tebliğ eder ve gerekli dikkat ve özenin gösterilmesini ve idareniz altındaki cemaati dahi bu şekilde harekete sevk etmenizi tavsiye ederim.”

“Evvela milletperverlik perdesi altında ve muhtelif fikirlere sahip bazı müfsitler kolay aldanan Ermenileri öyle cüret ve taaddilere teşvik ve tahrik ederler ki, neticesi gerek milletin namusu ve haysiyeti ve gerek işgal olunan Ermenilerin kendileri ve aileleri hakkında pek vahim olmaktadır. Malumunuzdur ki, hükümete itaat ve onun mülk ve tebaaya dair muameleleri ve icraatlarını kolaylaştırmaya gayret etmek yalnız tabiiyet ve dünyevi basiretin icaplarından değil aynı zamanda havarilerin tembihleri ve Hıristiyanlık vazifesinin gereğidir.”

“Bu hükümetin memurları şahsen ne halde bulunurlarsa bulunsunlar ve muameleleri ne şekilde olursa olsun din ve mezhebin bizden talep ettiği gerçek yalnız sadakat ve boyun eğmedir. Cemaatin kolay aldanan ve cahil kısmı Hıristiyanlığın ve insanlığın şu mühim şartlarına vakıf olmamaları sebebiyle, işfale kapılır ve hata işler. Fakat biz ki, cemaate nezaret etmek ve daima onu fazilet ve istikamete sevk eylemek için Allah-ü Teala'ya memur olmuşuz, cemaati intizam ve asayiş içinde savunmak ve hükümetin nüfuz ve tesirini arttırmak sadık olanları mükafatlandırmak ve müfsitler hakkında gerekli cezaları belirlemek için hükümete yardım etmek üzere padişahımız bize bir vazife vermiştir. Allah-ü Teala'nın ve havarilerin mukaddes tembihleri gereğince cemaate nasihat etmek borcumuzdur. Kendilerini milletperverliği taklit edenlerin işfallerinden sakındıralım ve bu işfallere meydan vermeyelim. Umumi asayiş ihlal ve hükümeti işgal eden her çeşit hal ve hareket ecdadımızdan ve babalarımızdan intikal eden sadakatin

hilafında bulunduğu gibi Hıristiyanlık faziletine de aykırıdır. Bu sadakatten ayrılmak, meşru olmayan şahsi menfaatleri arttıracığından, Hak Teala Hazretlerine ve onun yeryüzünde kurduğu hükümete boyun eğme hakkında olan emirlerine ve rabbani tembihlerine aykırıdır. Hükümete hürmet ve itaat etmek, cümleye de ettirmek ve herkesle hoş geçinmek ve asayişin yayılmasına çalışmak her açıdan faydalı olacak tek yoldur. Milletimiz Osmanlı idaresi altında diğer çeşitli milletlerle ve Müslümanlarla birlikte daima hoşça barınmıştır. Müslümanlar ve Ermeniler her zaman birbirini sevmiş ve birlikte asayiş içinde yaşamışlardır. Biz bu halin devamı için sürekli gayret etmeliyiz. Özellikle her sınıftan vatandaşı arasında hiçbir fark gözetmeksizin muamele etmekte olan böyle bir padişahın saltanatında daha ziyade çalışmalıyız. Şimdi şevketmeab efendimiz hazretlerinin himaye ve karşılıksız sevgisinin kadrini bilerek cemaatimiz İslam vatandaşlarıyla muhabbet ve asayişle karındaşçasına yaşamak ve el birlikle memleketin asayiş ve yükselmesine çalışmak için münasip zamanlarda kendilerine nasihatler vermek vazifemiz iktizasındandır.”

“Şu son zamanlarda cemaatimiz arasında çarpık bir fikir yayılmış, çokları asıl vatanlarını ve evlatlarını yüzüstü bırakarak hicret etmeye başlamışlardır. Bu hicretlerin, zaruret ve ihtiyaç mecburiyetinden ileri gelmediği görülmüştür. Eğer hicret edenler gurbette çalışmak zahmet ve meşakkatine karşı biraz tahammül ve biraz da basiret ve tasarruf ile asli vatanlarında kalmayı tercih etseler gurbete gitmeye, aile ve evlatlarında mahrum kalmaya ihtiyaç ve mecburiyetleri kalmaz. Maalesef, bunlar Osmanlı memleketinin bir yerinden diğer bir yerine göç etmekle kalmayıp, Avrupa ve Amerika gibi uzak ülkelere hicret etmektedirler. Kendilerini sefalet ve perişanlığa duçar ettikleri gibi feryat ve figan gözyaşları dökerek aile, evlat ve hane ve başka neleri varsa hepsini mahvetmişlerdir. Bu işte dahi yabancıların tahrik ve teşvik eserleri vardır. Cemaatimizin şu esef verici haline sebep olanlar yabancı memleketleri metheden müfsitlerdir. Bu duruma dikkatlerinizi çekerek tavsiye ederim ki, nasihatler ve gerekli tavsiyelerle cemaati bu durumun vahim neticelerinden koruyunuz. Elhamdülillah padişahımız memleketin ilerlemesi ve tebaanın maişetini kolaylaştırma zımında hemen her tarafta ziraat sandıkları tesis etmiştir. Sanayi ve fennin gelişmesine ve nakliye vasıtaları ile yol ve geçitlerin genişlemesine himmet buyrulmuştur. Bu suretle köylünün

işini kolaylaştıracak sebepler çoğalmakta iken ne mecburiyet vardır gurbete gidip göz aldatici gölgelere sarılmaya?”

“Ve el hasıl cemaatin reisi ve ruhanisi bulunduğumuz hasebiyle her halde kendilerinin ruhani ve cismani vazifeleri hakkında icap eden nasihatlerin icrasına ve kendilerini aydınlatmaya borçlusunuz. Allah-ü Teala indinde, kalp ve vicdanımız önünde mesul ve mahkum olmamak için tekrarladığımız nasihatler gereğince cemaate vaaz ve nasihat ediniz. Baki dualar.” [BOA., Y. MTV., 77/97; OBE., c. 12, No: 98].

Ancak hükümete sadakatte bulunulması tavsiyeleri içeren Ermeni Patrikliği tarafından kiliselerde okunmak üzere gönderilen bu umumi yazı bazı kiliselerde dikkate bile alınmamıştır [BOA., Y. PRK. ZB., 9/42]. Buna mukabil Ermeni Patriği tarafından yayınlanan bu nasihatname üzerine Mısır Murahhasası tarafından Patrik Horen Aşıkyan'a cevap niteliğinde bir mektup gönderilmiştir. Mısır Murahhasası mektubunda Ermenileri isyana teşvik eden gazetelere dikkati çekmiş ve şöyle demiştir: *“Geçen kanun-i saninin yirmi altıncı Pazar günü varid olan nasihatnamenizi ahaliye tebliğ ettim. Mısır'da Ermeni milletinden bir çok erbab-ı fesat vardır ki, bunlar kendi saadet hallerinden istifade ederek rahat durmak istemezler. Bu müfsitlerden bazıları eğer nasihat ettiğim esnada kilisede bulunmuş olsalar imiş bana ders vereceklerini söylemekte imişler. Bunlar yabancı memleketlerde yayınlanan Mısır Ermeni gazeteleri tarafından tahrik ve teşvik olunmaktadırlar. Ve bu Mısır gazeteler serbest olarak Mısır'a gelmektedir. Ben Murahhashaneye bu Mısır gazetelerin girmesini men ettim. Bu gazeteler Osmanlı Devletine ve size karşı müthiş maddeler ve istinatlar ile doludur. Bu Mısır gazetelerin Mısır'a sokulmasının men edilmesi için etkili tedbirlerin alınmasına teşebbüs etmenizi rica ederim. Şimdiki genç hüdud gayet Osmanlı'dır. Ve kesin muamele sahibi bir kişi olduğundan bunların men edilmesini sağlayabilir. Bu, hem Osmanlı hükümeti için hem de millet işlerimiz için faydalı olur. Hususiyle Mısır Ermenilerine bir iyilik etmiş olursunuz. Bana kalırsa bu gazetelerin ümit kesikliğine düşürülmesi kadar iyi bir vasıta olamaz. Armenia, Sancak, Haik ve Hayastan gazeteleri birbirlerine muhaliftirler. Ve şu son günlerde kendilerine cesaret ve para veren milletdaşlar eksilmekte olmasından dolayı ağlamaya ve sızlanmaya başlamışlardır. Bu meseleyi nazar-ı dikkatinize arz ederim.”* [BOA., Y. A. Hus., 256/109].

Kumkapı gösterisinden sonra Patrik Aşıkyan, Ermeni kilisesinin ve komitecilerin istemediği kişi durumuna düşmüştür. Komiteci Ermeniler, Patrik Aşıkyan'ı, komite çalışmalarını hükümete haber vermekle suçluyorlardı. Hınçak cemiyetine mensup Ermeniler, İstanbul'da bazı Ermeni kiliselerine Ermeni Patriği Horen Aşıkyan'ın Ermeni Kiliseleri'nde isminin zikredilmemesi ve bu emre riayet etmeyenleri öldüreceklerini belirten tehdit mektupları göndermeye başlamışlardır [BOA., Y. MTV. 79/66]. "*İstanbul Hınçak Komitesi*" mührünü taşıyan bu tehdit mektuplarının Üsküdar, Galata, Beyoğlu, Hasköy ve Balat'daki Ermeni kiliselerini bırakılması üzerine Sadrazam Cevat Paşa, gerekli tedbirlerin alınması için Adliye Nezaretine tavsiyelerde bulunmuştur [BOA., Y.A. Hus., 300/37]. İstanbul Büyükelçisi Sir Philip Currie, İngiltere'ye verdiği 27 Haziran 1894 tarihli raporunda son pazar ayininde Ermeni patriğinin isminin zikredilmediğini, buna mukabil Eçmiyazın Katogikosu ve Kudüs patriğinin adlarının anıldığını bildirmiştir [Şimşir, c. III, 1989: No: 253].

Hınçak Komitesi tarafından gönderilen bu tehdit mektupları üzerine, Ermeni kiliselerinin ekserisinde patriğin ismi zikredilmemiştir. Ermeni papazlarının bu tutumu Ermenilerin fesada alet olmalarını kolaylaştırmıştır. Zira patriğin isminin kiliselerde zikredilmemesi Ermenilerden bazılarını gösteri yapmaları için cesaretlendirmiştir. Bu Ermeniler naralar atmak suretiyle asayışı bozucu birtakım hareketlerde bulunmuşlardır [OBE., c. 20, No: 101].

Komiteciler Patrik Horen Aşıkyan'ı sadece tehdit etmekle kalmamışlar, bir suikast düzenlemeye de karar vermişlerdi. Patrik Horen Aşıkyan'ı öldürmek için Diyarbakırlı Agop adında 18 yaşında bir Ermeni gencini görevlendirmişlerdir. 25 Mart 1894 Pazar günü Kumkapı Kilisesi'nde yapılan dini merasimden sonra Patrik Aşıkyan ayrılırken bu Ermeni genci tabancayla birkaç el ateş etmişse de isabet ettirememiştir [Sakarya, 1983: 98-99].

Patrik Horen Aşıkyan'a karşı düzenlenen suikast neticesiz kalmış, gerek İstanbul ve gerek taşrada bu suikastın tertipleyci ve teşvikçileri yapılan araştırmalar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Patrik Aşıkyan da bunun üzerine Zaptiye Nezareti'ne bir teşekkürname göndermiştir [BOA., Y. A. Hus., 292/82].

Patrik Horen Aşıkyan'a düzenlenen suikast hakkında Fransız Dışişlerine bilgi veren Fransız elçisi Mösyö Cambon'un, tespitleri son derece önemlidir: "*Komiteciler, Patriğe yapılan suikastten sonra, Türk dostu olan, milli davaya ihanet etmekle suçladıkları yüksek Ermeni sınıflarına mensup kimselere karşı da bu şekilde uyarılarda bulunmak istemişlerdir. Bu hareketleriyle komiteler, artık ileride değil hemen merkezi hükümete darbe indirmek, faaliyetlerine daha büyük bir alan temin etmek ve padişah üzerinde kuvvetli bir etki yapmak istemişlerdir. Bu suikatten padişah da çok heyecanlanmıştır. İstanbul'da polis tarafından yapılan bir çok tutuklama da bunu kanıtlar.*" [Uras, 1976: 469-471].

"*Timpul*" Gazetesi'nin 31 Mart 1894 tarihli nüshasında yer alan bir habere göre Ermeni Patriği Horen Aşıkyan, kabiliyetsiz, Ermeni davasına ilgisiz bir kimse olduğu gerekçesiyle Ermeni Agop tarafından kendisine bir suikast teşebbüsünde bulunulmuştur [OBE., c. 18, No: 75].

Ermeni komiteleri bu başarısız suikast teşebbüsü üzerine yeni suikast planları yapmaya devam etmişlerdir. Zabtiye Nazırı Nazım Paşa, Tiflis'te bulunan Ermeni fesat komitelerinin, Ermeni Patriği Horen Aşıkyan'ı ortadan kaldırmak, işten çekilmişse yerine yenisinin seçimi esnasında karışıklıklar çıkarmak üzere İran pasaportlu ve kıyafetli beş Ermeninin 1894 Haziran'ına kadar Batum'dan vapurla İstanbul'a geleceklerini bildirmiş ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir [OBE., c. 20, No: 100].

Kendisine karşı yapılan suikast girişiminden gözü korkan İstanbul Ermeni Patriği istifasını vermiş, ancak dilekçesi Osmanlı hükümeti tarafında kabul edilmemişti. Adliye ve Mezahip Nezareti'nden patrikhaneye dönmesi için patriğe ihtarlarda bulunulmuştur. Patrik işlere bakması için bir papazı görevlendirmişse de, bir vekil tayin etmemiştir. Patriğin istifası kabul edilse bile yerine biri tayin olununcaya kadar usul gereğince bir kainmakam seçilmesi gerekmektedir. Bunun için ise patrikhane meclislerini davet edecek bir vekil bulunmaması zaruridir. Bütün ikazlara rağmen Patrik, istifa haline devam etmiş, patrikhane meselelerine müdahale etmemiştir. Patrikhane işlerinin atıl bir vaziyette kalmaması ve patrikhane meclislerinin bir an toplanabilmesi için Adliye ve

Mezahip Nezareti 31 Mayıs 1894 tarihinde Sadaret'e gönderdiği bir yazı ile durumu bildirmiş ve Patrik Efendi'nin bizzat davet olunarak kendisine tesirli bir surette uyarılması gerektiği hususunu bildirmiştir [BOA., Y. MTV., 96/86].

Hınçakistlerce “*milletin dileklerini dinlemez*” diye ilan olunması [OBE., c. 20, No: 74], İstanbul'da bir kahvede toplanan komitecilerin Patriğin evinin yakılmasını konuştuklarının duyulması [OBE., c. 20, No: 127] gibi nedenlerle Patrik Horen Aşıkyan bu kez de sağlık problemlerini ileri sürerek istifasında ısrar etmiştir. [OBE., c. 20, No: 4]. 27 Haziran 1894'te Ermeni Patriği Horen Aşıkyan'ın istifası kabul edilmiştir [Karacakaya, 2001: 18].

Tiflis'te çıkan “*Mişak*” ve “*Nurtar*” Gazetelerine göre, Patrikhane Umumi Meclisi'nin Ermeni Nizamnamesine göre toplanarak yeni patriği seçmesi Babıâli'nin işine gelmemiştir, zira böyle bir seçimin yapılmasını kabul etmek nizamnameyi tanıma manasına gelecektir, denilmiştir [OBE., c. 20, No: 74].

Patrikhane geçici kaymakamının da hastalığı nedeniyle çekilmesi üzerine Babıâli Rumlarda olduğu gibi, Ruhani ve Cismani Meclislerin toplanmasıyla patrik vekilinin seçiminin kararlaştırmış [OBE., c. 20, No: 53, 68] ve gereğinin yapılması [OBE., c. 20, No: 101] Adliye ve Mezahip Nezaretine bildirilmiş [OBE., c. 20, No: 106] ve Meclis azalarının patrik kaymakamını seçmeleri için emir verilmiştir. [OBE., c. 20, No: 110]. Böylece Hınçaklar, Patrik Horen Aşıkyan'ı ortadan kaldıramamış ama onu tedirgin edip yerinden uzaklaştırmayı başarmışlardır.

1 Eylül 1894 tarihli “*Haik*” Gazetesi'nde “*Kurtuluş veya Ölüm*” başlıklı bir yazıda Kumkapı olayından sonra Hınçak Komitesi'nin kuvvet ve iktidar kazanarak önemli icraatlarda bulunduğu ve padişah ile hükümetin bundan dolayı korku ve telaşa kapıldıkları söylenmektedir. Yazıda özetle şöyle denilmektedir: “*Patrik Nerses'in ölümünden sonra ruhani reisliğe hakkı ile layık bir patrik gelmemiştir. Patrik Aşıkyan böyle heyecanlı bir devir içinde bulunan milleti sevk ve idareye muktedir biri değildir. Onun ehliyetsizlik ve kıfayetsizliğini gören bazı genç Ermeniler birtakım dernekler kurarak ihtilalci hareketlere başlamışlardır. Bunlar Osmanlı hükümetinin zulüm ve*

kötülüklerine karşı koyamayıp, çoğu özgürlük veya ölüm diye bağıryorlardı... İhtilal hareketinin büyük devletlerden birinin himayesine mazhar olabilmesi için, bu tür hareketlerin o hükümetlerin kışkırtmalarıyla yapılması gerekli iken Kumkapı olayı ile başlayan ihtilalci hareket böyle bir himaye ve arka çıkmaya dayanmadığından ayıplanacak bir surette yapılmıştır. İhtilal hareketlerinin bir idare merkezinin yönetimi altında olarak doğrudan doğruya bir düzen içinde yapılması lazımdır...” [OBE., c. 21, No: 183].

Kumkapı olayından sonra Ermeniler şunu öğrenmişlerdi; hareketlerin ve teşebbüslerin yapılış gerekçesi bilinmeli, sadece bir gösteri yapmak veya kin ve garezini teskin etmek için değil de büyük devletlerin yardım ve müdahalesini temin edebilmek için çalışmak gerekliydi. Bununla birlikte Ermenilerin gerçeği söylemediklerini ve namuslu davranmadıklarını bilen yabancılar da vardı.

28 Eylül 1894 tarihinde “*Berliner Tageblatt*” Gazetesi’nde “Ermeni Sorunu ve Şikayetleri” başlığıyla çıkan yazıda önemli hususlara değinilmiştir: “ 6 yıl önce Kafkasya’da Ermenilerden –Biz ne kadar bahtsızız, Osmanlı Ermenileri ne kadar mutlu dediklerini duyardım. Şimdi İstanbul’da tanıştığım Ermenilerden de – Biz ne kadar bedbahtız. Rus Ermenileri ise ne kadar mutlu sözlerini işittim. Bu durum merakımı uyandırdı, araştırdım” diyen gazetenin İstanbul muhabiri şöyle devam etmektedir: “Bulgaristan, Lehistan gibi bir Ermenistan olmadığına göre kesin olarak da bir Ermeni sorunu yoktur. İngiltere ve Rusya gizli amaçlarını gerçekleştirmek için kendilerine sadık bazı Ermeni ihtilalcilerini kışkırtarak ortaya hayali bir Ermeni meselesi çıkarmışlar ve bu hayali gerçek gibi canlandırmaya devam etmişlerdir. ”

“...Osmanlı ülkesinde Ermeniler aynı haklara hatta fazlasına sahip bulunuyorlar. Devlet hizmetindeki Ermeniler diğer bütün Hıristiyan memurlardan daha çok nazırlık, müsteşarlık, büyük elçilik gibi seçkin mevkilere atanıyorlar. Londra, Paris ve Petersburg Ermenileri ise çoğunlukla Osmanlı Ermenilerinin mutluluklarını bozmaya çalışmaktadırlar. İngiliz-Ermeni Derneği’nin verdiği ziyafette, Londra Ermenileri ‘Dini ayinlerimizi yapmaktan men edllyyoruz’ şeklinde gazetecilere şikayette bulunmuşlardır. Halbuki ileri gelen bir rahip şunları söylemiştir: ‘Eğer Osmanlı Devleti olmasaydı biz

Ermeniler bir Osmanlı devleti kurmalıydık. Dünyada hiçbir azınlık Osmanlı Ermenileri kadar serbestliğe sahip olmamıştır. Padişahın yardımı olmasaydı kiliselerimiz, hastanelerimiz, okullarımız birer harabe haline gelir, yoksullarımız açlıktan ölürdü. Din adamlarımız muhtaç duruma düşerdi. Ermeni patriğine ayda bin frank tahsis eden padişah, diğer din adamlarını da faydalandırmaktadır. Diğer bir nokta ihtilalci Ermenilerin Londra ve Paris Ermenilerinden özerk bir Ermeni topluluğu kurma çalışmalarının parayla desteklenmesini istemeleridir. Bu hükümet nerede kurulacak? Ermenistan kelimesi yalnız coğrafya kitaplarında bir isim olup bir anlam taşımamaktadır. Ermeniler Osmanlı ülkesinin her yerinde dağılık bir haldedirler. Hiçbir yerde çoğunluğa sahip olamayıp, hiçbir yere sahiplik iddiasında bulunamazlar. Zaten Ermeniler hükümet etme yeteneğine de sahip değiller, neden hükümet kurmayı istiyorlar? Küçük bir dini cemaati hiçbir yere toplayamayan bir unsur nasıl özerk bir idare peşinde koşabilir? Fransızlar, Almanlar için iki Alman bir araya gelince üç çeşit fikir çıkar dedikleri gibi iki Ermeni bir araya gelince on çeşit fikir ortaya çıkar. Bir Ermeni kralının ilk işi babasını astırmak, ülkeyi soymak ve satmak olacaktır. Rusya bu fırsatı kaçırmayacaktır. Sonunda Osmanlı'nın esirgemediği, verdiği mutluluklar yerine gelecek olan ıstıraplardan dolayı torunlarımız bize lanet yağdıracaktır” [OBE., c. 21, No: 204].

Patrik Aşıkyan'ın istifası Babiâli politikasının olduğu kadar devlet hizmetindeki yüksek seviyeli Ermeni memurlarının, Ermeni aristokrasisinin ve ılımlı Ermeni partilerinin de hezimet ve iflası olarak karşılanmış ve yorumlanmıştır. Bu durum Ermeni komitelerini cesaretlendirmiştir. Nitekim komiteler Aşıkyan'ın yerine Babiâli nezdinde itibarı olmayan kavgacı ruhuyla tanınan Mısır'ın meşhur eski Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan'ı İstanbul Ermeni Patrikliği'ne seçtirmeyi başarmışlardır [Türkler-Ermeniler ve Avrupa, 2003: 41].

Nitekim İstanbul İngiltere büyükelçisi Sir Currie'de bu haberi İngiltere Hariciye Nazırı Lord Kimberley'e hemen bildirmiştir. Büyükelçinin bildirdiğine göre; İstanbul Ermeni patrikliğine en kuvvetli namzet İzmirliyan, ancak sarayın tercihi Bartolomeos'tur. Seçimlerin sonucunda ise Ermeni Patrikliği'ne Mateos İzmirliyan seçilmiştir [OBE., c. 24, No: 145].

3. 5. Patrik III. Mateos İzmirliyan (1894-1896)

Mateos İzmirliyan, 12 Şubat 1845'te Kumkapı'da doğmuş, 1859 tarihinde Kumkapı Ermeni Okulu'na gitmiş eğitimini tamamladıktan sonra 1862'de Ortaköy Ermeni Mektebi'ne öğretmen tayin edilmiş ve iki sene sonra da ruhbanlık mesleğine girmiştir. 1871 tarihinde Ermeni Patrikhanesi Ruhani Meclisi'ne üye seçilmiş, aynı zamanda ruhani meclis baş katipliği vazifesi de kendisine verilmiştir. 1874 yılında Bandırma Ermeni Murahhasalığına tayin olunmuş, aynı sene zarfında Eçmiyazin'e giderek piskoposluk unvanı almıştır. Genç yaştan itibaren patrikhanenin çeşitli kademelerinde görev yapan İzmirliyan, Ermeniler tarafından Sadaret'e verilen muhtırayı hazırlayan komisyonda yer almıştır [Karacakaya, c. I, 2003: 379-380].

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonunda bağımsız Ermenistan'ı temin etme yolunda çaba sarf eden Hırimyan'ın başını çektiği ruhban arasında Mateos İzmirliyan da bulunuyordu. Katogikos'un desteğini sağlamak için Eçmiyazin'e kadar giden İzmirliyan'ın yaptığı görüşmelerden bir sonuç çıkmamış ve İzmirliyan eli boş olarak İstanbul'a geri dönmüştür [Uras, 1976: 204-208]. Ancak bu başarısızlığa rağmen İzmirliyan ve Ermeni din adamları faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Galata, Üsküdar ve Yenikapı piskoposluklarında bulunan, 1886'da Mısır Ermeni Murahhasalığına tayin olunan [Karacakaya, c. I, 2003: 380] Mateos İzmirliyan 19 Aralık 1894'te Horen Aşıkyan'ın yerine, İstanbul Ermeni Patriği seçilmiştir [İlter, 1999, 47]. Ermeni komitecilerinin baskı yaparak Patriği yerinden indirmesi ve kendi taraflarını tutan İzmirliyan'ı seçtirmeleri komitecileri daha da cesaretlendirmişti. Öyle ki Patrik İzmirliyan dönemi komiteci Ermenilerin fesat hareketlerinin hız kazandığı, Anadolu'nun her köşesinin isyan ve ayaklanmalarla ateşe verildiği, kilise ve manastırların silah deposu haline geldiği bir dönem olmuştur. Kumkapı gösterisinden sonra 1894 Ağustosunun sonunda başlayan ve Eylülün ilk haftasında bastırılan Sasun olayları dolayısıyla da son derece kritik ve hassas bir dönemdir.

İzmirliyan Mısır'da Ermeni Arşöveki iken, Mısır'daki İngiliz konsolosu ve diplomatik ajanı Lord Cremer ile yüksek seviyeli İngiliz görevlileriyle ve ayrıca Londra'daki

Hınçak komitesinin temsilcileriyle sıkı bir ilişki içerisinde bulunmuştur [Kılıç, 2000a, 214]. İzmirliyan patrikliği esnasındaki gayreti ile ün kazanmış ve kendisine gösterdiği şiddet ve çalışmaları yüzünden “*Demir Patrik*” unvanı verilmiştir [Uras, 1976, 296, 422].

Ermeni fesadı hususundaki çalışmaları ispatlanan eski Mısır Murahhasası Mateos İzmirliyan’ın patrik olmasının büyük sıkıntılar doğuracağı Osmanlı Hükümeti tarafından da bilinmekteydi [BOA., Y.PRK.ZB., 8/100]. Ancak İstanbul ve Tevabii Ermeni Patrikliğine seçilen İzmirliyan Mateos Efendi’nin 12 Şubat 1895’te beratı verilmiştir [BOA., Y.PRK. A., 9/84].

İstanbul İngiltere Büyükelçisi Sir Currie, İstanbul Ermeni Patriği İzmirliyan’ın seçimi ile ilgili olarak Lord Kimberley’e 27 Aralık 1894’te gönderdiği raporda şu bilgileri aktarmıştır: “*İstanbul Ermeni Patrikliği seçimi 19 Aralık 1894’te yapılmış ve İzmirliyan 144 üyeli Ermeni Milli Meclisi’nden seçime iştirak eden 76 kişinin 67’sinin oyunu almıştır. Seçimlere yarıya yakın üye katılmamıştır. Türk makamları meclisin Sultan’a bir teşekkür yazısı gönderme kararı almasını beklerken, bu konuda görevlendirilen Ermeniler toplantıya iştirak etmemişlerdir.*”

“*İzmirliyan 55 yaşında olup İstanbul doğumludur. Daha evvel Galata, Üsküdar ve Yenikapı piskoposluklarında bulunmuş, Mısır’a tayin olunmuşsa da sağlık nedenleriyle istifa etmiş ve patrikhanenin Ruhani meclis üyesi olmuştur. Aşıkyan’ın zaafiyeti ve saraya hizmet edip dindaşlarının sempatisini kaybetmesine mukabil İzmirliyan tam tersine bağımsızlık ve milliyetçiliğiyle şöhret yapmıştır. Dolayısıyla Osmanlı idaresince beğenilmemesine rağmen Ermeni cemaatince büyük ölçüde saygı görmektedir. Avrupa lisanlarına vakıf değildir. Zekidir ve tanınmış bir Ermeni yazarıdır. Nerses’in hastalığı esnasında ve ölümünden sonra bir müddet patrik kaymakamlığı yapmıştır. Eçmiyazın katogikosluğu için aday gösterilmiş ve adı Hirimyan ile birlikte Rus çarına sunulmuştur. Şayet Sultan seçimi onaylamazsa, meclisin yeni bir patrik seçmeyi reddetmesi ve patrikliği vekaleten idare etmesi muhtemeldir.*” [Şimsir, c. III, 1989: No. 335].

2 Ocak 1895 tarihinde İzmirliyan'ın İstanbul Gregoryen Ermeni Patrikliği Sultan tarafından onaylanmıştır. Özel bir vapurla Üsküdar'dan Kumkapı'ya giden patriği 3000 civarında Ermeni özel vasıtalarla takip etmiştir. Katedralde 10.000'e varan halk kitlesince heyecanla alkışlanmıştır. Patrik, sadakat yemini ettikten sonra sadakatin üç vasfı olduğunu açıklayan bir konuşma yapmıştır. *“Birincisi, hükümete karşı olan sadakat; bu sadakat can, mal ve şerefın korunması hakkıyla sınırlıdır. Bu şartlara dayanmayan bir sadakat beyanı, milletin ve hükümetin çıkarına aykırı, tehlikeli bir aldatmadır. Bu haklarımızın sağlanması için herhangi bir arzu, istek ve şikayet sadakat yemininin bozulması olarak değil sadece gerçek sadakatin bir cevabıdır.”*

“İkincisi, millete olan sadakat; kiliseye olan sadakatımdır. Milletimizin ve kilisenin hakları kutsaldır. Patriğinizin bu hakları tefsir ve savunmada onun koruyucusudur. Bu hakların yürütülmesinde millet ve kiliseye muhataptır.”

“Üçüncüsü, anayasamıza göre iç işlerimizin yürütülmesinin garantisi geçmişteki kariyerimdir.” [Şimşir, c. III, 1989: No. 350].

İzmirliyan konuşması sırasında sadakat kavramı üzerinde hassasiyetle durmasına rağmen, onun gerçek düşünceleri ile Osmanlı hükümetine ve Sultan'a ne kadar sadık olduğu patrikliğinin ilerleyen günlerinde ortaya çıkacaktır.

3 Ocak 1895'te Adliye ve Mezahip Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen bir yazıya göre Ermeni Patrikliğine tayin olunan Mateos İzmirliyan'ın huzura kabulünden sonra memuriyete başlamasının yürürlükteki usullerden olduğu bildirilmiş ve huzura kabul için padişahın onayı istenmiştir. Daha sonra Mabeyn'e de yazan Adliye ve Mezahip Nazırı İzmirliyan'ın hangi gün kabul edilebileceğini sormuştur. Cevap olarak İzmirliyan'ın Selamlık resminden sonra Cuma günü huzura kabul edileceği bildirilmişti. Ancak hasta olduğunu beyan eden İzmirliyan, Cuma günü kabule gelemeyeceğini, pazartesi günü gelebileceğini Adliye ve Mezahip Nezareti'ne bildirmiştir. Bunun üzerine Padişah *“gelecek Salı öğle vakti”* gelmesine izin vermiştir [Karacakaya, c. I, 2003: 382].

Bununla birlikte Patrik İzmirliyan, Padişah tarafından ilk kabulünde Türkiye'deki bütün patrikler tarafından eskiden beri söylenmesi adet olan sözler yerine, protokol usulüne uymayan ve nezaket kurallarını aşan sözler söylemiştir. "*Gazette General de Munich*" Gazetesi'nde yer alan bir habere göre, İzmirliyan seçimden sonra Ermeni Genel Meclisi'nde bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasına patrik, Ermenilerin oturdukları bölgede Ermeniler arasında kurulacak bir meclisle kendi kanunlarını kendilerinin yapması ve uygulanmasını öngören bir muhtariyet anlayışını izah etmiştir. Köylerinden kovulan ve uzaklaştırılan Ermenilerin vatanlarına dönmeleri, zarar ve ziyanlarının karşılanmasını istemiştir. Haberde devamla, Sultan'ın seçimi onaylamasına karşılık patriğin teşekkür edeceği yerde kilise ve millete karşı vazifesini ifa edeceğini ifade etmesi üzerine Sultan, Patrik İzmirliyan'ın sözünü sert bir şekilde keserek, sadık bir bende olmaya çalışmasını, Ermenilere de rahat durmalarını tenbih etmesini emrettiği yazılmıştır [OBE., c. 26, No: 47, 70].

Padişah, patriğin nezaket kurallarını aşan sözlerine manidar ifadelerle karşılık vermiştir: "*Hakkınızda tarafıma iyi bilgilerin, müspet işaretlerin gelmesi ve patriklik yükümlülükleri için yeteneklerinizin görülmesi neticesinde tayininizi onaylıyorum. Bana verilen bu bilgilerin sağlamlığı ve devlete olan sadakatini, hal ve hareketlerinizde müşahede edebildiğim zaman sizi lutf-u hümayunuma mazhar kılacağım.*" Bu sözlerden sonra Sultan Abdülhamit, İzmirliyan'ı mahiyetiyle birlikte göndermiş ve ilk resmi kabulünde her patriğe verilmesi adet olan Mecidiye Nişanını da vermemiştir [Türkler-Ermeniler ve Avrupa, 2003: 41]. İngiliz Büyükelçisi Sir Currie, Patriğin sultan tarafından kabulü hakkında 18 Ocak'ta verdiği raporda şu bilgileri vermiştir: "*Sultan'ın kabul ettiği patrik Ermenilerin ıstırap çektiğinden bahsedince sultan fesatçı ırkdaşlarını yola getirmenin patriğin görevi olduğunu söylemiş, resmi kabul iki dakika sürmüştür. Kabulden sonra başka bir odada kahve ikramı adet iken bu da yapılamış, Mabeyn'den Münir Paşa patriğin burada beklemesine lüzum olmadığı hakkında Sultan'ın emirlerini bildirmiştir. Kabulde patrik belirli bir soğuklukla muamele görmüş ve adet olan nişan da kendisine verilmemiştir.*" [Şimşir, c. III, 1989: No. 369].

Mateos İzmirliyan İstanbul Ermeni Patrikliğine seçilmesinden itibaren komiteci Ermeniler gibi çalışmalara koyulmuştur. Patrik öncelikle İngiltere'nin İstanbul

Büyükelçisi olan Sir Philip Currie ile birtakım temaslarda bulunmuştur. İzmirliyan'ın patrik seçilmesinden sonra kendisini çok sıcak bir şekilde karşılayan İngiliz Büyükelçi, Ermeni toplumu harekete geçtiği takdirde bütün imkanlarıyla destekleyeceğini vaat etmiştir. Bu vaatler karşısında İzmirliyan İngiliz büyükelçisinin tesiri altına girdiği gibi, Ermeni komitelerine bağlı ve buralara üye olan memurları da meclis üyeliğine getirmiştir [Kılıç, 2000a: 214-215].

Sir Currie, 16 Ocak 1895 günü gerçekleşen patriğin ziyareti ile ilgili intibalarını İngiltere Dış İşlerinden Lord Kimberley'e çektiği bir telgrafla şöyle nakletmiştir: *"Bende kuvvetli bir karakter ve dürüstlük hissi uyandıran yeni patrik ziyaretime geldi. Yanında Oxford'da tahsil görmüş, iyi İngilizce konuşan katibi vardı. Patrik Talori soruşturmasında şahitlerin heyete bilgi vermeye cesaret edemeyeceklerini ve bu heyetten fazla bir şey beklenemeyeceğini, vilayetlerden artık mektup ve haberlerin gelmediğini, ruhban sınıfının üst derece de olanlarının çoğunun hapiste oldukları, İngiltere'nin desteğinden dolayı şahsı ve cemaati adına teşekkürlerini sundu. Eğer daha iyi bir durumu temin edecek şartlar teminat altına anmadan bu destek çekilirse Ermenilerin durumunun bugünkünden çok kötü olacağını sözlerine ilave etti."* [Şimşir, c. III, 1989: No. 364]. İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie, yeni Ermeni Patriği İzmirliyan ile iki uzun görüşmede daha bulunmuştur [Şimşir, c. III, 1989: No. 370].

İngiliz elçileri Kraliçe Viktorya'nın ilkbahara rastlayan tahta çıkışının yıldönümü günüde Beyoğlu'ndaki elçilik bahçesinde bir parti vermeyi gelenek haline getirmişlerdi. Patrik İzmirliyan da 1895'te bu partiye davet edilmiş ve yapılması mümkün olan her türlü iltifat ondan esirgenmemiştir. İngiliz Sefirinin eşi Lady Currie, İzmirliyan'ı sağına oturtmuş ve orada davetli bulunan Osmanlı nazırları ve saray ve Babiâli'nin yüksek seviyeli görevlileri huzurunda ona bizzat çay servisi yapmıştır. Bütün bu olanlar ise şüphe ve nefret uyandırmıştır. Buna karşılık, patriğin şahsına yapılan bu hürmet ve saygı İzmirliyan'ı sevince boğmuştur. Bu iltifatı İngiltere'nin zavallı Ermenilere ilgi ve desteğinin bir işareti olarak görmek isteyen Ermenilerin ise cesaretleri artmıştır [Türkler-Ermeniler ve Avrupa, 2003: 42].

Ermeniler bu dönemde muhafazakar, mutedil, liberal ve ihtilalci şekilde gruplara bölünmüş durumdaydı. Ancak bütün Ermenilerin birleştikleri bir nokta vardı ki, o da bağımsız bir Ermenistan'ı gerçekleştirmekti. Patrik İzmirliyan'a göre ise, Ermenilerin oturdukları Osmanlı vilayetlerinde Ermeniler tarafından seçilmiş milli bir parlamento vasıtasıyla işler görülmeli ve bu parlamentoda kanunlar çıkarılıp, uygulanabilmeliydi [O.B. E., c. 26, No: 47]. İstanbul Ermeni Patriği İzmirliyan, göreve başlarken soydaşlarına verdiği vaatlerin izleri üzerinde yürümeye devam etmiştir. Babiâli lehine olarak bir dilekçe hazırlatarak gönderen Edirne piskoposunu, bu hareketinden dolayı azarlamaktan çekinmemiştir [OBE., c. 27, No: 6].

Zaptiye Nazırı Nazım Paşa başkanlığında beş kişilik bir ihtisas heyeti tarafından 12 Şubat 1895'te Ermeni konusu üzerine bir rapor hazırlanmıştır. Raporda özetle şöyle denilmiştir. *“Ermeniler şahsi hukuk ve dini serbesti bakımından ülkenin diğer gayrimüslim azınlıklardan farklı değillerdir. Hatta Ermeniler diğer azınlıklara nispetle kamu görevlerinin her kesiminde, devlet dairelerinin en üst düzeylerinde yer almışlardır. Kendilerine ne derece güvenildiğini kanıtlayan bu durum gerek hükümetten şikayet etmeyi, gerekse muhtar bir hükümet teşkili hedefini mesnetsiz bırakır. Bulgaristan, Hindistan ve diğer yerlerde hükümetlerin değiştirilmesinden medet umulduğu, Hınçakların çıkardığı broşürlerde kanıtlanmaktadır. İhtilal teşebbüsünün asıl amacı, adım adım anarşizme ulaşmak ve bütün kaynakları sosyalleştirmektir.”* [OBE., c. 27, No: 26].

Sultan'ın doğum gününü tebrik etmeye giden Patrik İzmirliyan huzura kabul edilmiş, 2-3 dakika süren bu kabul sırasında Sultan: *“Her yerde kafası dik olanlar vardır, bunlara nasihat etmek cemaatin başında olan dini lidere düşer”* demiştir. Patrik ise bu sabah gerekli nasihatleri verdiğini söylemiştir. Sultan patriği yeniden kazanmak için onu iyi bir şekilde karşılamıştır [Şimşir, c. III, 1989: No. 402].

İstanbul Ermeni patriğinin görevi cemaatinin ruhani reisliği idi. Ancak patrikler bu hususa görünürde riayet etmişler ve gerçekte ise siyasi birtakım faaliyetler ile meşgul olmuşlardır. Patrik İzmirliyan da Sultan'ın bütün iyi niyetli çabalarına rağmen Ermenilerin can, mal ve namus güvenliğini sağlamak adı altında dünya kamuoyunu ve

İngilizleri etkilemeye çalışmış, diğer taraftan da ihtilalcilere göz kırpmış ve dini görevinin dışında kalan politik işlerle uğraşmıştır. Nitekim Erzurum piskoposunun Sasun olayları ile ilgili düşüncelerinin patrikliğe iletmesi üzerine Patrik İzmirliyan da Babiâli'ye şikayete bulunmuştur. Bunun üzerine İzmirliyan kendi yetki sahası dışına çıkmaması ve politikaya karışmaması ihtarını almıştır [Şimşir, c. III, 1989: No. 416]. Bu ihtara kulak asmayan patrik bir muhtıra hazırlamış ve bunu Adliye ve Mezahip Nezareti'ne göndermiş ve bir suretini de akıl hocası olan Sir Currie'ye sunmuştur. Sultan, muhtıradaki lisanı çizmeden yukarı bularak, birkaç gün sonra muhtırayı Adliye ve Mezahip Nezareti'ne, Nezaret ise bir ay sonra muhtırayı patrikliğe iade etmiştir.

İzmirliyan'ın Büyükelçi Currie'ye gönderdiği bir yazıda, 3 Aralık'ta Sultan'ı ziyaret ederek şikayetlerini arz ettiğini, Sultan'ın bunları rapor haline getirmesini emir buyurduğunu, bunun üzerine resmi ve özel kaynaklara dayanarak yeni bir rapor yazdığını, bunu hükümet ve milletine karşı yükümlülüğünü yerine getirmek amacıyla yaptığını, Ermenilerin bey ve ağaların kölesi, Kürt ve Çerkezlerin baskısı altında yaşadıklarını, isteklerinin mal, can ve şereflerinin korunması ve sivil ve dini teşekküllerin engelsiz çalışmaları, ruhani ayrıcalıkların devamı ve dünya nimetlerinden istifade etmek olduğunu belirtmiştir [Şimşir, c. III, 1989: No. 450].

Sukunetin sağlanması, Ermenilerin eline yeni bir koz verilmemesi ve Ermenilerin hazırladığı söylenen yeni bir komployu boş çıkarmak için Osmanlı idaresi sürekli alarm halinde idi, kuşku uyandıran kişileri tutukluyordu. Bu tutum patrikhane başta olmak üzere bütün Ermenilerin koro halinde feryadına sebep olunca İngilizler hükümeti sıkıştırmakta gecikmemişlerdir. İngilizler, 2500-3000 Ermeninin tutuklu bulunduğunu ileri sürerek hükümetin meseleye el atmasını [OBE., c. 28, No: 16-17], hapiste bulunan rahip ve diğer Ermenilerin gerçek miktarının araştırılmasını [OBE., c. 28, No: 29] istiyorlardı.

Siyasi suçlardan mahkum olan Ermeni din adamlarının koşullu olarak affa uğramışlardı. Osmanlı hükümetinin istediği şartlar şunlardı:

- Patrikhane bu kişileri tekrar önemli görevlere memur etmeyecek,
- Bu din adamları Sultan'a sadakat yemini edecekler ve

- Vatana tekrar ihanet etmeyeceklerine dair yemin edeceklerdi.

Affa uğrayan rahiplerin yerine getirmeleri istenen şartlar ile ilgili olarak Ermeni Patrikhanesi İngiliz Sefirinin fikrini sormuştur. Sefir, bu üç şarttan ikisine itiraz etmesi için patriğe yeşil ışık yakmıştır. Bu kişilerin bir daha önemli mevkilere tayin edilmemeleri yolundaki şartın patriğin görevi dışında ve sinodun yetkisinde olduğunu, bu kişilerin bir kere daha böyle bir suç işlemeyecekleri hakkında yemin etmeleri ise, halen affa uğradıkları suçu kabullenmiş oldukları manasına geleceğinden bu iki şartın yerinde görülmediğini belirtmiştir. Sultana sadakat etme şartına gelince, bunun her vatandaşın görevi olduğu, piskoposların Sultan'a sadakat yemini etmeye hazır bulduklarının söylenmesini tavsiye etmiştir [Şimşir, c. III, 1989: No. 452]. Büyükelçi Sir Currie, Ermeni tutuklularının affedilmesi konusunu, Yıldız sarayında davet edildiği bir iftar yemeği sırasında Sultan'a da açmıştır. Sultan Ermeni tutukluları hakkında ortaya atılan rakamların abartılmış olduğunu, siyasi suçlardan mahkum olan din adamlarını affettiği gibi kendisini öldürmek isteyenleri bile bağışladığını belirtmiştir [Şimşir, c. III, 1989: No. 439].

3. 5. 1. Patrik İzmirliyan ve Ermeni Olayları

Osmanlı hükümeti Ermeni din adamlarının, başlarında Ermeni patriği ve patrikhanesi olduğu halde Ermeni komitecileriyle nasıl müşterek gayretler içinde olduklarını ve komitecilerin patrikhane ile gizli gizli haberleştiklerini, talimatlar aldıklarını çok iyi biliyordu. Zaptiye Nazırı Nazım Paşa, 28 Haziran 1895'te Sadrazam Sait Paşa'ya sunduğu bir rapor, Ermeni kilise ve din adamları tarafından gerçekleştirilen fesat faaliyetleri hakkında genel bir değerlendirme vermesi bakımından son derece önemlidir. Paşa, bu raporunda özetle şu hususlara değinmiştir:

“Eski patik zamanında kiliselerde fesatçı ve komite reislerinin faaliyetlerine karşı Ermeni milletinin nefretini dile getiren vaazlar verilmesi, Ermenilere nasihatlerde bulunulması büyük ölçüde etkili olmuştur. Bu tür önlemlere komiteci Ermenilerin cesaretleri kırılmış, ancak kendisine karşı suikast teşebbüsünde bulunulunca patrik

istifa etmek zorunda kalmıştır. Nasıl seçildiği belli olmayan Mateos İzmirliyan, patriklik makamına geçince kilisenin hükümete karşı olan tutumu da tamamen değişmiş ve hükümete sadık olan personel birer bahane ile patrikhaneden uzaklaştırılmışlardır. Bu arada tanınmış fesatçı Kirkoris Aletçıyan Ruhani Meclis'e alınmış, evvelce Cismani Meclis'te bulunan devletçe tanınmış rütbe sahibi Ermenilerin hiçbirine oy verdirilmeyerek patrikhaneden uzaklaştırılmışlardır. İzmirliyan, yabancı devletlerin müdahalelerinden de cesaret alarak hükümete itirazlarda bulunmaya başlamıştır. Komiteciler, polis ve memurları öldürmeye teşebbüs etmişlerdir. Hınçak Partisi'nin İstanbul şubesinin Rus uyruklu başkanının evinde, Rus memurlarının da hazır bulunduğu bir aramada Nihilizm ve Sosyalizm'e ait eserlerle, anarşist maksatlarla hazırlanmış programlar ele geçirilmiştir. Bunlar fakir halkı kazanmaya çalışmışlar, zabıtada görevli ve devlete sadık olan Ermenileri tehdit ile istifaya mecbur etmişler böylece Ermenileri ihtilale hazırlamışlardır.”

“İzmirliyan, Sis katogikosluğuna da hile ve desiselerle Kirkoris Aletçıyan'ı seçtirerek Halep ve Adana Ermeni ahalisinin de zihinlerini zehirlemiştir. Londra Ermeni Komitesi'nin esas amacı; Osmanlı Devleti'nde Ermeni olaylarını sürdürerek Ermenilere şikayet konusu olabilecek hallerin oluşturulması ve bu suretle Avrupa kamuoyunu devamlı heyecan içinde bulundurmaktır. Anadolu'da özellikle İstanbul'daki Ermeniler yalnızca kurulacağına inandıkları Ermenistan'ın ucuz kahramanı olmak için hapse girmekten de çekinmemektedirler.”

“Patrik başlıca bozguncu eleman olarak Ermeni okulları öğretmenleriyle, kilise vaizlerini de kullanmaktadır. Bunlardan başka, yabancı elçiliklerde görevli bulunanlar hakkında yasak işlem yapılmasının imkansızlığı da ortadadır. Patrik, İngiliz elçiliğine ve Londra basınına sürekli olarak Osmanlı hükümeti aleyhine raporlar göndermektedir. Her işte İngiliz elçiliğinin onayı ile hareket olunmaktadır. Patrikhanenin temsilcileri olan ve her birinin görevi bir vilayetin asayişini bozmak olan ve sonradan affa uğramış bulunan anarşist papazları, patrik başına toplayarak gece gündüz karışıklık çıkarmaya başlamıştır.”

“Altı yıldan beri Ermeni anarşik hareketleri üzerine yaptığım incelemelerden vardığım sonuca göre; Patrik anarşik faaliyetlere devam edecektir. Bunun son belirtisi İspitalya’daki tutumunda da görülmüştür. Patriğin doğru yola sevk olunmasında karasızlıkla karşılaşmaktadır, bir an önce ciddi ve etkin önlemlerin derecesinin tespit edilmesi gerekmektedir.” [OBE., c. 30, No: 99].

İzmirliyan, patriklik görevi sırasında dini çalışmalardan çok siyasal çalışmalara yönelmiş ve adeta Hınçak Komitesi’nin önde gelenleri arasına girmişti. Patrik İzmirliyan, Avrupalı bir gazeteci olan George Coulis’e; *“Biz, umutsuz milletlerdeniz. Bütün vasıtalara başvurarak savaşıyoruz, bu arada hiçbir kabahati olmayan bazı kimseler de zarar görüyorlarsa bunun önemi yok”* diyerek düşüncelerini açıklamıştır [Uras, 1976: 478].

Hınçaklar büyük devletlerin elçiliklerine birer bildiri göndererek son zamanlarda Osmanlı hükümetinin sistemli bir biçimde Ermenileri yok ettiğini, zulmün ve haksızlığın tırmandığını, gereksiz siyasi tutuklamalarda bulunduğunu, Türk ve Kürt barbarlığına son verilmesini istediklerini bildirmişlerdir. Ermeniler bu amaçla Babiâli’de bir protesto gösterisi düzenleyeceklerini de açıklamışlardı [Mazıcı, 1987: 39].

Ermeniler’in ıslahat tatbikini istemek maksadıyla yapacakları bu sessiz gösteri, hükümet tarafından asker, jandarma ve polis vasıtasıyla men edildiği takdirde bundan ağır sonuçlar çıkabileceği ve bütün mesuliyetin hükümete ait olduğunu da bildirmişlerdi [Saral, 1970: 89].

İhtilal Komitesinin mührünü taşıyan 28 Eylül tarihli sefaretlere ve Türk hükümetine gönderilen beyannameden sonra, 30 Eylül’de İstanbul Cinayet İstinaf Mahkemesi Reisliği’ne müracaat eden Ermeniler, Babiâli’ye 500 imzalı bir dilekçe vermek üzere harekete geçeceklerini ve buna müsaade olunmasını istemişlerdir [OBE., c. 34, No: 58-71]. Ermeniler buna mani olmak isteyenlere karşı silahla karşılık vereceklerini söylemekten de çekinmemişlerdir [OBE., c. 34, No: 59-67].

Zaptiye Nazarı'nın Sadarete verdiği 28 ve 29 Eylül 1895 tarihli raporlarında, Ermenilerin dilekçe vermek üzere Galata kilisesinde toplanacakları, Galata Kilisesi bahçesinde bulunan okulun evvelden beri fesat merkezi olduğu, öğrencilerden bir kısmının Hınçak Komitesi'ne girdikleri, Patrik ile İngiliz sefaretî arasındaki haberleşmelerin okul müdürü tarafından sağlandığı, Haç yortusu dolayısıyla toplanan Ermenilerin İslam mahallelerine saldıracaklarının haber alındığını bildirmiştir [OBE., c. 34, No: 109].

Bunun üzerine Polis Müdürü, Patrik ile görüşmesi için görevlendirilmiştir. Polis Müdürü Hüsnü Efendi'nin görüşmeden sonra hazırladığı rapora göre ise, patrik sudan bahaneler ileri sürmüş ve politikanın dışında olduğunu belirtmiştir. Kendisinin taşradan sürekli şikayet mektupları aldığını ancak sözlerine kimsenin kulak vermediğini söyleyen Patrik İzmirliyan, halen Büyükdere'de kiraladığı yalıda hava tebdilinde olduğunu, Ermeniler tarafından yapılacak bir hareketten sorumlu tutulamayacağını beyan etmiştir [OBE., c. 34, No: 68-71]. Patrik vazifesi gereğince hemen teşebbüse geçmesi gerekirken “*Ne yapalım vakit de dar, ahali de meyus, benim elimden ne gelir*” gibi teessüf ve ıstırap verici birtakım ifadelerle meydana gelmesi muhakkak olan bu ihtilal teşebbüsünü, muktedir olduğu halde engellemek istemediğini göstermiştir [BOA., Y. M1V. 129/80].

Hükümet tarafından Patrik İzmirliyan'a komite reislerini çağırarak kendilerini gösteri yapmamaları konusunda uyarması hakkında yapılan bildiriye ise İzmirliyan; “*Ben, ihtilalcilerin ne büyüklerini ne de küçüklerini tanırım. Ne mümkünse hepsinin ümitsiz halka söyledim. Bundan başka bir şey yapamam*” şeklinde karşılık vermiştir. Oysa, Patrik İzmirliyan'ın diğer vilayetlerden gelen saf ve cahil Ermenileri İstanbul'da toplamış ve bunlara kiliselerde papazlar tarafından dini merasimlerle silahlar verilmiştir [Eroğlu, 1976: 85]. Patriğin yakın arkadaşı ve Kilikya katogikosluğuna seçtiği Kirkor Aleatciyan da gösteriden önce Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi'nde bir konuşma yapmıştır. “*Haç dünyayı yenecektir*” konusunu ele alan bu konuşma Ermenileri heyecanlandırmış, Kirkor Aleatciyan sözlerini “*Yaşasın İhtilal! Yaşasın Ermeniler!*” diyerek bitirmiştir [Sakarya, 1984: 105].

Ermenilerin planladıkları gösteriden vazgeçmeleri için yaptığı bu girişimlerden bir netice alamayan Babiâli, Zabtiye Nezareti'ne bir talimat verilmiştir. Buna talimatta; silah kullanmadan süvari, jandarma ve polis kollarıyla topluluğun dağıtılması, topluluk içinden bir-iki kişinin ayrılarak mezkur dilekçenin bunlar tarafından Babiâli'ye götürülmesinin güzellekle anlatılması, 28 Eylül'den itibaren gerekli önlemlerin alınması, geceli-gündüzlü kontrollerin yapılması ve kesinlikle kan akıtılmaması bildirilmiştir [OBE., c. 34, No: 68].

30 Eylül sabahı Kumkapı Ermeni Kilisesi'nin önünde 3-4 bin kadar Ermeni toplanmıştı. Zabtiye Nazırı, Sadrazamdan aldığı emirle Kumkapı Patrikhane Kilisesi'ne gelerek, hepsi silahlı fesat cemiyeti üyeleri içinde patriği görmek istemişse de patriğin o gün hastalığını bahane ederek gelmediğini öğrenmiştir. Bunun üzerine Ruhani ve Cismani Meclis üyelerinden birer kişiye topluluk içinde Dahiliye Nazırı Rıfat Paşa'nın emri okunmuştur, ayrıca patriğe de bir bildiri gönderilmiştir. Bu emir şu şekildedir:

“ Ermeni Patriği Efendi, Ermeni Muteberanı ve Patrikhane Kilisesi'nde içtima etmiş olan ahali!”

“Devlet-i Aliyye'de kanunen içtima memnûdur. Şimdi dağılınız, Dağılmaz iseniz mesuliyet sizlere aid olur ve kanunen ağır ceza görürsünüz. Herkesin haklı ve haksız sahih ve gayr-i sahih bir şikayeti olduğu halde Bâb-ı hükümet açıktır. Fakat bunu kanun dairesinde beyan etmek lazım gelir. Kanun dairesinde beyan-ı hal için patrik efendi bir Meclis-i Ruhani ve diğeri Meclis-i Cismani azasından iki zat ile beraber şimdi Bâb-ı âli'ye gelmelidir.”

“Bâlâdaki ilanı fehâmetlü, devletlü sadr-ı â'zam hazretleriyle bi'l-müzakere işbu Pazartesi günü saat altı buçukta tanzim ve sizlere kiraât etmeğe ve edeceğiniz muameleye göre hükümet namına lazım gelen tedbiri ittihaz eylemeğe Zabtiye Nazırı devletlü paşa hazretlerini memur ettim.” [Hüseyin Nazım Paşa, c. I, 1994: 75].

Patrik İzmirliyan'a gönderilen bildiri de ise; Osmanlı Hükümeti'nin kanunen yasaklanmış olan toplanmalara aykırı hareket eden kişilere, patrikhanenin ricasıyla

ılımlı bir şekilde davranması ve zorla dağıtmaması iyi niyetinin bir ispatı olduğu vurgulanmış, ancak bu toplananların amaçlarının ne hükümetin menfaatine, ne de cemaatin haklı ve kanuni menfaatlerine uygun olmadığı belirtilmiştir. Bundan dolayı bu bildirin verilmesi zamanından başlayarak bir saate kadar toplananların dağıtılması emredilmiştir [OBE., c. 34, No: 78-109].

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi olan Sir Currie, 1 Ekim'de İngiliz Dışişlerine gönderdiği raporunda meydana gelen olayları şu şekilde aktarmıştır: “*Çoğunluğu genç ve orta sınıfa mensup olan 2000 Ermeni topluca Babiâli'ye doğru giderken zabıta kuvvetlerinin dağılmalarını ihtar etmesine karşı Ermeniler silahla karşılık vermişlerdir. Ermenilerin hepsi silah ya da bıçak taşıyorlardı. Karşılaştıkları Vilayet Jandarma Meclisi üyelerinden Binbaşı Servet Bey'i ahalinin gözleri önünde vahşice öldürmüşlerdir. Bu arada çıkan çatışmada 15 jandarma, 60 Ermeni ölmüştü. Ermeniler polis tarafından dağıtılmış, manzarayı gören İslam ahali Ermenileri kovalamaya başlamış, 500 Ermeni tutuklanmış, 1000 kadarı da kiliselere sığınmışlardır.*” [Şimşir, c. IV, 1990: No. 194].

3 Ekim 1895 tarihli “*Berliner Tageblatt*” Gazetesi'nde Babiâli Olayı ile ilgili olarak şunlar yazılmıştır: “*Babiâli yürüyüşü nedeniyle Ermenilerden 30 ölü, 170 yaralı bulunmakta, Türklerden ise bir binbaşı ve 4 subay ve bir çok er ölmüş ve bir çoğu da yaralanmıştır. İlk ateş Ermeniler tarafından açılmıştır. Türk askeri ve polisi ise ateşli silah kullanmayarak dipçik, kasatura ve kılıç tesiriyle kargaşalığı önlemeye çalışmıştır. Bu hareket son derece takdire şayandır. Ermenilerden biri elinde iki tabanca ile bağırarak 'öldürsem ziyarı yok, Müslüman öldüreceğim' diye dolaşırken, Ermeniler Müslüman ahalinin elinden yine polis tarafından korunmuştur. Samatya Ermeni mahallesi askerlerce koruma altına alınmıştır.*” [OBE., c. 34, No: 107].

Ancak bütün bu olayların ve karışıklıkların başlamasına sebep olan İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan'ın olaylar ile ilgili olarak çizdiği tablo bambaşkadır. Patrik İzmirliyan, “*Burcan Politische Correspondance*” muhabiri Mr. Albartal'a İstanbul'da meydana gelen olaylar ile ilgili olarak 5 Ekim 1895'te bir beyanat vermiştir. Patrik özetle şöyle demiştir: “*Sasun kıtali Ermenilerin oturdukları bütün vilayetlerde tekrar*

edilmektedir. İstanbul'daki de bunlardan biridir. Genç kızlarımız, kadınlarımız Türklerin harem dairelerini süslemektedir, mal ve mülklerimiz ülke büyüklerinin ellerine geçmiştir. Vergi toplayan memurlar, Ermenilerin mallarını almakta, valilerden başlayarak en küçük kadar bütün memurlar Ermenilerin aleyhine düşmanlık yapmaya çalışmaktadırlar. Ermenilerin imhası için yemin edildiği rivayet edilmektedir. Eğer hükümet görevini hakıyla yapsa Müslümanlarla aramızda tam bir anlaşma olabilirdi. Hamidiye alayları Ermenileri yok etmek için kurulmuştur. Hiçbir hakkımız korunmamaktadır. Sadece kiliselerde ayinlerimizi yapabiliyoruz. Sabrımız tükendi. Biz hakkımızı istiyoruz. Son İstanbul olayı diğer kıyımların başlangıcından başka bir şey değildir. Avrupa hükümetlerinden Hıristiyanlık ve insanlık adına bize yardım etmelerinin ve bedbaht bir Hıristiyan milletin işitilmemiş kötü muameleye uğramasına Avrupa hükümetlerinin artık müsamaha etmemelerini temenni ediyoruz.” [OBE., c. 35, No: 36]. Patriğin çizdiği bu tablo aslında Hınçakların ve komitecilerin tüm dünya kamuoyuna duyurmak istedikleri “Masum Ermeniler !” imajına çok uygundur. Namus, din, can ve mal gibi en hassas duygular ile dünyaya seslenen Patrik, bazı yabancı basında hiç de masum bulunmamıştır.

24 Ekim 1895 tarihli “The Morning Advertise” Gazetesi’nde çıkan bir yazıda, eylülde Ermenilerin Babiâli’ye yürüyüşlerinde patriğin sorumluluğu belirtilmiş ve patriğin ermeni ihtilalcilerine kasten sözünü geçiremediği belirtilmiştir: “Ermeniler Babiâli yürüyüşü sırasında asker ve polise saldırmış, olayların sonunda ise kilise, han ve evlere saklanan Ermeniler sabaha kadar oralardan ateş ederek Müslümanları tahrik etmişlerdir. Hınçakların bu hadisedeki rollerini itiraf eden Agop adında bir Ermeni, ihtilal komitesinin huzursuzluğu körüklediği ve İstanbul’da Müslüman mahallelerine saldırdıkları, rastladıkları Müslümanları öldürdüklerini söylemiştir. Komitecilerin ilk kurbanlarını amme hizmetinde görev almış Ermeniler teşkil ederken, isyancıların dağıtılmasından sonra patrik Ermenileri kilisede toplamış ve davalarını sürdüreceğini belirtmiş, bu maksatla ölüm yemini ettirmiştir. Kilisede silah olmayanlara tabanca ve bıçak dağıtılmıştır.” [OBE., c. 36, No: 32].

30 Eylül’ü takip eden günlerde de olaylar devam etmiş, Ermeniler toplu olarak buldukları mahallerden halk üzerine ateş açmışlardır [Gürün, 1985: 153]. Babiâli

olayının sonunda Patrikhane Kilisesi'nde toplanan Ermeniler davalarını sürdüreceklerine dair Hz. İsa'nın kanı üzerine ölüm yemini etmişlerdir [BOA., Y. MTV. 129/80] ve bundan sonra da Anadolu'yu yangın yerine çevirmek için harekete geçmişlerdir.

İstanbul'da meydana gelen olaylardan sonra iyice hırçınlaşan İzmirliyan, bir din adamından çok bir komiteci gibi hareket etmiş, adeta Hınçak Komitesi'nin tüzüğünde yazılı olanları dünya kamuoyuna aksettirmiştir. Can, mal, ırz ve din gibi en hassas konular üzerinde duygu sömürsü yaparak dünya kamuoyunu yanlarına çekmek istemiştir [Karacakaya, c. I, 2003: 386].

Bu arada isyan hareketleri İstanbul'un dışına, Anadolu'nun çeşitli şehirlerine yayılmıştı. Zeytun'da ihtilal hazırlığı yapan çeteciler isyanı fiilen başlatmışlar, tahrik sonucu ayaklanan yaklaşık 5000 kadar Ermeni şehirdeki kışladaki 50 subay ve 600 eri esir almış ve daha sonra da bu esirleri öldürmüşlerdir [Karacakaya, 2001: 37]. Bitlis'te Cuma namazındaki Müslümanlar üzerine Ermenilerin ateş açması üzerine iki taraf arasında çatışma çıkmıştır [OBE., c. 35, No: 158]. Diyarbakır ve Zeytun'da Ermeni ayaklanmasının başladığı [OBE., c. 36, No: 121], Erzurum'da Ermeniler tarafından olaylar çıkarıldığı [OBE., c. 36, No: 120], Maraş'ta Ermeni fedailerinin İslam halk üzerine ateş açtığı ve sonrasında çatışmaların başladığı [OBE., c. 36, No: 112] gibi Anadolu'nun her yerinden aynı anda isyan haberleri gelmeye başlamıştı.

Vilayetlerde meydana gelen Ermeni fesat hareketlerinin önlenmesi için Osmanlı hükümeti, İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan'dan Ermeni cemaatine ihtar ve tavsiyelerde bulunmasını istemiştir [BOA., Y.A. Hus., 338/85]. Ermeni Patriğine nasihat ve tavsiyelerde bulunulduğu gibi, gerekli tedbirler de alınmıştır [BOA., Y. A. Hus., 339/12]. Ancak Patrik bütün Ermeni kiliselerinde fesada karşı öğütler okunmasına karar verdiği halde bu kararı Ruhani ve Cismani heyetlerin müştereken aldıkları bir kararla tehir etmiştir. Gerek İstanbul'da ve gerek taşrada meydana gelen Ermeni olayların sebepleri; bir müddetten beri Ermeni episkopos ve papazlarının kiliselerde cemaatlerine nasihat etmekten vazgeçmeleri ve çok uzun zamandan beri uygulanmakta olan kiliselerde padişaha edilen duaların tamamen terkiyle beraber, bilakis Ermeni

ahalisinin galeyana sebep olacak surette nutuklar okunmasıdır [BOA., Y.A. Hus., 340/6]. Aslında bu türden nasihatler İstanbul'da ve bazı vilayetlerde bir süreden beri Ermeni piskopos ve papazları tarafından sabahları kiliselerde okutulmaktaydı. Bu bakımdan patrikhane tarafından alınan tehir kararı fesatçıların cesaretlerin arttırarak onları yeniden fesada sevk edeceği şüphesizdir. Bu konuda biraz ısrar edildiği zaman hemen istifaya kalkışan patriğin bu tutumu Ermeniler tarafından istismar edilmiştir. Bu nedenle Sadrazam Kamil Paşa, patriğe karşı yumuşak davranılarak, bu istismarlara imkan bırakılmamasını istemiştir [OBE., c. 35, No: 66]. Ermeni Patriğinin kiliselerde okunacağını vaat ettiği nasihatlerin kıraatinden vazgeçmesi yüzünden herhangi bir fenalığı önlemek üzere zabıtaca gerekli tedbirler alınmıştır. Ermeni gazetelerinde de gerekli nasihatleri içeren makaleler yayınlanmasının uygun olacağı kararı alınmıştır [BOA., Y.A. Hus., 340/6].

İngiliz Sefiri Sir Currie 22 Ekim'de Salisbury'e gönderdiği yazıda şöyle demiştir: "*Rus, Fransız, İngiliz sefaretlere tercümanları Ermenilerin dükkanlarını kapattıran ve ticareti kestiren komitecilere öğüt vermesi için patriği ziyaret etmişlerse de, Patrik; bunları tanımadığını ama Ermeni ileri gelenlerinin bu yolda ellerinden geleni yapmalarını tenbihleyeceğini söylemiştir.*" [Şimşir, c. IV, 1990: No. 293]. Currie'nin 26 Ekim'de gönderdiği telgrafa göre ise, Sadrazam, Ermeni patriğinden Anadolu'daki ruhban sınıfına birer genelge göndererek nasihatlerde bulunmasını istemiş ancak buna rağmen, Patrik reformlar ilan edilmedikçe bunu yapmayacağını söylemiştir. Sadrazam büyükelçiden de, patriği bir an önce böyle bir genelge yayınlaması için teşvik etmesini istemiştir [Şimşir, c. IV, 1990: No. 316].

Patrik İzmirliyan ıslahat projesi uygulamaya konuluncaya kadar, dindaşlarına çatışmalardan uzak durmalarının öğütlenmesi yolunda yapılan istekleri hep yokuşa sürmüş, Babiâli'den gelen bu tür isteklere mazeretler beyan etmiştir. Ancak yapılan ısrarlar sonucunda devletin vaat ettiği ıslahatı beklemeleri için Ermenileri sükuta davet eden bir genelgeyi murahhasalara gönderebilmiştir [OBE., c. 36, No: 88, 119].

Vilayetlerde Ermeni fesat hareketlerinin bir an önce önünün alınması amacıyla Patrik İzmirliyan'a yapılan ihtar ve tavsiyeler üzerine, Patrikhane meclisini toplayan

İzmirliyan bütün murahhasalara telgraf çekme kararı almıştır. 30 Ekim 1895 tarihinde gönderilen telgraf metni şu şekildedir:

“Ba- irade-i seniyye-i Hazret-i Padişahi Vilâyât-ı Şahanede temin-i refah-ı hal ve saadet-i ahali maksadıyla ıslahat icra buyrulacağını tarafımıza tebliğ olunmuş olmağla mukarrerat-ı aliyeyi cemaate tebliğ ederek icraatı neticesine it'minan-ı kalb ile muntazır bulunmak üzere ahaliye ahz etmelerini kaviyyen tavsiye ederim. 18 Teşrin-i evvel 311. İstanbul Ermeni Patriği Mateos” [BOA., Y.A. Hus., 338/85].

Patrik İzmirliyan murahhasalara gönderdiği bu telgrafla Ermenileri sükuta davet etmesine rağmen, kendisinin de gizliden ve açıktan desteklediği fesat hareketlerini kabul etmiyor, Ermenilerin bu olaylarda masum ve mazlum olduğunu ispatlamaya çalışıyordu. Nitekim, 22 Kasım 1895 tarihinde Adliye ve Mezahip Nazırı'nın bildirdiğine göre; patrikhane kapı kethüdası ile birlikte Nezareti ziyarete gelen Patrik İzmirliyan, şu son günlerde Patrikhaneye ve İstanbul'a gelen telgraflar ve mektuplardan taşra Ermenilerinin mağdur ve sefil bir durumda olduklarını belirtmiştir. Patriğe göre; Ermenilere karşı katliam, yağma ve mallarına el konulması, edepsizlik ve cinayetler devam etmekte, feci olaylar şehir, kasaba ve karye Ermenilerinin can ve mallarını adeta mahvetmektedir. Bu olayların failleri her kim olursa olsun hukukun muhafazası ve asayişin temini maksadıyla yakalanmalı, mahkemeleri yapılarak şiddetli cezalara çarptırılmaları gerekmektedir. Halen dehşet içinde bulunan Ermenileri rahat durmaları yolunda nasihatler verilmesi ise, Ermenilerin bu olaylara ortak olduğu şeklinde anlaşılacağı ve zaten kalpleri endişe ile dolu olan ve merhamete muhtaç bir halde aç ve sefil olan suçsuz Ermenilerin kalplerinde bir keder daha meydana getirecektir. Patrik İzmirliyan, Ermenilerin bu esef verici hallerden kurtarılması, malları ve eşyaları yağmalanan, tohumluk zahireleri ve hayvanları gasp edilen, soğuk kış mevsiminde ortada kalan, soğuktan ve açlıktan telef olma tehlikesinde bulunan Ermeniler için gerekenin yapılması, iane ve ihtiyaçlarının karşılanmasını istirham etmiştir [BOA., Y.A. Hus., 340/57].

Mateos İzmirliyan'ın yönetimindeki Patrikhane, bundan sonra da siyasi faaliyetlerini devam ettirmiştir. Ermeni patriği bu kez de sefaretlere bir takrir göndererek kendi

cemaatinin bir ihtilal çıkarmak niyetinde olduğunu hissettiğini ve bunların zabtına muktedir olmadığını belirterek yardım talep etmiştir [BOA., Y.A. Res., 77/56]. Zabtiye Nazırı Nazım Paşa da, Kasım ayının 21'ine kadar istekleri büyük devletler tarafından karşılanmadığı takdirde Ermenilerin İstanbul'da yeni bir ihtilal çıkaracaklarını bildirmiştir. Nazım Paşa, İstanbul'da bir ihtilal olmasının muhtemel olduğunu belirterek bunu önlemek için Patriğin sefaretlerden yardım istediği yolundaki haberleri, Ermenilerin yapacakları hareketler için zemin hazırladıkları şeklinde yorumlamıştır. Patriğin iyi niyet ve sadakatten uzak olduğunu belirten Paşa, çıkıp çıkmaması patriğin tutumuna bağlı olan olayları önlemek için patriğin itidal ve sadakate davet edilmesi, aksi takdirde kendisine mesuliyet yüklemesinin ihtiyati bir tutum olacağı görüşünü 21 Kasım 1895 tarihli yazısı ile Sadrazam Halil Rıfat Paşa'ya arz etmiştir [OBE., c. 37, No: 133]. Ermeni Patriğinin sefaretlere gönderdiği tahrir ile ilgili olarak, patrikten açıklama yapmasının istenmesi düşünülmüşse de bu durumun hükümetin ihtilal niyetinden telaşlanıp korktuğu şeklinde yorumlanacağı ve fesatçıların fikir ve tasavvurlarına kuvvet vereceği ihtimali ile vazgeçilmiş memlekette sıkı güvenlik tedbirlerinin bir kat daha arttırılmasına karar verilmiştir [BOA., Y. A. Res., 77/56].

İşte Patrik İzmirliyan'ın kendi cemaatini idare etmek için takip ettiği siyaset bu şekilde idi. Bir taraftan Ermenileri ihtilal fikirleri ile harekete geçirip, diğer taraftan bu hareketleri önlemeye muktedir olmadığını söylemektedir. Ermeni olaylarının sükunete kavuşması için nasihatlerde bulunması istendiği vakit bunu kabul etmeyen ve bunun Ermenilerin olaylara ortak olduğu şeklinde anlaşılacağı ve zaten kalpleri kırık olan suçsuz Ermenileri daha çok üzeceğini söyleyip, hemen ardından da sefaretlere bir tahrir göndererek kendi cemaatinin bir ihtilal çıkarmak niyetinde olduğunu hissettiğini ve bunların zabtına muktedir olmadığını belirterek yardım talep etmektedir.

Ancak Patrik İzmirliyan ve bir kısım ruhaniler bu türden faaliyetlerini sürdürürken Anadolu'daki bazı vicdan sahibi Ermeni ileri gelenleri ve din adamları Osmanlı Devleti'ne karşı olan sadakatlerini belirtmekten çekinmemişlerdir. Erzurum'daki Ermeni ileri gelenleri valiyi ziyaret ederek Ermeni ihtilalcilerinin sebep oldukları olaylar dolayısıyla üzüntülerini belirtmişler, kilise ve okullarının korunması hususunda alınan önlemlerden dolayı şükranlarını sunmuşlardır [OBE., c. 37, No: 157].

Karışıklıklar sırasında can ve mal emniyetlerinin korunmuş olması nedeniyle maden Ermeni ruhani reisi ve ileri gelenleri Osmanlı hükümetine baēlılık telgrafı çekmişlerdir [OBE., c. 37, No: 179]. Bitlis Ermenileri de aynı konuda Sultan'a teşekkürlerini bildirmişlerdir [OBE., c. 37, No: 185].

Suriye'deki Ermeni patrik vekili ve cemaati ileri gelenlerinden bazıları Harput'tan Babıâli'ye gönderdikleri telgrafta özetle şöyle demişlerdir: *"600 yıldan beri imparatorluk hükümetinin himayesi altında mutlu bir yaşantımız vardır. Ne resmi makamlar, ne de Müslüman halk tarafından hiçbir haksızlığa maruz bırakılmadık. Bugün de Müslüman vatandaşlarımızla ilişkilerimizden ancak memnuniyet duymakta olup, yegane arzumuz Osmanlı vatandaşlığını korumak olduğunu yeminle beyan ederiz."* [Şimşir, c. IV, 1990: No. 506].

Niksar Ermeni Kilisesi reisi, Karahisar-ı sahip (Afyon), Urfa, Aziziye, Divriēi ve Cebeli bereket (Osmaniye) papazları ve ileri gelenleri, Giresun Rum cemaati, Rum metropoliti ve Rum Ortodoks ileri gelenleri, fesatçıların çıkardığı kargaşalıklarda hükümetin ve mahalli idarelerin aldığı tedbirler sayesinde huzur ve güvenlik içinde olduklarını, Sultan'a baēlılık ve şükranlarını bildiren telgraflar çekmişlerdir. Ve bu durumu tüm dünya kamuoyuna duyurabilmek için aynı telgrafları Londra, Paris, Berlin ve Washington başta olmak üzere 13 sefaretlere göndermişlerdir [OBE., c. 39, No: 50].

Bu sırada Ermenilerin sürekli bahane ederek isyanlar çıkardıkları ıslahat layihası Osmanlı hükümeti tarafından hazırlanmıştı. Ancak amaçları ıslahat deēil, baēımsızlık olan Ermenileri bu proje tatmin etmemiştir. Islahat layihasına dair Ermeni Patriēi İzmirliyan'ın, İstanbul İngiliz Sefareti'ne bildirdiēi fikirleri Tiflis'te çıkan *"Novye Ayazreniye"* Gazetesi'nde yayınlanan bir haberde şu şekilde yer almıştır: *"Bu layiha ne Ermenilerin duēar oldukları fenalıklara çare olacak, ne de Berlin Muahednamesinde vaat edilen ıslahatları temin edecek surette deēildir."* Ömrünü ahalinin menfaatine vakfeden bir ruhani reisin bu layihayı tenkit etmek hakkına sahip bulunduēunu söyleyen patrik, ıslahat layihasında yer alan maddeleri eleştirmiş ıslahatların uygulanması takip etmek üzere Avrupalı bir komiser veyahut Avrupalı üyelere oluşan daimi bir komisyon tesis edilmesini istemiştir. Ermeniler ile meskun vilayetlerde ahalinin can,

mal ve ırzlarının muhafazası için yine Avrupalıların muvaffakatiyle bir jandarma heyeti ile mahkemelerin teşkil edilmesi gerektiğini söylemiştir [BOA., Y. A. Hus., 340/82]. 20 Ekim 1895 tarihinde Sultan tarafından onaylanan Islahat projesi, Anadolu'nun altı vilayetinde uygulanmaya başlandığı halde Ermeniler yine asayiş bozucu hareketlerine devam etmişlerdir. Kendilerine yapılan uyarıları dinlememekte ısrar eden Ermenilerin bu tutumları üzerine Osmanlı hükümeti örfi idare ilan ederek, şiddetli tedbirler almaya mecbur kalacağını 31 Aralık 1895'te üç büyük devlet sefirlerine ve Osmanlı dış temsilciliklerine bildirmiştir [OBE., c. 39, No: 62].

3. 5. 2. Patrik İzmirliyan'ın İstifası ve Kudüs'e Sürgün Edilmesi

Yabancı memleketlerdeki Ermeni ihtilalcilerinin fikirlerini neşrettikleri Armenia, Hınçak ve Truşak gibi gazeteler her gün Osmanlı Devleti ve İslam milleti aleyhine yazılarla sütunlarını doldururlarken; Osmanlı memleketindeki Ermeniler ise Patrik Mateos İzmirliyan'ın tahrik ve teşvikleriyle isyan etmekteydiler [BOA., Y.PRK. AZN., 16/21]. Bu durum İzmirliyan'ın Osmanlı Hükümeti ile olan münasebetlerini gerginleştirdiği gibi, patriklik görevlerini gerektiği gibi yerine getiremediği için Ermeniler tarafından hoş karşılanmıyordu.

Bununla beraber İngiliz politikasının ilham ettiği ümitlerin boşa çıktığını gören ve acı bir şekilde hayal kırıklığına uğrayan Ermenilerin bir kısmı ise İzmirliyan'ın patriklikten ayrılma zamanı geldiğini düşünmekteydiler. Daha patrik seçildiği ilk günden itibaren onun uzlaşmaz tavrını tasvip etmeyen Ermeni aristokratları ve Babı'ali'nin hizmetindeki yüksek seviyeli memurlar da onun istifa etmesini tavsiye etmişlerdir [Türkler-Ermeniler ve Avrupa, 2003: 47]. İngiltere Büyükelçisi Philip Currie de ondan desteğini çekmiş bulunuyordu. Hatta Ayan meclisi üyesi Ermeni Abraham Kara Kehya Paşa da ona, kendisinin artık kendi halkına faydalı olamayacağını ve bu sebeple Patriklik makamında oturmaya devam edemeyeceğini söylemiştir [İlter, 2003: 84].

Bu durum üzerine Mateos İzmirliyan, 3 Ağustos 1896 tarihinde Adliye ve Mezahip Nezareti'ne artık üzerine aldığı İstanbul Ermeni Patrikliği vazifesini devam

ettiremeyeceğini bildiren istifasını sunmuştur [Karacakaya, c. I, 2003: 388]. İzmirliyan'ın istifası aynı gün Adliye ve Mezahip Nezareti tarafından Encümeni-mahsus-ı Vükela'ya gönderilmiş ve burada değerlendirilmiştir. 3 Ağustos 1896 tarihli Meclis-i Vükela toplantısında alınan karara göre; *“Ermeni Patriği İzmirliyan Efendi, Ermeni mefsetinin en başlı tertipleycilerindendir. Bu sebeple vuku bulan istifası kabule uygundur. Patriğin istifası üzerine makamının açık bırakılmaması ve hemen bir patrik kaymakamı seçilmesi ve bu sırada kaymakam olacak zatın Osmanlı Devleti'ne sadık olanlardan seçilmesine dikkat edilmesi mühim ve gereklidir. İzmirliyan Mateos Efendi'nin devlet tarafından bilinen fesat fikirleri ve hareketleri dolayısıyla İstanbul'da ikamet etmeye devam etmesi şimdi ve gelecekte caiz olmayacaktır. Bu sebeple Kudüs'te ikamet etmek üzere kendisine hazineden iki bin kuruş maaş tahsis edilmiştir.”* [BOA., Y. A. Res. 80/106].

Ayrıca başlıca fesat tertipçilerinden olan Üsküdar vaizi Kirkoris Alaşçıyan ile patrik eski katibi Kelekyan, Galata Ermeni Okulu Müdürü Musedciyan, Ortaköy Vaizi Vahram Malkoni, Beyoğlu Vaizi ve Patrik eski Kaymakamı Himayak'ın da İstanbul'dan sürgün edilmeleri kararlaştırılmıştır. İzmirliyan ise Girit vapuruyla İstanbul'dan ayrılmış, Yafa'daki Ermeni manastırına ulaşmıştı, oradan da Kudüs'e gidecekti [Hüseyin Nazım Paşa, c. II, 1994: 379].

Patrik İzmirliyan'ın İstanbul Ermeni patrikliğinden ayrılmasından sonra, Babiâli, onun patrikliği zamanında mevcut bulunan sivil ve dini meclislerin yerine, din adamlarından ve 8 laik üyeden müteşekkil karma bir meclis, geçici olarak görevlendirmiştir. Bu karma meclis Kumkapı Patrikhanesi'nde toplanmış ve Bartholomeos Efendi, yeni patrik seçilene kadar, patrik kaymakamı sıfatıyla Patrik İzmirliyan'ın yerine getirilmiştir. Münhal bulunan Ermeni patrikliğine yenisinin bir an önce seçilmesini müteakiben Patrikhane Dahili Nizamnamesinin tadil ve ıslahı meselesi ortaya çıkmıştır [BOA., Y.A. Res. 83/29].

Tayinin takip eden Cuma günü, Bartholomeos yeni seçilen meclis üyeleriyle birlikte Yıldız Sarayı'na gitmiştir. Cuma selamlığında huzura kabul edilmiş ve kısa protokol konuşmalarından sonra Sultan Abdülhamit ona Büyük mecidiye Nişanı ve maiyetindeki

papazlara ve diğler ileri gelenlere de değişik rütbelerde nişanlar ihsan etmiştir. Patrik vekili bulunan Bartholomeos'un huzura kabulü onun için büyük bir şeref olmuştur. Zira patrik vekillerinin huzura kabul edilmeleri padişahların usullerinden değildi. Bu vaziyet Türkler üzerinde olduğu kadar Ermeni cemaati üzerinde de çok iyi tesir yapmıştır [Türkler-Ermeniler ve Avrupa, 2003: 48].

Toplanan karma meclis İzmirliyan'dan sonra İstanbul Patrikliğine Malachia Ormanyan (1896-1908) seçmiştir. Ormanyan, Osmanlı Devleti'nden yana bir tutum takip etmiştir. Ermenilerin menfaatini Türk hakimiyetinden yana gören Ormanyan, patrik olur olmaz devlete ve padişaha bağlılığını bildirmiştir. Ermeni Kilisesi'nin ve Ermenilerin kaybolan itimadını Türk Devleti ve Türk Milleti nazarında tekrar kazanmaya çalışmıştır. Patrik Ormanyan, II. Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yıldönümü münasebetiyle "Allah'a Şükür Ayini" yapmış, ayrıca Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılık sebeplerini açıklayan konuşmasının ardından Padişahın iyiliği için dualar okumuştur [İlter, 2003: 84].

Bu itimat üzerine Padişah, bir af çıkarmış ve bu afı sürgüne gönderilmiş veya hapsedilmiş olan bütün Ermeniler serbest bırakılmıştır. Ancak Patrik Ormanyan da devlete olan bağlılığına ve müspet tavırlarına rağmen Ermeni ruhbanının bir kısmının yıkıcı faaliyetlerine engel olamamıştır. Türkiye'nin değişik yerlerinde hayali Ermenistan devletleri kurulmuş, bunları tasvip etmeyen Ormanyan ihtilalci ve komiteci Ermeniler tarafından istifaya zorlanmıştır [Küçük, 1997: 111].

İstanbul Eski Ermeni Patriği İzmirliyan fesat hareketlerinde bulunduğundan dolayı Kudüs'e sürgün edilmişti [BOA., A. MKT. MHM., 697/6] ancak Muş ve Erzurum murahhasaları ile Kudüs'te birleşen eski Patrik, burada da fesat faaliyetlerine devam etmiş ve yabancı postaları kullanarak Avrupa ile haberleşmesini sürdürmüştür [BOA., A. MKT. MHM., 614/13]. Osmanlı hükümetinin ise bu durumda yapabildiği tek şey sürgüne gönderilen eski Ermeni Patriği İzmirliyan ve arkadaşlarının gözlem altında tutulmalarını sağlamak ile gelecek ve kendileri tarafından gönderilecek olan evrakın muayene edilerek tahrik ve teşviklere meydan verilmemesini temin etmek olmuştur [BOA., A. MKT. MHM., 699/30].

Ancak alınan bu önlemlere rağmen eski Patrik İzmirliyan, sürgün olarak gönderildiği Kudüs Ermeni Manastırı'nda da rahat durmamış, faaliyetlerini burada da devam ettirmek arzusuna düşmüştür. 11 Haziran 1900 tarihinde Kudüs Mutasarrıfının, Ermeni patrikhanesi tercümanı vasıtasıyla öğrendiği bilgilere göre Eski Patrik İzmirliyan sağlık problemlerini ve birkaç doktor tarafından yapılan tavsiyeleri ileri sürerek on beş, yirmi gün için Halil'ür-rahman'a gitmek istemektedir. Burada kalabileceği münasip bir hane bulunmadığı gerekçesiyle de bir ay süreyle Rus manastırında kalacaktır. Kudüs Mutasarrıfına 12 Haziran'da yazılan cevapta merkum İzmirliyan Efendi'nin Ermeni manastırına teslim edilmiş olması dolayısıyla istediği yere gitmekte serbest bırakılmasının caiz olmadığı ve elinde hususi bir emir olmadıkça patriğin geçici olsun veya olmasın bir tarafa gitmesine izin verilmemesi gerektiği bildirilmiştir. Bu durumun Ermeni patriğine tebliğ edilmesi ile gitmesinin tehir ettirilmesi ve Kudüs'ten çıkmaması için polis tarafından gerekli itinanın gösterilmesi istenmiştir [BOA., Y. A. Hus., 407/59].

3. 5. 3. İzmirliyan'ın İkinci Defa İstanbul Ermeni Patrikliği'ne Seçilmesi

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte halktan gelen yoğun baskı sonucu genel af ilan edilmiş, İstanbul'daki tüm siyasi tutuklular serbest bırakılmıştı. Genel af, İstanbul'daki evlerine artık serbestçe geri dönebilecek olan tüm siyasi mültecileri ve sürgünleri de kapsıyordu. İstatistiklere göre yurt dışındaki Ermeni mültecilerin sayısı 80 bine ulaşırken, sürgündeki Müslümanların sayısı 60 bini buluyordu. Bu sebeple genel af en çok Ermenileri memnun etmişti. 13 Ağustos'ta Balık Pazarı Üç Horon Ermeni Kilisesi'nde özgürlük ve adalet uğruna canlarını vermiş Müslümanlar anısına ayin-i ruhani yapılmıştır [Kansu, 2001: 104]. II. Abdülhamit tarafından görevinden alınarak Kudüs'e sürülen eski Ermeni Patriği İzmirliyan da aftan istifade ederek 13 Ağustos'ta İstanbul'a gelmiş ve İzmirliyan Türklerin de içinde bulunduğu bir kalabalık tarafından coşkuyla karşılanmıştır [Uras, 1970: 573]. Bazı gazetelerde İzmirliyan ile ilgili övgü dolu yazılar yayınlanmıştır [Karacakaya, 2001: 43].

Bu sırada İstanbul Ermeni Patriği Ormanyan Efendi patrikliği zamanında hayır için verilmiş olan paralardan otuz bin lirayı zimmetine geçirdiği iddiasıyla Ermeni

Patrikhanesi'nin teşkil ettiği bir komisyonda sorgulanmıştır. Servet-i Fünun gazetesinin 23 Eylül 1908 tarihli nüshasındaki bir habere göre sorgulama sırasında Ormanyan, hakkındaki ithamlara cevap vermiş ve her şey ortada olduğundan müdafaaya lüzum görmediğini belirtmiştir. Ormanyan Efendi, Kudüs Ermeni manastırına çekilip ömrünün sonuna kadar eski edebiyatla uğraşmaya karar verdiğini açıklamıştır [Karacakaya, 2001: 44].

Halbuki kendi milletinin meşru istekleri hakkında ciddi müdafaada bulunması dolayısıyla Ermeni Patriği Ormanyan Efendi'ye birinci rütbeden Osmanî nişanı verilmişti [BOA., Y. MTV., 166/107]. Ancak onun bu türden çalışmaları komiteci Ermeniler tarafından büyük düşman ilan edilmesine sebep olmuştur [BOA., Y. MTV., 166/76]. Ermeni komiteleri, Kalas ve İbrail Ermeni papazlarını kiliselerdeki ayinleri sırasında İstanbul Ermeni Patriği Ormanyan'ın ismini anmamaları hususunda tehdit etmişlerdir [BOA., Y. PRK. EŞA., 33/101]. Nitekim, Hınçak Komitesi tarafından gönderilen bir tehdit mektubunda Ermeni Patriği Ormanyan'ın istifasını geri almaması istenmiş, eğer istifasını geri alır veya bu mektuptan dolayı Ermeniler hakkında bir takibatta bulunursa kendisini katledileceği yazılmıştır [BOA., Y. A. Hus., 405/11]. Ermeni Patriği Ormanyan kendi mezhepdaşları tarafından tehdit edilmiş olmasından dolayı İngiliz Sefiri'nden yardım istemek zorunda kalmıştır [BOA., Y. MTV., 165/249].

Daha sonra Ormanyan Efendi, Ermeni Patrikhanesine bir itirazname vererek aleyhinde yapılan suçlamaları reddetmiştir. Patrikhanenin bu meseleye dair tahkikat yapmasını ve istinat edilen olay doğru gözükürse evrakının adliyeye gönderilmesini talep etmiştir. Ancak bütün bu olanlardan sonra Ormanyan görevinden çekilmek zorunda kalmıştır. Ormanyan'ın patriklikten ayrılmasından sonra Ermeni Patrikhanesinde bir ruhban heyeti oluşturularak, patrik seçimi için gerekli hazırlıklara başlanmıştır [Karacakaya, c. I., 2003: 390].

Ormanyan'ın kendi rızasıyla patriklikten çekilmesi üzerine eski Patrik Mateos İzmirliyan tekrar Ermeni patrikliğine seçilmesi gündeme gelmiştir. Yeni patriği tespit etmek üzere toplanan Patrikhane Umumi Meclisi tarafından 4 Kasım 1908 tarihinde gizli oylama ile yapılan seçim sonunda İzmirliyan ittifakla İstanbul Patriği seçilmiş ve 9

Kasım 1908 tarihinde de patriklik seçimi padişah tarafından tasdik edilmiştir [Arslan, c. I, 2003: 357]. Ancak ilk kez seçildiğinde olduğu gibi İzmirliyan, bu kez de komitecilerin desteği ile patriklik koltuğuna oturabilmiştir. Zira İzmirliyan'dan başka kim seçilirse seçilsin öldürüleceğine dair Ermeni kiliseleri kapılarına yaftalar yapıştırıldığına dair gazetelerde haberler yayınlanmıştır [Karacakaya, 2001: 50].

İstanbul'da İzmirliyan patrik seçildiği sırada Eçmiyazin'de de Katogikos seçimi gündeme gelmişti. 1892 yılında Eçmiyazin Katogikosu seçilen Hirimyan'ın 1907 yılının Ekim ayında ölmesi üzerine yeni bir katogikos seçimi için çalışmalara başlanmıştır. İzmirliyan ile İzmir Ermeni Murahhasası vekili ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi eski kaymakamının aday olarak katıldığı katogikos seçimi Rusya, Türkiye ve Eçmiyazin Katogikosluğu'na bağlı diğer bölgelerden gelen delegelerin katılımı ile 14 Kasım 1908 tarihinde Eçmiyazin'de yapılmıştır. 78 üyeli Eçmiyazin Sinodu'nun 73'ünün oyuyla İzmirliyan katogikos seçilmiştir. Bu seçim Rus İmparatoru tarafından tasdik edilerek İzmirliyan Eçmiyazin Katogikosu tayin edilmiştir [Arslan, c. I, 2003: 357].

Eçmiyazin Katogikosluğu'na seçilen İzmirliyan'ın doktorları onun sıhhatinin bu iş için uygun olmadığını belirtmişler ve yeni görev için İstanbul'u terk etmemesini tavsiye etmişler, sıhhatinin nezaketi sebebiyle İzmirliyan'ın ciddi ihtiyat ve ihtimama muhtaç olduğunu belirterek Eçmiyazin'in sert ikliminin kendisi için uygun olmadığını beyan etmişlerdir. Bütün bu uyarılara kulak asmayan İzmirliyan, yeni görevine gitmeden önce Padişah v. Mehmet tarafından kabul edilmiş, iltifata nail olmuş, huzurda yaptığı konuşmada; padişahın hakiki bir meşrutiyet hükümdarı olduğunu, onun cülusundan beri muhtelif unsurlar arasında itilaf ve uhuvvetin peyderpey yerleşmekte olduğunu söylemiş ve Ermeni milleti namına şükranlarını bildirmiştir. Padişah, İzmirliyan Efendi'nin konuşmasına mukabele olarak; *"...en halis arzu ve emelim cins ve mezhep ayrımı yapmaksızın bütün Osmanlıların dostluk ve kardeşlik dairesinde vakitlerini geçirmeleri ve adaletin bütün tebaam arasında seyyanen tevzii olunmasıdır..."* demiştir [Karacakaya, c. I, 2003: 393-394].

İzmirliyan, Eçmiyazin Katogikosluğu görevinde yaklaşık iki yıl kaldıktan sonra ölmüş, yerine Keork Sürenyan, V. Keork adıyla Eçmiyazin Katogikoluğu'na tayin olmuş ve Haziran 1912'de görevine başlamıştır [Karacakaya, c. I, 2003: 394].

3. 6. Mıgırdıç Hirimyan'ın Eçmiyazin Katogikosluğu (1892-1907)

1877-78 Osmanlı-Rus savaşını müteakip toplanan Berlin Kongresinde Ermeni Meselesinden söz ettirmek ve öne sürdükleri fikir ve isteklerini savunmak üzere Ermeniler tarafından kurulan heyette, eski Patrik Mıgırdıç Hirimyan da bulunmuştu. Ancak kongrenin sonunda bağımsız bir Ermenistan yerine Doğu Anadolu'da ıslahat yapılmasına dair bir hüküm çıkınca, Ermenilerin bir kısmı büyük hayal kırıklığına uğramışlardır. Berlin Konferansı'nda Ermeni bağımsızlığını veya hiç olmazsa Lübnan benzeri muhtariyet elde edeceğini uman eski Patrik Mıgırdıç Hirimyan başarısızlığını şu sözlerle açığa vurmuştu: *"Berlin'de ölü ruhu için helva dağıtıyorlarmış, beni de Ermenilere düşen payı alıp getirmek için gönderdiniz. Ben de kabımı alarak koştum. Gördüm ki, Sırplar, Karadağlılar, Yunanlılar, Bulgarlar, Romenler yanlarında asılı demir kepçeleriyle kaplarını doldurdular, hisselerini aldılar, götürdüler. Siz ise bana, kepçe yerine kağıt verdiniz. O kağıt parçasını sıcak helvaya ne kadar soktum ise kağıt da o kadar ıslandı, nihayet düştü, dağıldı. Ben de boş bıraktım, döndüm geldim. Evvelden birkaç Zeytunlu isyancı götürmeyi umuttum. Onların kepçeleri vardı. Kabın altından kenarından bir şeyler koparırlardı."* [Uras, 1976: 254-255]. Berlin Konferansı'ndan sonra Hirimyan vaazları ile halka hürriyet ve bağımsızlık için çalışmak gerektiğini aşılama devam etmiştir. Hirimyan, halkı fiili şikayetlere ve savunma örgütleri kurmaya, silahlanmaya çağırmıştır. Ermeni bağımsızlığının gerçekleşmesi için kan dökmenin lüzumun ilk defa ileri süren Hirimyan olmasa da, kan dökme ve isyan yoluyla yabancı müdahalesinin kolaylaştırılması politikasının patrikhane ve ruhani reislerin temel politikası olmasında geniş ölçüde etkisi bulunduğu inkar edilemez [Hocaoğlu, 1976: 115].

Ermenilerin bağımsızlığı için çalışanların, isyan hareketlerini çıkaranların başında çoğu zaman ruhani reisler bulunmuştur. Dini mevkileri bakımından bunların fikirleri halk

üzerinde daha fazla etkili olmuştur. Hırimyan da patrikliğinden sonra Van'da oradan dönüşünde de Üsküdar'da Surp Haç kilisesinde vaazlar vermeye ve Ermenileri tahrik ve isyana teşvik etmeye devam etmiştir [Uras, 1976: 421-422].

1880 yılından itibaren İstanbul Eski Ermeni Patriği Hırimyan, Van'da ikamet etmeye başlamıştır. Hırimyan burada Rusya'nın Van Konsolos Vekili Kamsagaran ile ayinler vesilesiyle sık sık görüşmekteydi [OBE., c. 5, No: 16]. Bu sırada Sivas'ta kendisinden şüphe edilerek yakalanan Madrios isimli bir Ermeninin üzerinde ele geçen evraklardan kendisinin, Osmanlı ülkesinde Ermeni meskun olan mahallerde ihtilal çıkarmak üzere teşkil olunmuş fakat henüz tam olarak ortaya çıkarılamamış bir fesat komitesinin üyesi ve uygulayıcısı olduğu anlaşılmıştı. Ele geçen evraklar arasında bulunan iki adet mühürden biri ise Van'da oturan Eski Patrik Hırimyan'a ait olduğu anlaşılmıştır [OBE., c. 5, No: 19]. Bütün bunlar Hırimyan'ın Ermeniler arasında ihtilal ve isyan fikrinin yayılması için faaliyetlerine devam ettiğini göstermektedir.

Hırimyan Efendi ve kardeşi Hornof Bağışliyan Karekin ile bazı Ermeni öğretmenlerin fesat cemiyeti erbabından olduklarının sağlam bir kaynaktan haber alınması üzerine evlerinde bir arama yapılmıştır. Gerekli tedbirler alınıp evlerinde arama yapıldığında her birinin evinde ihtilal hazırlıkları yaptıklarına dair birtakım evrak bulunmuştur. Ele geçirilen bu evraklardan asıl komite reisinin Karekin olduğu anlaşılmıştır. Karekin'in evinde ele geçen evraklar arasında Bükreş'te bulunan ve meşhur müfsitlerden olan Portakalyan'ın adamlarından Vanlı bir Ermeni tarafından gönderilmiş bir mektup bulunmuştur. Mektupta Karekin'e masrafları karşılanmak üzere bir komite kurması teklif edilmiş ve bu konuda kendisinden ümitli olduğu belirtilmiş, "*Şöhretsiz karı gibi yatakta ölmektense milletin saadetini temin yolunda bir an evvel ölmenin daha iyi olacağı*" söylenmiştir. Evlerinde yapılan araştırma ve ele geçen muzır evrak dolayısıyla bu kişiler tutuklanmış ve gerekli tahkikatlar yapılmaya başlanmıştır [BOA., Y. A. Hus., 209/18]. Fesatçı oldukları bilinen Hırimyan Efendi ile Vaskal Portakalyan, Arslanyan Karabet adındaki şahıslar Van'dan uzaklaştırıldıktan sonra sükunet gelmiştir [OBE., c. 6, No: 33-34].

Eski Ermeni Patriği Hirimyan'ın Ermeni komitelerinin girişimlerinde yer aldığı Osmanlı yetkilileri tarafından tespit edilmesinin ardından soruşturmaya alınarak belirlenecek duruma göre cezalandırılması düşünülmüştür. Ancak patriklik mertebesine çıkmış bir zata yapılacak böyle bir muamele fesatçılara fırsat vereceğinden Kudüs'e tayin edilmesi ve 100 lirada yolluk verilmesi uygun görülmüştür [OBE., c. 9, No: 219]. 10 Aralık 1890 tarihli bir yazı ile Sadrazam Kamil Paşa'ya bildirildiğine göre; İstanbul'dan Kudüs'e gidecek ve orada ikamete memur olan Ermeni Patriği Hirimyan'a 10.000 kuruş yollukla, 3000 kuruş da maaş tahsisi uygun görülmüştür. Patriğin gizlice nezaret altında tutularak, Avrupa'ya gitmemesi hususunun kendisine bildirilmesi istenmiştir [OBE., c. 9, No: 85].

31 Ocak 1883'te Petersburg Büyükelçisi Şakir Paşa'nın, Hariciye Nazırı Arifi Paşa'ya bildirdiğine göre; Eçmiyazin Katogikosunun ölümü dolayısıyla yerine geçici olarak bakan Naghar, Türk düşmanı ve Rus taraftarı idi. Büyükelçi, yapılacak seçimde hile ile katogikosluğa geleceğinin muhtemel olduğunu ve bu makamın çok önemli bulunduğunu bildiriyordu [OBE., c. 5, No: 109].

Moskova'da çıkan "*Moskovski Vedomosty*" Gazetesi'nde Eçmiyazin Katogikosu'nun seçimi ile ilgili yer alan bir haberde; Ermeni Kilisesi'nin ruhani reisinin sosyal ve politik ehliyeti tetkik edilerek İstanbul Patriğinin karakteristik bir portresi çizilmiştir. Ermenilerin patrikten ümitli oldukları belirtilmiş ve Katogikosluk makamının kaldırılması gerektiği belirtilmiştir. Mevki sahibi bir Ermeni aleyhtarı tarafından yazılan bu yazı Ermeniler arasında büyük bir tepkiyle karşılanmıştır [OBE., c. 5, No: 118].

Eçmiyazin katogikosluğu için 9 Temmuz 1892 tarihinde yapılan seçimlerin sonucunda Hirimyan 72 oy alarak katogikosluğa seçilmiş, ikinci namzet olan İzmirliyan ise 50 oy alabilmişti [OBE., c. 11, No: 11, 30]. Tiflis Başkonsolosu Hasip Bey'in 20 Temmuz 1892'de Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya bildirdiğine göre Eçmiyazin'deki katogikos seçiminde Türk delegelerinin tümü oylarını Hirimyan'a vermişlerdir [OBE., c. 11, No: 37].

Yeni Katogikos Hirimyan'ın 1 Eylül 1892 tarihinden itibaren yeni görevi tasdik olunmuştur. Tiflis "*Kavkaze*" Gazetesi'nin Fransız bir kaynaktan atfen verdiği habere göre halen Kudüs'te bulunan Kont İgnatief, katogikosla buluşmak üzere hareket hazırlığı yapmaktadır. Her ikisinin de İstanbul'dan geçmeleri düşünülmüşse de, Hirimyan'ın patrikliği zamanında Osmanlı ülkesinde bıraktığı kötü intiba dolayısıyla Sadrazam tarafından yollarını değiştirmeleri önerilmiş ve durum Petersburg'a telgrafla bildirilmiştir [OBE., c. 11, No: 63]. Hirimyan'ın katogikosluğa seçilmesi dolayısıyla "*Kavkaze*" Gazetesi'nin, İstanbul muhabirine atfen verdiği başka bir habere göre ise; Rus Büyükelçisi Nedilof iki kez sultanla görüşmüştür. Neticede Sultan, Hirimyan'ın vatandaşlığını kaldırmaya razı olmuş ve bir irade neşretmiştir. Ancak İstanbul'dan geçmeyerek, Tiryeste üzerinden görev yerine gitmesini istemiş ve bu husus kabul olunmuştur. Dini liderlerinin alışılmışın dışında böyle bir tutumla karşılanması Ermenileri memnun etmemiştir. Ancak Sultan, Hirimyan'ın vatandaşlığını değiştirme isteğini veto edebilirdi, ama Çar'ın hatırını saymış ve kabul etmiştir. Rus Çar'ı, Hirimyan'ın katogikosluğunu onaylamış ve Sultan da teyit etmiştir [OBE., c. 12, No: 186].

Basında yer alan haberlere göre, Kudüs'te bulunan Katogikos Hirimyan, Kont İgnatief ile birlikte Viyana üzerinden Aralık ayı sonunda Tiflis'te olacaklardır. İgnatief'in Kudüs'te oluşu Katogikos meselesi ile ilgilidir [OBE., c. 11, No: 87]. Bazı komiteci papazlar da, Katogikos Hirimyan ile görüşmek üzere Kudüs'e gitmişlerdir [OBE., c. 11, No: 85]. "*Times*" Gazetesi'nin özel muhabirinin verdiği bir habere göre ise, Rusya'nın formülüne uyarak Sultan, Kudüs'te sürgün bulunan Hirimyan'ın bu durumunu dikkate almaksızın Osmanlı tabiiyetini kaldıracağı ve şayet Hirimyan, Erivan'a giderken İstanbul'dan geçerse Sultan'ın kendisini kabul edeceğinin düşünüldüğünü yazmıştır [OBE., c. 11, No: 89].

Ermeni Katogikosu seçilen ve Kudüs'te bulunan Hirimyan ile ilgili olarak İngiliz Avam kamarasında Osmanlı Hariciye Müsteşarı'na birtakım sualler sorulmuştur. Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya 21 Nisan 1893 tarihinde bildirdiğine göre; Hariciye müsteşarı, Hirimyan'ın Rus uyruğuna geçmek arzusuna karşı Berlin Antlaşmasında böyle bir madde bulunmadığı için Osmanlı Hükümeti'nin itirazda

bulduğunu belirtmiş, bu süre içinde Hırimyan'ın Kudüs'te kalacağı ve İngiliz hükümetinin buna müdahale etmemesi gerektiği cevabını vermiştir [OBE., c. 12, No: 60]. Hariciye Nazırı Sait Paşa da 25 Haziran 1893'te Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'ya gönderdiği yazıda Mıgırdıç Hırimyan'ın Kudüs'te tutuklu olmadığını, hükümetçe kendisine bir maaş bağlandığını, seçimden sonra kendi isteğiyle bu maaşın kesildiğini ifade etmiştir. Vatandaşlığının değişmesi meselesinin ise halen iki hükümet arasında görüşülmekte olduğu açıklanmıştır [OBE., c. 12, No: 65].

Rus taraftarı Hırimyan'ın görev yerine giderken Tirieste'de Rus konsolosu, Viyana'da çeşitli memleketlerden gelen Ermeni delegeleri tarafından karşılandığı ve Viyana İran Sefiri tarafından Hırimyan adına bir yemek tertip edildiği haberleri yayılmıştır [OBE., c. 15, No: 46]. Ancak sonradan alınan haberlerden Hırimyan'ın sadece Viyana Rus Maslahatgüzarı ve İran sefiriyle konuştuğu, Viyana İran Sefiri'nin yemek vermediği anlaşılmıştır [OBE., c. 15, No: 60]. Hırimyan bu seyahatini de bir propaganda aracı olarak kullanmaktan çekinmemiştir. Yabancı gazetelerde yayınlanan haberlere göre Hırimyan'ın Viyana'da yarı resmi bir şekilde karşılanması Osmanlı Hükümeti'ni rahatsız etmiştir [OBE., c. 15, No: 86].

Eçmiyazin Katogikosluğu'na Hırimyan Efendi'nin seçilmesinin Rusya'nın arzusuna hizmet ettiği ve Hırimyan Ermenilerin istikbali için çalıştığından Osmanlı Devleti için zararlı olacağı düşünülmekteydi [BOA., Y. PRK. AZN., 6/34]. Gerçekten de Rus "*Novoie Vremia*" ve "*Saint Petersburg*" Gazetelerinde 20 Haziran 1893 tarihinde yer alan haberlere göre; yeni Ermeni Katogikosu Hırimyan Eçmiyazin'e gelir gelmez, Ermeni Kilisesi idarecileri ile Rus sivil idarecileri arasındaki ilişkilerde esaslı değişiklikler olacağını tahmin edilmekte olduğu yazılmıştır [BOA., Y. A. Hus., 277/90; OBE., c. 12, No: 157]. Roma'da çıkan "*Secule*" Gazetesi'nin 2 Eylül 1893 tarihli nüshasında yer alan bir habere göre ise, Eçmiyazin Ermeni Katogikosu, Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Ermenilerin zulüm ve tazyik altında bulduklarını söylemiş ve bu Ermeniler lehine Rus imparatorunun müdahalesini talep etmiştir [BOA., Y. A. Hus., 280/33].

Mıgırdıç Hirimyan Hocabey'e gitmek üzere 3 Eylül 1893'te Viyana'dan ayrılmadan evvel yaptığı konuşmada oradaki Ermenilere: "*Şimdi padişah'tan bir şey istemenin sırası değildir, Anadolu'daki Ermenilerin bir silahı olan bunu iki yapmaya çalışmalıdır, Müslümanlardan ileri gelenleri elde etmeye gayret etmeli, ne vakit Osmanlı Devleti yabancı bir devletle savaşa girerse o vakit harekete geçmelidir*" demiştir [OBE., c. 15, No: 189]. Hocabey'de büyük bir törenle karşılanan Hirimyan burada da Rus Çar ve ailesini öven bir demeç vermiş ve 24 Ağustos'ta bir Rus vapuru ile Batum'a hareket etmiştir [OBE., c. 15, No: 97]. Batum'dan Tiflis'ee gelen Hirimyan, Rusya, Tiflis ve İran Ermenilerinden oluşan 2-3 bin kişilik bir kalabalık tarafından karşılanmıştır [OBE., c. 15, No: 157].

Öte yandan Kafkasya'da çıkan "*Novoie Vremia*" Gazetesi'nde yer alan haberde, Hirimyan'ın gelişi vesilesiyle Rusya, Ermenilere şirin gösterilmeye çalışılmış ve "*Kafkas Ermenilerin Rus idaresine geçtikleri zaman acınacak durumda buldukları, giderek yeni haklara kavuştukları, Katogikos Vaham'ın ölümünden sonra Rusya'ya göçün teşvik olunduğu nitekim 1798'de yani Gürcistan'ın Kafkasya eyaletine katılmasından evvel 11.000 Ermeni ailesinin Karabağ'dan ayrılarak Rusya'ya göç ettiği, bütün Kafkasya'da 1 milyon Ermeni bulunduğu bunların şimdi bir millet sıfatı aldıkları, evvelce isimlerine ekledikleri 'ev' ve 'of' takıları yerine 'yan' takısını kullandıkları*" belirtilmiştir [OBE., c. 15, No: 149].

30 Eylül 1893 tarihinde "*Daily News*" Gazetesi'nde, Viyana'dan alınan bir habere atfen; İran'daki Ermeni papazlarından bir heyetin Eçmiyazin'de yeni katogikosu ziyaret ederek, kilisenin ve Ermeni milletinin durumu ve ihtiyaçlarını görüşmek üzere Rusya, Türkiye, Hindistan, Romanya ve Avusturya'dan gelecek Ermeni delegeleriyle Eçmiyazin'de bir Ermeni kongresi kurulacağı yolunda bir haber yayınlanmıştır [OBE., c. 15, No: 153]. Hariciye Nazırı Sait Paşa bu konu ile ilgili olarak Dahiliye Nezaretine aynı tarihlerde bir yazı göndermiştir. Bu yazıda da, kilisenin ve Ermeni halkının hali hazır durumunu görüşmek üzere dünyanın her tarafından gelecek Ermeni delegeleriyle bir kongre kurulacağını, bunun diğer hususlar ile birlikte Türkiye ve İran'daki Ermenilerin politik durumlarının düzeltileceği söylentilerinin dolaştığı belirtilmiştir. Bu

bilgi Londra'daki Ermeniler tarafından bütün gazetelere gönderilmiştir [OBE., c. 15, No: 150].

Daily News gazetesinde çıkan bu haber üzerine Osmanlı topraklarından Eçmiyazin'e gidecek papazların şiddetle mesul edilecekleri hususu şimdiden Ermeni patriğine tebliğ edilmiştir [BOA., Y. A. Hus., 281/50]. Bu gazetelerde çıkan haberlerde birçok memleketten gelecek olan Ermenilerin kilise ve mezhep işlerine dair meseleleri görüşmek üzere Berlin'de toplanacakları yazılmıştır. Alman Hariciye Nazırı ise böyle bir konferanstan haberi olmadığını, zaten böyle bir şeye de izin vermeyeceklerini, Almanya'nın Ermenilerin sorunlarıyla kesinlikle ilgili olmadıklarını hatta bu haberin Alman gazetelerinde tekzip olunacağı bildirilmiştir [OBE., c. 15, No: 168]. Viyana'dan Katogikosun geçmesi münasebetiyle buraya gelmiş olan Ermenilerin bir gazete neşri fikrini münakaşa etmek için toplanmalarının muhtemel olduğu, "Daily News" Gazetesi'nin yazdığı gibi bazı Ermenilerle Ermeni papazlarından mürekkep bir konferansın akdedilmediği anlaşılmıştır [BOA., Y. A. Hus., 279/179].

Rusya, Katogikos Hirimyan'ın etkisini de katarak bir yandan kendi sınırları içindeki Ermenilere göz açtırmamaya gayret ederken, diğer yandan da Osmanlı Ermenilerini el altından sürekli kıskırtmaya çalışmıştır [OBE., c. 16, No: 1, 34, 73, 76]. Bu suretle hem Osmanlı Devleti'nin giderek daha çok zayıflamasını, hem de Ermenilerin düşündükleri muhtar idarenin İngilizlerin değil ancak kendi himayelerinde olabileceği imajını vermeye gayret etmiştir.

Sadrazam Cevat Paşa'nın 25 Ekim 1893 tarihli bir yazısında Osmanlı ülkesinden Tiflis'e giden Osmanlı uyruklu Ermeni fesatçılar oradaki Ermeni komitelerini kandırarak o bölgedeki Ermenilerin silah tedarikine yöneldikleri, Rus ordusunda bulunan Ermenilerin de fırsat buldukça fişek çaldıkları ve bu durumun Eçmiyazin katogikosu tarafından da bilindiği belirtilmiştir. Yeni katogikos yerine yerleştikten kısa bir süre sonra şekavet hareketleri başlamıştır. Rusya da, Ermenilerin bütün bu faaliyetlerinden haberdar bulunmaktadır. Fransa konsolosunun bildirdiğine göre ise, Hirimyan bu görevi Rusya hükümetinin tekliflerinin kabul ettikten sonra yüklenmiş ve

bu sebeple Rusya hükümetinin de Ermenilerin şekavet maksatlarına müsait bulunduğunu teyit etmiştir [OBE., c. 16, No: 1].

Ermeni Katogikosu Hirimyan, Muş ve Bitlis taraflarından gelen 400 civarında Ermeni'den memleketlerine dönmelerini, Kürtlere mukabelede bulunmalarını istemiş ve kurtuluş zamanının çok yakın olduğu beyanatını vermiştir [BOA., Y. A. Hus., 281/41]. Hirimyan'ın, Anadolu'daki Ermeni murahhasalarına muzır evraklar yazdığı haberleri alınmaktaydı [OBE., c. 17, No: 36]. Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde yakalanan komiteci ve ihtilalci Ermenilerin evlerinde ve üzerlerinde yapılan araştırmalar sonucu ele geçen muzır evraklar arasında başta Eçmiyazin Katogikosu Hirimyan tarafından yazılmış mektuplar ve evraklar ele geçmekte olup [OBE., c. 21, No: 36] bütün bunlar da katogikosun gerçek fikirlerini ortaya koyar niteliktedir.

Katogikos Hirimyan İstanbul Ermeni patriğine de bir mektup yazmıştır. Mektupta; Geçen eylül ayından beri Rusya'ya göç eden Ermenilere burada verilecek ziraata elverişli bir toprak bulunmadığı belirtilmiştir. Rus Hükümeti'nin bunları iade etmek isteğine rağmen katogikosluğun aracılığıyla iade işlemlerinin bahara bırakıldığı anlatılmıştır. Keyfiyet böylece Sultan'a arz edilmelidir denildikten sonra, vilayetlerde kıtlık olduğu yolundaki haberlerin doğru olup olmadığını soran katogikos şayet bu husus gerçekse birlikte çare aramalarını talep etmiştir. Katogikos tarafından gönderilen bu mektubu Mezahip Nezareti'ne bildiren İstanbul patrikliği, yabancı uyuğunda bulunan Katogikosun Türkiye'deki Ermenilere müdahale etme hakkın olmadığı belirtildikten sonra mektubu cevaplamaya dahi gerek olmadığını bildirmiştir [OBE., c. 19, No: 19, 39].

Muş'ta Osmanlı hükümetine bağlı Serkisyan Strak adlı bir Ermeni de, Muş Tahkik Heyeti Başkanlığı'na 14 Şubat 1894 tarihinde bir mektup göndermiştir. Mektupta Katogikos Hirimyan ve arkadaşları ile ilgili şu bilgiler verilmiştir: “ *Osmanlı-Rus harbi sonunda akdedilen Berlin Kongresine katılıp dönene Katogikos Mıgırdıç Hirimyan, Minas Çeraz, İstapan Papazyan her şehirde Ermeni okullarının açılmasında, bu okullarda terör eğitimlerinin yapılmasında, saf Ermenileri hükümet aleyhtine kışkırtmada, İngiltere'de Armen isimli fesatçı bir yayın organının kurulmasında, cezalı*

bulunan Muş Ermeni okulu Müdürü Saruyan Natanyan, Portaklayan Mıgırdıç ile işbirliği yapılmasında önyak olarak çalışmıştır.” [OBE., c. 18, No: 25].

Eçmiyazin Katogikosu Hirimyan'ın bidayetten beri bu faaliyetlerin içinde olduğu [OBE., c. 20, No: 49] bilinmekte ayrıca Ermenileri fesada teşvik ve Türkleri tahrik edici mahiyette yazılar yazdığı da görülmekteydi [OBE., c. 20, No: 22, 69]. Aslında ruhani önderliğini kullanarak başta İstanbul Gregoryen Ermeni Patrikhanesi'ni kendisiyle aynı istikamette hareket ettirmeye çalışan Hirimyan, 1894 yılına kadar bunda başarılı olamamıştı. Hatta dini törenlerde adı bile anılmamaktaydı. Ancak 1894'te Mateos İzmirliyan'ın İstanbul Patrikliğine atanmasıyla birlikte Hirimyan'ın adı tekrar kiliselerdeki törenlerde anılmaya başlamıştır. Böylece en önemli iki Ermeni kurumu aynı istikamette çalışmaya başlamıştır [Arslan, c.I, 2003: 349-350]. Katogikos Hirimyan bundan sonra İstanbul Patrikliğine talimatlar göndermekten çekinmemiştir.

Zaptiye Nazırı Nazım Paşa, 17 Mayıs 1894'te Sadrazam Cevat Paşa'ya Tiflis'te çıkan ve yurda girmesi yasaklanan “*Nurtar*” Gazetesi'nin 24 Nisan 1894 tarihli nüshasında Eçmiyazin Katogikosu Hirimyan'ın her tarafa ve İstanbul Ermeni Patrikliği'ne gönderdiği bir talimatı rapor etmiştir. Hirimyan'ın talimatı özetle şöyledir: “*Geçen Eylül'de Van, Erzurum, Muş bölgesindeki Ermeniler kıtlık dolayısıyla her şeylerini bırakarak Rusya'ya göç ettiler. Tam sınırı geçecekleri zaman Hamidiye Alaylarının hücumuna uğrayarak, ellerinde ne varsa gasp edilmiş ayrıca bir çok işkenceye de maruz kalmışlardır. Rusya bunları kabul etmediyse de aracılığım üzerine Çar müsaade etti .Baharda yurtlarına dönmek üzere kendilerine sadece bir köy gösterildi. Burada bunlara verilecek toprak yoktur. Durumu ve Hamidiye alaylarının işkencesini Sultan'a arz edin. Kıtlığa karşı ne çare alındı? Bunları bilmenizi ve iki taraflı çalışarak milletimizin rahatlığının sağlanmasını istiyorum.” [OBE., c. 20, No: 22].*

New York'ta çıkan aylık Ermenice “*Haik*” Gazetesi'nin 1 Eylül 1894 tarihli nüshasında “*Kurtuluş ve Ölüm*” başlığı altında yayınlanan bir makalede özetle şöyle denilmiştir: “*Padişahın ülkesindeki Ermenilerin durumu gittikçe kötüleşmekte olup, bu tahriklerin Ermenileri nereye götüreceği anlaşılmıyor. Sosyalistlerin idaresi altında bir Ermeni ihtilal komitesi mevcut olup, bu komitenin Osmanlı ülkesine karşı ihtilalci tahriklerde*

bulunduğu ve Kumkapı olayından beri anılan komitenin kuvvet ve iktidar kazanarak önemli icraata bulunduğu ve padişah ile hükümetin bundan dolayı korku ve telaşa kapıldıkları söyleniyor. Hatta bu yoldaki sözler New York Ermenileri arasında dahi yayılmış bulunmaktadır. Akıl ve bilgi sahibi bazı Ermeniler bu gibi aptalca fikirlere kapılmayarak hakiki durumu anlamak ve işin hüznü verici yanlarını bilmek istiyorlar.”

“İşte biz de bu gibilere hitap ederek mütalaamızı bildireceğiz. Bilinmektedir ki, Ermenilerin eğitimi için ilk teşebbüs 1840 tarihinde yapılmış ve o tarihten itibaren Ermeniler arasında bilgili kişiler çoğalmış ve milli işlerin idaresi de soyluların elinden avamın eline geçmiştir. Nihayet idare usulü 1861 tarihinden 1876 tarihine kadar milli teşkilat şeklini almış ve Osmanlı Hükümeti tarafından onaylanmıştır.”

“Patrik Hirimyan, milletin gözünün İstanbul’a bakmadığını hissederek Ermenilerin oturdukları vilayetlere ve Ermeni köylerine kadar eğitimi yaymayı ve Ermenilere yeni tarz yaşamın usul ve kurallarını göstermeyi gerekli görmüştür. 1860’tan 1879 tarihine kadar geçen zaman zarfında İstanbul ile onun civarında oturan Ermeniler, örneği görülmemiş bir surette serbestliğe kavuşmuşlardır. Fakat Ermenilerin oturdukları vilayetlerde Kürtlerin ve idare başında bulunan hükümet memurlarının taarruzları ve suiistimalleri devam ettiğinden Patrik Hirimyan ilk defa olarak Babiali’ye etraflı bir layiha takdim etti.”

“Fakat İstanbul Ermeni milletinin ileri gelenleri ve bu arada bunların elebaşısı ‘Nerses Varjabedian’ Türklerin bu kötülöklere çare bulamayacaklarını bildiklerinden, Ermenilerin oturdukları vilayetlerde istenen ıslahatın yapılmasına değin, Rus askerinin bu vilayetlerde kalmasına dair Ayastefanos Antlaşmasına özel bir madde konulması hususunda gayret sarf etmişlerdir. Bu keyfiyet Rusya’nın nezaretini ve gerektiğinde fiili yardımını içereceğinden anılan hallerin gereğı olarak istenen ıslahatın yapılması beklenmiştir. Fakat Berlin Antlaşması anılan halleri büsbütün değıştirmiş olması karşısında milletin liderleri karamsarlığa uğramışlardır.”

“Milleti eğitmek hususunda çalışmaktan geri durmayan liderler şu şekilde düşünmekteydiler: ‘Madem ki Berlin Kongresi Ermenilerin isteklerini nazarı itibara almamıştır, o halde karışıklık ve isyanlar çıkararak Avrupa’nın dikkatini çekmek

gerekir'. Bulgaristan'ın kavuştuğu şans göz önündedir. Ermeniler her ne kadar Berlin Kongresi'nden beklenen himayeye mazhar olamamışlar ise de İngiltere hükümeti bu meseleyi elde tuttukça, Ermeniler yine umutlu olabilirlerdi. Fakat Babıâli, İngiltere Hükümeti'nin dahi Ermeni Meselesi'ni bertaraf ettiğini görünce Ermenilere karşı şiddetli davranmaya kalkıştı. İşte bu kötü muameleler 1881 yılında başlayarak 13 yıl sürdü."

"Ermenilerin oturdukları vilayetler için özerklik elde etmek şöyle dursun, idari işlerde bazı ıslahatların yapılmasında dahi başarı sağlanamayarak patrikhaneye müteallik bazı ayrıcalıklardan bile mahrum olduk. Millet gittikçe zayıflayıp, fakirleşiyor. Eğer bu hal sürececek olursa, 20 yıl sonra Ermeni milleti manen genel bir zayıflığa ve maddeten de fakirlik ve müthiş sefalete uğrayacaktır" [OBE., c. 21, No: 183].

Osmanlı ülkesine karşı menfi tutumunu devam ettiren Hirimyan, düzenlediği muzır içerikli bir yeni yıl takvimini dolaylı olarak Türkiye'ye göndermiştir [OBE., c. 27, No: 10]. Aynı zamanda ajanların ellerine dilencilik vesikası vererek Anadolu'ya salmıştır [OBE., c. 27, No: 47].

3. 6. 1. Katogikos Hirimyan'ın Petersburg Ziyareti

Anadolu'nun dışında İran, Romanya ve Bulgaristan gibi ülkelerdeki Ermenileri de örgütlemeğe çalışan Hirimyan, Avrupalı büyük devletler nezdinde Ermenilere yardım etmeleri için diplomatik girişimlere başlamıştır. Bu amaçla Avrupa devletlerine gönderilmek üzere bir memorandum hazırlayan Katogikos Hirimyan'ın yakında Çar ile görüşmeye gideceği [OBE., c. 27, No: 49-Ek-9] söylentileri dolaşmaya başlamıştır. Büyük umutlarla planlanan ve Moskova'da Rus İmparatoru ile görüşmeyi amaçlayan Hirimyan'ın bu seyahati dini ve insani boyutlu değil, esasında Anadolu'daki Ermenilere gelecekteki devletlerini kurmaları için zemin hazırlamaya yönelik tamamen siyasi bir seyahattir. Osmanlı Hükümeti'nin ıslahat projesini kabul etmeden evvel gerçekleşmiş olması da dikkate değerdir [Arslan, c. I, 2003: 350].

Bu sırada Sason olayları dolayısıyla Rus Ermenileri, Eçmiyazin Katogikosu Hirimyan'a müracaat ederek Türkiye Ermenileri hakkında müdahalesini istemişlerdir. Katogikos ilerlemiş olan yaşına ve mevsimin kış olmasına rağmen bu müracaatı kabul etmiştir [Uras, 1976: 475]. Sadrazam Cevat Paşa'nın 29 Nisan 1894 tarihinde Mabeyn Başkitabeti'ne bildirdiğine göre; Ermeni Katogikosu Hirimyan Efendi, Osmanlı memleketinde bulunan Ermeniler için talimat almak üzere Petersburg'a gitmeye karar vermiştir [OBE., c. 19, No: 61; c. 20, No: 31]. Eçmiyazin Katogikosu'nun Kafkasya şehirlerinden bazılarını ve Nahçıvan'ı ziyaret etmek istediğini açıklaması üzerine yapılan tahkikatta ziyaretin tamamen siyasi nedenlere dayandığı anlaşılmıştı [BOA., Y. PRK. HR., 18/88]. Petersburg'a gitmek üzere Eçmiyazin'den hareket eden Katogikos, önce Tiflis'e gidecektir [BOA., Y. A. Hus., 295/53].

Hariciye Nazırı Sait Paşa, 9 Ocak 1895 tarihinde Sadrazam Cevat Paşa'ya inanılır kaynaklardan aldığı bilgileri aktarmıştır. Buna göre; Eçmiyazin katogikosu Tiflis'e doğru yola çıkmış ve oradan da Petersburg'a gidecektir. Katogikosun bu seyahati siyasi bir maksada dayanmaktadır. Tiflis'e gelen katogikos burada haçı suya atma yortusundan sonra Petersburg'a gitmek niyetindedir [OBE., c. 25, No: 113]. Bu sırada Hirimyan'ın Rusya'nın güneyinden Nahçıvan-Rostof üzerinden Petersburg'a gittiği ancak Çar tarafından kabul edilmediği [OBE., c. 28, No: 51], bir başka habere göre ise, Petersburg'a gitmesine dahi müsaade edilmediği söylenmekteydi [OBE., c. 28, No: 69]. Bu söylentilere göre Rostof'a kadar gelen Katogikos Hirimyan'ın Çar'ı ziyaret etme isteği reddedilmişti [OBE., c. 29, No: 36]. Ancak katogikosun Çar'ı ziyaret isteğinin reddedildiği yolunda 1895 Mayıs ortalarında çıkan söylentinin uyduma olduğu anlaşılmıştır.

Katogikosun seyahati hakkında Osmanlı Petersburg sefiri, Rusya Hariciye Nazırına birtakım sorular sormuştur. Verilen cevapta, katogikosun Petersburg'a bir seyahat düzenleyeceğine dair resmi bir haber ve malumatları olmadığı belirtilmiş ve böyle bir ziyaretin gerçekleşmeyeceği söylenmiştir. Bu seyahat hakkında yaptığı açıklamada, Asya Dairesi müdürü de, durumun kanunen gayr-i caiz olduğunu beyan etmiştir [BOA., Y.A. Hus., 297/86]. Katogikos Hirimyan'ın Rusya imparator ve imparatoriçesini tebrik için Petersburg'a gitmesine müsaade verilmemişti. Çünkü, imparatorun Ermeni

mesalesi halledilmeden evvel kendisini kabul etmek istemediği ve bu sebeple de Moskova ve Petersburg'a gelmesine müsaade olunmadığı bildirilmiştir [BOA., Y. A. Hus., 327/109].

Ancak bütün bu açıklamalara rağmen Eçmiyazin Katogikosu Hirimyan seyahatine devam etmiş ve Nahçıvan Ermenilerinin kiraladığı özel bir trenle 2 Mart 1895 günü Rostof'a gelmiştir. Burada polis müdürü ile bir bölük Kazak askeri ve Ermeniler tarafından karşılanan Katogikos bir Ermeninin kendisine hediye ettiği eve yerleşmiştir. Hirimyan burada bir ay kadar ikamet edecektir. Katogikos bu ziyareti sırasında verdiği nutukta: "*Rus imparatorunun himayesinde olarak mesut bir hayat geçirmekte olduğunuzu gördüm, sizin sıhhatinize değil fakat biçare Ermenilerin sıhhat ve selametine çok üzuldüm*" demiştir [BOA., Y. A. Hus., 323/123]. Katogikos Hirimyan'ın bu seyahati sırasında yayınlanan Rus gazeteleriyle "*Saint Petersburg*" Gazetesi'nde yer alan yazılara göre Rostof ve Nahçıvan Ermeni komiteleri Katogikos Hirimyan'ı gösterişli bir şekilde istikbal için hazırlamaktadırlar [BOA., Y. A. Hus., 322/90].

Katogikos Hirimyan, Rostof'ta bulunduğu sırada Osmanlı Ermenilerinden birçoğu katogikosun nezdine gelerek Rusya imparatoru ile görüşmesi ve aracılık etmesinin isteyen arzuhaller vermişlerdir. Tiflis Ermeni Komitesi azasından birinin verdiği ifadeye göre Hirimyan Rostof'ta bulunduğu sırada Erzurum'dan kendisini ziyarete gelen on beş kadar Ermeni, Rusya imparatorundan gerek kendileri ve gerek Rusya'ya hicret etmek isteyen birçok hemşehrileri için Rusya tabiiyetini istemek maksadıyla katogikosla beraber Petersburg'a gitmek niyetinde olduklarını belirtmişlerdir. Kendileri için bir miktar arazi verilmesini isteyen bu Ermenilere Katogikos, kendisinden evvel Petersburg'a gitmelerini tavsiye etmiştir [BOA., Y. A. Hus., 324/46]. Petersburg Sefareti'ne 13 Mart 1895 tarihiyle Rostof Şehbenderliği'nden gelen bir tahriratta belirtildiğine göre; Ermeni Katogikosu Rostof'ta hediye olarak yüklü miktarda paralar kabul etmiştir [BOA., Y. A. Hus., 323/123].

Rusya hükümeti katogikosun Peterburg'a gelmesine önceleri müsaade etmemiştir. Ancak Ermeni milletinden Eski Maarif Nazırı Dalyanof'un kançılarlık memuriyetine tayin olunması üzerine Hirimyan Rusya Hariciye Nazırı vasıtasıyla Petersburg'a davet

edilmiştir [BOA., Y. A. Hus., 324/46]. Bu davet üzerine St. Petersburg'a gelen Katogikos Hirimyan, bütün Avrupa devletlerine gönderilmek üzere Ermeni olaylarına ait bir muhtıra hazırlamış, binlerce Ermeni kaçağına yardımcı olmak üzere Çar'dan bağış toplama müsaadesi istemiştir [OBE., c. 26, No: 47]. Tiflis'te çıkan "*Novye Abazrenye*" adlı Rus gazetesinin 3 Haziran 1895 tarihli nüshasında yer alan habere göre; Ermeni Katogikosu geçtiği mahallerde Eçmiyazin Kilisesi için verilen paraları memnuniyetle kabul ettiği gibi Nahçıvan'da verilen 50 bin rubleyi kabul etmiştir. Alınan haberler göre ayın 15'inde Bakü'ye gidecek olan Katogikosa Bakü Ermenileri de toplamış oldukları 55 bin rubleyi tevdi edeceklerdir. Bu 55 bin rubleden 5 bini katogikosun istikbali için sarf edilecek ve 50 bini Eçmiyazin Kilisesi'nin ihtiyaçları için katogikosa verilecektir [BOA., Y. A. Hus., 332/63].

"*Novosti*" Gazetesi'nin Moskova'ya atfen yayınladığı bir telgrafa göre Ermeni katogikosu öğleden sonra özel bir tren ile Petersburg'a gelmiş, istasyonda polis nazırının da hazır bulunduğu bir karşılama töreni yapılmıştır. Hirimyan Ermenilerden oluşan kalabalık tarafından "*Genç Eriks*" sloganlarıyla karşılanmıştır [OBE., c. 30, No: 90]. Hirimyan burada verdiği bir nutukta şunları söylemiştir; "*Rusya dahilinde seyahat ederken Ermenilerin Haşmetli İmparator Hazretlerinin himayesi altında serbestçe ayinlerini icra ettiklerini ve geçimlerinin tedarik eylediklerini gördüm. Halbuki Osmanlı ülkesinde yaşayan mezhepdaşlarımız mezalimlere duçar olmakta ve hapishanelerde çürümektedirler. Bu karındaşlarımızın dahi sizin halinizde yaşamaya ve imparatorunuzun Rus ahalisinin refah ve memuriyetini Cenab-ı Haktan temenni ediniz.*" [BOA., Y. A. Hus., 332/95].

Eçmiyazin Katogikosu Hirimyan 31 Mayıs 1895 tarihinde Peterhof Sarayı'nda Çar tarafından kabul edilmiştir [OBE., c. 30, No: 109]. Katogikos Hirimyan, Çar ile görüşmesi sırasında Ermenilerin öldürülmesine kayıtsız kalamayacağını belirtmiş ve dünyanın dört bir yanından gelen ve Çar'ın hamiliğini dileyen telgrafları Çar'a iletmiştir [OBE., c. 30, No: 63].

"*Times*" Gazetesi'nin 15 Haziran tarihli nüshasında yer alan habere göre ise; Katogikos, Rusya İmparatoru tarafından kabulü sırasında Osmanlı ülkesindeki

Ermeniler lehine bir dilekçe verdiğini belirtmesi üzerine keyfiyet St. Petersburg Büyükelçiliğinden sorulmuştur. Rusya Hariciye Nazırı Labanof ile görüşen Büyükelçi Hüseyin Hüsnü Paşa, Labanof'un "*dilekçenin hiçbir siyasi mahiyeti olmadığını, Ermeni Kilisesi'ndeki vaazın da öneminin bulunmadığını*" söylediğini rapor etmiştir [OBE., c. 30, No: 88].

Katogikos tarafından Saint Katerin Ermeni Kilisesi'nde bir vaaz vermiştir. 11 Haziran 1895 tarihli "*Novosti*" Gazetesi'nde yer alan habere göre, Katogikos vaazının başında politikadan bahsetmemiş ancak vaazın sonunda Ermenilerin eski komşuları olan Asuryalılarla Medyalıların isminin tarih sayfalarında bâki kaldığı gibi Ermenilerle meskun vilayât-ı şahanede uzun zaman mevcut kalacağını beyan etmiştir. Hırimyan: "*Haşmetli Rusya imparatoru hazretlerinin himayesi altında bulunup dünyevi hayatın bilcümle hak ve nimetlerinden hissedar olduğunuzdan dolayı bahtiyarsınız. Halbuki Ermenilerle meskun vilayât-ı şahanedeki karındaşlarımız bugün her çeşit dayanılmaz sıkıntıların tehlikeli pençesi altında bulunuyorlar. Ancak yine de ümitsiz olmamalıdır. Ermenilerin çektikleri bu dayanılmaz dayanılmaz sıkıntılara son verecek vakit ve zaman artık gelmiştir*" dedikten sonra kendisini dinleyen Ermenilere, Osmanlı Ermenilerinin içinde buldukları dehşet haline nihayet vermek için iltifat etmiş olan Hıristiyan devletlerin yardım ve himayesinden ümitli olmalarını tavsiye etmiştir. Ermeni Katogikosu sözlerini şu şekilde tamamlamıştır:

"*Rusya ve Osmanlı'da yaşayan biz Ermeniler ile doğudaki bedbaht Hıristiyanların yardım istekleri kendisine yönelen haşmetli Rusya imparatorunun kuvvetli himayesi hakkında çok uzun zamandan beri samimi bir inanca sahibiz. Ermenilerin ve Hıristiyanların şikayetleri, Rus çarları tarafından daima dikkate alınmış ve Hıristiyan Kilisesi düşmanın pisliğinden muhafaza olunagelmiştir. Binaenaleyh İmparator II. Nikola Hazretleri dahi kilisemiz ile Osmanlı imparatorluğundaki Ermeni karındaşlarımızın duçar oldukları mezalim ve hakarete nihayet vererek böylece ecdadının hatıralarını ebedileştireceğinden emin olup hamimiz olması sıfatıyla Cenab-ı Hak kendisini cihanda mesut ve bahtiyar buyurmasını dua edelim.*" [BOA., Y. A. Hus., 331/78].

Aynı gazetenin 26 Haziran 1895 tarihli nüshasında, Eçmiyazin Katogikosu Hirimyan tarafından St. Katerin Kilisesi'nde uzun uzadıya verilen bu vaaz yayınlanmıştır [OBE., c. 30, No: 87]. Katogikos kilisede hazır bulunanlara Hak yolundan ayrılmamalarını tavsiye ettikten sonra: *"Şüphesiz hem cinsimize muavenete mecburuz. Hangi millete mensup olursa olsun aciz halde bulunan kimseye merhamet ve yardım etmeliyiz. Ermenilerle meskun vilayat-ı şahane harap oldu. Bu harap halden kurtulmasına yardım ediniz. Hıristiyan milletlerin bu vilayetlerde meydana gelen vahşi hareketlere kayıtsız kaldıkları Rusya halkı tarafından bilinmektedir. Rus imparatoru tazyik altında bulunan Hıristiyanlar hakkında daima merhamet ve şejkat ede gelmiş olduğundan Ermeniler ancak Hıristiyanların umumi hamisi olan Rusya imparatoru hazretlerinden başka kimseden ümit etmemelidirler."*

"Sevgili Evlatlarım, malumunuzdur ki bütün Ermenilerin katogikosu sıfatıyla üzerime aldığım pek çok muhtelif vazifeler bulunmaktadır. Cenab-ı Hak tarafından kendisine verilen vazifeleri yerine getirmeye muktedir bir halde bulunmadığını söylemek bir katogikos için büyük bir elemdir. Bazen kendi kendime 'Ey Rabbim! Sen benim gibi ihtiyar bir adama bu kadar ağır bir yük yükledin. Bari sana karşı şu vazifemi tamamladığıma kanaat ederek, vicdan rahatlığı ile terk-i hayat edebilmek için vazifelerimin ifası hususunda yardımın esirgeme' diye dua ediyorum. Eçmiyazin'de bulunduğum müddetçe dünyanın her tarafından şu mealde bir çok mektup ve telgrafnameler almakta idim. 'Hayranik uyuyor musun? Artık uyan! Ermenilerin duçar oldukları ıstıraba bir nihayet vermesi için bilcümle Rusların mutlak hakimi olan imparator hazretlerine müracaat et. O, insaniyetperverdir. Hıristiyanlara muhabbeti vardır.'" "

"Ben, bütün Ermenilerin katogikosu olduğum cihetle bu hizmeti ifa eylemek vazifesiyle mükellef idim. Gerçekten de, Beytüllam'daki çocukların katledilmesi, Ermenilerle meskun vilayetlerdeki Hıristiyanların katline nispeten hiç mesabesindedir. Beytüllam'da yalnız çocuklar katledilip peder ve valideleri sağ kalmışlardır. Halbuki bu vilayetlerde peder-valide -ihtiyar ve sabi olduklarına bakılmaksızın rasgelenler katledilmiştir. Sason'da vukua getirilen katliamlar ilk kez meydana gelmiş değildir. Türkler on seneden beri devamlı Ermenilerin imhasına çalışmaktadırlar. Ben Ermenilerin katline

kayıtsız kalamayacağım. Ermenilerin felaket ve sefaletlerine bir nihayet vermek için vakit ve zaman gelip çatmıştır. Osmanlı tebaasından bulunan Ermenilerin hali hakkında Rusya imparatorunun merhamet ve şefkatini celp için imparator hazretlerine yapacağım istirhamların Cenab-ı Hakkın izzetine vasıl olacağını ümit ederim ve bundan eminim. İşte katogikosunuzun ümitleri bu merkezde olup sizin dilekleriniz dahi bu yolda olmalıdır” [BOA., Y. A. Hus., 332/70].

Eçmiyazın Katogikosu Hirimyan'ın Çar ile olan görüşmesinin yankıları uzun bir süre daha devam etmiştir. “*Berliner Tageblatt*” Gazetesi'nin Petersburg'dan alarak yayınladığı bir habere göre; Katogikosun Petersburg'a yaptığı seyahatten Ermeni ihtilal fırkasıyla, İngilizler faydalanmak istemişlerdir. Ancak Rusya Hükümeti meselenin tamamen bir komplodan ibaret olup, yakında gerçeklerin meydana çıkacağı hususundaki fikirlerini Osmanlı Hükümeti'ne bildirmiştir [OBE., c. 30, No: 96]. Katogikosun Saint Katerin Kilisesi'nde icra eylediği vaaz hakkında 18 Haziran 1895 tarihli “*Novoie Vremia*” Gazetesi'nde yer alan haberde; “*Rusya hükümeti Ermenilerin Rusya hakkında düşmanca olan İngiliz politikasını desteklemeye alet olmalarına asla müsaade edemez. Ancak yine de birçok Ermeninin buna alet olmaya meyilli olduğu malumdur*” denilmiştir [BOA., Y. A. Hus., 331/78].

Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla birlikte Ermeni davasını benimsemiş olan Rus siyasetinde mühim bir değişiklik olmuştur. Rus politikaları sonucu ortaya çıkmış olan Romanya ve Bulgaristan gibi yeni Balkan peyklerinin zamanla Ruslara yüz çevirmesi, Rusya'ya Balkanlar üzerinden Akdeniz'e inme imkanını kapatmıştı. Rusya aynı hatayı Anadolu'da da tekrar edip, günün birinde o taraftan da yolunu kesecek bir Ermenistan oluşumunu tehlikeli görmüştür. Rus Hariciye Nazırı Prens Labanof: “*Biz Garptaki hatamızı Şarkta tekrar etmeyeceğimiz için bir Ermeni Bulgaristan'ı istemeyiz*” demişti. Zira milliyeti Slav ve mezhebi Ortodoks olan Bulgaristan Prensligi Rusya'ya bu kadar küstahça karşı koymaya cesaret ettiğine göre Slav ve Ortodoks olmayan bir Ermeni hükümetini Rusya'nın itaati ve buyruğu altında tutmak elbette daha zor olacaktı [Kılıç, 2000a: 228]. Rus Sefiri Nelidof da yaptığı bir açıklamada Ermenistan teşkiline izin verilmeyeceğini ve Eçmiyazın katogikoslarının siyasete karıştırılmayacağını ifade etmiştir [BOA., Y. PRK. HR., 16/48].

Katogikosun Rus Çarı ile görüşmesini müteakip Rus Gazetesi "*Biryevie Vedomosti*" de "*Rusya ve Ermeni Meselesi*" başlığı altında yayınlanan bir yazı Rusların Ermeni meselesine bakış açılarını göstermesi açısından son derece önemlidir: "*Katogikos, St. Petersburg Ermeni Kilisesi'nde Çar'ı Ermenistan'ın yegane kurtarıcısı olarak ilan etti. Buna göre Londra Ermeni Komitesi, vaktiyle Ermeni Krallığına namzet gösterdiği İngiltere hanedanından Dük de Teck için herhalde kuyumcuya da taç ısmarlamıştır.*"

"*Türk ve Kürtlerin Ermenileri yok etmesine engel olmak için İngiltere ile Rusya'nın el ele vermesi gerekirken, yazık ki bu iki güç arasında ciddi bir görüş ayrılığı vardır. İngiltere geleneksel politikası doğrultusunda egoistçe hareket etmektedir. Onun, şimdi kendi hedefini gerçekleştirebilmek için bir Ermeni krallığına ihtiyacı vardır. Geçmişteki 1863 Polonyası, Merkezi Asya, Kore, Mısır ve Sudan durumlarında hep bu işler vardır.*"

"*Türkler ile Rusya'nın bütün muamelelerinde asil ve insani hisler büyük rol oynamıştır. Ermeni katogikosu için de mesele aynıdır*" [OBE., c. 30, No: 106].

Reuter muhabirinin Rusya seyahatinin intibalarını ele alan "*Daily Graphic*" de yayınlanan uzun makalesinde Ermeni konusunda Rusya'nın hedefi üzerinde özetle şunlara değinmiştir: "*Rusya'nın Türkiye'nin doğusunu ilhak etmekle buradaki Ermenileri Rus vatandaşı yapmak istediği yolunda Avrupa'daki yaygın inaniş, Kafkasya bölgesi katılmamaktadır. Bu bölge halkı, Rusya'da kafi miktarda Ermeni olduğunu, daha fazlasına ihtiyaç bulunmadığını, Ermenilerin iş metotlarının gerek Rus gerekse Gürcülerce pek beğenilmediğini, binaenaleyh Rusya'nın Ermenileri istemeyeceğini ileri sürüyorlar. Fakat, Ermenileri buldukları Türk arazisinin Ruslar tarafından istenip istenmediği ayrı bir konudur. Ermenileri alt tabakası politika ile daha az ilgilidir. Tiflis'te kafayı çekerler ve sokaklarda Ermeni Krallığı için gösteri yaparlardı. Rus polisi onları yola getiri ve içeri atardı. Her zaman 15-100 kadar Ermeni içeridedir. İhtilalci ayaklanmalar söz konusu olunca Ermeni Katogikosu Hirimyan'ın adı, ilave bir aman taşırdı. Katogikos; 'Ermeniler ıstırap çekmektedirler, ancak bu ıstırap en kısa zamanda sona erecektir' der*" [OBE., c. 28, No: 95].

Eçmiyazin Katogikosu Hirimyan, Rus Çar'ını ziyaret etmek maksadıyla çıktığı bu ziyareti sırasında geçtiği bir çok mahalde Eçmiyazin Kilisesi için sarf olunmak üzere kendisine verilen bağışları kabul etmişti. "Saint Petersburg" Gazetesi'nde yer alan bir habere göre; kıtlık yüzünden aç kalan Ermenilerin durumunu düzeltmek için bütün Rusya Ermenilerinden iane toplanması için izin alan katogikos, toplanan bu paraları Ermeni fesatçılara tahsis etmekten geri durmamıştır [OBE., c. 20, No: 22]. Petersburg Sefirinin bildirdiğine göre, kıtlık afetine uğramış olan Ermeniler için kıtlığın başladığı günlerden itibaren her sınıf ahaliden yardım amacıyla vergiler toplanmıştır. 5 Mayıs 1893 tarihinde 17 bin rubleye ulaşan bu yardım parasının 30 bin rubleye ulaşmasının beklendiği belirtilmiştir. Yine sefirin bildirdiğine göre Kafkasya gazetelerinde bu konu ile ilgili çeşitli haberler yayınlanmıştır. Bu haberlerde İstanbul Ermenilerinin yardım toplanması hususunda gayretli olmamalarının garip olduğu şeklinde yorumlara yer verilmiştir [B. O. A, Y. A. Hus., 305/11].

15 Haziran 1895 tarihinde Tiflis Başkonsolosu Esat Bey'in Hariciye Nazırı Turhan Paşa'ya bildirdiğine göre Eçmiyazin'de Ermenilerce toplanan 100 bin ruble silah satın alınmak üzere katogikos tarafından İngiltere'ye gönderilmiştir. Alınan silahların Tiflis'te bekletildiğini, oradan da İran yolu ile Türkiye'ye sokulacağını emin kaynaklardan haber aldığını bildirmiştir [OBE., c. 30, No: 61]. Bu haber üzerine Sadrazam Sait Paşa gerekli önlemlerin alınması talimatını vermiştir [OBE., c. 30, No: 67]. Ancak yapılan bütün uyarıların hiçbir fayda vermeyeceği ortadadır. Ermeni katogikosu bu yoldaki faaliyetlerine bundan önce nasıl devam ettiyse yine aynı şekilde çalışmalarına devam etmiştir.

Eçmiyazin Katogikosu Hirimyan'ın Osmanlı Devleti'ne karşı olan uygunsuz tavırları Babıâli tarafından gayet iyi bilinmekteydi [BOA., Y. PRK. TKM., 30/15]. Zira Hirimyan'ın, Romanya, Bulgaristan ve diğer yerlerdeki Ermenileri sükuna davet etmek bahanesiyle buralara gönderdiği papazlar Ermenileri fesat hareketlerine teşvik etmekten başka bir gayeye hizmet etmemişlerdir [OBE., c. 36, No: 108; c. 37, No: 158,161]. Katogikos tarafından çeşitli mahallere gönderilen bu Ermeni rahipleri Ermeni çocukları için okullar açmışlar, Osmanlı topraklarından Rusya'ya göç eden Ermenileri teşkilatlandırmışlardır [BOA., Y. A. Hus., 325/18]. Hatta Eçmiyazin Katogikosu

Hirimyan'ın teşvikiyle padişaha suikast düzenlemek amacıyla bazı Ermenilerin İstanbul'a gelecekleri yolunda istihbaratlar alınmıştır [BOA., Y. PRK. UM., 35/94].

1895-1896 Van Ermeni ayaklanmasını tenkile memur edilen Sadettin Paşa, o sırada Eçmiyazın Katogikosu bulunan Mıgırdıç Hirimyan'ın kendi milletine dahi acımayan, eli kanlı, yüreği kara bir papaz olduğunu sadarete gönderdiği bir layihada şöyle belirtmiştir: *“Van ve çevresi Ermenileri birkaç kişi istisna edildiği halde bir karışıklık çıkaracak Ermeni kalmamış ise de Revan yakınındaki Eçmiyazın Katogikosu Mıgırdıç Hirimyan bir dakika rahat oturur bir adam olmadığından sürekli Van üzerine fesatçı Ermeni sevkinden geri kalmamaktadır. Hatta bu durum Van Ermenilerince dahi yakından bilindiğinden sonucu düşünen Ermenilerin ısrarı üzerine Van piskoposu ve Ahtamar Katogikos vekili Eylül 1896 tarihli tercümesi aşağıda bulunan telgrafi Eçmiyazın Katogikosu Mıgırdıç Hirimyan'a çekmişlerdir. 'Van'a girmek üzere asiler İran sınırında toplanıyorlar. Vilayetimizde onların varlığı Ermeni cemaati için zararlı olacaktır. Ermeni milletini tedirgin eden hudut üzerindeki çeteleri dağıtmak üzere İran hükümeti katında çalışmalarımızı, İran'daki ruhani reislerimizi telgrafla davet ederek manevi gücümüzü kullanınız...”*

“Bu telgraf şunu ispat ediyordu ki; adı geçen Hirimyan daima adamlar tedarik ederek, silah ve cephanelerini tamamlayıp Van üzerine asi Ermeniler göndermektedir. Van Ermenileri bu durumdan memnun olmadıklarından saygılı bir dille bu fesatçıların Van'a gönderilmemesini telgrafla kendisinden istemişlerdir.”

“Hirimyan'ın doğum yeri Van'a bağlı olup, doğduğu ve büyüdüğü ev dahi bugün bu mahaldedir. Van ayaklanması sırasında tahkim olunmuş evlerden birisi de bu evdir. Kendisi aşağı yukarı on beş sene önce Van'da fesat ocağı olmakla meşhur Varak Kilisesi'nde papazlık ederek bütün Ermenilerde isyan fikri uyandırmak üzere gizli gazeteler yayınlamış ve çeşitli zararlı evrak bastırmış, kendisi gibi birçok fesatçı papazlar yetiştirmiş olduğundan on beş sene evvel Van'dan çıkarılıp Dersaadet'e gönderilmişti. Bu fesatçının bu sene içinde altmış bin lira iane topladığı ve Van'da isyan çıkarmak üzere iki yüzer lira karşılığında silah ve çeteci Ermeniler toplayarak

Van'a gönderdiği bu çeteler mahvoldukça yerlerine başkalarını seçerek göndermekte bulunduğu... [Hocaoğlu, 1976: s. 115-116].

3. 6. 2. Rusya'nın Ermenileri Ruslaştırma Çabaları

Rusya 93 Harbi sonunda imzalanan Berlin Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'nden Batum, Ardahan ve Kars'ı almış Kafkasya'daki sınırını genişletmişti. Ayrıca bu tarihten sonra Rusya, Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine daha fazla kullanmaya başlamıştı. 1881'de tahta çıkan III. Aleksandır gerek Avrupa'daki ve gerekse Kafkasya'daki gelişmelerin etkisiyle yeni bir siyaset belirlemişti. Bu siyaset; *"tahtın dokunulmaz haklarını muhafaza etmek ve Rusya'yı tek bir devlet (Çarlık), tek bir millet (Rus) ve tek bir görüş (Ortodoks)"* haline getirmektir. Bunu gerçekleştirmek için Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan Rus olmayan kavimleri ya imha etmek veya Ruslaştırmak gerekiyordu. Rus olmayan milletleri tamamen imha etmenin imkansızlığı dolayısıyla Ruslaştırma siyaseti tercih edilmişti. Rus Çarları ve hükümetlerinin bu işte en büyük destekçileri ve aynı zamanda yol göstericileri ise Çar'ın eğitimcisi Mukaddes Sinod Reisi (Rus Kilisesi İşleri) Pobedonostsev ile bilimsel teorisyenliği ve uygulayıcılığını yapan Nikolay I. İlminskiy idi. III. Aleksandır döneminde uygulanmaya başlayan bu politikadan Ermeniler de nasibini almıştı. Ermenilerin milli duyguları ezilmeye , kiliselerine baskı yapılmaya başlanmıştı. Ayrıca Ermenilere ait bir kısım kültür ve eğitim kuruluşları yasaklanmış, okulları kapatılmıştı. 1 Kasım 1894'te ölen II. Aleksandır'ın yerine geçen II. Nikola da (1894-1917) babasından kalan Ruslaştırma politikasının takipçisi olmuştu. Nitekim daha iktidarının ilk yıllarında bu politikanın Kafkasya'da gerçekleşmesi için Kafkasya Genel Valiliğine Prens Grigori Galitsin'i tayin etmişti [Cengiz, 1998: 176-177].

Bağımsız bir Ermenistan için fesat faaliyetlerinden geri durmayan ve bu hareketleri teşvik ve tahrik eden Ermeni katogikosunun ve Rus Ermenilerinin durumları Türkiye Ermenileri ile kıyaslanamayacak derecede kötüydü. Eçmiyazin Katogikosu Hırimyan ve Ermeniler hakkında bilgileri ihtiva eden, 1898 tarihinde Kafkas Umumi Valisi Prens Galitzine tarafından Çar'a takdim edilen raporda Rusların Ermeniler hakkında ne

düşündüklerini göstermesi bakımından önemlidir. Rapor iki kısımdan meydana gelmektedir. Burada, raporun ilk kısmında yer alan bazı başlıklara kısaca değinmekte fayda vardır:

“Ermeni Emelleri: Ermenilerin ayaklanmalarından maksat memleketlerinin eski bağımsızlığını tekrar kurmaktır. Bu düşünce şehirde oturan, tahsil görmüş ahali arasında yaygındır. Köylüler henüz bu hastalığa yakalanmamışlardır. Bu hareketin teşvikçileri ruhban, Ermeni basını ve yabancı memleketlerdeki ihtilalci komitelerdir. İşbu hallerin diğer ahaliye bulaşmaması için daha şiddetli ve düzgün bir idareye ihtiyaç vardır.”

“Katogikos ve Eçmiyazin Sinodu: Eçmiyazin katogikosunun ve sinodunun geçen eylül ve aralıkta ziyaretlerini iade için Eçmiyazin’e gitmiştim. Bu iki buluşmada ihtiyar katogikosun akıl ve muhakemeden mahrum ve inkılapçı müşavirlerinin tesiri altında olduğuna kanaat getirdim. Meseleyi yakından inceledim. Katogikosa hükümet nüfuzundan paye vermek için harcana gayretin ahaliye katogikosun üstün vasıflı olduğu kansını vermek için maksadıyla olduğu sonucuna vardım. Buna göre Rus hükümeti tarafından katogikos ile sinodun özel kanunlara göre muamele etmeye mecbur olmaları noktasında ısrar edilmesi düşüncesindeyim. Bundan sonra sinodda olacak yolsuzluklara meydan vermemek üzere sinod üyesinden Vahan Kirkoryan ve Nahabet Nalbatyan’ın cezalandırılmalarını emrettim. Bu ikinci rahip katogikosun özel katibidir. Bunların Kafkasya’dan uzaklaştırılmalarını uygun buldum. Majesteleri de tasdik buyururlar.”

“Ermeni İlkokulları: Ermeni ilkokullarının maarif nazırlığına verilmesi meselesi 1897 fermarı gereğince olup, bu mesele aslında pek önemli ve yeni nesli, rahiplerin zararlı fikirlerinden kurtarmak için yegane tedbirdir. Fakat Ermeni rahipleri bu yeni şekle uymaktan kaçındıklarından hükümet emriyle 320 okul kapatıldı. İşte bundan dolayı, okullara ait emlakın maarif nazırlığına verilmesi hususunun majestelerinin tasdikine sunulmasını istirham ettim. Bu babda yeni emirlerinizi bekliyorum.”

“Kafkas Ermeni Basını: Tiflis’te yayınlanan dergi ve risaleler, Ruslarla Ermenilerin kaynaşmasına çalışacak yerde tersine onları ayırarak uçurumu kazmaya kalkmışlardır.”

“Hayır Cemiyetleri: Ermeni hayır cemiyetleri hayır ve hasenat bakımından çok siyasetle uğraşmaktadırlar. Mahalli hükümet, bunları tüzüklerinden ayrıldıkları zaman lağvetmek yetkisine sahip olmalıdır. Birkaç yıl önce bu cemiyetlerden biri, ayırıcı ve bölücü maksatla düzenlenen toplantıya katılmıştı. Bu hareket Erivan Yüksek Okulu Müdürü bir Ermeni tarafından tahkir olundu. Bu hareket taraftarlarının çoğunun adı geçen cemiyet üyeleri olduğuna dair vesikalar mevcuttur. Ermeni hayır cemiyetlerinin feshi bendenize izin verilmesini majestelerine teklif ederim” [Ermeni Komiteleri...1983: 48-50].

Kafkas Valisi Galitsin’in bu raporu II. Nikola’nın Ruslaştırma siyaseti ile paralellik göstermekteydi ve Kafkasya’da uygulanmaması için herhangi bir sebep yoktu. Hükümet de uygulamaya geçerek Ermeniler üzerindeki baskıyı gittikçe arttırmaya başlamıştı. Tabii ilk hedef en örgütlü ve etkili dini kuruluş olan Eçmiyazın Katogikosluğu idi [Arslan, c. I, 2003: 352].

Rusya güvenlik güçlerinin yapmış oldukları tahkikat sonunda Eçmiyazın’daki Ermeni Katogikosluğu tarafından idare edilen Rusya’daki Ermeni kilise ve okullarıyla manastırlarına ait evkaf gelirlerinin önemli bir kısmının Ermeni komitelerinin her türlü icraatları ile silahlanmaları için kullanıldığını tespit ederek, Ermeni kilise ve okullarıyla manastırlarının yönetimini kendi kontrolüne almaya, gelirlerini de devlet hazinesine aktarmaya karar vermiştir. Aynı zamanda kiliseleri, manastırları, okulları ve yapılacak olan hayır işleri ile ruhban kesiminin maaş ve giderleri hükümetçe ödenmesine karar verilerek Eçmiyazın Katogikosluğu’na bildirilmiştir [Cengiz, 1998: 180].

Nihayet, 21 Haziran 1903 tarihinde yayınlanan bir Çarlık ukuzu [fermanı] ile Eçmiyazın Ermeni Kilisesi’ne ait bütün emlak ve kilise mallarına el konulmuştur. Kilise tarafından idare edilen bütün okullar kapatılmış ve Ermeni çocuklarının Rus okullarına gitmesi mecburi kılınmıştır. Yine bu ferman katogikosun sinod üyelerini seçme hakkını,

evlenmelerini ve hüküm verme yetkilerini de sınırlamıştır [Hocaoğlu, 1976: 76; Uras, 1976: 375]. Bunun yanında Ruslar, Ermeniler üzerindeki baskılarını o kadar arttırmışlardır ki, Eylül 1903 ortalarında Tiflis'teki Ermeni Kiliselerinde çan çalınması bile yasaklanmıştı [Arslan, c. I, 2003: 353].

Rusya'nın bütün Ermenilerin yegane ortak kurumu olan Eçmiyazin Ermeni Kilisesi'nin mallarına el koyması keskin bir milliyetçilik tepkisi doğurmuştur. 1903 yazında köylüler, zanaatkarlar, işçiler, tacirler ve aydınlar kendiliklerinden ayaklanmışlardır. Direniş, önceleri barışçıl dinsel törenler ve Ermeni köylerinde ağlayan erkek, kadın ve çocukları bir araya getiren cenaze merasimleri biçimindeydi. Ancak daha sonra, duygular öfkeye dönmüş, gösteriler büyümüş ve arkalarında birtakım ölü ve yaralılar bırakan çatışmalara yol açmıştır [Minassian, 1995: 51-52]. 1903 yılında Bakü'de Ermeni Kiliseleri kapatıldığında, Müslümanlar Ermenilere yardım etmiş, para almadan silah ve mermi sağlamışlardır. Kilise mallarının gasp edilmesinin protesto işareti olarak Bakü'de düzenlene gösteri sırasında da Türkler Ermenilere destek olmuşlardır [Yıldırım, 1992: 260].

Bundan iki üç sene sonra zulüm büsbütün şiddetlenerek bütün dehşetiyle yeniden başlamıştır. Taşnak komitesinin ileri gelen reislerinden biri Ermenilerin yaşadığı sıkıntıları şu şekilde aktarmıştır: *“1903 Haziranı'nın 21'inde Ermeni Kiliselerine ait emlak ve eşyanın müsadere ve hükümete teslimi hakkında Çar'ın fermanı geldi. Bu babda gerek Ermeni katogikosu ve gerek Ermeni halkı tarafından yükselen şikayet ve istirhamlar fayda vermedi. Despot çara hiçbir şey tesir etmedi. Ferman hükümlerinin uygulanması için askeri kuvvete başvuruldu. Kilise kapıları kırıldı. Hatta ruhani merkez olan Eçmiyazin'deki manastırın veznesini parçaladılar, kırdılar. Rahipleri zindana attılar, kan akıttılar, cesetler ibadethanelerin etrafında kümeleşti.”*

“İki sene geçti. 1905 şubatının 6'sında Bakü'de bir kalabalık ateş püskürerek, sebepsiz yere Ermeni mahallelerine, sokaklarda gezen Ermeniler üzerine hücum etti. Korku, dehşet her yeri kapladı. Ermenilerin sızlanma ve istirhamlarına polis ve idare seyirci kalmakla karşılık verdi. Bakü'den sonra Erivan, Nahçıvan, Şasa, Kansek de tasavvur edilemeyecek üzücü olaylara sahne oldu. Tekrar kan dökülmeye başladı. Bu

katliamlarda Ermenilerin oturduğu 148 köy, 14.760 aile mahv ve harap oldu. İstibdat ve zulmün başı Petersburg'ta yalnız şu sözler işitiliyordu: 'Ermenilerin bütün yurtlarını yıkıp yerle bir etmeli!' Ruslar tarafından zinde bir hayat dolu bir millet mahvedilmek isteniyordu" [Ermeni Komiteleri...1983: 51-52].

Eçmiyazin Katogikosu Hirimyan, Ermeniler üzerine yapılan bu baskıları gidermek için çareler aramaya başlamıştır. Öncelikle Çar ile bir görüşme yapmak istemiştir. Kafkasya Ermenilerinin elinden alınmış olan emlak ve gelirlerin sadece Kafkasya'da yaşayan Ermenilere ait olmadığını, Osmanlı Devleti, İran ve Hint Ermenilerinin de pay sahibi olduğunu dolayısıyla bunların tekrar iadesini talep etmiştir. Ancak Çar, bu görüşme talebini kesinlikle reddetmiştir. Bunun üzerine Katogikos, İstanbul'a gelerek devlet ricaliyle görüşmek istemiştir. Bunun için de İstanbul Ermeni Patriği'nin aracılığını talep etmiştir. Hatta Kafkasya Ermenilerinin Eçmiyazin'deki Katogikosluk merkezinin Osmanlı Devleti'ne nakledilmesi gibi taleplerde dahi bulunmuştur. Ancak katogikosun böyle bir isteğin II. Abdülhamit Han tarafından olumlu karşılanması imkansızdı. Nitekim Eçmiyazin Katogikosu'nun ruhani mevkisini tehlikede görmesi sebebiyle İstanbul Ermeni Patriği aracılığıyla görüşme isteğini kabul etmemiş, Katogikos'a "mevkiinde sebat etmesi"nin tavsiye edilmesini emir buyurmuştur [Cengiz, 1998: 181-182].

3. 6. 3. Katogikos Hirimyan'ın Ölümü ve Eserleri

Rusya'da bunlar olurken, Türkiye'de İttihat ve Terakki'nin çalışmaları sonucu meşrutiyet ilan olunmuştu. Kafkasya'da Rus zulmü bütün dehşetiyle sürerken Eçmiyazin'de ikamet etmek zorunda kalan Katogikos Hirimyan 29 Ekim 1907'de ölmüştür. Bir yandan ölümü ile ilgili törenler yapılırken diğer yandan da Eçmiyazin Katogikosluğu'na kimin seçileceği konusu tartışılmaya başlanmıştır [Arslan, c. I, 2003: 354]. 1907 Ekim ayında Hirimyan'ın yerine yeni bir katogikos seçilmesi için Çar'ın iradesi çıkmıştı ve 1908'de yani bir yıl sonra İzmirliyan katogikos seçilmiştir [Hocaoğlu, 1976: 76].

Hayatının sonlarına doğru, ünlü Ermeni yazar Avedik Issahakian Hirimyan hakkında şunları söylemiştir: *“Hayrig kendisini iyi hissetmiyor, çok uzun yaşayamayacak... Prenslere, Krallarla, kahramanlarla, Khorenatzi, Narekatzi, Victor Hugo ile beraber olacak... Hirimyan Hayrig, 27 Ekim 1907 günü öldü, o belki büyük adamlarla beraber fakat halkı için o en başta ve evvela sevgili bir Baba “Hayrig” idi.”* [<http://www.vasbouragan.org/khrimian/khrimian.htm>].

1892’den 1907’de ölümüne kadar Eçmiyazin Ermeni Katogikosu görevini sürdüren Mıgırdıç Hirimyan [Göyünç, 1983: 55], pek çok alanda Ermenilere hizmet etmiştir: öğretmen, yazar, şair, papaz, piskopos, İstanbul patriği ve bütün Ermenilerin katogikosu. Mıgırdıç Hirimyan tarafından yazılan kitaplar şöyledir:

1850 Hravirag Araration (Ararat’a Davet): Klasik Ermenicede yazılmış şiirlerdir. Hirimyan, yabancı topraklara yerleşen Ermenilere hitap etmiş ve onları geri dönmeye ve atalarını yurtlarını ziyaret etmeye davet etmiştir. Şiirlerin ana teması ülke ve millet sevgisidir.

1851 Hravirag Yergreen Avediatz (Güzel Havadisler Ülkesine Davet): Kudüs’ü öven şiirlerden oluşmaktadır.

1855 Ardzvig Vasbouragane (Van Kartalı): Van’da yayınlana bir dergidir.

1863 Ardzvig Darono (Muş Kartalı): Muş’ta yayınlana bir dergidir.

1866 Markareed Arkayootyan Yergneetz (Cennet Krallığının İncileri): İncil eğitimi üzerine bir kitaptır.

1876 Reform Projesi: Haça Ağıt, Zaman ve Kilise Ayinleri.

1878 Trakhdee Endahneek (Cennet Ailesi): İdeal aile hayatını tasvir etmiştir.

1879 Seerak ve Samuel: Gençler için yazılmış vaazlar.

1894 Babig yev Tornig (Büyükbaba ve Torun): Bir büyükbaba sabırla hayat hakkında torununa ders vermektedir. Bu kitap Ermeni çiftçilerinin yaşam tarzlarını, geleneklerini, çalışmalarını ve festivallerini ayrıntıyla tasvir etmektedir. Büyükbaba, topraklarda kalmanın ve çalışmanın her nesil için ne kadar önemli olduğunu anlatmaktadır.

[<http://www.vasbouragan.org/khrimian/khrimian.htm>].

Mıgırdıç Hırimyan'ın yazdığı şiirler Ermeniler arasında oldukça ünlüdür. "Baba" lakabıyla tanınan Katogikos Hırimyan'ın yazdığı şiirlere, günümüzde Ermenilere ait bir çok internet sitesinde rastlamak mümkündür.

ACINACAK BİR ASKERİN ANITI

Ah, benim için bir mezar olmayacak
Belirgin bir mezar taşı ile
Ölüm tarlasının üstünde ölüyorum
İsmim de yok olacak

Ve benim için görkemli bir tabut olmayacak
Veya bir defin töreni
Ne ailem benim için yas tutacak
Ne de cenaze töreni için gelen arkadaşlar

Mezarım, ki kendi ellerimle kazdım
Derin bir hendek olacak;
Binlerce ölünen mezarları
Benimkiyle birlikte bir yığın olacak

Sonra üniformalarımın mahrum edin beni
Silahların ve namım gururlu
Ve beni bırakın fakat kan lekeli gömleğim
Kefen vazifesi görecektir

Bir çukurun içine uzanmış
Askerin cesedine değer verilmez
Bu kalıp, harman yerindeki gibi
Demetler yığılır yükseğe

Biz savaş alanından yola çıktık
Ve huzurumuza vardık
Kan tarlasının yorgun askerleri
Dertsiz bir gönülle uyurlar

Cebrail'in eliyle bizim yığın canlanacak
Ve yeni bir kılık içinde
Kartalların tüyleri yeniden kuvvetlenecek
Biz yeni bir hayata yükseleceğiz

İsa hakim olarak gelecek ve dünyanın bütün tahtları
Tanrının çubuğı konulmadan önce
Kan tarlasının hükmünü
Sadece Tanrı unutmayacak

Hey yaşayan askerler, güle güle
Bu dünyayı terk ediyorum. Artık sıkıldım
Kılıç, kılıçla yok oluyorum
İsa'nın size haber verdiği gibi

Bir çiftçi Tanrı insanı yarattı
Toprak giydirildi ve
Kötü ürünün kontrolündeki lanet
Ona kan dökmeyi öğretti

Bilge insanlar altın çağı önceden söylüyorlar
Barış olduğunda yeryüzü nefes alacak
Krallar barıştığı zaman
Ve kılıçlar kınına sokulmaya yemin edildiğinde

Aslan nazik büyüyecek, kurt
Kuzuyla barış içinde otlayacak

Kan tarlaları taze zambaklarla dolacak
Ve bütün dünya anlaşmazlıkları sona erecek

Bu bir rüya, ona güvenmiyorum
İsa'nın sözleri aklıma gelir
Milletlerin yükselmesine rağmen,
Yeryüzü bir kanlı deniz olacak

O İsa, Kurtarıcı barışı getiriyor!
Dünyamıza geldin ve gördün
İnsanlar çıldırmış, onlar henüz
İncilin kurallarını öğrenemediler

Sevgi meleği insan şekline girdi!
Bütün yaşayan insanlar kardeştir dedin
Bize barışı ver,
Ki bu dünya veremiyor.

[http://www.hyeetch.nareg.com.au/armenians/poetry_p4.html]

4. ERMENİ KİLİSESİ VE DİN ADAMLARININ SİYASİ FAALİYETLERİ

4. 1. Ermeni Kilisesi ve Komiteler

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına kadar hatta bu savaşın sonlarına kadar Osmanlı Devleti içerisinde Ermenilerin kendi aralarında, kendi teşkilatları içerisinde ağırlıklı mezhep farklılıklarına dayanan anlaşmazlıkları olmasına rağmen Türkler ile Ermeni cemaatinin arasında bir Ermeni meselesi yoktu. Osmanlı Devleti'nde Ermeniler hak ve hürriyetleri, iktisadi imkan ve varlıkları, sosyal ve kültürel kaynakları ile diğer topluluklardan ve hatta Müslüman Türklerden daha ileri ve gelişmiş bir düzeyde idi. Batılı devletlerin ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni parçalama gayeleri için Ermenileri kullanmaya başladıkları XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Ermenileri arasında milliyetçilik hareketleri ve teşkilatlanmalar başlamıştır. Zaptiye Nazırı Nazım Paşa'nın başkanlığında kurulan beş kişilik bir heyet tarafından 12 Şubat 1895'te hazırlanan raporda Ermeni konusu üzerine yapılan değerlendirmede de bu hususa dikkat çekilmiştir:

“Ermeniler şahsi hukuk ve dini serbesti bakımından ülkenin diğer gayrimüslim azınlıklarından farklı değillerdir. Hatta mukayese edilecek olursa Ermeniler diğer azınlıklara nispetle kamu görevlerinin her kesiminde, devlet dairelerinin en üst düzeylerinde kullanılmaktadırlar. Kendilerine ne derece güvenildiğini kanıtlayan bu durum gerek hükümetten şikayeti, gerekse muhtar bir hükümet teşkili hedefini mesnetsiz bırakır. Bulgaristan, Hindistan ve diğer yerlerde hükümetlerin değiştirilmesinden medanet duyulduğu, Hinçakların çıkardıkları broşürlerde kanıtlanmaktadır. İhtilal teşebbüsünün asıl amacı, adım adım anarşizme ulaşmak ve bütün kaynakları sosyalleştirmektir.” [OBE., c. 27, No: 18].

Öncelikle bu teşkilatlanmalar hayır cemiyetleri adı altında sözde masum isteklerle kurulmuştur. Bütün bu derneklerin ortak amacı Doğu Anadolu vilayetlerinde okullar açarak evvela gençleri aydınlatmaktır. Osmanlı Hükümeti ise bu bakımdan derneklerin örgütlenmelerini hoş görmüş ve bunları Ermeni vatandaşlarının doğal bir hakkı

saymıştır. Derneklerin devlet çıkarlarına aykırı bir tutum takınacaklarını dikkate almamıştır. Ancak bu dernekler daha sonra, dış memleketlerden gördükleri yardımlar ve kıskırtmalarla, Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandıran komitelerin nüveleri olmuşlardır [Sakarya, 1984: 73]. Özellikle Tanzimat ve Islahat fermanlarının getirdiği özgürlük ortamından sonra hızla çoğalmaya başlayan bu cemiyetlerin kurucuları başta Ermeni din adamları olmak üzere Kafkasyalı Rus Ermenileridir [Süslü, 1990: 50].

Bu konuda ilk teşebbüs göstermelik isimler altında başlamıştır. Nitekim Adana bölgesinde 1860 yılında kurulan "Hayırsever Cemiyeti" ile olmuştur. Bunu "Fedakarlar Cemiyeti" takip etmiştir. Van bölgesinde kurulan "Araratlı", merkezi Maraş'ta bulunan "Mektep Sevenler", "Şarklı", Adana'da ise "Kilikya" gibi bazı isimler almışlardır. Bunlar daha sonra birleşerek "Ermenilerin Muttehid Cemiyeti" adını almıştır. Yine 1880 yılında Erzurum'da "Silahlılar Cemiyeti", "Milliyetperver Kadınlar Cemiyeti", "Ermenistan'a Doğru Cemiyeti", 1872'de Van'da "İttihat ve Halas Cemiyeti", 1882'de "Karaaç Cemiyeti", İstanbul'da "Ermeni Vatanperver İttihadı", Erzurum'da "Müdafaai Vatandaşlar Cemiyeti" kurulmuştur [Akçora, 2001: 750].

Ermeni ihtilalcilerinin Osmanlı Devleti içinde başarısızlığa uğramaları üzerine devreye ülke dışındaki cemiyet ve komiteler girmiştir. Bunlardan ikisi harekete egemen olmuştur. 1887'de Fransa ve İsviçre'deki Ermeni öğrencileri tarafından kurulan Hınçak komitesi ile 1890'da Rusya'da bütün Ermeni milliyetçilerini birleştirmek için kurulan Ermeni İhtilalci federasyonu Taşnaklar kurulmuştur [Kılıç, 2000a: 288].

Kurulan bu cemiyet ve derneklerin hepsinde ortak amaç, bağımsız bir Ermenistan devletini kurmak arzusunu yerine getirmektir. Bu amaca hizmet etmek üzere XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Ermeni cemiyetleri, okulları ve kiliseleri, kanuni ve dini bazı dokunulmazlıklardan istifade etmek suretiyle isyan, ihtilal hazırlıklarının yapıldığı birer siyasi büro ve silah ve mühimmat deposu haline gelmişlerdir [Süslü, 1990: 51]. Daha 1876 yılında, Ermeni sorununa dikkat çekmek üzere İstanbul'daki büyükelçileri ziyaret eden İstanbul Ermeni Patriği Nerses, İngiliz Şefiri ile yaptığı görüşmede "*Avrupa devletlerinin sempatisini çekmek için isyan zaruri*

ise, böyle bir hareketi başlatmakta zorluk bulunmadığı” nı belirtmekte bir sakınca görmemişti [Gürün, 1985: 83-84].

Komitelerin Osmanlılarla mücadele yöntemi olarak terörü benimsemeleri, tesadüfi bir karar sonucu alınmamıştır. Burada şu önemli hususu belirtmekte fayda vardır: Ermenilerin kurmayı amaçladıkları Ermenistan, Bulgaristan ve Yunanistan gibi tabii hudutlarla çevrili, birleşik bir halk kütleleriyle tarif edilmiş ve sınırlanmış bir vatan değildir. Ermeniler, asıl Ermenistan denilen yerlerde genel nüfusun % 87'sini oluşturan Müslüman denizinin içinde küçük adacıklar olarak yaşıyorlardı. Sadece Osmanlı İmparatorluğu değil, tüm dünyada yaşayan Ermeniler buraya göç ettirildiği halde bile, Ermenilerin Doğu Anadolu'da nüfus yoğunluğuna sahip olmaları mümkün değildi. İşte bundan hareketle Ermeni Komiteleri tedhişi iki açıdan gerekli görmüşlerdir. İlk olarak, bireysel tedhiş eylemleri ve toplu katliamlar buralarda yaşayan Müslümanları kaçırabilecek tek yoldu. İkinci olarak ise; Ermeni Komiteciler, dış güçlerin müdahalesi ve onayı olmaksızın davalarını yalnız başlarına kazanamayacaklarını biliyorlardı. Halbuki Doğu Anadolu'da isyanlar çıkartılarak yöre halkı yeterince tahrik edilebilir ve Müslümanlar misilleme saiki ile Ermeniler üzerine yürütülebilirse, bölgede iç harp çıkması işten bile değildi. Osmanlı güvenlik güçlerinin aldığı her tedbir, komitelerin Batı'daki propaganda bürolarınca “katliam” şeklinde kamuoyuna yansıtılacak ve devletler sözüm ona bu kan dökümüne son vermeye davet edilecekti. Kısaca; Batı müdahalesi Doğu Anadolu'nun “Ermenileştirilmesi” için vazgeçilmez bir şart; terör ise o günkü şartlarda bu müdahaleye yol açacak kapının yegane anahtarıydı [Öke, 1996: 116-117].

Ermenilik için çalışanların, isyan hareketlerini çıkaranların en başında Ermeni din adamları yer almıştır. Dini mevkileri bakımından bunların fikirleri halk üzerinde daha fazla etkili olmaktadır. Mıgırdıç Hırimyan patrikliğinden sonra isyan reisleri ile birlikte çalışmış bunların haberleşmelerine aracılık etmiştir. Hınçak Komitesi'nin Türkiye'deki Ermenileri teşkilatlandırmak için İstanbul'a gönderdiği bir üyesi (Khan-azad), 1889 yılında Patrik Hırimyan'la görüşmüş ve ondan pek çok öğütler almıştır. Hırimyan ona, Avrupa Devletleri'nin desteği ve müdahalesi olmadan Ermenilerin emellerini gerçekleştiremeyeceklerini söylemiştir [Koçabaş, 2003: 74]. İzmirliyan da, bir din

adamından çok bir komiteci gibi hareket etmiş, patrikliği esnasındaki gayreti (!) ile ün kazanmış ve kendisine “Demir Patrik” unvanı verilmiştir [Uras, 1976: 421-422].

İstanbul Ermeni Patrikliği makamına gelmiş bazı patrikler kendilerini sadece manevi ve ruhani lider olarak değil, aynı zamanda Ermenilerin dünyevi lideri olarak da görmüşlerdir. Gregoryen Ermenilerinin birinci derecedeki dini merkezi sayılan Eçmiyazin Katogikosları da zaten Rusya'nın paralelinde ve menfaatleri doğrultusunda çalışmışlardır. Osmanlı Devleti aleyhine olan Eçmiyazin Katogikosları, Türkiye'deki Ermeni patrikleri, piskoposları ve papazlarını tahrik ve teşvikten geri durmamışlardır. Anadolu'daki Kiliselerin bir kısmı planların yapıldığı ve silahların saklandığı yerler olmuştur. Türklerin mabetlere gösterdikleri saygı ve oraları kutsal kabul etmesi teröristlerin kiliseleri üs olarak kullanmalarına yol açmıştır [Küçük, 1997: 109].

Henüz 1883 tarihinde “*Muhib-i Vatan İttifakı*” tarafından yayınlanan ve dağıtılan bir talimat, komite ve kilise arasındaki yakın ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Komiteciler faaliyetlerinde din adamlarını kullanmak ve bunların desteğini sağlamak için çok çalışmışlardır. İlgili talimat şu şekildedir:

*“Ermeniler! Sizi ikaz etmenin zamanı geldi. Uyukladığınız kafidir. Rumlarla Sırpların icraatlarına bakınız da onlardan örnek alınız. Bu kavimler her ne kadar kalabalık değillerse de sonu gelmez eziyetlere tahammül ederek ellerinde silah olduğu halde teşkilatlandılar. Lakin biz ***** menfaatiyle meşgulüz. Atalet halinde bulunuyoruz. Fakat ne zamana kadar? Vakıa biz de muhtar bir idareye nail olduk, lakin nasıl bir muhtariyet? Yalnız bir söz! Vatanperverliğimizi hareketle ispat etmeli ve boş kelimeler ile hoşnut olmamalıyız. Mazinizi, krallığınızı, tahtınızı, ahlakınızı, namusunuzu hatırlayınız, şimdi bize ne kalıyor? Şan ve aaimetimize ne oldu? Hepsi iki hükümetin idaresi altında mahvoldu! İstikbal bize ne vaat ediyor? Ermeni namının büsbütün mahvını. Ne yapmalıyız?*

1- Katogikosluk tahtını Ahtamar adasına nakil etmeliyiz. Patrik memuriyetini Rusya idaresinde bırakmakla, ileriye hiçbir adım atamayız.

- 2- Avrupa kabinelerini Ermenilere idari muhtariyet vermesi için Osmanlı hükümetini zorlamaya mecbur etmeliyiz.
- 3- Osmanlı memleketi ile burada bulunan Ermenilere yardım etmek üzere Ararat cemiyetine maddi vesileler tedarik ederek zenginleştirmeliyiz.
- 4- Ahaliyi çabucak ikaz edip ihtiyaçları kendilerine talim ettirmek için şarkı ve nutuklar tertip ederek neşretmeliyiz.
- 5- Tahsil veya mübarek mahalleri ziyaret bahanesiyle ve esaret altında bulunan kardeşlerimize yardım eylemek üzere gençleri, masrafları Ararat cemiyeti tarafından karşılanmak üzere gizlice Osmanlı memleketlerine gitmeye mecbur eylemeliyiz.
- 6- Az vakitte ahaliye ne yolda yardım etmeleri gerektiği öğretilmeli ve vatanperverliği genişletecek surette genç talebe reisler tayin edilmelidir.
- 7- Yalnız genç talebelere münhasır olmak üzere kiraathaneler tesis edilmelidir.
- 8- Maksadı yerli öğrencilere yardım ederek eğitimin yayılmasını sağlamak üzere gelirleri çok olan bir cemiyet teşkil etmeli. Kavmimizin istikbali gençlerimize aittir.
- 9- Ani'de ahalinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere birçok mahalde sanayi mektepleri açılmasına çalışılmalıdır.
- 10- Ahaliyi eğitimden hissedar edebilmek için ruhbanları etkili nutuklar söylemeye mecbur etmeliyiz.
- 11- Hocaları Eçmiyazin'de tahsil etmiş ve kavmin ihtiyaçlarını öğrenmiş olan öğrenciler seçilmelidir.
- 12- Muhabbetlerini celp etmek üzere iki hükümetin ahaliyle iyi ilişkiler kurmak için her türlü vasıtaya başvurulmalıdır.
- 13- Beraber hareket etmek için Lehlilerle ittifak kurmaya çalışmalı, zira onların yardımı bizimkinden kıymetlidir.
- 14- İki hükümetin Ermenilerini tüfeklerle silahlandırmaya çalışmalıyız.
- 15- Cemiyetin masraflarıyla birçok mahalde tabanca ve tüfek mağazaları açıp bunları yalnız Ermenilere satmalıyız.
- 16- Osmanlı memleketlerine giden delikanlılara hiç olmazsa ailelerini muhafaza edebilmeleri için tüfek ve nakdi iane verilmelidir.

- 17- *Ermeni mekteplerinde eğitim bahanesiyle halkı silahlandırmak için haftalık umumi dersler tertip etmeliyiz.*
- 18- *Hizmette bulunan her bir Ermeniye istifa ve hizmetini kendisi terk etmesi için uygun fırsatlarda tahkire çalışmalıyız.*
- 19- *Daima bize yardım edebilmeleri için onların yerine cemiyetimize mensup Ermenileri geçirmeliyiz.*
- 20- *Kefalet akçeleri toplamak üzere bir cemiyet kurup maksada hizmet ederken mahkum olan kişiler kurtarılmalıdır.*
- 21- *Tiyatrolar tertip etmeli bunlardan hasıl olacak paralar süratle gelişmesi için cemiyete verilmelidir.*
- 22- *Papazlığa yalnız üniversitelerde tahsil görmüş olan öğrenciler kabul edilmeli, yoksa şimdiki papazlarla mühim bir mesele çıkarmak zordur.*
- 23- *Cemiyete mensup olan şahısların özel işaretleri vardır. Aralarında birbirlerini tanıyabilirler.*
- 24- *Nakdi yardım meselesini tanzim etmek üzere özel bir talimat neşrolunacaktır.*
- 25- *Cemiyetin reis ve azaları özel bir işarete sahip olup, o vasıta ile toplantılarda birbirlerini tanımaktadırlar.*
- 26- *Cemiyet yakında vazifelerini icra etmeye başlayacaktır. Şimdilik yayınlanan bazı hususi talimatlar dağıtılacaktır.” [BOA., Y. EE., 97/82].*

Böylece kiliseler birer cephane ve komite yatakları haline gelirken, patrikler de dini vazifelerini bırakıp tamamen siyasi işlerle uğraşmışlardır. Ermenistan haritalarını baş köşelere asarak, mabetleri isyan planlarının yapıldığı birer üs olarak kullanmışlardır. Ermeni papazları beyin yıkama faaliyetlerinin yanında çeteleri saklamak, silah depolarını korumak, yabancı devletler namına casusluk yapmak hatta devletlere Ermenilerin katledildiklerini yazarak ortalığı bulandırmaktan geri kalmamışlar ve isyanlarda büyük rol oynamışlardır [Akçora, 2001: 754-755].

Ermeni Papazları kiliselerde vaaz ederken siyasete dair sözler söylemeye ve devletin hukukuna aykırı bir lisan kullanmaya başlamışlardır. Bu durumun süratle men edilmesi için 25 Mart 1890 tarihli bir ferman ile Ermeni patrikliğine gerekli tebligat yapılmıştır. Yapılan tebligatta kısaca şöyle denilmiştir: “*Hıristiyanların Büyük Perhiz diye*

adlandırdıkları günden itibaren Ermeni papazları daima ve bilhassa Pazar günleri vaaz ederken siyasete dair sözler söylemekte ve devletin hukukuna ve menfaatlerine aykırı bir lisan kullanmaktadırlar. Papazların kiliselerde irat edecekleri meseleler dini nasihatlere ait olmalı ve bunun haricinde söz söylemeleri tabiiyet ve ubudiyet vazifelerine asla uygun değildir.” Bu sebeple gerekenin en kısa zaman içinde yapılması istenmiştir [BOA., Y. A. Hus., 234/108].

1890 yılında meydana Erzurum olayından sonra padişahı ziyaret eden Ermeni Patriği, Erzurum’da meydana gelen olaylara mahalli hükümetin sebep olduğunu söylemiştir. Kendisine verilen cevapta, olayları bizzat Ermenilerin düzenledikleri, ahaliye ve Müslümanlara karşı silah kullanarak ölüm ve yaralanmalara sebebiyet verdikleri belirtilmiştir. Ancak patriğin daha önceki ziyaretinde de aynı cevaplar kendisine verildiği halde, yine aynı lisanı kullanması Ermeni cemaati içindeki bazı kötü niyetli kimselerin tesiri olduğu ve bu şekilde olayları Avrupa’ya aksettirmek gayesinde oldukları anlaşılmıştır [BOA., Y. EE., 5/15].

Bazı Ermeni Kiliselerinde siyasete dair sözler söylendiği ve bu arada Gedikpaşa’da bir kilisede böyle bir halin vuku bulduğunun bildirilmesi üzerine bu gibi hallerin derhal men ettirilmesi için patriğin konuya dikkati çekilmiştir. Patrik bu gibi hallerden malumatı olmadığını beyan etmiş ve papazların siyasetle meşgul olmayıp mutlaka dini vaazlarda bulunmaları için kendilerine şifahen tenbihatta bulunduğunu ifade etmiştir. Ermeni Patrikhanesi bunun hemen akabinde Ermenilerin dini vazifelerini yerine getirmelerinin sağlamaları için Patrik Horen Aşıkyan döneminde Ermeni Kilisesi Ruhani memurlarına hitaben umumi bir tahrirat hazırlamıştır. 27 Mart 1890 tarihli bu tahriratta şöyle denilmiştir:

“Paskalya yaklaşmakta olup her Hıristiyan kırık günlük perhizini gerçekleştirebilmek için şu günlerde dini vazifelerini yerine getirmekle mükellef idiye de bir çoklarının fikri ile hüküm etmekte olan zamanenin kayıtsızlığı icabından olarak dini kuralları icra edenlerin sayısı eksilmiştir. Binaenaleyh mezheplerin icabı veçhile dindarların fikirlerine Cenab-ı Hakk’a olan muhabbetlerinin derecesini yükseltmek ve ecdatları gibi

şu günlerde iktiza eden mezhep kurallarını ifa etmek üzere tesirli nasihatler verilmesi ruhanilerimizin vazifeleri arasındandır.”

“Patrikhanemiz tarafından zaman zaman gerek şifahen ve gerek yazılı olarak bildirildiği gibi kilise kürsüsünden edeceğiniz nasihat ancak İncil-i Şerif'in yalnız dini nasihatlerini cemaate söylemektir. Kilisemizin eski ruhbanlarının yolu İncil-i Şerif'i sadakatle izah etmek ve Cenab-ı Hakk'ı ve karındaşlarımızı sevmek ve fakirlere merhamet eylemek hususlarını cemaate nasihat etmekten ibaret olduğundan cemaatinizi dahi bu yola sevk etmeniz gerekir. Böylece her bir Hıristiyan memnuniyetle Cenab-ı Hakk'a teşekkür ve padişahımızın saadetli bir ömür geçirmesi için dua eder. Aziz Apostolos'un dediği gibi; 'Alehusus padişah için dua ediniz ki, kemal-i asayiş, dindarlık ve muhabbet-i Hakk ile imrar-ı ömür edelim. Zira Cenab-ı Hakk nezdinde makbul olan ancak bu haldir.'” [BOA., Y. EE., 5/17].

30 Kasım 1890 tarihinde Ermeni Milleti Temsilcileri de yaptıkları bir açıklama ile, içlerinden bir kısmının fesat yoluna saptıklarını ancak bunların bir avuç insan olduğunu, Ermeni toplumunun tamamını temsil etmeye yetenekleri olmadığını ve bu kişilerin cemaat tarafından kınandığını bildirmişlerdir [OBE., c. 9, No: 78].

Ancak gerek patrikhanenin yaptığı ihtar ve nasihatnamelere, hükümete ve padişaha bir çok defalar sadakatlerini bildirmelerine ve gerekse Ermeni Toplumunu temsilcilerinin bu türden açıklamalarına rağmen ihtilal hareketleri başta din adamları arasında olmak üzere hızla yayılmış durumdaydı.

Örneğin, kilisede vaaz esnasında hükümet aleyhine açıklamalarda bulunan Rahip Vağnak ile Erzurum olayı ve Kumkapı hadisesinin ortaya çıkmasına sebep olan Rahip Mampir'in Kudüs'e sürgün edilmeleri düşünülmüştür. Ermeni müfritlerinin ileri gelenleri arasında olduğu tespit edilen Narlıkapı Kilisesi Papazı Vağnak hakkında Ermeni Patrikhanesince gerekli muamelenin yapılması istenmiştir [OBE., c. 9, No: 46]. Ancak Rahip Mampir hükümete sadakat göstererek bir çok Ermeni fesatçısının yakalanmasını sağlamıştır. Rahip Mampir, Ermeni fesat hareketleri ve Ermeni komitelerinin faaliyetleri ile ilgili olarak bir muhtıra hazırlayıp, takdim etmiştir [BOA.,

Y. PRK.ASK., 63/7]. Bu sebeple kendisi Ermeni patrikliğinin de arzu ettiği şekilde rahiplikten ayrıldıktan sonra isteği üzerine kendisine bir gazete çıkarma imtiyazı verilmesine ve böylece yardımda bulunmak suretiyle rahibin hükümete sadakatının sağlanmasına karar verilmiştir [BOA., Y. EE., 5/31]. Patrik, Sultana karşı Ermeni cemaatinin ahvalinden kendisinin sorumlu olduğunu, Mampir'in ruhani sıfatı haiz olduğu halde fesada karıştığı ve sonradan kendisini kurtarmak için hafiyelik etmekte olduğunu bu sıfatta bir kimseyi rahip olarak tutmakta mahzur olduğunu söylemiş, cemaata karşı çok müşkül durumda olduğunu, şayet bir kötülük olursa sorumluluk kabul etmeyeceğini bildirmiştir [OBE., c. 9, No: 132]. Görüldüğü üzere, Osmanlı hükümeti aleyhinde faaliyet gösteren, halkı kıskırtan ve birçok kişinin ölmesiyle sonuçlanan isyanlara öncülük eden ve kendi patriği tarafından istenmeyen bu din adamlarına bile merhametle muamele etmiştir.

Ancak bir süre sonra durum öyle bir hale gelmiştir ki Ermeni din adamları artık dini vazifeleri yerine tamamen cemaati ihtilale teşvik ve tahrik eden birer komite mensubu gibi hareket etmeye başlamışlardır. Bu durum ise menfaatleri icabı hükümete sadık olmayı gerekli gören Ermeni Patriklerini usandırmıştır. Nitekim, kethüdası ile birlikte sadarete gelen Ermeni Patriği, bazı Ermenilerin uygunsuz hareket ettiklerini, nitekim iki gün evvel Galata'daki Ermeni Kilisesi'ne girerken iki kişinin Ermeni cemaatine ihtilal fikirlerini neşreden gazeteler dağıttıklarını gördüğünü ve bu kişileri Zaptiye Nezareti'ne sevk ettiğini söylemiştir. Patrik, Ermeni rahiplerinden birinin Anadolu taraflarında uygunsuz hareketlerde bulunmasından dolayı Diyarbekir'e gönderildiğini ve orada da rahat durmayacağından İstanbul'a getirilip tevkif edildiğini bildirmiş, ve artık devlet aleyhinde harekette bulunanları cezalandırmaktan hali kalmadığını ifade etmiştir [BOA., Y. EE., 5/41].

Bağımsız bir Ermeni Devleti fikrini benimsemeye başlayan ve artık bunun gerçekleştirilmesini yegane vazifesi olarak addeden Ermeni patrikhanesi açıkça hükümet aleyhinde yer almakta da bir sakınca görmeyecektir. Tarihsiz olan bir belgeye göre, Rum ve Ermeni patrikhaneleri tarafından istenen bazı hususlar özel bir komisyon tarafından tetkik edilmektedir. Bununla beraber bu patrikhaneler hükümete karşı şiddetli lisan kullanmaya başlamışlardır. İşin siyasi ciheti tetkik edildiğinde bu iki cemaatin

kuvvetli bir el ile tahrik ve teşvik olunduğu anlaşılmıştır. Avusturya sefirinin padişahın huzuruna kabul edildiği sırada otonomi tabirini birkaç defa kullanmasından ve İtalya sefirinin de kullandığı lisandan bu işe derhal iyi bir çare bulunmaz ise ileride Anadolu'da muhtar bir idare kurulması ile sonuçlanacak bazı hallerin hiç de uzak olmadığı görülmüştür [BOA., Y. EE., 5/175].

Yine tarihsiz olan bir başka belgede, Ermeni ve Rumların kuvvetli bir devlet tarafından tahrik ve teşvik edildikleri, Ermenilerin açıktan açığa İngilizler; Rumların ise İngilizlere rağmen Ruslar tarafından teşvik olduğunun hissedildiği belirtilmiştir. Ermeni ve Rumlar eski usulleri ve kanunlarına riayet edilmediğini ileri sürerek patriklerini istifaya çağırmaktadırlar. Bunun üzerine eğer Ermeni ve Rumların bu şikayet ettikleri hususlar vaki ise bunların kurulan komisyon tarafından inceleneceği açıklanmıştır. Ancak böyle olmayıp da eski usul ve kanunların haricinde ve hükümet içinde hükümet teşkili yolunda talep ve istekleri var ise bunların kabul olunmayacağı ve kanunlar haricinde fazla bir şey verilmeyeceği bildirilmiştir. Zaten, Osmanlı Devleti'ne tabii olan kavimlerin haklarını eşit olarak muhafaza etmek için geçerli ve yürürlükte olan kanunlar ve nizamlar mevcuttur, denildikten sonra, *“Anadolu'da muhtar bir idare vücuda geldiği gün devlet-i aliyenin son bulacağını tarife hacet yoktur ve binaenaleyh işbu neticeyi verecek türden nasihatlerde bulunanların menfaati ile devletin menfaatlerinin muvafık olmadığı açıktır”* denilmiştir [BOA., Y. EE., 5/168].

Muhtelif şekil ve suçlarla yakalanan Ermeniler içinde çiftçi ve köylü sınıfından kimse bulunmayıp, isyanları teşvik ve tertip edenlerin kimler olduğu araştırıldığı zaman bunların bir kısmının öğretmen ve kalanların da fesat aşılama müsaite kalem sahibi sınıflardan olduğu ortaya çıkmıştır [OBE., c. 12, No: 39]. Ermeni patrikhanesi de bütün varlığı ile tam bir komite yatağı olmuştur. Piskoposlar ve din görevlileri, genç ve partizan olanlardan seçilmeye başlamıştır. Ermeni teröristleri, buldukları yerlerde üstünlük sağlamak için piskoposları elde etmeye gayret göstermişlerdir. Taşnak ve Hınçak örgütlerinde papazlar, vartabetler, piskoposlar ve hatta patrikler görev alır olmuştur. Terör örgütleri ile kilise arasında bir işbirliği salanmış, işbirliğine yanaşmayan din adamları ise devreden çıkarılmıştır [Küçük, 1997: 112]. Dini müessese

ve ruhbani, çeşitli yollarla ele geçirmeye çalışan ihtilalciler, kendilerine tabii olmayan din adamlarını yaralayarak mallarına el koymuşlardır [OBE., c. 25, No: 47].

Komitecilerin kendilerine yardımcı olmayan ya da ihbarda bulunan rahipleri öldürmeleri giderek artmıştır. Örneğin, Muş'ta tercüme edilmekte olan zararlı bir evrakın bir Ermeni papazının ihbarıyla Osmanlı memurlarının eline geçmesi sonunda ihbarı yapan papaz üç Ermeni tarafından yaralanmış [OBE., c. 26, No :27], yapılan tahkikat sonucu suçlular yakalanmıştır [OBE., c. 26, No: 81]. Yine Muş'ta Ermeni okulu yakınında saklı muzır evrakın bulunduğunu haber verdiği için Kürt kıyafetli üç Ermeninin hücumuna uğrayan ve yara alarak kurtulan Rahip Parsih'in failleri tutuklanmıştır [OBE., c. 26, No: 34, 71, 103].

Yozgat olayını hükümete haber vermesinden dolayı Yozgatlı Ohannes ve daha evvel de aynı nedenle Rahip Mampre komiteciler tarafından öldürülmüştür [OBE., c. 33, No: 26]. Ancak olayların nedenini anlamakta ve suçluların yakalanması için yapılan çalışmalarda görgü tanıkları korkup çekimser davranmışlar ve bu da devlete ve zabıtaya büyük ölçüde engel olmuştur. Rahip Mampre'nin kalabalık bir halkın önünde öldürülmesi olayında olduğu gibi Ermeniler, katillerin yakalanmasına engel olmuşlardır [OBE., c. 33, No: 66]. Komitenin tavsiyelerini hakkıyla yerine getirmeyen Avukat Derserkiyan Artin Efendi ile o sırada yanında bulunan Simon Efendi'yi herkesin gözü önünde öldürmüşlerdir [OBE., c. 26, No: 79]. Devletten memuriyet isteyen bir Ermeninin de komite tarafından bir mektupla ilkin tehdit edildiği, sonunda görevine ulaşmadan öldürüldüğü [OBE., c. 26, No: 79] şeklindeki haberlerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktur.

Din adamlarının bu olumsuz davranışlarına rağmen Çatalca sancağı meclis idare üyesi Sotraki Efendi'nin ölümü nedeniyle yerine bir Ermeni olan Tanaş Efendi'nin tayin edilmesi Dahiliye Nezareti'nce onaylanmıştır [OBE., c. 26, No: 98]. 4 Haziran 1895 tarihinde Sadrazam Cevat Paşa, Dahiliye Nazırı Rıfat ve Zaptiye Nazırı Nazım Paşa'lara Ermeniler tarafından yaralanan polis komiseri Dikran Efendi'ye Dahiliye Nezareti'nce padişahın hediyesi olarak üç bin kuruş verilmesi hususunu bildirmiştir [OBE., c. 30, No: 15]. 27 Kasım 1895 tarihinde alınan bir kararla Ermeni Katolik Patrikhanesinin mali

sıkıntı içinde bulunduğunun patrik tarafından Sultan'a bildirilmesi üzerine hazineden 100 bin kuruş verilmesi Meclis-i vükelaca kararlaştırılarak Sultan'a arz edilmiş ve bu paranın ödenmesi kabul edilmiştir [OBE., c. 39, No: 75]. 1896'da yılbaşı dolayısıyla evvelki yıllarda olduğu gibi padişahın ihsanlarından olarak Rum Patrikhanesine 75.000, Ermeni Patrikhanesine 40.000 ve Ermeni Katolik Patrikhanesine 25.000 kuruş verilmesi için harekete geçilmiştir. Dahiliye Nezareti bütçesinde tahsisat olmadığından Maliye tarafından yeni bütçeye gereği kadar aktarma yapılması hususu Sadrazam Cevat Paşa'ya bildirilmiştir [OBE., 26, No: 112].

Ancak, Ruhban sınıfı ister inanarak, isterse tehditle olsun büyük ölçüde komitelerin sultasına girmiş bulunuyordu. Adana'da "*Muhabbet*" adıyla kurulmuş olan fesat komitesinin kurucularından olan Gabat isimindeki bir papaz kıyafet değiştirerek, sağ ve solunda birer kişiyle birlikte bir fotoğraf çektirmiştir. Fotoğrafta elindeki kılıcın üzerinde Ermenice "*Hürriyet*" yazılı olup, bu fotoğrafı gelip giden herkese verdikleri ve her yere gönderdikleri öğrenilmiştir [OBE., c. 16, No: 90]. Bitlis'te Rahip Abraham ile diğer papazlar Talori olayı nedeniyle idareden şikayet eden telgrafları neden çektikleri sorulduğu zaman, tazyik altında içeriklerini bilmeden çektiklerini söylemişlerdir [OBE., c. 26, No: 15, 65, 68]. Rostof Ermeni Rahibi Zaharya Abdaloğlu'nun kışkırtıcılık yaptığı [OBE., c. 26, No: 69], Rahip Derunyan'ın "*Ligue National Armenienne*" isimli bir fesat komitesi kurduğu [OBE., c. 26, No: 82, 92] haberleri geliyordu.

İhtilal komitelerinin en gayretli azalarından biri haline gelen Rahip Eristaskis'in propaganda için Varna, Şumnu, Rusçuk ve Silistre gibi şehirleri dolaştığı ve Bükreş'te hükümet aleyhine nutuklar irad ettiği [BOA., Y.A. Hus., 219/45], Ermeni ve Rumların kiliselerde toplanarak fesat çıkarmak fikrinde oldukları [BOA., Y. PRK. AZJ., 17/37], Balat'ta Ermeni Kilisesi'nde Rahip Vahan'ın Ermenileri Devlet-i Aliyeye karşı kışkırtan vaazlar verdiği [BOA., Y. PRK. ZB., 6/86], Marsilya'daki Ermenilerin Papaz Sahak Vartabedian'ın kilisesinde toplanarak zararlı faaliyetlerde buldukları [B. O. A, Y. PRK. TKM., 27/40], Marsilya Ermeni Kilisesinde toplanan Ermenilerin Osmanlı Hükümetinden ayrılma fikirlerini görüştüğüleri [BOA., Y. A. Hus., 291/23], Üsküdar'da Selamsız ve Galata Ermeni kiliselerinde rahip ve vaizler tarafından irad edilen

nutukların muzır olduğu [BOA., Y. PRK. AZN., 7/25], Galata Ermeni kilisesi ve mektebinin bir fesat merkezi haline geldiği [BOA., Y. PRK. ZB., 18/16] şeklinde Ermeni din adamlarının fesat faaliyetlerini verdikleri vaaz ve nutuklarla nasıl yaydıklarını gösteren haberlerin sayısı hiç de az değildir.

Ruhbanın politik faaliyetleri, Anadolu'da meydana gelen kargaşalıkların temposuna paralel olarak hızlanmıştır. New York'ta çıkan Ermenice Haik gazetesinin Eylül 1895 tarihli nüshasında büyük şehirlerde örneğin İstanbul'da Ermenilerin saldırı, Anadolu'da ise savunma taktiği uygulamaları öneriliyordu. Anadolu'dan İstanbul'a gelen Ermenilerle yapılan hareketlerde her iki taraftan kan dökülmesi gerektiği, böylece Avrupa'nın müdahalesini sağlanarak ve Ermenilerin mahvolmaktan kurtarılacağı öğütleniyordu. Büyük güçlerin Anadolu'ya müdahalelerinin güç fakat büyük metropollerde başarılı olacağı, kan dökülerek ya istiklal ya ölüm hedefine ulaşılacağı vurgulanmıştır [OBE., c. 35, No: 12]. Henüz bu taktik uygulanmadan evvel Haik'de açıklanması ve sonra da olayların belirtilen taktik içinde gerçekleşmesi bütün bunların önceden planlandığını gösteren delillerdir.

Politikanın dini ve dinin de politikayı kendi hedeflerine varmakta kullandıklarına dair en çarpıcı örneklerden birisi de İstanbul İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie'nin İstanbul Evangelical Alliance'den aldığı ısmarlama rapordur. Bu raporda özetle şöyle denilmiştir: *"1856 Hatt-ı Hümayunu azınlıklar için anayasa gibidir. Ancak son yıllarda sık sık ihlale uğramıştır. Din serbestliği ve temel insan hakları Türkiye tarafından göz ardı edilmiştir. Bu husus sadece Berlin Muahedesini imza eden devletleri değil, insanlığın kardeşliğini benimseyen herkesi ilgilendirir."* [OBE., c. 27, No: 19].

Ruhbanın Ermeni komiteleriyle müşterek gayretlerini ve ihtilalin nasıl yapılacağını gösteren Cenevre, Londra ve Marsilya komitelerinden eski Ermeni patriği ve Adana müfsit Başpiskoposu Vehabedyan'a 2 Ağustos 1892'de gönderilen mektubu hatırlamakta yarar vardır. Bu mektupta özetle şöyle deniyordu:

"Komite, Osmanlı ülkesindeki komite reislerine verilecek gerekli talimatı size tebliğ etmişti. Bu talimata göre hareket ve birleşme kuvveti arttırır ve iktidarı kazanmaya

yardım eder. Bin kişinin teshili için lazım gelen askeri malzemenin yerine ulaştığını haber aldık. Adana, Payas ve Maraş'a casus göndererek telgrafımızı bekleyiniz. 'Ölümlerinizi için dua ediniz' şeklindeki parolalı telgrafi alınca; telefon hatları kesilecek, hükümet daireleri tahrip edilecek, memurlar öldürülecek, devlete ait paralar ele geçirilecek, hapisler serbest bırakılacak ve silahlara el konulacaktır. Vilayetin bütün memurlarının kuşkularını çekmemek için gayet tedbirli ve dikkatli hareket edilecektir. Onların sevgisini kazanmak için birçok dalkavuklar da bulunacaktır. Komitelerimizin kuvvetini arttırmak için Kürt, Çerkez, Arnavut, İslam köylüsü kıyafetinde birçok kimse gönderilmiştir. Maksadımıza ulaşmak için merkez komitesi Çar Hazretleriyle, İngiltere Kraliçesi'nin, Fransa Cumhurbaşkanı'nın ve İtalya Kralı'nın gayri resmi yardımlarını elde etmiştir. Ortada korkulacak bir şey yoktur, bütün dünya bizimledir. Her sınıf halkın fikir ve hislerini tahrik etmek suretiyle Osmanlı Devleti aleyhine gizli teşebbüslere devam ediniz. Harput'tan ayrılan 120 Ermeni sağlıklı Amerika'ya varmıştır. Göç etmek isteyenler kamu görevlilerinin dikkatini çekmemeleri için Yunan gemici kıyafetine girmelidirler. Çocuklarınızı İslam okullarına vermeyiniz ve onlarla sevgi bağı kurulmasına asla fırsat vermeyiniz. Askerlerin konumu hakkında bize sürekli bilgi veriniz. Ele geçireceğiniz topografya haritalarını gönderiniz. Rusya ile Fransa doğuda bir üçüncü savaş açmak hususunda anlaşmışlardır. İşte bu savaş bizim kurtuluşumuza bir başlangıç olacaktır. Rusya ile İngiltere, Ermeni meselesini çeşitli noktalardan düşünerek Osmanlı hükümetince bilinmeyen bir şekilde Ermeni meselesine hizmet etmektedirler. Ermenilerin oturdukları vilayetler şimdi Rusya için bir Bulgaristan; İngiltere için yeni bir Mısır; Fransa için yeni bir Tunus ya da Cezayir olabilir." [BOA., HR. SYS. 2789/8; OBE., c. 28, No: 23].

Ermeni meselesinin iç yüzünü iyi bilen, olayların arkasındaki güç ve niyetleri, Ermeni Kilisesi'nin ve dini liderlerin rolünü ortaya koyan Ermeni yazarlar da vardır. Ermeni isyanlarındaki kilise ve dini liderlerin rolünü şu şekilde açıklamışlardır: "Dini cemaatler uzun zamandan beri, Ermeni ihtilal partilerinin inkılap ocakları olmuş ve en şeytani programlar buralarda hazırlanmıştır. Dini merkezler, silah depoları ve komplo ocakları olmuştu. Dini liderler söz ve yazı ile kendilerine güvenmiş olan halkı isyana teşvik ediyorlardı. Artık vaazlarda yüce sözler ve İncil'in doktrini zikredilmiyordu. Sadakat, doğruluk yerine isyan; insanlık yerine kin, intikam; ahlak yerine alçaklık,

rezillik vaaz ediliyordu. Dini liderler, komiteler tarafından organize edilmiş bayramlara, toplantılara, törenlere başkanlık ediyorlardı. Halktan partilerin emirlerine ve eğitimlerine uymalarını istiyorlardı.”[Küçük, 1997: 115].

4. 2. Ermeni Kilisesi ve Silahlanma Faaliyetleri

“Bağımsız Ermenistan” fikrini gerçekleştirmeyi arzulayan Ermeni milliyetçileri bu isteklerinin büyük devletler tarafından yeterince dikkate alınmadığını görünce, terörizm yoluyla büyük devletlerin dikkatlerini Ermeni isteklerine çekmek istemişlerdi. Zira Ermeni isyancıları Bağımsız bir Ermenistan’ı oluşturacak imkan veya şartlara hiçbir şekilde sahip olmadıklarını gayet iyi biliyorlardı. Bunların asıl gayeleri, başka güç veya güçlerin himayesi altında Türkiye’nin bir bölümünü kolonize etmektir. Bunun için de ilk şart olarak devrin Fransa Dışişleri Bakanı Gabriel Hanotaux’un da belirttiği gibi, “devamlı şikayet ve tahriklerle, arzularını Türkiye’ye defaten dikte ettirmiş olan haçlı ruhunu uyandırarak, Avrupa’nın müdahalesine zemin hazırlamaktı” [Şahin, 1988: 194]. Ermeniler Van, Muş, Erzurum, İstanbul gibi şehirlerde kurdukları sözde hayır cemiyetleri ile bu maksatları gerçekleştirmeye koyulmuşlardır. XIX. yüzyıl ortalarından itibaren hayır cemiyetleri görünümü altında teşkilatlanan Ermeniler; siyasi muharip çeteler, köy çeteleri kurmaya başlamışlar, kendi aralarında; savaşçı birlik, yardımcı birlik, silah ve cephane birliği ve posta teşkilatı olarak çok teferruatlı bir şekilde hazırlanmışlardır [Akçora, 2000: 756].

Ermeni bağımsızlığının ancak isyan ve kan dökme yoluyla elde edilebileceğine ilk inananlar ise Ermeni patrikhanesi ve ruhani liderleri olmuştur. Berlin Konferansı’ndan istediklerini bulamadan dönenen eski Patrik Mıgırdıç Hırimyan, Balkan milletlerinin kan dökerek bağımsızlıklarını elde ettiklerini, halbuki Ermenilerin isyan edip kan dökmediklerini, Ermeni bağımsızlığının ancak bu şekilde gerçekleşeceğini belirtmiştir [Hocaoğlu, 1976: 115]. Tiflis’te çıkan Ermenice Mişak gazetesinde yer alan bir haberde şöyle denilmiştir: “Eğer Ermeniler, Berlin Konferansı’na Kürtleri, Asurileri, Yezidileri Ermeni yaptıktan sonra kuvvetli, yoğun bir millet halinde müracaat etmiş olsalardı, bunlardan başka da silah kullanmaya, kan dökmeye muktedir, kabiliyetli olarak görülselerdi, o zaman Berlin konferansında mutlaka şimdikinden daha çoğunu

alabilirler ve Türkiye Ermenileri de siyasi bir hayata layık bir millet olarak tanınırlardı” [Uras, 1976: 254].

Böylece Berlin Kongresi’nden sonra Ermeniler arasında silahlanma faaliyetleri de hızlanmış oldu; artık Doğu Anadolu’dan Ermenilerin silahlanmaya başladığına dair haberler gelmeye başlamıştır. İngiltere’nin Van Konsolosu Yüzbaşı Clayton’un 12 Ekim 1880 tarihli raporunda, Rusya Ermenistan’ında Türkiye Ermenilerine silah göndermek için cemiyetler kurulduğu ve silahların dağıtılması için de ajanlar sokulduğu bildirilmektedir. Erzurum Konsolosu Yüzbaşı Everett de, 24 Kasım 1880’de Türkiye Ermenilerine dağıtılmak üzere Rusya’da silah toplandığını bildirmiştir. 1882 yılının başında Everett, Ermenilerin bir isyan hazırlığı içinde olduklarını gösterir emarelerin çoğaldığını yazıyordu. Konsolosun eline iki vesika geçmişti. Ermenice olan bu vesikalar gönüllü kaydetme işi için kullanılıyordu. 1882 Haziran’ında Erzurum Konsolosu Everett, tamamen inanılır kaynaklardan aldığını belirterek gönderdiği raporunda Ermenilerin girişimlerinin hazırlayıcı mahiyette olduğunu, halkın gözünün açılıp, milli duygularının kuvvetlenmesine çalışıldığını, çalışmaların güneyde Muş ve Van’a kadar uzandığını, Rusya tarafından desteklendiğini yazıyordu [Gürün, 1985: 126-128; Demirel, 1996: 8].

Ermenilerin en teşkilatlı komitelerinden bir olan Hınçak Komitesi’nin siyasi amacı, Türkiye Ermenistan’ını kurtarmak, Rus, İran Ermenistan’ı ile birleştirmek ve üç Ermenistan’dan bağımsız bir Ermenistan meydana getirmektir. Hınçak Komitesi bu amaca ulaşabilmenin yollarını ise şöyle belirlemiştir: Genel isyanla Türk hükümetine savaş açmak ya da zorla Türkiye’de Ermeni bölgelerinde ki genel yaşayışı alt üst etmek ve değiştirmek. Bu faaliyetlerin en büyük vasıtası ise terör idi. *“Terör, ihtilal örgütünün savunması için bir vasıta ve halkı müstebidlerin ve alçakların faaliyetlerine karşı korumak için bir silah olmalıdır”* diyen Hınçaklar, terör hareketini yürütecek Akıncı alayları teşkilatı, Genel ihtilal teşkilatı ve İsyancı alayları teşkilatlarını kurmuşlardı [Uras, 1976: 435-436].

İhtilal grubunun yapacağı başlıca işler arasında yer alan beşinci madde komitenin silah temini ile ilgilidir: *“Beşinci Madde: Silah konan yerlerle, depolara ve hükümetin zahire*

ambarlarına ve diğer kuruluşlara, vali, mutasarrıf ve kaymakam konaklarına saldırılmalı, silahları alınmalı ve hükümetin nüfuzunu kırmak suretiyle memurları geçici olarak işlerinden uzaklaştırmalı ve heyecana oluşturmaya gayret edilmelidir.”

“Beşinci maddeye dair açıklamalar:

Bu madde de açıklanan hususların yapılması sırasında bazı bina ve müesseseler yakılmalı, yüksek derecedeki memurlar zor kullanılarak esir alınmalı ve bunları serbest bırakmak için de hükümetten fidye istenmelidir. Örneğin, önce ihtilalci mahkumların hepsinin veya bir kısmının serbest bırakılarak ihtilal komitesine teslim edilmeleri istenmelidir. İkinci olarak çok miktarda para istenmelidir. Üçüncüsü; ihtilali yapanlara karşı kullanılacağı söylenerek hükümetten silah, cephane ve at istemek suretiyle silah vesaire elde etmeye çalışılmalıdır. Dördüncüsü; esirlerden hükümet sırlarını açıklamaları, kale, hapisane ve diğer müesseselerin plan ve programları istenmelidir. İhtilal komitesinin istekleri kabul olunmayarak onlara karşı asker gönderilirse, esir alınan memurlar öldürülmeli ve buna benzer hareketlerle gözdağı vermeye gayret edilmelidir.” [OBE., c. 7, No: 119].

Diğer bir ihtilalci Ermeni komitesi ise Taşnaksütyun Komitesi idi. *“Bir düzine silah nakledecek çete, bir düzine programdan daha etkilidir”* diye düşünen Taşnak Komitesi'nin kuruluşundan üç yıl sonrasına kadar belirli bir programı olmamıştır. Komitenin ilk yıllardaki amacı merkezi Van'da olan Ermenegânlar Cemiyeti ve Hınçak Cemiyeti'ni birleştirmek, Rusya'dan Türkiye'ye geçen çetelere yardım etmek, savunma teşkilatı kurmak, taraftar toplayarak isyan, ihtilal çıkarmak ve Ermenistan'ın bağımsızlığını sağlamak, Ermenileri silahlandırmaktır. Taşnak komitesinin 14. maddesinde *“her üye belirli bir silah kullanma eğitimi yapmış olmalıdır”* denilerek silahlı eylemlere hazırlıklı olmaları istenmiştir. Ayrıca, çeteler kurmak ve isyanlar çıkarmak başlıca amaçları arasındadır. Ancak en önemli amacını ve Ermeni örgütünün özelliğini şu şekilde belirtmişlerdir: *“Türk'ü, Kürt'ü, sözünden dönenleri, hafıye ve hainleri her yerde ve her türlü şartlar altında vur, öldür, intikam al”* [Hocaoğlu, 1976: 163-164].

Ermeniler artık Türkleri yok etmeye ant içmiş gibiydiler. Önce 5 yaşından büyük bütün Türklerin katledilmelerini kararlaştırmış, sonra 5 yaşından küçük yavruların da Ermeni milleti için tehlike olacağına hükmederek iki yaşına kadar olan bütün Türklerin kesilmesine karar verilmişti [Onur, 1999: 86]. 1892 sonbaharında Tiflis'te ilk toplantısını yapan Taşnaklar yapacakları en önemli iş olarak Türkiye'ye silah sevki, Türk Ermenilerinin silahlandırılması, kendilerine silah eğitimi yaptırılması, özellikle gençlerin ve Ermeni halkının hazırlanması olarak belirlenmiştir [Uras, 1976: 450]. 1892'de Merzifon'da toplanan Hınçak Komitesi Meclisi'nde de beylik silah temin etmenin gereği üzerinde durulmuş ve bu yolda kararlar alınmıştı [Uras, 1976: 468].

İşte komiteciler program ve nizamnamelerinde yer alan bu en önemli işi gerçekleştirmek için yoğun bir gayret ile çalışmalara koyulmuşlardır. 1890 yılında Ermeni Milli Meclisi'nin kuruluş yıldönümü törenlerinde Ermenileri coşturmak için söylenen nutuklar, okunan marşlarda bile bu silahlanma çağrısı dile getirilmiştir. Komiteci Ermeniler tarafından okunan bu şiirlerden biri şöyledir:

“Harbe Davet

Borular Ararat tepesinden ovaya müthiş yıldırımlar yağdırıyor.

Kahramanların kanları ateş altında, bir kat daha kabarıyor.

Vatan yoluna, herkes işitsin anlasın,

Ermeni ruhları ateş gibi parlıyor.

Siz, kahramanlar, Allah'ın ihsan edeceği zafer tacına hasretsiniz.

Siz, Allah'ın kutsamasına muhtaçsınız

İleri cesur kahramanların çocukları

Ey vatan intikamını almak isteyen Ermeniler!

Haydi takım takım silah başına

İntikam silahlarıyla ileri doğru atılın

İntikam silahıyla bir sağa bir sola saldırın

Haydi ileri,

Bir sağa, bir sola,

Haydi ileri,

İleri, daima ileri,

Haydi ileri” [Ermeni Komiteleri..., 1983: 37-38].

1 Haziran 1893 tarihli “*Haik*” Gazetesi’nde Ermenistan’ın otonomiye elde edebilmesi için ne yapması gerektiğini açıklayan bir makale yayınlanmıştır. Bu yazıya göre; kan dökülmedikçe bunun gerçekleşmesine imkan olmadığı evvela Ermenilerin kendilerine güvenmeleri, silahlanmaları ve merkezi bir organizasyona bağlanmaları gerektiği yazılmıştır [OBE., c. 12, No: 170].

Osmanlı Belgeleri özellikle 1890’dan sonra çeşitli Avrupa ülkelerinden silah ve cephane alınması ve bunların kullanımıyla ilgili eğitimi hakkında bilgiler vermektedir. Ülke dışından silah elde etme, militan Ermeni çevrelerinin silahlanma istekleri ve hükümetlerinin Ermeni sınırlarını garanti etmelerini istedikleri yabancı askeri konsoloslara bağlanan umutların bir parçası idi. Bir çok Avrupa başkentindeki Ermeni komiteleri ya da bazen birtakım kişiler ya silahları sağlıyor ya da onların satın alınması için gerekli parayı buluyorlar ve bunlar sonra türlü yollardan Türkiye’ye sokuluyordu. Hemen hemen her zaman yabancı teknelerle taşıyor, Hıristiyan yolcular bunların geçirilmesinde yardımcı oluyorlardı. Bazı durumlarda silahların satın alınması için gerekli para dünyanın dört bir köşesinden geliyordu. Örneğin Rus Kafkasyası’nda Eçmiyazin’deki Ermeni Kilisesi silahların satın alınmaları için İngiltere’ye 100.000 ruble göndermişti. Bazen, Amerika’dan Ermeni ajanları bir Avrupa başkentine örneğin Atina’ya geliyor, silah alımı ve transferini sonuçlandırıyorlardı [Ataöv, 1984: 169].

Silah ve cephane daha çok Çarlık Rusyası, Avusturya, Belçika, Almanya, İsviçre ya da İran gibi çeşitli ülkelerden gelmekteydi [Ataöv, 1984: 169]. Osmanlı ülkesine silah ve cephane sokmaya ve bu suretle Ermenileri devlet aleyhine silahlı bir isyan tertiplemeye teşvik eden ülkelerin başında ise Rusya bulunuyordu. Dinamit humbaraları yapan ve sair fesat hareketlerine karışan Ermenileri meydana çıkarmak için yapılan araştırmalar sonunda tevkif edilen Ermenilerin ekserisinde Rusya tarafından verilmiş evrak bulunmuştur [BOA., Y.A. HUS., 259/29]. Rusya hududu dahilinde Ermenilerle meskun olan bazı köyler ahalisine Rus memurları tarafından silahlar verilmektedir [BOA., Y. A. Hus., 295/26]. Çanlı Kilisesi rahiplerinden birinin yaptığı ihbara göre ise Rusya’dan Eleşkirt yoluyla gelen silahlar Talori ve civarındaki Ermeni köyleri halkına dağıtılmıştır [BOA. Y. EE., 152/2]. Bu haberlere karşı Rusya’nın bir Ermeni köyünde yakalanan

silah ve cephaneden dolayı ev sahipleri, bu gibilere örnek olması için Ruslar tarafından idam edilmişlerdir [OBE., c. 38, No: 56].

Ermenilerin silah ve cephaneyi Osmanlı memleketlerine sokmak için kullandıkları bir diğer ülke ise İran idi. Ermenilerin İran tariki ile Devlet-i Âliye'ye martini tüfeği ve cephane idhal edeceğine dair sürekli haberler alınmaktaydı [BOA., Y.A. Hus., 339/3]. Rusya'nın da, İran'a ticaret eşyası yerine silah ve mermi göndererek bunları İran üzerinden Osmanlı ülkesine sokmaya çalıştığı bilinmekteydi [BOA., Y. EE., 157/59]. Moskova Ermeni Komitesi Trabzon üzerinden transit olarak İran'a sevk edilen ticari mallar içine mermi ve silah saklayarak memlekete sokmuşlardır [OBE., c. 22, No: 33]. Ermeni ihtilalcileri tarafından İngiltere ve Amerika'dan celb edilen silahlar, Mersin ve Silifke istikametinden ülkeye sokulmakta [BOA., Y.MTV., 207/58], Kırkkilise cihetinden de tüfek ve cephane sokulmaya çalışılmakta olduğu haber alınmıştı [BOA., Y.MTV., 202/1]. Kaçak silah ve malzemelerin limanlardan sokulmasını önlemek için gerekli kontrol önlemleri alınmıştır [OBE., 16, No: 6, 36, 62]. Ayrıca yerli Ermeni tüfekçilerinin Henri Martini tüfekleri imal ettikleri de tespit olunmuştu [OBE., 16, No: 68].

Ermeni komitelerine silah tedarik eden Avrupa ülkelerinin yanında ABD'de bulunmaktaydı. Aşağıdaki iki belge bu silahların hangi yollarla Osmanlı topraklarına sokuldukları hakkında bilgi vermektedir: *"New York Ermeni komitesine mensub Halebyan ile Manok Asadoryan adlı Ermeniler Londra ve Larnaka tariki ile iki hafta evvel Samsun'a gitmek üzere New York'tan hareket ettikleri ve Manok'un sarı çantasının içinde 5 adet tabanca olduğu..."*

"21/VI/1898"

"New York'tan geçen cumartesi hareket eden Transatlantik kumpanyası vapuru ile Argayan (?) tarafından bir sandık eşya-i müsteleme derumunda 19 revolver ve hayli fişek gönderildiği ve bunların Üsküp'de Binof isminde birine gideceği, Makedonya'da ihtilal çıkarsa Ermenilerin Anadolu'da kıyam için New York Ermeni Komitelerinden Memalik-i Osmaniyyeye yaftalar gönderileceği ve evrak-ı mezkurenin nerelere ve ne

kadar ve kimlere gideceği anlaşılacak üzere tedbirler serian ittihaz eylediğim ma'ruzdur. Ferman Ali Ferruh Bey'den Tahsin Bey'e." [İlter, 1995: 32-33].

Amerikan diplomatik yazışmalarında da Ermenilerin silahlanma faaliyetlerine yer verilerek, silahların ve patlayıcıların Türkiye'ye büyük şehirler kanalı ile değil, Karadeniz kıyılarında Trabzon ve civarındaki küçük kasabalardan karaya çıkarılarak, dağ sıraları arasından Doğu Anadolu'ya, Ermeni Komiteleri'nin veya ajanlarının bulunduğu yerlere götürüldükleri belirtilmekte, hamulenin gerçekte ne olduğu gizlenerek, sahibinin gümrük vergisinden kaçmak istediği söylenerek gemicilerin yasak şeyleri ihtiva eden sandıkları taşımaya ikna edildikleri vurgulanmıştır [İlter, 1995: 41].

Çeşitli kaynaklardan tedarik edilen silahlar Anadolu sahillerinden ülkeye sokulmaktaydı. Başlıca kaynak Avusturya'nın kadro dışı bıraktığı silahlar idi. Bunların Türkiye'ye ihracı için talep edilen menşe şahadetnamesi konsolosumuzca verilmemişse de bu silahlar başka yollarda yurda sokulmaktaydı [OBE., 16, No: 2]. Ermeniler, Triyeste ve Liege'den uygun fiyatlarla satılmakta olan silahları satın almak için görevli olarak memurlar göndermişler [BOA. Y. A. HUS., 280/81], Triyeste'den aldıkları bu silah ve revolverleri, kahve ile birlikte Osmanlı topraklarına sokmaya çalışmışlardır [BOA., Y.A. Hus., 280/89]. Anadolu'ya gelen her çeşit silah, mühimmat ve zararlı evrak tüccar eşyası arasında memlekete sokulmaktaydı [OBE., c. 15, No: 189]. Bakü'den Van'a gönderilen buğday çuvallarının içinde mermi sevk olunmuştu [OBE., c. 20, No: 123]. Ermeni ihtilalcilerine ait olmak üzere zeytin yağı fiçileri içinde dinamit ve humbara dolu gaz tenekeleri bulunmuş, bunların Kıbrıs yoluyla İstanbul'a gönderilmek istendiği haber alınmıştı [Hüseyin Nazım Paşa, c. II, 1994: 379]. Temmuz başından 17 Kasım 1893'e kadar Anvers'den Osmanlı limanlarına sevk edilen silahların miktarını gösteren Brüksel elçiliğinden alınan cetvele göre toplam 2770 tüfek ve 600 tabanca idi [OBE., 16, No: 100].

Ermeni Kilisesi ve din adamlarının, diğer faaliyetlerde olduğu gibi silah ve cephaneye tedarikinde de komiteci Ermenilerle sıkı işbirliği içinde oldukları görülmektedir. Ermeniler, 1890'da artık harekete geçme zamanının geldiğine kanaat getirerek en uygun yer olarak seçilen Erzurum'da ilk icraatlarını gerçekleştirebilmek amacıyla Rusya'dan

getirdikleri silah ve cephaneyi bu şehre yığmaya başlamışlardı [Sakarya, 1984: 94]. Osmanlı Hükümeti'ne Erzurum'da Saint Asalyan Kilisesi [Çalık, 2000: 102] içinde yapılan bir demirhanede büyük miktarda alet ve edevatla, bir adet torna bulunduğu ve bu suretle silah imal ve depo edilmekte olduğu, aynı şekilde Sanasaryan Ermeni Okulu'nda da böyle bir imalathanenin mevcut olduğu Dördüncü Ordu Komutanlığı tarafından bildirilmiştir [BOA., Y.A. Hus. 236/11]. Müslümanların silah ve cephaneye aramak için Ermeni Okuluna ve kilisesine girmelerini bahane ederek gösterilere başlayan Ermeniler, komitecilerin "*Türklerin kiliseye girmesi pisluktur, mundarlıktır*" gibi sözlerle tahriki ile ertesi gün ayaklanmış ve çıkan olaylarda Türklerden ve Ermenilerden ölenler ve yaralananlar olmuştur [Gürün, 1985: 140-141]. Bu olay sebebi ile Avrupa'da "*Ermeniler katlediliyor*" şeklinde yoğun bir propaganda başlatılmıştır.

Gizli yoldan ve çeşitli şekillerle Osmanlı ülkesine sokulan silah ve cephaneler Ermeni Kiliselerinde, okullarında, yabancı bankalarda ve kişilerin evlerinde saklanmaktaydı. Silah ve patlayıcı maddelerin büyük bir kısım da tarla içlerine, Ermeni mezarlıklarına, kilise avlularına, mahzenlere gömüldüğünden ele geçirilen miktarın, mevcut olana nazaran onda biri geçmediği anlaşılmıştır [Onur, 1999: 89]. Komite reislerinden Kevork'un evinin duvarının içine saklanmış bir sandık içinde tüfek, tabanca ve patlayıcı madde bulunmuş [OBE, c. 29, No: 22], Merzifon'a gönderilmek üzere hazırlanan silahların Yunan adalarında muhafaza olunduğu, Ermenilerin elinde halen üç bini aşkın Martini Henri tüfeği bulunduğu ve bunların da Van gölü civarında sakladıkları [OBE, c. 29, No: 27] haber alınmıştı. Mersin limanına ulaşmış olan silah dolu sekiz sandık Merzemin Kilisesi'nde stok edilmişti. Top namluları sanki büyük kilise mumlarıymış gibi sarılmış olarak gümrükten geçirilmişti. İstanbul'da Hasköy'deki Ermeni Kilisesinin tahta zemini altında silahlar bulunmuştu. Sık sık teröristler bu türlü kiliselere papaz diye atanıyorlardı. Rusya'ya kaçıp sahte bir pasaportla geri dönen Çarşambalı Nişan Menasyan, Vahan sahte adıyla Ermeni papazı olarak atanmıştı. İstanbul'da Galata'da Ermeni Okulunda öğretmenlik yapmakta olan Karabet Doğramacıyan'ın odasında dinamit, silah ve cephaneye bulunmuştu. Bursa'da Hoca Alizade mevkiinde Fransız Okulu Müdürü gerçek silahlarla Ermeni ve Rum öğrencilere askeri eğitim yaptırmaktaydı [Ataöv, 1984: 170-171]. Çeşitli Ermeni okullarında yapılan aramalar sırasında silah ve barut bulunmaktaydı. Kilise ihtiyacı diye halktan para toplayan Ermeniler, bu para ile

silah ve cephane alarak İslam köylerine saldırmayı planlamaktaydılar [OBE., c. 20, No: 136]. Hasköy Ermeni Kilisesi mektebinde yapılan aramada altı humbara, on bir revolver ile iki yüz kadar fişek ele geçirilmiştir [Hüseyin Nazım Paşa, c. II, 1994: 377].

28 Nisan 1893'te Sadrazam Cevat Paşa'nın bildirdiğine göre; Van'ın Bargiri kazasında oturan ve Bitlis'in Ermeni köylerinde dolaşırken yakalanan bir şahsın sorgulanması sonucunda, İran'dan 49 yük iğneli silah ve getirilerek Van içindeki kiliselere ve bazı yerlere sakladıkları, bu işe İranlı memurların yardım ettikleri anlaşılmıştır. Van'da bazı kimselerin aracılık etmesiyle baharda İran'daki Ermenilerin hududu tecavüz edecekleri gibi, İran'ın yardımı, İngiltere'nin kolaylıklarda bulunması ve Bitlisli Ermenilerin katılması ile birlikte Van ve Alaşkırt taraflarına da tecavüz edecekleri, Ahtamar Ermeni katogikosu ile Erzurum, Van ve Muş Ermeni murahhasalarını sürekli haberleştikleri, Bulgaristan'da yapılan ihtilal gibi bir harekete geçecekleri anlaşılmış, gereken yerlere bilgiler verilmiştir [BOA, Y.A. Hus., 273/65; OBE., c. 12, No: 72].

İzmit Bahçecik köyünde ele geçen Nikagos adlı Ermeninin komiteci olduğu anlaşılmış evinde ve Ermeni okulunda yapılan aramalar sonucunda silah ve barut bulunmuştur. Nikagos ve bazı arkadaşlarının kilise ihtiyacı diye halktan para topladıkları, bu para ile silah ve cephane alarak ağustos ayı ortalarında Müslüman köylerine saldırmayı planladıkları, İzmit Murahhasası Stepan'ın da bunlarla işbirliği halinde olduğu anlaşılmış, olayın tahkikatına başlanmıştır [OBE., c. 20, No: 136]. Bitlis'te ihbar üzerine bazı Ermeni hanelerinde silah ve zararlı evrak bulunduğu gibi [BOA., Y. MTV., 308/42], Van'da da Amerikan müesseseleri dahilindeki kiliselerde silah ve zararlı evraklar ele geçirilmiştir [BOA., Y.MTV., 312/6].

Ermenilerin karışıklık çıkaracağı, kiliselerde silah depoladıkları hakkında alınan istihbarat üzerine Osmanlı hükümeti gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır [BOA., Y. PRK. ASK., 119/108]. Bu sırada Galata'da bulunan Ermeni Kilisesi'nin sarnıcındaki suda barut ve güherçile kokusu hissedilmesi üzerine tahkikat başlatılmıştı [BOA., Y. PRK. ASK., 115/36]. Esasında Galata Ermeni Kilisesi ve mektebinin bir fesat komitesi haline dönüştüğü, birtakım suikastlar ve Ermeni faaliyetlerinin bu merkezde planlanıp icra edildiği bilinmekteydi [BOA., Y.PRK.ZB., 18/16]. Uncuyan Apik Efendi'nin

nezareti altında bulunan Galata'daki Ermeni okul ve kilisesinde silah bulunmuştur [BOA., Y. A. Res., 83/18].

Kasımpaşa'da bulunan bir kilisenin içinde demir çelik ve dökme çelik ile ilgili bir takım alet ve edevat bulunduğunun haber alınması üzerine patrikhane ve kilise memurları hazır buldukları halde bir heyet tarafından gerekli incelemeler yapılmıştır. Bu incelemelerin sonucunda mezkur kilisenin altında kocaman bir demir fabrikası mevcut olduğu ve bunun silah imalatında kullanıldığı anlaşılmıştır. Yine daha önce Zabtiye Nezareti'ne gelen gizli ihbarlar üzerine araştırılan Hasköy Kilisesi'nin döşeme tahtaları altında saklanmış bir hayli miktar rovelvör bulunmuştu. Bunun üzerine 7 Eylül 1896 tarihinde Encümen-i Mahsus-ı Vükela'da bir karar alındı. Kararda şöyle denilmiştir; *“Şu iki kilisenin ahvali bunlar hakkında bir müddetten beri işitilen rivayâtı müeyyid bulunduğuna binaen icab-ı keyfiyet ledel-mülâhaza tesis ve inşaları mezheben icra-yı ayin maksadına mütebenni olduğu halde bu suretle elan şekavet ve mefsedet mahzeni ittihaz olan kiliselerin bağdezin teftişat-ı zabita tahtında tutulmaları tedabir-i asayişperveranenin cümle-i mühimmesinden görülmekle zabıtaca iştibah olunacak Ermeni Kiliseleri'nin Patrikhane memurlarıyla birlikte gayet müdekkikâne muayeneleriyle zuhur edebilecek esliha ve edevât-ı muharebe vesairenin enva'ı ve derecâtına göre iktiza edenlerin mesuliyet-i kanuniye altına alınmaları ve bu teftiş ve muayenenin bir defaya hasrolunması maksadı temin edemeyeceğinden her şüphe edilen vakitte emr-i taharrinin ol-suretle tekrar edilmesi hususunun Zabtiye Nezareti'ne havalesi müttehiden tezekkür olunmuş ise de ol-babda ve katiiyet-i ahvalde emr-ü ferman hazret-i menleh'ül emr efendimizindir”* [BOA., Y. A. Res., 81/62].

İstanbul Ermeni Komitesi tarafından Üsküdar'da Selamsız mahallesinde bulunan Surpe Ermeni Kilisesi'nde dinamit ve humbara saklandığı ve bunların askeri mevkilerin yok edilmesinde kullanılacağı, Avrupa'da bulunan Ermeni komitelerinin genel idareyi ellerinde bulundurdukları halde İstanbul komitesini uygun göreceği icraatlarda serbest bıraktığı 25 Kasım 1897 tarihinde Londra Sefareti'nden gönderilen bir telgrafla bildirilmişti [BOA., Y. A. Res., 90/3]. İstanbul Hınçak Komitesi tarafından Artin Paşa'ya hitaben bir tehdit mektubu göndermiş ve ölüncüye kadar silahlı ellerinden bırakmayacaklarını bildirmişlerdir: *“Milleti tahrip eder mesleğinizden sarf-ı nazar*

ettirmek maksadıyla İstanbul'daki Hınçak Cemaatinin şubesi birkaç defa bazı vasıtalarla size gerekli ihtarları yapmasına rağmen bugün büyük hiddetle görüyoruz ki siz hem olayların ehemmiyetini hissetmemişsiz, hem de patrik ile el ele verip isyan heyetinin yok edilmesini ve milletin davasının mahvını mucip birtakım karanlıkta olan layihalara teşebbüs ediyorsunuz. Milleti mukaddes menfaatlerini fütursuzca alçak hesaplarınıza alet ederek milletin harabiyetine sebep olan hanedanınızın şu bu azasını meydana atmaya ve ihtilalin icracılarını hilekar tuzaklara düşürmeye cüret ediyorsunuz. İdare meclisimiz muhtedil ihtarlarla aklınızı başınıza getirmeye muvaffak olamadığından sizin gibi bir Ermeninin elinden milleti kurtaramaya mecbur olmuştur. Siz ve dini mutilerin bir ordu dahi teşkil etseniz yine Ermeni protestolarının sedasını söndürmeye muvaffak olamayacaksınız. İsyân heyetimiz dahi milletin fikirlerinin sadık bir tercümesi olduğu cihetle büyük maksadına vasıl oluncaya, ölünceye kadar silâh elinden düşürmeyecektir. İstanbul Hınçak Komitesi .” [BOA. Y. A. Res., 90/22].

Sadece Ermeni Kiliseleri değil Fransızlar tarafından açılan okul ve kiliselerde de silah ve cephane bulunmuştur. Maraş'ta bulunan Fransız Antrasante rahiplerinin resmi izin ile inşa ettikleri ev ve okulun altındaki mahzende top, silah ve savaş mühimmatının olduğu yakalanan bir Ermeni casusunun ifadesine dayanılarak polis dairesinin verdiği rapordan anlaşılmıştır [OBEFİ, c. I, No: 21].

Artık Ermeni Kilise ve okullarında sadece Ermeni milliyetçiliğini teşvik ve tahrik eden konuşmalar, vaazlar yapıldığı yahut yayınlar olduğu tespit edilmekle kalmıyor, Babiâli'ye gelen haberlerden bu yerlerin adeta birer silah ve mühimmat depoları haline geldiği anlaşılıyordu. Ermeni olayları ile ilgili olarak araştırma yapılan bir başka Ermeni kilisesinde, Yeniçeşme Ermeni Kilisesi'nde birtakım alet ve edevat bulunmuştur [BOA., Y.PRK.BŞK., 47/60].

İstanbul İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie'nin 8 Kasım 1894'te İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Kimberley'e gönderdiği raporda; Hınçaklar tarafından Harput'ta ayaklanma çıkarılması öngörüldüğünden Mersin iskelesiyle Antalya arasındaki Karataş'a, Sisam adası üzerinden silah gönderileceği [OBE., c. 22, No: 136], Kayseri ve Sivas'ta barut imalinde kullanılan güherçile istihsalinin arttığı, yapılan barutun büyük

kısımının Zeytun, Haçın ve diğer bölge Ermenilerince satın alındığı haber verilmiştir [OBE., c. 22, No: 95]. Talori olayı dolayısıyla tutuklananların verdikleri ifadelerde hareketin devamı sırasında İngiltere tarafından kendilerine silah gönderileceğinin söylendiğini belirtmişlerdir [OBE., c. 24, No: 12].

Ruşçuk'ta bulunan Ermeniler komitecilerle birlikte gönüllü yazılarak talimlere başladıkları [OBE., c. 26, No: 26], Amerika'da bulunan Ermenilerin Anadolu'ya giderek öç almak için silahlı talim yaptıkları [OBE., c. 26, No: 74] rivayet ediliyordu. Ermenilerin silahlanmaları yolunda çıkarılan çeşitli rivayetlere göre, dinamitle dolu bombaları İstanbul'a sokmak niyetiyle Yafa yoluyla İstanbul'a gelmek tasavvurunda bulunanların isim listesinin gönderildiği [OBE., c. 27, No: 31], Kıbrıs gümrüğüne bir sandık silahın sevk olunduğu [OBE., c. 27, No: 42], Kafkasya'dan dağlık yollardan çok miktarda silah ve cephanenin geçirildiği [OBE., c. 27, No: 99] bildiriliyordu.

Ruşçuk Tersanesi'nde depo eminliği görevinde bulunan Bedros Arslanyan adlı Ermeninin Ermeni Komitesi namına fitilli bomba ve elektrik makineleri temin etmekte olduğu gibi, Köstence Ermeni Okulu öğretmenlerinden Manuk Ohannes aracılığıyla iki makine ve 50 kilo milint (?) tedarik edildiği ve Rusçuk'tan İstanbul'a sevk edilmek istenen patlayıcı maddenin Varna'da gümrük muayene memuru olan bir Ermeninin yardımı ile yolcu vapuruna yükleneceği ve vapurda tayfa bulunan iki Rum tarafından da çuvallar ve sepetlerle İstanbul'a getirileceği haberleri alınmıştı [BOA., Y. MTV., 312/88].

İstanbul'da bulunan 150.000 Ermeni'den 120.000'i silahlı idi [OBE., c. 34, No: 2], İstanbul olaylarından sonra kiliseye sığınan Ermenilere silah dağıtılmıştı [OBE., c. 34, No: 109]. Maraş'ta bir Müslüman'ı yaralamaktan sanık iki Ermeninin evinde yapılan aramada 48 çeşit silah ele geçirilmişti [OBE., c. 36, No: 6]. Yine bir Maraşlı Ermeninin erzak torbasında saklı bir kilo barut bulunmuştur. Bir diğerinin evinde dakikada 18 kurşun dolduran bir kalıpla, yirmi düzine kurşun doldururken yakalanmıştır [OBE., c. 36, No: 113]. Divriği'nin bir köyünde bomba bulunarak hükümete teslim edilmiş ve başka yerlerde de yine Ermeni hanelerinde bombalar ele geçirilmiştir [OBE., c. 38, No: 62]. Urfa'nın Beştepe bölgesinde Ermenilerin barut imal ettiklerine dair izler tespit

edilmiştir [OBE., c. 38, No: 32]. Tebrizli bir Ermeni fesatçısının silah üretimi ve teminine çalıştığı haber alınmıştır [OBE., c. 38, No: 39]. Ermeni eşkıyasının tüfek ile cephane yaptıkları öğrenilmiştir [OBE., c. 38, No: 143].

4. 3. Ermeni Kilisesi ve Misyonerler

Latince “*Mittere*”den gelen “*Misyon*” kelimesi, göndermek manasına gelir. Hıristiyan inancını vaaz etmek ve ayinleri yönetmek yetkisiyle donatılmış din adamlarının çevreye gönderilmesine “*Misyon*”, bu gibi görevlilere de “*Misyoner*” denilmiştir [Kocabaşoğlu, 1989: 14]. Bir başka ifadeyle Hıristiyan kiliselerinin, Hıristiyan olmayan ülkelerde bu dini yaymak için kurdukları müesseselere misyon, bunları idare eden din adamlarına da misyoner, bu amaçla yapılan çalışmalara da misyonerlik denir. Ancak, misyoner denince sadece rahip ve papaz gibi Hıristiyan din adamlarını algılamak yanlış olur. Misyonerler rahip ve papazların yanı sıra çeşitli mesleklere [eğitim, sağlık vb.] girerek Hıristiyanlığı yaymak için çalışan kimselerdir [Sarıkoşuncu, 1992: 92]. Casus kavramının öncüsü de sayılabilen misyonerler, bu sebeple sadece din adamı değil, bulunduğu yerin tarihini, siyasi ve idari yapısını, sosyolojik ve kültürel durumunu da araştırabilecek düzeyde yetiştirilmiş kişilerdir [Fendoğlu, 2002: 189]. Hıristiyanlık inancına göre Hz. İsa etrafına topladığı havarilerine; “*İmdi, siz gidip bütün milletleri şakirt edin, onları Baba ve Oğul ve Ruh’ül-Kudüs ismiyle vaftiz eyleyin, size emrettiğim her şeyi tutmalarını onlara öğretin ve işte ben bütün günler dünyanın sonuna kadar sizinle beraberim.*” diyerek onları vaaz etmek için görevlendirmiştir. Bundan dolayı havariler ilk misyonerler olarak kabul edilmişlerdir [Sezer, 2001a: 948]. Hıristiyanların, misyonerlerin ilkleri ve öncüleri olarak kabul ettikleri havarilerden itibaren günümüze kadar geçen zaman içerisinde Hıristiyan misyonerliği değişimler geçirmiştir. Esas olarak misyonerlerin görevi Hıristiyan olmayanları bu dine kazandırmak iken, zamanla Hıristiyan mezhepler arasındaki rekabet sebebiyle diğer Hıristiyan mezheplerden kendi mezhebine insanları çekebilmek için de faaliyet yürütmüşlerdir [Açıkses, 2001: 935].

Misyonerliğin özü dindir. Başlıca araçları ise okul, matbaa, kitap, hastane vb. modern kurumlardır. Misyonerler, bu kurumların içinde derece derece yer aldığı, iyi işleyeni

etkin bir sistem yardımıyla iktisadi-ticari çıkarların siyasi-kültürel etki ve yayılmanın bir aracı olmaktan öteye gidememişlerdir. Kısaca, misyonerlik, bütün uhrevi görünüşüne rağmen bir hayli dünyevidir [Kocabaşoğlu, 1989: 15-16]. Misyonerler Hz. İsa'nın kendileri için verdiği bir emir olarak kabul ettikleri; *"İşte ben sizi koyunlar gibi kurtlar arasına gönderiyorum, yılanlar gibi akıllı ve güvercinler gibi sade dil olunuz"* şeklindeki sözlerine dikkat ederek esnek politikaları, kurnaz ve inatçı davranışlarıyla faaliyetlerini yürütmüşlerdir [Açıkses, 2001: 935]. Bu konuda araştırmaları olan Charles R. Watson da şöyle demiştir: *"Misyonerlerin güvercinler gibi masum olmaları gerekir. Fakat bu onların yılanlar gibi kurnaz olmalarına mani değildir"* [Sarıkoşuncu, 1992: 105].

Misyonerlerin faaliyet sahası olarak seçilen bölgelerin başında İslam ülkeleri gelmiştir. Bunun nedeni İslam'ın ortaya çıkışından itibaren hızla yayılması, zamanla her bakımdan önemli yerlerin Müslümanların eline geçmesi, hatta İslam'ın Hıristiyan topluluklar üzerinde etkili olmasıdır. Hıristiyanlık alemi dini, siyasi ve iktisadi sebeplerle Papa önderliğinde düzenlediği Haçlı Seferleri ile Türkiye başta olmak üzere Kudüs dahil tüm Ortadoğu'yu, askeri yöntemlerle ele geçirmeye çalışmış ancak Anadolu Türklerinin çetin bir direnişiyi karşılamıştır. Türk ve İslam düşmanlığı, mukaddes toprakları kurtarma, Doğu'nun ekonomik zenginliklerine kavuşma ve yoksulluktan kurtulma gibi düşünce ve gayelerle düzenlenen Haçlı Seferleri'nin sonuçsuz kalması üzerine, Batı Hıristiyan alemi kültürel yollarla Doğu'daki ülkelerin ahengini bozarak gerek dini, gerek siyasi amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede misyonerler Balkanlar, Suriye, Arabistan, Mısır gibi oldukça geniş bir sahaya yayılan Osmanlı ülkesine yönelmişlerdir [Şişman, c. 14, 2002: 174].

4. 3. 1. Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Misyoner Okulları

Osmanlı ülkesine ilk olarak XVI. yüzyılın sonlarında Katolik misyonerler gelmeye başlamıştır. İstanbul Fransız Büyükelçisinin himayesinde çalışmaya başlayan Cizvit ve Fransiskan misyonerlerini [Yılmaz, 2001: 46], XVII. asrın ilk yarısında Protestan

misyonerler izlemiştir. Osmanlı topraklarına ayak basan ilk Protestan misyoner, 1815 yılında Mısır'a gönderilen İngiliz "Church of Missionary Society"e bağlı bir papazdır. Onu, 1820 yılının 15 Ocak'ında İzmir'e ayak basan "American Board of Commissioners for Foreign Missions" adlı Amerikan misyoner örgütüne bağlı iki misyoner takip etmiştir. Kısaltılmış olarak ABCFM ya da BOARD diye anılan bu misyoner örgütü Amerika'daki Protestan misyoner örgütlerinin en kıdemlisi ve en büyüklerinden birisidir [Kocabaşoğlu, 1989: 16]. 1810 yılında 3 kilisenin temsilcileri tarafından Massachussetts'te kurulan ve Amerikan Protestanlarının misyoner örgütü olan ABCFM, daha 1818'de yapılan yıllık toplantısında Osmanlı Devleti'nde misyon istasyonlarının kurulması için çalışmalar yapılmasını kararlaştırmıştı [Fendoğlu, c. 14, 2002: 190].

Özellikle, 1839 Tanzimat ve arkasından 1856 Islahat Fermanı'yla birlikte başlayan yeni dönemde Osmanlı Devleti'nde başlayan hürriyet ve eşitlik arayışları, aynı zamanda Hıristiyan misyonerlerinin faaliyetlerine de uygun bir zemin hazırlamıştır. Bir misyonerin ifadesiyle "Türkiye Müslümanları arasında yaygın çalışma yapmanın yolunu açan Islahat Fermanı" nın akabinde bu gaye için dikkatlerini İstanbul'da toplayan İngiliz Church Missionary Society ve American Board of Commissioners for Foreign Missions yeni elemanlarla çalışmalarını takviye etmeye başlamıştır [Özcan-Buzpınar, 1997: 65, 67].

Ancak, bir süre sonra American Board yönetimi Müslüman Türkler üzerinde Hıristiyanlık propagandası yapmanın çok tehlikeli olduğunun farkına vardı. Protestan misyonerler Ermenilerin dini inançları ile ilgili olarak şöyle düşünüyorlardı: "Cahil halk yer altında yaşıyor, yer altındaki kiliselerde ibadet ediyor ve cahil papazlar tarafından yönetiliyorlardı" [Henze, 1984: 181]. Bu sebeple misyonerler, tamamıyla batıl inançlar ve sahte azizlere ibadet ettiklerini düşündükleri Ermeni Kilisesi'ne ve doğunun bozulmuş Hıristiyan kiliselerine yönelmişlerdir. Protestan misyonerler, Ermeni Kilisesi'nde reformlar yapmak suretiyle, Türklere de saf Hıristiyanlığın yaşayan bir örneğini göstermek istemişlerdir [Mirak, 1983: 23].

Mezhepsel sorunları olmayan Yahudilerinse din değiştirmeye pek yatkın olmadığını

kavrayan misyonerler, Yahudiler arasında sürdürdükleri kısıtlı faaliyetlerini de 1856 yılında sona erdirmişlerdir. Yahudiler ve Osmanlı yönetimi ile geliştirdikleri iyi ilişkileri örselememek için de Müslümanları bir kenara bırakarak, Hıristiyanlığı ilk kabul eden millet olarak kabul edilen Ermenilere yönelmişlerdir [Akgün, 1992: 2]. Hedefte yaptıkları bu düzeltme ile faaliyetlerine devam eden misyonerler, 1840'lı yıllardan başlayarak tüm ağırlığı Ermenilerden yana koymuşlardır. Öyle ki artık misyonun resmi adı bile Ermeni Misyonu (Mission to Armenians) olmuştur [Kocabaşoğlu, 1989: 75].

Amerikan misyonerleri çalışmalarının dörtte birini Bulgarlara, dörtte üçünü Anadolu'da Ermenilere ayırmışlardı. Anadolu, misyoner çalışma alanlarına göre baştanbaşa paylaşılmıştı. Hiçbir bölge misyonerlerin çalışma alanı dışında bırakılmamıştı. Amerikan Misyoner Örgütü Boston merkezi sekreteri Judson Smith 1893 yılında; *"Hamdolsun, Çanakkale ve Akdeniz kıyılarından Rus sınırına ve Karadeniz'den Suriye'ye kadar Türkiye'nin hemen hemen bütün kent ve köyelerine erişebildik"* demiştir [Şimşir, 1985: 93]. Çok kapsamlı bir çalışma ile American Board örgütü tüm misyoner teşkilatlarını geride bırakmıştır. Çünkü Amerikan Protestan misyonerleri için Türkiye, Asya'nın anahtarıdır [Kantarıcı, 2002: 52].

Protestan misyonerlerin gaye ve faaliyetlerini şu noktalarda toplamak mümkündür:

1- Müslümanların Islahat Fermanı ile, zımnen de olsa din değiştirebileceklerinin kabul edilmesi neticesinde, Müslüman aile çocuklarının Protestan okullarına alınması için okul idarecilerinin kolaylıklar göstermelerine, Amerikan Protestan okullarında Müslüman çocukların Hıristiyanlaştırılması gayretlerinin artırılmasına, Müslüman çocuklarının okullarda yapılan Hıristiyan ayinlerine, Pazar günleri de dahil olmak üzere devam etmeleri için zorlanmasına, din değiştirmeyenlerin dini ve milli duygularının zayıflatılmasına çalışılmalıdır.

Müslümanları topyekün Hıristiyanlaştırmak için Protestan misyonerleri kadın konusuna önemle eğilmişler, yatılı ve gündüzlü çok sayıda kız okulu açmışlardır. Yabancı özel okullara kabul edilen Müslüman çocuklar daha çok prens, paşa, yüksek şahsiyetler,

banka müdürleri, komisyoncular, tıp doktorları, hukukçular gibi sosyal gruplardan seçilmiştir.

2- Mahalli gruplardan din adamları ve liderler yetiştirmişlerdir. Yerli Hıristiyanlara yetiştirdikleri din adamları yoluyla tesir ederken, Müslümanlara da yetiştirdikleri liderlerle tesir edeceklerdi. Liderlerin kulakları daima misyonerlerde olmalı, daima onların telkinlerine göre hareket etmeliydiler. Bunun için de ilk ve orta dereceli okullar ve kolejlerle yetinmemişler, üniversiteler ve yüksek okullar da açmışlardır. Üniversiteler, ülkelere yön veren ve ülkelerin liderlerini yetiştiren vasıtalarıdır. Bu vasıtalar misyonerlerden başkasında olmamalıydı.

3- Okul müfredat programları ve ders kitaplarındaki fen bilgisi, tarih vs. gibi derslerde de konular Hıristiyan inancına uygun olarak ve İslam peygamberi aleyhinde tertip ediliyordu.

4- Öğretmenlerin de misyoner olmaları ve misyonerlik yolunda hizmet edeceklerine dair yazılı yemin vermeleri şarttı.

5- Misyonerler, siyasi misyonlarla işbirliği yaparak Osmanlı imparatorluğundaki Müslümanlarla Hilafet makamı arasındaki manevi bağları zayıflatmak ve koparmak suretiyle isyan ve kargaşalıklar çıkarmak, bu yolla devlet otoritesini yıpratmak sonunda Osmanlı devletine bağlı ülkeleri ele geçirme gayesini gütmüşlerdir.

6- Osmanlı tebaası olan Hıristiyanların millet ve müstakil devlet olarak tarih sahnesine çıkmalarını temin için ellerinden gelen her türlü gayreti sarf etmişlerdir. Çeşitli faaliyetlerle hazırlanan ortamda isyanlar çıkarılmış ve yabancı devletlerin müdahaleleri ve siyasi baskıları sağlanmıştır [Dinçer, 1981: 57-60].

Bu gayelerini gerçekleştirmek maksadıyla harekete geçen misyonerlerin faaliyetleri XIX. ve XX. yüzyılın başlarında hat safhaya ulaşmıştır. Çok değişik çalışma metodları olan misyonerler, özellikle sosyal ve kültürel sahalarda faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda Osmanlı ülkesinde bilhassa Hıristiyan toplulukların bulunduğu bölgelerde,

okullar, hastaneler, yetimhaneler, kiliseler, dispanserler açmışlardır. Misyonerler gayelerine yardımcı olabilecek en elverişli yer olarak okulları seçmişlerdir. Hem halkla kaynaşabilmek, hem de onları kendi dini ekollerine kazandırabilmek için okullar şarttı.

Misyonerler Osmanlı Türklerinden pek ayrı bir yaşam biçimi olmayan Ermenilerle ilk ilişkilerini eğitim kanalıyla kurmuşlardır. Osmanlı imparatorluğunun tüm örgütlerine yansımış içler acısı yetersiz durum, eğitim için de söz konusuydu. Hatta, eğitim yetersizliği bütün öbür yetersizlikleri de peşinden sürüklüyordu. Eğitimin anahtarı, okur yazarlık, okunanın anlaşılabilmesi idi. Bundan hareketle Amerikalı misyonerleri bir yandan İncil'i Ermenice ve Türkçe'ye çevirmeye, diğer yandan da Ermenilere okuma-yazma öğretmeye başlamışlardır. Böylece Ermenilere dinlerini anlayarak öğrenmelerini sağlamayı görünürlerken, arka planda da onlara sağlanan eğitim içinde daha iyi, daha uygar yaşamının mümkün olabileceğini anlatmaya başlamışlardır [Akgün, 1989: 6].

Hemen hemen imparatorlukta açılıp faaliyette bulunan tüm misyoner okulları ilk olarak azınlıkları temel almış ve onları birer devlet yapma sevdasına düşürmüşlerdir. Tüm azınlıklarda olduğu gibi Ermeniler de ideallerini büyük ölçüde okullar yoluyla gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu bakımdan Robert Koleji, Gaziantep'te açılan Merkezi Türkiye Koleji, Arap yarımadasında kurulan Suriye Protestan koleji, daha sonraları Beyrut Amerikan üniversitesi, İstanbul'da açılan Gedikpaşa Ermeni Okulu, İstanbul Kız Koleji, Milletlerarası İzmir koleji, Harput'ta kurulan Fırat Koleji, Merzifon Anadolu Koleji, Maraş İlahiyat Okulu büyük ölçüde Ermeni davasına yoğunlaşmıştır. Cemaatin zeki ve çalışkan gençlerini Avrupa üniversitelerinde eğiterek, cemiyetler kurup, yayınlar yaparak, devletler nezdinde çeşitli faaliyetlerde bulunarak bu davayı olgunlaştırmışlardır [Tozlu, 2001: 931].

Osmanlı Devleti'ndeki yabancı okulların menfi faaliyetlerine örnek vermek bakımından bunlardan bir kaçına değinmek yerinde olacaktır. Amerikan Board'ın ilk kolej teşkilat planını hazırlayıp uyguladığı kolej, 1876 yılında Antep'te kurulan Merkezi Türkiye Koleji'dir. Mektebin kurulması için gerekli paranın bir bölümü İngiltere ve Amerika'dan bir bölümü de Antepli zengin Türk ailelerinden sağlanmıştır. Kolej, Osmanlı hükümetinin 15 Ocak 1878 tarihli kararı ile idadi (lise) ve 1914 yılında da

belki de farkında olmayarak şunları itiraf etmiştir: “İhtilal için gizli Ermeni hareket ve gayretleri söz konusu idi. Milliyetçilik, din ve ekonomik idealizm ortaya çıkıyor ve belli bir düzenin yıkılmasında genellikle olduğu gibi meşru ve sıcak bakılan faaliyetlerle birlikte tehlikeli ihtilal düşüncesine dayalı planlar yapılıyor, bazı insanlar bu planları kışkırtıyordu. Tabii olarak, bu tip hareket ve cemiyetler diğer ülke ve zamanlarda da olduğu gibi yavaş ve gizli geliyordu. İkiyüzlülük her zaman zayıflığın sığınağı olmuştur” [White, 1995: 319].

Yalnız Ermenilerin değil misyonerlerin de başvurduğu ikiyüzlülük politikası Merzifon olaylarından sonra Osmanlı Devleti Protestan okulları ve misyonerlerini inzibat altına almayı düşününce ortaya çıkmıştır. Hemen faaliyete geçen Evangelistler, Türkiye’de bulunan dini serbesti ve toleransın dünyanın hiçbir yerinde olmadığı yolunda methiyeler düzmeye başlamışlardır. Ancak bir yandan da artık hesap zamanının geldiği, hedefin elde edilmesinin çok yakın olduğunu görerek tavır değiştirmiş, Osmanlı Devleti’nin bir an evvel çöküşünü sağlamak için faaliyetlerine devam etmişlerdir. Gerçekten de disiplin altına alınmış görünmelerine rağmen, misyonerler ve okullar Ermeni ihtilaline kucak açmayı sürdürmüşlerdir.

Antep ve Maraş Amerikan Kolejlerinde bulunan öğretmenlerin fesat hareketlerinde buldukları belgelerle ortaya çıkmıştır. Antep Koleji ruhani reisi Agop Babikyan ve baş öğretmen Aleksan Bezciyan, Maraş’ta Zeytunlu Baron Simpat Kaprilyan’ın fesatçı oldukları anlaşılmıştır. Antep’te ABD’li misyoner Mr. Foller tarafından kurulmuş olan okulda ABD’li Mr. Breach’ın başkanlığında 23 kişiden oluşan bir fesat cemiyeti 22 kez toplanmıştır [OBE., c. 29, No: 54, 54/1, 54/2, 54/3]. 1894 yılında, Ermeniler kendilerini mağdur göstermek için Yozgat’ta kendi kiliselerini yakmaya yeltenmişlerdir. Benzer hadiselerin meydana gelmemesi için vilayetlere gönderilen tahriratlarda velilerin uyanık bulunmaları istenmiştir [BOA., Y. MTV., 75/187]. Bu durumun haber alınması sonucu yapılan soruşturmalar sonucunda Merzifon Protestan Okulu’nda toplanan bir fesat meclisinin Boğazlıyan kazasındaki Ermeni Kilisesi ile Yozgat Protestan Okulu’nun yakılmasına ve Müslümanlar arasından eşkıya çeteleri çıkarılarak asayişin ihlaline ve bazı misyonerlerin katlettilmesine, bu suretle karışıklıklar çıkarılmasına karar verdikleri anlaşılmıştır [BOA., Y. MTV., 76/46].

belki de farkında olmayarak şunları itiraf etmiştir: “İhtilal için gizli Ermeni hareket ve gayretleri söz konusu idi. Milliyetçilik, din ve ekonomik idealizm ortaya çıkıyor ve belli bir düzenin yıkılmasında genellikle olduğu gibi meşru ve sıcak bakılan faaliyetlerle birlikte tehlikeli ihtilal düşüncesine dayalı planlar yapılıyor, bazı insanlar bu planları kışkırtıyordu. Tabii olarak, bu tip hareket ve cemiyetler diğer ülke ve zamanlarda da olduğu gibi yavaş ve gizli geliyordu. İkiyüzlülük her zaman zayıflığın sığınağı olmuştur” [White, 1995: 319].

Yalnız Ermenilerin değil misyonerlerin de başvurduğu ikiyüzlülük politikası Merzifon olaylarından sonra Osmanlı Devleti Protestan okulları ve misyonerlerini inzibat altına almayı düşününce ortaya çıkmıştır. Hemen faaliyete geçen Evangelistler, Türkiye’de bulunan dini serbesti ve toleransın dünyanın hiçbir yerinde olmadığı yolunda methiyeler düzmeye başlamışlardır. Ancak bir yandan da artık hesap zamanının geldiği, hedefin elde edilmesinin çok yakın olduğunu görerek tavır değiştirmiş, Osmanlı Devleti’nin bir an evvel çöküşünü sağlamak için faaliyetlerine devam etmişlerdir. Gerçekten de disiplin altına alınmış görünmelerine rağmen, misyonerler ve okullar Ermeni ihtilaline kucak açmayı sürdürmüşlerdir.

Antep ve Maraş Amerikan Kolejlerinde bulunan öğretmenlerin fesat hareketlerinde buldukları belgelerle ortaya çıkmıştır. Antep Koleji ruhani reisi Agop Babikyan ve baş öğretmen Aleksan Bezciyan, Maraş’ta Zeytinlu Baron Simpat Kapriyan’ın fesatçı oldukları anlaşılmıştır. Antep’te ABD’li misyoner Mr. Foller tarafından kurulmuş olan okulda ABD’li Mr. Breach’ın başkanlığında 23 kişiden oluşan bir fesat cemiyeti 22 kez toplanmıştır [OBE., c. 29, No: 54, 54/1, 54/2, 54/3]. 1894 yılında, Ermeniler kendilerini mağdur göstermek için Yozgat’ta kendi kiliselerini yakmaya yeltenmişlerdir. Benzer hadiselerin meydana gelmemesi için vilayetlere gönderilen tahrirlarda velilerin uyanık bulunmaları istenmiştir [BOA., Y. MTV., 75/187]. Bu durumun haber alınması sonucu yapılan soruşturmalar sonucunda Merzifon Protestan Okulu’nda toplanan bir fesat meclisinin Boğazlıyan kazasındaki Ermeni Kilisesi ile Yozgat Protestan Okulu’nun yakılmasına ve Müslümanlar arasından eşkıya çeteleri çıkarılarak asayişin ihlaline ve bazı misyonerlerin katlettilmesine, bu suretle karışıklıklar çıkarılmasına karar verdikleri anlaşılmıştır [BOA., Y. MTV., 76/46].

ettirilmemesi için velilerine uygun bir lisan ile ve misyonerler ve Cizvit papazlarının hissedemeyeceği bir surette telkinlerde bulunulmalıdır. Bundan sonra böyle okullar için oralara gidecek olan misyonerler ve papazların arzularını gerçekleştirememeleri için hükümetçe gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir. Önceden olduğu gibi ruhsatsız açılan bu gibi tesislere müsamaha ile bakan memurlar şiddetle mesul tutulmalıdırlar. Bu hususlar gizlice vilayet valilerine tavsiye olunmalı ve vilayetlerde değişiklikler olduğunda dahi bu emir unutturulmamak için seleften halefe gizlice devredilmelidir.” [BOA., Y. A. Hus., 341/124].

Ancak alınmaya çalışılan tedbirlere rağmen, XIX. yüzyılın son çeyreğinde bu okulların sayısında önemli bir artış meydana gelmiştir. 1875'te Batı Türkiye Misyonu'nda okul sayısı 88, öğrenci sayısı 3275 iken bu rakam aynı misyonda 1899'da 136 okul, 6870 öğrenciye çıkmıştır. Merkezi Türkiye Misyonu'nda 1872'de 45 okul, 1282 öğrenci vardı. Bu rakam, 1899'da 147 okul, 7275 öğrenciye ulaşmıştır. Doğu Anadolu Misyonu'nda 1899'da 129 okul, 7332 talebe mevcuttu [Kocabaş, 2002: 138]. Osmanlı Devleti cereyan eden bu olaylar karşısında seyirci kalmamış, fakat almış olduğu her tedbirin karşısında ya Amerika'yı veya batılı bir devleti bulmuştur. Bu yüzden bazı genel kararlar almış ve bunları azami ölçüde uygulamaya çalışmıştır [Yuvalı, 1992: 207]. Bu tedbirler arasında, Osmanlı hükümeti aldığı bir kararla Amerikan misyonerlerinin idaresindeki kolejlerden mezun olan Ermenilerin kendi mekteplerinde öğretmenlik yapamayacağını açıklamıştır. Ve gayrimüslim öğretmenlerin şahadetnamelerinin vazifelerine başlamalarından sonra tasdik edileceği hükmünü getirmiştir [BOA., MV., 115/4].

Bu okullarda Ermeni çocukları ihtilal fikirleri ile eğitmekle kalmamış silahlı eğitimler dahi yapılmış, okullarda ve kiliselerde yapılan aramalar sırasında pek çok silah ve mühimmat ele geçirilmiştir. Bunlardan biri de Üsküdar'da Selamsız Mahallesinde bulunan Surpe Ermeni Kilisesi'dir. Olay üzerine 27 Kasım 1897 günü toplanan Encümen-i Mahsus-ı Vükela'da bu tür girişimlerin önünün alınması için Ermeni Kilise ve okullarına yardım edilmesi kararı çıkmıştır.: *“Avrupa'da bulunan Ermeni fesat komiteleri, İstanbul Komitesini uygun göreceği tarafta serbest bırakmış oldukları ve mezkur komite tarafından Üsküdar'da Selamsız mahallesinde bulunan Surpe Ermeni*

ettirilmemesi için velilerine uygun bir lisan ile ve misyonerler ve Cizvit papazlarının hissedemeyeceği bir surette telkinlerde bulunulmalıdır. Bundan sonra böyle okullar için oralara gidecek olan misyonerler ve papazların arzularını gerçekleştirememeleri için hükümetçe gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir. Önceden olduğu gibi ruhsatsız açılan bu gibi tesislere müsamaha ile bakan memurlar şiddetle mesul tutulmalıdırlar. Bu hususlar gizlice vilayet valilerine tavsiye olunmalı ve vilayetlerde değişiklikler olduğunda dahi bu emir unutturulmamak için seleften halefe gizlice devredilmelidir.” [BOA., Y. A. Hus., 341/124].

Ancak alınmaya çalışılan tedbirlere rağmen, XIX. yüzyılın son çeyreğinde bu okulların sayısında önemli bir artış meydana gelmiştir. 1875'te Batı Türkiye Misyonu'nda okul sayısı 88, öğrenci sayısı 3275 iken bu rakam aynı misyonda 1899'da 136 okul, 6870 öğrenciye çıkmıştır. Merkezi Türkiye Misyonu'nda 1872'de 45 okul, 1282 öğrenci vardı. Bu rakam, 1899'da 147 okul, 7275 öğrenciye ulaşmıştır. Doğu Anadolu Misyonu'nda 1899'da 129 okul, 7332 talebe mevcuttu [Kocabaş, 2002: 138]. Osmanlı Devleti cereyan eden bu olaylar karşısında seyirci kalmamış, fakat almış olduğu her tedbirin karşısında ya Amerika'yı veya batılı bir devleti bulmuştur. Bu yüzden bazı genel kararlar almış ve bunları azami ölçüde uygulamaya çalışmıştır [Yuvalı, 1992: 207]. Bu tedbirler arasında, Osmanlı hükümeti aldığı bir kararla Amerikan misyonerlerinin idaresindeki kolejlerden mezun olan Ermenilerin kendi mekteplerinde öğretmenlik yapamayacağını açıklamıştır. Ve gayrimüslim öğretmenlerin şahadetnamelerinin vazifelerine başlamalarından sonra tasdik edileceği hükmünü getirmiştir [BOA., MV., 115/4].

Bu okullarda Ermeni çocukları ihtilal fikirleri ile eğitilmekle kalmamış silahlı eğitimler dahi yapılmış, okullarda ve kiliselerde yapılan aramalar sırasında pek çok silah ve mühimmat ele geçirilmiştir. Bunlardan biri de Üsküdar'da Selamsız Mahallesinde bulunan Surpe Ermeni Kilisesi'dir. Olay üzerine 27 Kasım 1897 günü toplanan Encümen-i Mahsus-ı Vükela'da bu tür girişimlerin önünün alınması için Ermeni Kilise ve okullarına yardım edilmesi kararı çıkmıştır.: *“Avrupa'da bulunan Ermeni fesat komiteleri, İstanbul Komitesini uygun göreceği tarafta serbest bırakmış oldukları ve mezkur komite tarafından Üsküdar'da Selamsız mahallesinde bulunan Surpe Ermeni*

okul ve mezheplere ait mülklerin hasarının tespit üzere bir heyet tertip edilmiştir. Bu heyetin görevleri ise şu şekilde belirlenmiştir:

“1- Heyet, bundan evvel karşılık çıkan vilayetleri teftiş edecek, çıkan olaylardan dolayı harap olan veya zaten noksanları bulunan okullardan Müslümanlara ait olanları Müslüman çocuklarına, Gayrimüslimlere ait olanları Gayrimüslim çocuklarına ait olmak üzere tamir ve tetkik edecektir.

2- Müslüman ve Gayrimüslim çocukların mahalli okullarda eğitin görmeleri gerekli olduğundan Osmanlı tebaasından olan çocukların yabancı okullara gitmelerini engellemek için gerekli tedbirleri alacaktır.

3- Yabancılar, birtakım iane ile fakir ahalinin çocuklarını yabancı okullara dahil ederek istedikleri yolda talim ve terbiye vermekte ve bu suretle milli ahlakı bozmakta olduklarından bunların nüfuzunu imha edecek sebepler araştırılarak bildirilecektir. Yetimlerin talim ve terbiyesi hükümete ait olduğu halde karışıklıklar sırasında kimsesiz kalan Ermeni yetimlerinin Amerika misyonerleri tarafından toplanıp eğitilmekte olduğu haber alınmıştır. Bu yetimler misyonerlerin elinde kaldığı takdirde fikir ve meyilleri bozularak yabancı emellere hizmet edecekleri açıktır. Bu çocuklar misyonerlerin ellinden alınmalı ve misyonerin eline geçen Ermeni yetimlerinin nerelerde, kaç kişi oldukları ve halihazırda ne suretle idare ve terbiye olundukları tahkik ve tetkik edilmelidir.

4- Yabancılar Ermeniler en çok mezhep değiştirerek etkilemektedirler. Bu sebeple Gayrimüslim tebaanın Protestan vesair mezheplere geçmeyerek kendi mezheplerinde kalmalarına dikkat ve itina gösterilmeli ve bunun temini için gerekli tedbirler alınmalıdır.

5- Karışıklık ve isyanlar sırasında harap olmuş kilise, okul ve cemaate ait mülklerin tamir ve inşasını sağlamak için ormanlardan kereste, taş ocaklarında taş ve kireç sağlanmalı ve zenginler tarafından yapılan yardımlar kabul edilmelidir.

6- Komisyonun bir vazifesi de İstanbul'da kurulan iane komisyonlarına şube olmak üzere vilayetlerde tertip edilen iane heyetleri tarafından gönderilen biletlerin İslam ve Hıristiyan okullarının hasarlarına göre dağıtılmasını ve bunların tahsilatını kolaylaştırmaktır.

7- Teftişler sırasında ianeye muhtaç olup dağıtılan umumi yardımlardan hakkıyla istifade edememiş olanlar görüldüğü zaman bu durumun mahiyeti iane komisyonuna bildirilecektir.

8- Heyetin vazifesi işbu talimat ile sınırlıdır”[BOA., Y. A. Res., 90/22].

Ancak alınan bütün önlemlere rağmen misyonerlerin, yetim Ermeni çocukları ve kızlarına yönelik faaliyetleri devam etmiştir. Amerikalı Maria Kebir’in, evlatlık sıfatıyla on bir kadar Ermeni kızını topladığı ve bunları gizlice eğittiği ve aynı ad altında bunların sayılarını arttırarak bilahare hanesini okul haline sokmaya yeltendiği Konya vilayetinden bildirilmişti. Bu cihetle Konya’da ikamet etmesi uygun bulunmayan Amerikalı Maria Avrupa’ya gitmek üzere İzmir’e gitmiştir. Yerine kendisi gibi Amerikalı bir kadın bıraktığı haber alınmıştır. Evlatlık namıyla topladığı kızlar hakkında polis idaresi tarafından tahkikat başlatılmış, Konyalı oldukları tespit edilen dört kız velilerine teslim edilmiştir. Diğerlerinin velilerinin de tespit edilmesine çalışılmaktadır [BOA., Y. MTV., 297/42].

Ayrıca, Haçin kazasında Amerikan misyonerleri tarafından önceden kurulmuş olan bir yetimhaneye Ermeni çocuklarının zorla dahil edilmekte olduğu ve Protestanlık propagandası yapıldığı, Kozan’da dahi bir yetimhane ve sanayi okulu adı altında bir yer açıldığı, mülken ve siyaseten pek çok sıkıntıya sebep olan bu tür muzır müesseselerin kurulması ve genişlemesinin ihtilal teşebbüslerine meydan vereceği hususunun bildirilmesi üzerine, 19 Ağustos 1900 tarihinde Sadaret’ten ilgili vilayetlere bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda gayrimüslim çocukların yabancılar tarafından terbiye ve iaşelerinin temini birtakım sıkıntılara sebep olacağından bunların maişet ve terbiyelerinin hükümetçe gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu kazalarda eğitime muhtaç ne kadar çocuk olduğu, hangi cemaate mensup oldukları ve şimdiye kadar nasıl geçinmekte oldukları ile ne surette terbiye ve iaşelerinin mümkün ve münasip olacağına tespit edilmesi istenmiştir [BOA., Y. A. Hus., 409/84]. Özellikle kimsesiz Ermeni çocuklarının iskan, iaşe ve terbiyelerinin hükümet tarafından temin edilmesinin münasip olacağından vilayetlerdeki çocukların miktarı özel bir komisyon tarafından tespit edilmiş ve buna ait cetveller Dahiliye Nezareti’ne takdim edilmiştir [BOA., Y. MTV. 188/118].

Misyonerlerin ve yabancı elçiliklerin destek ve himayesinde, Ermeni ruhban ve din adamlarının idaresinde bulunan bu okul ve yetimhaneler, eğitim-öğretim faaliyetlerinin geliştirildiği merkezler olmaktan çok Ermeni milliyetçiliğinin, ihtilal ve isyan fikirlerinin yayıldığı birer komite ocağı halinde çalışmalarını devam ettirmişlerdir.

4. 3. 2. Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Faaliyetleri

Misyoner okullarında ilk eğitimlerini alan öğrenciler, eğitimlerini tamamlamak için Amerika'ya gitmeyi düşünmeye başlamışlar; bunlar arasından seçilen gençler, misyonerler tarafından Amerika'ya gönderilmişlerdir. Misyonerler, bunların geri dönerek misyoner okullarında öğretmenlik, papazlık veya kliniklerde yardımcılık yapmalarını ümit etmişler, fakat bu öğrencilerin çoğu geri dönmemişlerdir [Selvi, c. III, 2003: 28]. Hatta bu öğrenciler Osmanlı memleketlerinden Amerika'ya hicret ederek ikamet ettikten sonra memleketlerindeki ailelerinin de Amerika'ya gelmelerine izin verilmesini istemişlerdir [BOA., A. MKT. MHM., 538/13, 538/31]. 1880'lerin sonlarından itibaren Amerika'ya siyasi göçmen Ermeniler de gelmeye başlamıştır. Bunlar, Osmanlı Devleti'nden kaçan ihtilalcilerdi. Bunlardan çoğu Amerikan vatandaşlığına geçtikten sonra geri dönmüşler ve faaliyetlerine devam etmişlerdir. ABD başkanı Aralık 1894'te yaptığı bir konuşmasında ABD vatandaşlığını alan Ermenilerin geriye dönüş sebeplerinin ABD vatandaşlığı himayesinden faydalanarak saldırıda ve hakarete bulunmak olduğunu bildirmiştir [OBE., c. 24, No: 29/1].

Washington Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne 3 Nisan 1893 tarihinde bildirildiğine göre, ABD'ne 1892 senesinde 560.319, bu yıl ise 623.084 göçmen gelmiştir. Bunlardan 6.335'i Osmanlı ülkesinden olup, 2.728'inin Ermeni olduğu, 1891'de Osmanlı ülkesinden gelen toplam göçmen miktarınının 3.957 olduğu ifade edilmiştir [OBE., c. 12, No: 30]. Zaptiye Nezareti'nden bildirildiğine göre Amerika'ya giden Ermenilerin sayısı her geçen gün artmakta, bu ise yeni sorunların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır [BOA., Y. MTV., 67/31]. Başta Amerika olmak üzere Avrupa'nın çeşitli şehirlerine gerçekleşen bu yoğun göç faaliyetlerini kontrol edebilmek için Osmanlı hükümeti yayınladığı bir emirle yabancı memleketlere giden Ermenilerin tekrar Osmanlı Devleti'ne geri dönmelerine müsaade edilmeyeceğini açıklamıştır [BOA., Y. A. Hus.,

305/39]. Mamurat'ül-aziz vilayetinden gönderilen bir yazıda Osmanlı Devleti'ne gelmek ve hicret etmek isteyen Ermenilerin girişlerine ve Amerika'ya gitmek isteyenlerin ise gitmelerine müsaade edilmemesi için lazım gelen çalışmalarda bulunulduğu bildirilmiştir [BOA., Y. A. Hus., 306/66]. Washington Sefareti'nden Aralık 1894'te bildirildiğine göre; Ermeni fesatçılığının tesirsiz bırakılması için Amerika'da tabiiyet değiştiren Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne geri döndüklerinde kendilerine Osmanlı nazarıyla bakılması hususunun temini için Amerika Hükümetine gerekli takrirler gönderilmiştir [BOA., Y. A. Hus., 314/43]. Amerikan Konsolosu Mösyö Şarl Diknon da, birçok Ermeni ve Suriyelinin Amerika'ya hicretle Amerikan tabiiyetini kazandıktan sonra Osmanlı Devleti'ne geri dönüp fesat faaliyetlerine girmelerini önlemek için bu kimselerin tekrar Osmanlı tabiiyetine alınmaları teklifinde bulunmuştur [BOA., Y.PRK. ZB., 23/43]. Amerika Başkanı ise kongrenin açılışı münasebetiyle 1896'da verdiği nutkun bir bölümünde Amerika'da bulunan Ermenilere değinmiştir. Amerika başkanı Osmanlı hükümetinin Amerika tabiiyetini almış olan bazı Ermenileri memleketten uzaklaştırma hususundaki hakkını tasdik etmiştir [BOA., Y. A. Hus., 314/70].

Amerika'ya göçen Ermeniler manevi ihtiyaçlarını gidermek için göç ettikleri şehirlerde bir araya gelmişlerdir. Ermeni diasporasında merkezi bir politik oluşumun eksikliği kiliseyi bir toplanma merkezi ve sosyal hayatın odak noktası haline getirmiştir. Göçmenler kiliseyi ruhsal yuvaları olarak görmüşler ve bir koruyucu ve lider olarak kabul etmişlerdir. Diaspora Ermeniler için kilise milliyetçiliğin başlıca kalesi olmuştur. Kilise, milletin manevi, kültürel değer ve başarılarının esası, ideallerinin ve hedeflerinin bir göstergesi, milli hayatın etrafında dönmekte olduğu bir cazibe merkezidir [Selvi, c. III, 2003: 30]. Böylece Ermeniler Amerika'da kendileri için yine kilisenin önderliğinde kurulan bir düzen tesis etmeye başlamışlardır.

Amerika'da bulunan Ermeniler ihtilal fikirlerini Amerika halkına ve idarecilerine kabul ettirebilmek, Osmanlı Devleti'nin zalim bir devlet olduğunu ispatlamak için yoğun bir propaganda faaliyetine girişmişlerdir. Bunu için iki yol seçmişlerdir; bunlardan birincisi, gazetelerde yazılar yayınlamak, ikincisi de sık sık mitingler tertipleme [Selvi, c. III, 2003: 31]. Bu konuda ise en büyük desteği yine misyonerlerden ve din

adamlarından görmüşlerdir. Osmanlı Devleti içinde azınlıkları yetiştirerek kışkırtan misyonerler dışarıda da Avrupa ve Amerikan kamuoyunu Türkiye aleyhine çevirmek için kendi tahrikleriyle çıkan ayaklanmaların bastırılmasını “*Türkler Hıristiyan ahaliyi kesiyor*” propagandalarıyla duyurarak, Batı dünyasını Osmanlı Devleti aleyhine çevirmeye çalışmışlardır [Sezer, 2001a: 957].

Ermenilerin Amerika’da çıkardıkları ilk gazete “*Haik*” Gazetesi idi ki bu gazetenin Ermenileri isyana ve ihtilale sürüklediği Amerika Başkanı tarafından bile biliniyordu. 1895 tarihinde Amerika başkanı kongrede verdiği nutuk sırasında “*Haik*” isimli Ermeni gazetesinin Osmanlı Devleti’nde bulunan Ermenileri isyana teşvik ettiğini bildiğini açıklamıştır [BOA., Y. A. Hus., 290/73]. Bunun yanı sıra çeşitli Amerikan gazeteleri ve Avrupa gazeteleri de Anadolu’daki misyonerlerden aldıkları haberler doğrultusunda Ermeniler lehine yayın yapmışlardır. “*Washington Post*” ve “*Evening News*” Gazeteleri, Ermenilerin Hıristiyan olmaları nedeniyle misyoner derneklerinin kamuoyunu etkilediklerini kaydetmiş; “*L’Alliance Evangelique des Etats-Unis*” Gazetesi ise, Türkiye’nin muahedelere aykırı olarak koyduğu dini kısıtlamaları kaldırmasını ve dini serbestinin sağlanmasını ABD başkanından ve Türkiye’deki misyonerlerden bu konu ile ilgili mektuplar göndermelerini istemiş ve bu maksatla bir de heyet kurmuştur [OBE., c. 24, No: 109].

Washington Sefiri Mavroyeni Bey’in 19 Aralık 1894 tarihinde gönderdiği raporuna göre Boston’da merkezi bulunan yabancı misyonerler konseyine mensup Türkiye’deki Amerikan misyonerleri Osmanlı Devleti’nin aleyhinde makaleler göndermektedirler. Makalelerde, Osmanlı İmparatorluğu’nda bulunan 177 misyonerin durumunun çok nazik olduğu, bir yanda ezilen fakir halka sempatilerini göstermek isterken, bir yandan da Osmanlı hükümetine karşı yükümlendikleri sorumluluğu düşünmek zorunda iseler de, bu durumda suskun kalmaya imkan olmadığını vurgulamışlardır. Ermeniler lehine bir senaryo takdim eden misyonerler, ölenlerin sayısının 6-10.000 raddesinde olduğunu, Osmanlı Hükümeti’nin tahkikinden netice alınamayacağını telkin etmişlerdir. Misyonerlerin bu peşin ve haksız hükümleri nedeniyle ABD Hariciyesi’nin dikkati çekilmiştir [OBE., c. 24, No: 141].

Misyonerlerin bu tutumları Hariciye Nazırı Grasham nezdinde protesto edilmiştir. ABD’de bulunan Amerikan misyonerlerinin gönüllerince yazıp söyleyebileceklerini, ancak kendi topraklarımız içinde önemli ilişkileri bulunanlarla bir işbirliğinde olmaları nedeniyle bu davranışlarının haksız bir hareket olarak düşünüldüğü Grasham’a bildirilmiştir [OBE., c. 24, No: 141, Ek: 2]. Ancak, ABD’deki dini müesseselerin Osmanlı Devleti aleyhine bir kampanya başlatmaları üzerine durumu Hariciye nezdinde protesto eden Washington elçisi Mavroyeni Bey ABD’den, icra organlarının basın hürriyetini engellemeye yetkileri olmadığı cevabını almıştır [OBE., c. 25, No: 69]. Ancak anayasa hükmü böyle olmakla beraber gerek dini müesseselerin, gerekse din adamlarının politikayla iç içe oldukları, ABD diplomatlarının, misyoner ve rahiplerin isteklerinin devamlı takipçileri, dini müesseselerin ve bunların mensuplarının adeta birer baskı grupları halinde etkin olarak çalıştıkları belgelerle sabittir. Amerika’da bulunan mezhebi cemaatlerden bazılarının Ermenilere karşı gösterdikleri muhabbet ve alaka dolayısıyla onları müdafaa etmek için Osmanlı Devleti’ne karşı şiddetle aleyhtarlık yaptıkları Babıâli tarafından da gayet iyi bilinmektedir. Protestan misyonerler dünyanın bir çok yerinden daha ziyade Türkiye’de korundukları ve himaye edildikleri halde bu tür hareketlerin insafsızlık sayılacağı Mart 1895 tarihinde Amerika Sefareti’ne bildirilmiştir [BOA., Y. A. Hus., 321/68]. Ermeni fesat hareketlerini teşvik ettiği belirlenen bazı Amerikalı misyonerlerin bundan sonra siyasi işlerle uğraşmamaları hususu Amerika Sefareti vasıtasıyla tebliğ edilmiştir [BOA., Y. A. Hus., 326/102].

Hariciye Nezareti’ne 3 Ocak 1896 tarihinde Washington Sefareti’nden gelen bir tahriratta; Amerika gazetelerine Osmanlı Devleti aleyhinde ve Ermeniler lehinde birtakım bilgiler gönderenlerin çoğunlukla Osmanlı Devleti’nde bulunan Amerikalı misyonerler olduğu, bu durumun Osmanlı Hükümeti’nin menfaatleri açısından ehemmiyeti haiz bir nokta olduğu belirtilmiştir. Washington Sefareti bu konu ile ilgili olarak öncelikle Amerika Hariciye Nezareti’nin dikkatini çekmiştir. Amerika Hariciye Nezareti’ne 2 Ocak 1896 tarihinde gönderilen takirde kısaca şöyle denilmiştir: *“Misyonari Herald gazetesinin Amerikalı misyonerler komiserliği meclisi tarafından yayınlandığı ve bu meclisin Osmanlı Devleti’nde büyük menfaatleri bulunduğu bilinmektedir. Bu gazetenin bu ay ki nüshasında şöyle bir yazı yayınlanmıştır: ‘Osmanlı Devleti’nde bulunan misyonerler tarafından gönderilen mektupların tamamını*

tafsilatıyla neşretmediğimizden dolayı bazıları istiğrab olmuşlarsa da, bildirilen bütün malumatların tamamının neşrolunması mümkün değildir. Tebliğ edebildiğimiz bütün ihbarların misyonerlerimizden gelen mektupların özetlerinin derhal tebliğ edildiğini beyan ile iktifa ederiz.' Bu gazeteler, İstanbul ile Osmanlı memleketlerindeki diğer cemaatlerden alınan mühim olaylar hakkındaki bilgileri ihtiyatla neşretmişlerdir. Bu yazıdan da anlaşıldığına göre Boston ve diğer şehirlerde yayınlanan gazetelerde Osmanlı hükümetini günahsız Ermenileri katl ve itlaf eden zalim bir hükümet olarak göstermekte olan havadisler Osmanlı topraklarında yaşayan Amerikalı misyonerler tarafından gönderildiği itiraf edilmiştir. Bu gazeteler misyonerlerden alınan bilgileri imzasız yayınlamayı akıllıca bulmaktadırlar. Amerika halkının Amerika'da, siyasi ahval hakkındaki fikirlerini serbestçe beyan etme hakkının olduğu muhakkaktır. Lakin, içlerinden bazılarının kendilerini ortaya koymaktan çekinerek ve imzasız yazılar yazmayı akıllıca bularak birtakım bendler ile bizi lekelemeye çalıştıklarını şimdiye kadar biliyor idim. Her ne° olursa olsun Babîâli, kendisine taarruz ederek Osmanlı memleketlerinde sahip oldukları iyi muameleleri ayaklar altında ezenlerin bu tecavüzkâr hareketlerine kayıtsız kalmayacaktır." [BOA., Y. A. Hus., 344/104].

Lakin, Türkiye'de bulunan misyonerler Osmanlı Devleti aleyhinde yazılar yazmaya devam etmişler [OBE., c. 38, No: 17, 33, 59, 117] ve yayınlarında Ermenileri siyasi muhtariyete layık gibi göstermişler [OBE., c. 38, No: 135], Ermeniler yararına yabancı yardımı sağlamaya çalışmışlardır [OBE., c. 38, No: 17]. Nitekim, Avrupa ve Amerika basınında Osmanlı ülkesi ve idaresi aleyhindeki yayınlar uzun süre yer almaya devam etmiştir [OBE., c. 39, No: 5, 68, 71, 85, 110, 121, 129, 134]. Bu sebeple Avrupa ve ABD kamuoyu Ermeni fesatçılarının iddialarından başka, misyonerler ile taraftarlarının iddiaları arasında kalmışlardır.

Amerika'daki Ermenilerin en önemli faaliyetlerinden biri de Osmanlı Devleti içerisinde meydana gelen olaylardan sonra ve olayların yıl dönümlerinde mitingler tertip etmeleridir. Washington Sefiri Mavroyeni Bey'in 12 Eylül 1893 tarihinde Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya bildirdiğine göre; New York Ermenileri, Türkiye'de yaşayan dindaşlarının çektikleri ıstırapları protesto etmek üzere bir salonda toplanmışlardır. Bu

toplantıyı düzenleyen “Association Philarmenique d’Amerique” bürosunun mitingde aldığı kararların özeti şöyledir:

“- Berlin Muahedesi'nin 61. maddesiyle Osmanlı Hükümeti öngörülen reformları yapmakla mükelleftir.

“- Bu madde ile reformların süratle yapılması, Kürt ve Çerkezlerin saldırısından korunma göz önünde bulundurulduğu halde bunlar gerçekleştirilmemiştir.

“- Adalet mekanizması bozuktur.

“- Asayiş ve güvenlik sağlanmamıştır.

“- Hıristiyanlar Müslüman fanatiklerce ezilmektedir.

“- Büyük devletlerin sempati ve himaye müdahaleleri temin edilmelidir.

“- Muhtariyetten başka çıkar yol yoktur, bunu talep ediyoruz.

“- Özellikle Kıbrıs Mukavelesi ile İngiltere'nin müdahale için ön ayak olması sağlanmalıdır.

“- Bu kararların, Berlin Muahedesi'ni imzalayan devletlerin temsilcilerine ve Osmanlı Hariciyesine gönderilmek üzere Washington Sefareti'ne verilmesine karar verilmiştir.” [OBE., c. 12, No: 91].

28 Temmuz 1890 Ermeni ayaklanmasının anılması vesilesiyle, 200 Ermeni New York'ta “Yaşasın Ermeni İhtilali”, “Türkiye Batsın” sloganlarıyla bir gösteri yapmışlardır [OBE., c. 21, No: 89]. Aynı maksatla New York'ta Papazyan'ın başkanlığında toplanan Ermeniler ihtilal fikirlerini gerçekleştirmek için artık tabanca, hançer ve dinamit kullanılması gerektiği yönündeki önerileri onaylamışlardır. Papazyan, burada yaptığı konuşmada, beş asırdan beri Osmanlıların sadık uyruğu bulduklarını, ancak Türklerin vahşi olduğunu, Osmanlı memurlarının zulüm ve tazyiklerinin dayanılmaz bir hale gelmesi dolayısıyla artık isyana karar verdiklerini , hürriyete kavuşmak için bundan başka bir çare olmadığını, Rum, Bulgar ve Romenlerin de aynı şekilde hürriyetlerine kavuştuklarını, Osmanlı ülkesinde hürriyetine kavuşmayan yegane Hıristiyan toplumun Ermeniler olduğunu beyan etmiştir [OBE., c. 21, No: 15].

Amerika'nın pek çok şehrinde buna benzer mitingler ve toplantılar düzenlenmiş ve hemen hemen benzer kararlar alınmıştır. Ermeniler bu mitinglerde kendilerinin de

Hıristiyan olduklarını vurgulayarak, Hıristiyan devletlerin desteğini temin etmeye çalışmışlardır. Philadelphia'da yapılan toplantıda Hıristiyan dünyasının Ermeniler lehine seslerini yükseltmeleri istenmiştir [OBE., c. 25, No: 26, Ek: 11; No: 49, Ek: 15]. Sason'da yapılan sözde Ermeni soykırımı Chicago'da yapılan bir toplantıda protesto edilmiştir [OBE., c. 25, No: 26, Ek: 10], ve Worcester'de yapılan mitingde ise ABD'nin derhal harekete geçmesi istenmiştir [OBE., c. 25, No: 26, Ek: 12]. Boston Ermeni Dostları Derneği ABD Başkanına ile Rus Çarına birer dilekçe göndermeyi kararlaştırırlarken [OBE., c. 25, No: 26, Ek: 16], Green Bay'da bir papaz ve belediye reisi Ermenilerin feryatlarına kulak vermesi için ABD Başkanına devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na müdahalesi için aracı olması hususunda müşterek bir dilekçe göndermişlerdir [OBE., c. 25, No: 26, Ek: 17]. ABD misyonerleri özellikle Doğu Anadolu'da yoğunlaşmış ve Ermenilerden oluşan en uç istasyonlardan merkeze gelen haberleri elçilik kanalıyla ABD Hariciyesine, Boston'daki Board'a ve basına intikal ettirmişlerdir. Tabii bu haberlerin tarafsız olması beklenemezdi.

Washington Sefiri Mavroyani Bey'in 2 Haziran 1895 tarihinde Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya bildirdiğine göre; Amerika eski misyonerlerinden Rahip Hitchcock isminde biri Ermenileri kendi kilisesine bağlamak için çalışmakta ve bazı Ermeni papazları da bu hususta kendisine yardım etmektedir. Son zamanlarda Worcester'de yaptıkları mitingde dikkatleri Ermeniler üzerine çekmek için Osmanlı ülkesinde bir ihtilal tertip etmeye karar vermişlerdir. Yaptıkları mitingde ise İngiltere parlamentosuna verilmek üzere Ermeniler lehine bir dilekçe hazırlamışlardır [OBE., c. 30, No: 8].

Chillecothe, Missonrie Metodist Kiliselerinde alınan kararlar sonucunda Hıristiyan Devletlerin Ermeni meselesi dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne müdahale etmeleri istenmiş ve kararın sureti ABD ve İngiltere Hariciye Nezaretlerine ve Daily News gazetesine gönderilmiştir. Bufallo, New York Hıristiyan Kadılar Birliği de Ermenilerin Türk boyunduruğundan kurtarılmaları için ABD ve İngiltere Hariciyesine dilekçe vermişler, bir suretini de London Daily News'e yollamışlardır. ABD Vermont Barnet Congregational Kilisesi'nde de aynı mealde kararlar alınmış ve ilgili yerlere ulaştırılmıştır [OBE., c. 32, No: 42]. Worcester'deki Ermenilerin büyük bir miting hazırlığı içine girmeleri üzerine, Washington Sefiri Osmanlı hükümetinden taraf olanlar

ile birlikte mukabil bir miting yapılması hususunu 14 Ekim 1895 tarihinde Sadrazam Kamil Paşa'ya önermiştir [OBE., c. 35, No: 39].

Yurt dışındaki Ermeni komiteleriyle bunların ele başları ve üyeleri hakkında bilgi toplamak üzere yapılan araştırmalarda din adamları ve rahiplerin ön plana çıktıkları görülmüştür. Chirist Kilisesi'nin dini lideri olan Rahip Derunyan Worcester'de kurulan Ermeni Milli Derneği'nin kurucusu ve reisidir [O. B. E. , c. 26, No: 82, 92]. Worcester'de bir de Hınçakist Derneği bulunmaktadır. Tespit edilen üyeleri arasında Boston Ermeni Protestan Kilisesi mensuplarından Rahip Stilciyan, Karvelyan ve kilise öğretmenlerinden Canyazıcıyan'ın fesatçı faaliyetleri bilinmektedir [O. B. E. , c. 26, No: 92]. Washington'da Ermenilere her türlü yardımı yapmak üzere kurulan yardım derneğinin üyelerinden 5'i rahip, biri hakim ve birinin de doktor olduğu ve içlerinde hiç Ermeni bulunmadığı öğrenilmiştir [O. B. E. , c. 26, No: 108].

Protestan papazlarından bazıları Amerika'da her türlü cemiyetin teşekkülünün kanunen uygun olmasından istifade ederek Ermeni isteklerini destekleyen bazı Amerikalıların yardımıyla Ermenilerin menfaatlerini korumak amacıyla "*Alliance Pro-Armenian*" isiminde bir cemiyet kurmuşlardır. Washington Sefirinin 7 Şubat 1896'da bildirdiğine göre, bu cemiyet 9 Mart günü Washington'da gösterişli bir toplantı düzenleyecektir [BOA., Y. A. Hus., 347/75]. 18 Şubat 1896 tarihinde Washington Sefareti'nden gönderilen tahrirata göre ise; bu cemiyetin reisi olan R. S. Saren isimli kişi kötü şöhretli biri olduğu gibi, zimmetine para geçirme ile itham edilmesinden dolayı cemiyete dahil olan nüfuzlu birçok rahip istifa etmiştir. Bu suretle cemiyet dağılmış gibi görünmektedir [BOA., Y. A. Hus., 348/45].

Amerika'nın New York, Boston, Chicago, Philedelphia gibi muhtelif şehirlerinde bulunan Ermeniler, sakin oldukları Osmanlı memleketinde isyan çıkarmak maksadıyla fesat komiteleri teşkil etmişlerdir. Bu komiteler fesat hareketlerini icra etmek için Zeytun, Sason ve Muş gibi şehirleri seçmişlerdir. Nurşak ve Hınçakan Komitesi namıyla kurulan ve tamamı müfsitlerden oluşan bu komiteler Amerikalı öğretmenlerin nezaretinde olarak silah talimine başlamışlardır. Zeytun, Sason ve Muş dağlarına sev olunmak üzere 36 sandık martini fişeği ile 4 tane top temin etmişlerdir. Amerika'dan

Marsilya'ya gelip huzur ve asayişten başak arzuları bulunmayan ve vatandaşlarının düşar olacakları felaketi engellemek maksadından olan bazı Ermenilerden alınan bu malumatlar Hariciye Nezaretine Şubat 1902'de bildirilmiştir [BOA., Y. MTV., 225/150].

Washington Sefiri Mavroyeni Bey'den Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya 11 Kasım 1895 tarihinde gönderilen bir yazıya göre; 8 Kasım 1895 tarihinde ABD Hariciyesine bir nota gönderilmiştir. Burada, Amerikalı din adamlarının Osmanlı Hükümeti aleyhinde asılsız ithamlarda buldukları, bu ithamların "*Congegationalist*" ve "*Christian Herald*" gibi gazetelerde neşredildiği ve din adamlarının verdikleri vaazlarda İslamiyet ve Türkler aleyhine dua ettikleri gibi hususlar belirtilmiştir. Amerikalı din adamlarının Osmanlı hükümetine karşı yürüttükleri düşmanca tutum ABD Hariciye Nezaretine delilleriyle birlikte açıklandığı halde bu durum ABD tarafından kabul ve tasdik edilmemiştir. Bu sonuç Ermeni fesatçılarına cesaret vermişse de din adamlarının faaliyetleri ile ilgili delillerin toplanmasına devam edilmektedir. Yazıda ayrıca, İngiltere'de de bunun yapılmasının faydalı olacağı belirtilmiş ve toplanan delillerin adı geçen iki devletin resmi neşriyatlarında yayınlanmasının uygun olacağı fikri bildirilmiştir [OBE., c. 37, No: 23].

Ermeni davasına açıktan açığa destek veren ABD ruhani heyetlerinden güç alan Ermeni din adamları da kiliselerde ihtilali tahrik edici nutuklar vermeye devam etmişlerdir [OBE., c. 38, No: 50]. Hatta, Hariciye Nezareti'ne 10 Ocak 1896 tarihinde Washington Sefareti'nden bildirildiğine göre; New York Piskoposu Poter, Ermeniler lehinde kiliselerde okunmak üzere rahiplere bir dua göndermiştir. Bu dua Amerika ruhani heyetinin hasmahane tutumunu göstermesi bakımından mühimdir. "*Ya Erhamer Rahimin olan Cenab-ı Vacib'ül vücüt zulümdide olan kullarına merhamet et! Ba-husus çoluk çocuğuyla sana dehalet eden bu kadim Ermeni milletinin istimdadına mededres ol! Mezalim ve iğtisafata hedef olmuş olan bu biçareleri şu halden kurtar. Bunları müdafaa için milel-i Hristiyaniyeye kuvvet ihsan et.*" [BOA., Y. A. Hus., 343/48]. Ruhbanın, din adamlığına yakışmayan bu türden faaliyetleri Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde karışıklar ve isyanlarla birlikte su yüzüne çıkmış ve genişlemiştir.

Amerika'daki Ermenilerin propaganda olarak kullandıkları bir başka husus da, Anadolu'da yaşayan Ermenilerin açlık ve sefalet içinde oldukları bahanesi ile kiliselerde, mitinglerde ve gazeteler vasıtasıyla iane komiteleri kurmaları ve büyük miktarlarda yardım paraları toplamalarıdır.

New York'ta yayınlanan "*Christian Herald*" Gazetesi 9 Ekim 1895 tarihli nüshasında Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin açıktan telef olduklarına dair misyonerlerin iddialarına dayanarak bir haber yayınlamıştır. Haberde, "*Misyonerler Ermeniler için yardım toplamaya çalışmaktadırlar ve pek çok Ermeni açlıktan telef olmuştur. Ermeniler sefalet içindedirler ve Kürtlerin tecavüzleri halen devam ettiğinden Ermeniler yardım etmek insaniyet kurallarına muvafıktır. Christian Herald gazetesi tarafından başlatılan kampanya ile Ermenilere yardım olarak 258 dolar toplamıştır*" denilmiştir. Bu haber, 20 Kasım 1895 tarihinde Hariciye Nezareti tarafından tezkip edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde bulunan Ermenilerin hiçbir suretle açlık ve sıkıntı içinde bulunmayıp geçen sene bazı mahallere vuku bulan kuraklığın tesirleri izale edilmiştir. Anadolu'da kıtlık gibi bir hal olmayıp Ermenilerin sıkıntı içinde bulduklarına dair rivayetlerin birtakım özel ümitlerini yabancılara ulaştırmak isteyen Ermeni fesedesini tarafından uydurulduğu belirtilmiştir [BOA., Y. A. Hus., 240/24].

İstanbul'da bulunan Amerika misyonerlerinden Rahip Dwight, İstanbul Amerika eski sefiri Oscar Straus'a Ermenilere yardım için New York'ta bir yardım komitesi kurulmasına dair bir davetname göndermiştir. "*Ermenistan mahvoldu*" diyen rahibin bu davetnamesinin Amerikan gazetelerinde yayınlanması üzerine Washington Sefiri Kasım 1895'te eski sefir Oscar'a bir mektup göndererek bazı noktalara dikkat çekmiştir. Mektupta şöyle denilmiştir: "*Evvela Ermenistan namıyla bir memlekette bahsediliyor. Halbuki Osmanlı memleketlerinde bu namda bir memleket yoktur. Ermeniler ve Ermenilerle meskun vilayetler mevcut olup bu vilayetlerde bile Ermeniler azınlıkta bulunuyorlardı. İkinci olarak Osmanlı Devleti'nin bazı mahallerine kıtlık var ise de bundan yalnız Ermeniler muzdarip değildir. Üçüncüsü, Amerika'da iane defterleri açan Christian Herald gazetesi ile sair komiteler iane toplayabilmek için Osmanlı hükümeti aleyhine birtakım olayları vesile ittihaz ediyorlar. Binaenaleyh bunların hareketleri siyasi bir mahiyet taşımaktadır. Mesela Almanya'da Amerika hükümeti aleyhine bazı*

istinatlarla Amerika ahalisi için iane toplanacak olsa acaba Amerikalılar ne derler? Dördüncüsü, Osmanlı Devleti'nde birtakım fesatçı Ermeninin bulunması iane toplanması hususuna nezaret etmeyi gerektirmez mi? Ecnebler tarafından doğrudan doğruya iane toplanmasını kabul edecek bir devlet var mıdır?" [BOA., Y. A. Hus., 341/121].

Washington Sefareti 9 Kasım 1895 tarihinde konu ile ilgili olarak ABD Hariciyesi'ne de bir nota göndermiştir. Notada; Osmanlı ülkesinde oturan Ermeniler için ABD'de yardım toplamaya memur olan kişilerin çoğunun Osmanlı Hükümeti'ni şiddetle tenkit ettikleri, verdikleri beyanatların iftiralarla dolu olduğunun delilleriyle ispatlandığı, Hınçakist fırkasına mensup olan veya olmayan Ermenilerin iftiralarının Osmanlı İmparatorluğu hakkında kötü neticeleri olacağından bu iftiralara itiraz edildiği belirtilmiştir. Nota'da ayrıca fesatçılar aleyhine bir mektup yazmış olan Rahip Barnum'un sözlerine de yer verilmiştir. Rahip mektupta Hınçakistlerin iftiralarının bir hayır işiyle birleştirmenin daimi tehlike olduğunu, yardım toplamak bahanesiyle yapılan mitinglerin gerçekte yapılan yalan ithamları tekrar ederek Osmanlı Hükümeti'nin menfaatlerine aykırı haysiyet kırıcı birtakım beyanatta bulunmak amacını güttüğünü yazmıştır [OBE., c. 37, No: 33].

Sadrazam Rıfat Paşa'nın 21 Kasım 1895'te Hariciye Nazırı Tevfik Paşa bildirdiğine göre; Van'a giderek oradaki Amerikan misyonerlerinin yardımı ile bir iane komisyonu teşkil etmek üzere New York'tan yola çıkan Mr. Howard'ın Osmanlı hükümeti ve İslam ahali hakkında gayet düşmanca iftiralar eden bir kişi olduğu, bu kişinin Osmanlı ülkesine girmesine izin verilmemesi gerektiği bildirilmiştir. New York Herald, Christian Herald ve benzeri gazetelerin yayınladıkları yalan haberlerle Amerikan misyonerlerinin çıkardıkları söylentilerin kesin olarak tekzihi için Osmanlı sefaretlerine ve Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Ecnebi Matbuat İdaresine tebligat yapılması, misyonerlerin böyle düşmanca iftiralara aracılık etmemeleri için ABD Sefareti nezdinde de teşebbüste bulunmaları istenmiştir [OBE., c. 37, No: 139].

Amerikalı misyonerlerin Ermenilere yönelik gerçekleştirdikleri faaliyetler birkaç yönde gelişmiştir. Bunları kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Osmanlı toprakları üzerindeki Ermenileri himayesi altına alıp etkilemiştir.
- Amerika'da Ermenileri ezilmiş, zavallı bir toplum olarak tanıtarak hem duygusal yönde, hem de maddi kaynak açısından onlara taraftar toplamıştır.
- Propaganda aracılığıyla hem tüm Ermeniler arasında yerini almış, hem de düşüncelerini her devlete anlatabilme imkanını bulmuştur.
- Misyoner cemiyetleri sayesinde her Ermeni ile ilişki kurabilmiş, her Ermeniye etkisi altına alabilmiştir.
- Konsolosluklar kurarak kendi vatandaşlarına yardımcı olmak yanında, hem Ermeniler arasındaki hem de kendisi ile Ermeniler arasındaki bağı sürdürmüş, daima canlı ve taze tutmuştur.
- Amerikan vatandaşları için okullar açmak yanında Ermenilerin de devam edebilecekleri okullar açmış ve onları bilinçlendirmeye çalışmıştır [Polat, 1988: 633-634].

4. 4. Basın ve Propaganda Faaliyetleri

“Bağımsız Ermenistan” idealini gerçekleştirmek uğruna kesif bir çalışma içerisine giren Ermeni komitecileri ve çoğu zaman onlardan desteklerini esirgemeyen Ermeni din adamlarının takip ettikleri en önemli siyasetten biri de basın ve propaganda yoluyla yabancı devletlerin dikkatini ve himayesini temin etmek olmuştur. Ermeniler burada özellikle dini ve Hıristiyanlığı kullanmaktan çekinmemiş, Hıristiyan oldukları için çeşitli baskılara maruz kaldıkları yalanını dillerine dolayarak “Masum Ermeniler” imajını her yerde ve her fırsatta gündeme taşımışlardır. Sırf bu amaçla Ermeniler tarafından özellikle Amerika'da ve çeşitli Avrupa ülkelerinde kurulan gazetelerin haricinde, pek çok yabancı basın-yayın organının da desteğini sağlamayı başarmışlardır.

1860'lardan itibaren Ermeni okulları ve vatansever organizasyonların sayısının artması ile birlikte edebi yayınlar ve basın faaliyetlerinde de gelişmeler gerçekleşmiştir. Ermeni milleti arasında yayılmaya başlayan milliyetçilik fikirleri bu sayede gelişme imkanı bulmuştur. 1840 yılından önce genel olarak ruhban sınıfının kontrolünde olan gazetelerin teferruatlı politikaları yoktu ve Ermeni gelenekleriyle eski tarihe çok az yer ayrılıyordu. Ancak gazeteler on yıl içinde çoğalmış ve artık daha çok milliyetçi

olmuşlardı. 1860'lı yıllar sosyal ve siyasi açıdan bir geçiş devresi olmuş, Ermeni Millet Nizamnamesi'nin getirdiği hak ve özgürlükler Ermeniler için yeni bir dönem açmıştı. Bu dönemde kısa ömürlü birçok gazete kurulmuş olmasına rağmen 1870'lere gelmeden Ermeniler arasında gazetecilik belirli bir olgunluğa ulaşmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda artık Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının çok yakın olduğunu düşünmeye başlayan Ermeniler arasında özgürlük düşüncesi gelişmiş ve artık harekete geçme zamanının geldiğine inanılmıştır [Nalbandian, 1967: 52-54].

Berlin Konferansı'ndan önce, 5 Temmuz 1878 tarihinde "Times" Gazetesi'nde "The Armenians" başlığı altında bir yazı yayınlanmıştır. Ermenilerin Büyük Devletler nezdinde yaptıkları propagandaların etkisini taşıyan bu yazıda özetle şöyle denilmektedir:

“

- a. *Türkiye Ermenileri büyük eziyetler çekmişlerdir. Yaşam şartları Osmanlı uyruklu diğer Hıristiyanlarınkinden çok daha kötüdür.*
- b. *İmparatorlukta takriben 4 milyon Ermeniden 2 milyonu, Karadeniz, Rus ve İran İmparatorlukları ve Mezopotamya ovaları arasındaki topraklarda yaşar (Erzurum, Trabzon, Van ve Diyarbakır vilayetleri). Bazı bölgelerde İslam halk bazılarında ise Ermeniler çoğunluktadır. Ermeniler şehirlerde otururlar ve ticaret hayatının ellerinde tutarlar. Diğer halka nazaran zeka ve kültürce üstündürler.*
- c. *Alınan vergilerin ağırlığından, mahkemelerde hak arayamama ve şahitlik edememe, asker ve polis olamamaktan yakınmaktadırlar.*
- d. *En kötüsü Kürt ve diğer aşiretlerin talanlarıdır. Ermeniler oralarda devamlı harp halindedirler. Bazı yerlerde Kürt beyleri Ermenileri esir telakki ederler. Türk hükümetleri bunlara bir şey yapamayacak kadar zayıftırlar. Müslüman halk da eziyet çekmektedir ama onların silahı olup Ermenilerin ise silah taşıma hakkı yoktur.*
- e. *Bütün bu şikayetlerin çaresi İngiltere Hükümeti'nin Babıâli'ye birçok vesileler ile yaptığı tavsiyelere başvurulmasıdır. (Vergi idaresinde reform, Hıristiyanlara şeriat kanunu uygulanmaması, şahitlik hakkının tanınması gibi...)*

- f. Kürtlerin saldırılarından kurtulmak için, Ermenistan bölgesine büyük devletlerin rızası ile Babî'li'ce bir Hıristiyan vali atanmalı ve Hıristiyanlarla Müslümanlardan oluşturulacak bir askeri kuvvet teşkili ve muhtar bir idare sistemi getirilmesi gerekmektedir. Ermenistan için Lübnan'a 1860'tan beri uygulanmakta olan model uygun düşer.
- g. Bazı Ermeniler daha ileri giderek muhtar bir Ermeni Prensiği istemekte iseler de muhtıra sahipleri, ülkenin böyle bir değişiklik için henüz olgunlaşmadığı kanısındadırlar.
- h. Ermeniler bağımsızlıklarını kaybedeli dokuz asır geçmiştir, yine de Batı Asya'nın yegane Hıristiyan milletidir. Kültürlü bir dile, milli bir kiliseye, eski ve modern bir edebiyata ve iftiharî mucip bir tarihe maliktir.
- i. Ermenistan'da iyi bir idare kurulursa, bölgede Hıristiyan nüfus Türkiye'nin diğer yerleri ile İran'dan gelecek Ermenilerle artacak ve bölge süratle kalkınacaktır.
- j. Bu yapılmaz ve işler oluruna bırakılırsa, buradaki Ermenilerin bir kısmı Rusya'ya göç edecek, kalanlar ise yeni bir harp ile Çar tarafından bölgenin ilhakı neticesi yok olup gideceklerdir.”[OBE, c. 3, No: 14]

Times'in bu yazısı, Trabzon İngiliz eski konsolosu Mr. Palgrave'in gazeteye gönderdiği bir yazı ile cevaplandırılmıştır. Mr. Palgrave, Ermenilerin iddia ve taleplerini üstü kapalı ve alaycı bir üslupla yermiştir. Palgrave'in yazısının özeti şöyledir:

“ Anadolu'da Ermenilerin çoğunluk teşkil ettiği Ermenistan adlı bir bölge mevcut değildir. Lord Carnavron'un “Ermenistan”ı 7 asır öncesine giden tarihi bir hatıra olup, aktüel vakıa değildir. Doğu Anadolu'yu gezdiğimizde Gürcistan, Lazistan, Kürdistan diye etnik ayrıntılar gösteren bölge isimlerine tesadüf edilirse de “Ermenistan” diye bir bölge adını kimse işitmemiştir. Tabi ki, bölgede liberal bir hesaplama halkın 1/5'i nispetinde dağınık çiftçi Ermenilere rastlanır, bazı şehir merkezlerinde ise azami 1/3 nispetinde toplanmışlardır. Ancak asıl halk kütlesi, Türkmenler, Kürtler, Lazlar ve Gürcülerden oluşur. Ermenilerden söz edilmez. Bir Ermenistan yaratılmak isteniyorsa ya bölge halkı toparlanarak doğdukları topraklardan çıkarılmalı, ya da halk bir küçük azınlığın idaresi altına girmelidir.”

“Anadolu’da oturan Ermenilerin tam veya yarım bir muhtariyet için gerekli yeteneğe ve böyle bir arzuya malik olmaları enteresandır. Gibbon Finaly ve diğer doğu Bizans veya Roma tarihçilerine atıfta bulunarak, bu fırsatlar kısa aralıklarla Ermenilerin önüne çıktığı halde, onların bu fırsatı değerlendirememeleri kabiliyetleri olmadığını delillendirir. Çalışkan, papa aşığı, para kazanmasını bilen bir ırk olan bu günün Ermenileri, Rus, Osmanlı veya İranlı olsun herhangi bir hükümetin asırlar boyu hizmetkârı olarak kalmışlardır.”

“Kilise teşkilatları iç çekişme ve bölünmelerle kırık döküktür. Milli şahsiyetleri olarak ileri sürülen efsanevi edebiyatları ise, kilise etütlerinden derlemiş antikacılıktan ibarettir. Dünyanın hangi yerinde Yahudiler bir kongre önüne çıkıp muhtariyet, ayrı bir vilayet talebinde bulunmuşlardır? Şüphesiz Anadolu Ermenilerinin istedikleri iyi bir idareyi Türkmenler, Lazlar ve Kürtler de arzulamaktadırlar ancak bu idare bölünme, fanatizm ve anlaşmazlıklar yolu ile değil, sosyal teşkilatlandırılmış bir birlik, müşterek idare, kanun, adalet ve kardeşlik gibi mantıki bir esastan kaynaklanmaktadır.”

“Osmanlı Hükümeti’nin intihar etmeyi kabul etmeden sayın Lord’un ileri sürdüğü teklifleri kabul etmesini düşünmek, üçüncü hatayı teşkil etmektedir. Dördüncü hata ise İngiltere’nin bu tavsiyelere itibar edeceğini düşünmek olur.” [OBE., c. 3, No: 14].

Ermeniler tarafından yayınlanan gazeteler de haberlerin ve olayların duyurulmasının yanısıra 1870 ve 1880’ler boyunca milli fikirler ve edebiyat için kaynak teşkil etmiştir. Portz (Emek), Meghu Hayastani (Ermenistan Arısı), Nor Tar (Yeni Yüzyıl), Artzagank (Eko), Ararat (Ağrı Dağı), Aghpur (Çeşme) ve Gords (İş) bütün bunlar Rusya Kafkasyasında basılan gazetelerdi. Hairenik (Anavatan), Yergrkound (Dünya) ve Dzaghik (Çiçek) Osmanlı Türkiyesinde basılmıştır. Ayrıca bu gazetelere, yabancı ülkelerde yine Ermeniler tarafından basılan birçok gazete ve dergi de ilave edilebilir [Nalbandian, 1967: 56-57].

Van Ermeni okulunda öğretmenlik yapan Mıgırdıç Portakalyan 1885 senesinde Avrupa’ya kaçmış ve Marsilya’ya giderek burada “Armenia” adında bir gazete

çıkarmaya başlamıştır. Minas Çeras da Paris'te "Armenia" adında başka bir gazete çıkarmıştır. Bu gazetelerde Doğu Anadolu'daki adi olaylara, yabancı devlet konsoloslarının yardımıyla siyasi bir renk vererek Türkiye aleyhine neşriyata girişmişlerdir. Avrupa basını ile birlikte propaganda faaliyetlerine başlayan bu gazeteler [Hocaoğlu, 1976: s. 134], Türkiye dışında elden ele dolaştırılarak Osmanlı ülkesinde tam bir anarşi ve terörün hüküm sürdüğü, Hıristiyan azınlıklara akıl almaz baskı ve zulümler yapıldığı havası vermişlerdir. Bütün bunlardaki son amaç ise bir dış müdahaleyi sağlayacak zemini hazırlamaktı [Gaziray, 1982: 88].

5 Mayıs 1894 tarihli "Armenia" gazetesinde Portakalyan tarafından "Umutlarımız" başlığı altında kaleme alınan yazıda özetle şöyle denilmiştir: "*Türkler bizim terakki etmemize barbarlıklarıyla mani olmuşlardır. Durumdan memnun olanlarla aynı fikirde değiliz. Akılsız olan milletimizi hürriyet efendisine bırakmaya lüzum yoktur. Umutsuzların lafları Gaskon'un sözlerine benzer: 'yüzme öğrenmeden suya girilmemelidir' oysa 'yüzme öğrenmek isteyen suya girmekten korkmamalıdır'. İhtilal hareketi faydalı olsun olmasın bu bir okuldur. Orada halk operasyon dersi görür. Muhabirler her memlekette vardır, bizde de vardır. Umutsuz olup da bir köşeye çekilmeyelim.*" [OBE., c. 20, No: 27].

Ermeniler tarafından çıkarılan gazetelerden bazıları bir komitenin propaganda ve yayın organı şeklinde çalışmalarını sürdürmüştür. Petersburg Sefiri Şakir Paşa'nın 14 Şubat 1884 tarihinde Hariciye Nazırı Arif Paşa'ya bildirdiğine göre Tiflis Ermeni Komitesi şehrin muteber Ermenilerini komiteye dahil ettiği gibi gizli surette bir gazete yayınlamaya başlamıştır. Komite gazeteyi en fedakar üyelerine dağıtıyor, onlar da birtakım taraftarlar toplayıp gazeteyi onlara okuyorlardı. Gazetenin içeriği ile ilgili olarak verilen bilgilere göre; gazetede toplanan iane ve nakdi yardımlar, Osmanlı ülkesine gizlice sokulan silah ve mühimmat, İstanbul, Van ve Erzurum ile yapılan haberleşmeler ve bir ihtilal zuhurunda hükümetleri tarafından silahla yardım edileceğine dair vaatler veren sefir ve yabancı diplomatlarla yapılan söyleşiler yer alıyordu. Gazete köylülerin zihinlerini tahrik için onların dini hislerini kullanmaktan çekinmemiştir. Türkler tarafından kiliselerde papazlar aleyhine icra edilen hayal kabilinden birtakım mezalimlerden bahsedilmiştir. Her ay sonunda dikkatle toplanan gazete nüshaları tekrar

komiteye teslim ediliyor ve bu nüshalar komite tarafından imha ediliyordu. Diğer taraftan merkez komitesi Osmanlı memleketine sokulması yasak olan birtakım kitapları gizlice ülkeye sokuyordu [BOA., Y. EE., 97/89].

En meşhur komite gazetelerinden biri de Hınçak Gazetesi idi. Londra'da tab ve neşrolunan "*Hınçak*" Ermeni gazetesi [BOA., HR. SYS., 2830/36], Ermenilere sürekli ihtilal ve isyan fikrini aşlamaya çalışmakta ve ayaklanma alametlerini ihtiva eden broşürleri yabancı postaları vasıtasıyla İstanbul ve taşrada bulunan komite reis ve azalarına göndermekteydi [BOA., HR. SYS., 2788/26]. Hınçak komitesinin, "*Hınçak*" isimli Gazetesi'nin İstanbul'daki kanlı olayları kendilerinin çıkardığını, Avrupa devletlerinin Ermeni davasını kökten ve Ermeniler lehine çözümlemezlerse daha korkunç terörist hareketlerde bulunacaklarını ifade eden yazıları Osmanlı hükümeti tarafından itiraf mahiyetinde kabul edildiği için, bunların Avrupa matbuatında yayınlattırılmasının faydalı olacağı ve gazetelerin Ermenilerle ilgili yazılarının tekzip ettirilmesi istenmiştir [BOA., HR. SYS., 2789/1]. Yine, Erzurum Vilayeti Polis Komiserliği'nden 18 Temmuz 1896 tarihinde Zaptiye Nezareti'ne gönderilen bir yazı ile; Hınçak ve Truşak Gazetelerinin fesat çıkarmaya ait zararlı yayınları tercüme edilerek gönderilmiştir. Bu yayınlardan bir kısmının zararlı faaliyetleri tertip etme ve bunları genişletme noktasında olduklarına dikkat çekilmiş ve bu tasavvurların men edilmesi için gerekli tedbirlerin alınması gerektiği mütalaası sunulmuştur [Hüseyin Nazım Paşa, c. I, 1994: 309].

İhtilal cemiyeti ile ortak çalışan bir diğer gazete ise, Taşnaksütyun Cemiyeti ile ilgili propagandalar yapan ve Varna'da neşrolunan "*İravunk*" Gazetesi idi. Taşnaksütyun Ermeni Komitesi tarafından İstanbul'da bulunan yabancı sefirliklere gönderilen bir beyanname gazete tarafından yayınlanmıştı. Beyannamede; "*artık diplomatik oyunların vakti geçmiştir. Yüz binlerce şehidimiz akıttığı kanlar hürriyet davasını gerçekleştirmemiz için bize hak vermektedir... Umumi ihtilal sırasında kurban gidecek olan ecnebi ve yerliler için şimdiden derin üzüntülerimizi bildiririz. Gerçi bunlar için çok fazla üzülsek de umumi felaketler arasında üzüntüler manasızdır. Öleceğimizi pek ala biliyoruz, fakat insani haklarımızı elde edinceye değin Ermenilerin damarlarına işlemiş olan ihtilal, bir Ermeni kalmamasına kadar Osmanlı Devleti'ni tehlikede*

birakmaya devam edecektir” denilmek suretiyle bütün Ermeniler isyan ve ihtilal bayrağı altında toplanmaya davet edilmiştir [Hüseyin Nazım Paşa, c. I, 1994: 373-374].

Bu gazeteler Ermenileri haklı göstermek ve Osmanlı Devleti aleyhinde bulunmak adına, ellerinden gelen tüm gayreti göstermişlerdir. Zaptiye Nazırı Nazım Paşa'nın 17 Mayıs 1894 tarihinde Sadrazam Cevat Paşa'ya gönderdiği bir yazıya göre; Tiflis'te çıkan ve yurda girmesi yasaklanan “Nurtar” isimli gazetenin 24 Nisan 1894 tarihli nüshasında M. M. İmzasıyla İstanbul'dan gönderilen bir mektup yayınlanmıştır. “Türk Ermenilerini Medeniyetten Ayıran Çin Seddi” başlığını taşıyan mektupta özetle şöyle denilmiştir: *“Ermenistan acıklı bir vaziyettedir. O cennet gibi olan Ermenistan Türkler tarafından zapt edildi. Ermeniler zerre kadar terakki etmemişlerdir. Daimi surette başka milletler böcekler gibi Ermeninin damarlarındaki kanları emmişlerdir. Ermenilerin terakki imkanlarını mahvetmişlerdir. Bir arabaya koşulan iki attan biri var kuvvetiyle geri giderse diğeri ileri gidemez. Belki o arabanın parçalanması icap eder.”*

“İstanbul Türkler tarafından zapt olunduğu zaman vilayetlerde halk barbar ve zalim millettten ıstırap çekmekte idi. İstanbul bu ıstıraplardan uzaktı ve erkânı devlet elinde daha oyuncak olmamıştı. Sultanlar Ermenilerin çalışkan ve zeki olduklarını görerek bir çok imtiyazlar verdiler. Bunun için Ermeniler her istedikleri işe teşebbüs ederek serbest ve rahat yaşadılar. Ermeniler hiçbir terakkiden mahrum kalmazdı. Avrupa'nın rahat fikirleri evvela İstanbul'a ve sonra tedricen diğerk memleketlere ulaşırdı. Başkent ellerde oyuncak haline gelince bütün bunlar mahvoldu; Ermenilerin ellerindeki hürriyet ve imtiyazlar geri alındı, ve Ermeniler şimdiki fakir duruma düştüler. Ermeni ve Rumlardan ekserisi yabancı uyruğa geçerek kendilerini muhafaza etmişler ve tabiiyet değiştirmeyenler ticaret bakımından hiç mesabesinde kalmışlardır. Türk uyruğu olanların hamisi yoktur. Diğerklerinin elçilikleri vardır ve gözleri daima sefirlerindedir.” [OBE., c. 20, No: 22].

Hatta, Hınçak, Haik ve Truşak adlı Ermeni gazeteleri ihtilâli savunan ve Ermenileri ihtilâle sevk eden yazılar yayınladıkları gibi bu yazıların yabancı basında uygun tarzda yayınlattılması talimatını da vermişlerdi [BOA., HR. SYS., 2790/39]. Böylece başta

İngiltere ve Amerika basını olmak üzere dünyanın pek çok yerindeki gazeteler Ermeniler lehine yazılar yayınlamaya başlamışlardı.

Londra'daki İngiliz-Ermeni Derneği Başkanı Francis Stevenson, İngiltere ve diğer ülkelerde çok yaygın bulunan "New Review" dergisine yazdığı bir yazıda, Osmanlı Hükümeti aleyhinde hücumlarda bulunmuştur. Bu durum üzerine harekete geçen Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa, 25 Ekim 1893'te Hariciye nazırı Sait Paşa'ya bu yazıya cevap vermenin gerekli olduğunu ve bir makale hazırlatarak bunu aynı dergide Sadık Ef. Takma adıyla yayınlatabileceğini bildirerek tasviplerini istemiştir. Hazırlanan makalenin kısaca özeti şöyledir:

"... Stevenson tarafından 'Ermeni Kilisesi'nin Tarihi ve Şikayetleri' başlığı altında New Review dergisine yazdığı makalede her Ermeni vatanperver, her Türk de gaddar bir kişi olarak gösterilmiştir. Ancak durumu tetkik edenler, bunun böyle olmadığına kanaat getirirler. İleri sürülen fikirler bir esasa dayanmamaktadır."

"... Stevenson, Ermenilerin Hıristiyan oldukları için kendilerine baskı yapıldığını iddia ediyor. Bu iddia yanlıştır. Doğrusu, birkaç Ermeninin din perdesi arkasında tehlikeli ihtilal hareketleri tertip ettikleridir. Din baskısı iddiası İngiliz kamuoyunu Ermeniler lehine tahrik için çıkarılmıştır. Son tahriklerin kaynağı olan Merzifon, 32 seneden beri Amerikan misyonerlerinin oturduğu yer olması bakımından iddiasının asılsızlığını ispat etmektedir. Bu müddet zarfında bu misyonerler tarafından hükümet aleyhine hiçbir şikayet olmamıştır. Yalnız 3-4 seneden beri yani misyoner öğrencilerden bazılarının bir ihtilale taraf olmalarından beri Anadolu'da din baskısı yapıldığı iddia edilmeye başlamıştır. Hakikatte ise Avrupa'da oturmuş veya bulunmuş bazı Ermeniler memleketin ortasında bir nevi Ermeni muhtariyet idaresinin teşkili düşüncesine kapılmışlardır. Halbuki memlekette bulunan Müslümanlarla Ermenilerin nüfus oranları dikkate alınır ve Ermenilerin dağınık bir halde buldukları düşünülürse bu fikrin ne kadar boş olduğu anlaşılır."

"... Maksat, Ermeni Meselesine bir dini mesele manzarası vererek Türkleri zalim, Ermenileri mazlum gibi göstererek İngiliz kamuoyunu tahrik eylemekten ibarettir."

Çünkü, siyasi kışkırtmanın İngilizlere pek tesiri olmayacağını bildiklerinden işe bir dini mesele rengi vermek istiyorlar...” [OBE., c. 15, No: 207].

Ancak İngiltere basınının faaliyetleri bununla kalmamış, hızla gelişmiş ve adeta Osmanlı Devleti aleyhine bir kampanya başlatmışlardı. 10 Aralık 1894 tarihinde Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya gönderdiği yazıda; *“On beş gündən beri İngiltere basını Türkiye aleyhine umulmadık bir kampanyaya girişmişlerdir. Bunlarla ilgili kupürler ilişikte sunulmuştur. Evvelce lehimizde olanlar da bugünlerde aleyhimize kampanyaya katılmışlardır. Hatta yalan ve yanlış haberler hakkında gerçeği aydınlatacak bilgilere dahi sütunlarında yer vermekten kaçınmakta, böyle bir davranışın tirajı düşüreceği ve gazetenin geleceğini tehlikeye atabileceğini ileri sürmektedirler.”*

Londra Büyükelçiliği tarafından gönderilen gazete kupürlerinden bazıları dikkate değerdir. Bu yazıların büyük bir çoğunluğu Ermeniler tarafından yazı işleri müdürlerine gönderilen ve aynen yayınlanan mektuplardan oluşmaktadır. Bunlardan biri 10 Aralık 1894 tarihli *“Times”* gazetesinin yazı işlerine gönderilen bir mektuptur. *“Sütunlarınızda bize yer verdiğiniz için teşekkür ederiz”* diye başlayan mektup şu şekilde devam etmektedir: *“Ermeni Vatanperverler Derneği 1886'da Paris'te benim başkanlığım altında, Büyük Patrik Nerses'in politikasını Avrupa'da yürütmek maksadıyla, milli gaye ve hedeflerimizin tahakkuku için kurulmuştur... Bizim elimizde canımızı korumak için bulunan silahlar toplanırken Türklerin ki toplanmadı. 16 yıl evvel Berlin Muahedesiyle Ermeni ırkı Türk paşalarınca yok edilmek istenmişti. Muahedeyi imzalayan devletler bunu hatırlamak zorundadırlar. G. Hagopian”*

Yine 10 Aralık tarihli *“Daily Chronicle”* gazetesine bir Ermeninin Çağrısı başlığı ile gönderilen yazıda şöyle denilmiştir: *“Türklerin fena idaresindeki yurttaşlarımızın maruz kaldıkları feci tahkirleri İngiltere halkına sergilemiş olmanızdan dolayı minnetlerimizi ifade etmek isteriz. 17 Aralık'taki mitingimize bütün parlamento üyelerinin ve din adamlarının Allah rızası için katılmalarını ve Babiâli'nin vereceği hiçbir sözün kabul edilmemesini, büyük devletlerin reformların süratle uygulanmasına nezaret etmelerini, Mr. F. S. Stevenson'un parlamentoda müteaddit kereler belirttiği*

gibi mahkemeleri yapılmaksızın hapiste bulunan 2000 Hıristiyan'ın süratle hapisten çıkarılmaları üzerinde ısrarlı olmalarını istiyoruz.” [OBE., c. 25, No: 50/1a].

Bu durum üzerine Hariciye Nazırı Sait Paşa 29 Aralık 1894 tarihinde Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'ya gönderdiği yazıda Ermeni meselesi ile ilgili İngiliz gazetelerinde çıkan haberlerin fesatçıların mahareti neticesinde gazetelere geçtiği ve uydurma oldukları bildirilmiş ve bu haberlerin bir an önce tekzip edilmesini istemiştir [OBE., c. 25, No: 35].

Ermenilerin propaganda aracı olarak kullanmaktan çekinmedikleri ve adeta tutunacak tek dal olarak gördükleri husus Türklerin Ermenilere sırf Hıristiyan oldukları için baskı ve zulüm yaptıkları iddiasıydı. Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın 10 Mayıs 1894 tarihinde Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya bildirdiğine göre; “*Evangelical Alliance*” dergisinin genel sekreteri Mr. Arnold kendisini ziyarete gelmiş, Ermeni ihtilal komitesinin davranışlarına dair çeşitli dini dergilerde çıkan yazıların kupürlerini vermiştir. Ayrıca “*Evangelical Alliance*” in yardımıyla çıkarılan aylık “*Evangelical Christendom*” adlı iki dergi getirmiştir. Bunların içinde Amerikan ve İngiliz gazetelerinde çıkan misyoner mektuplarının bulunduğu, bu mektuplarda Osmanlı idarecilerini yeren kısımlar olmakla beraber Ermeni ihtilalcilerinin de eleştirildiği ve yürütülen ihtilalci faaliyetlerin Hıristiyanların lehine olmadığı belirtilmiştir.

“*Evangelical Christendom*” Dergisi'nin 2 Nisan 1894 tarihli nüshasında “Ermenistan'da Dini Serbesti” başlığı altında yayınlanan makalenin özeti şöyledir: “*Türkiye’de yaşayan Rum Hıristiyanların büyük kısmı, ‘ Müslümanlardan çok daha kötü eziyet çekiyoruz’ gibi hükümetten anormal şikayeti mucip bir müşkülleri olmamıştır. Şikayet sadece Ermenilerden gelmektedir. Bu da halen Türk idaresini devirmek için Ermeniler arasındaki fesatçı hareketlerden kaynaklanmaktadır.*”

“*Bu fesatçı teşkilatın karargahı ve liderleri Rusya, İngiltere ve Amerika’dadırlar. Bunlar orada güvenlik altındadırlar fakat ajanları Türkiye’dedirler. Bunları bastırmak için Türkiye tarafından girişilen faaliyet ekseriya yanılıcı bir yön izlemektedir, fakat Türk nokta-i nazarından mükemmelen haklı görülebilir... İsyanda başarı olamayacağı*

kesindir; ihtilalcilerin bütün hedefi cahilleri ayaklandırmak ve bunlardan kafi miktarının öldürülmesiyle Avrupa devletlerinin müdahalelerini sağlamak ve memleketin idaresinin ele alınmasıdır...”

“*Evangelical Christendom*” Dergisi’nin 2 Mayıs 1894 tarihli nüshasında da yine “Ermenistan’da Dini Serbesti” başlığı altında bir makale yayınlanmıştır: “*Türk İmparatorluğu’nun çeşitli bölgelerinde zaman zaman vukua gelen dini serbestinin ihlal hallerinin Türk Hükümeti tarafından düzeltilmesini sağlama yolunda geçen nüshamızda bazı zorluklara atıfta bulunulmuştur. Bu zorluklar Türkiye’de ve diğer ülkelerde sosyal ve politik reformların yapılması için bazı Ermenilerin kışkırtmalarıyla, geçtiğimiz bir iki aydan beri büyük ölçüde artmıştır. Bu kışkırtmalar New York ve Atina tarafından da besleniyor, hatta bizzat kendi memleketimizde bazı Ermenilerle dostlarının bir fesatçı hareketi körükledikleri söylenmektedir.*”

“...Diğer yandan Hıristiyanların; Türkleri bir ırk olarak beşeriyetin zalim bir düşmanı şeklinde düşünmeye hakları yoktur. Sultan kana susamış bir zalim değildir, aksine iyi kalpli biridir, tebaasının her birinin iyiliğini ister.”

“Türk idaresi bir çok bakımlardan yavaş da olsa giderek düzelmektedir. Yüksek seviyedeki kamu görevlileri insancıl ve mantıklıdırlar. Küçük memurların sertlik gibi davranışlarını beğenmezler. Hıristiyanlığa karşı cürüm özellikle cahil, kabiliyetsiz ve üç kağıtçılarda kaynaklanmaktadır. Diğer yandan bir ırk olarak Ermeniler ifsatta yumuşak ve masum değillerdir... Bir bütün olarak Ermenistan’da isyan yoktur, hatta yabancı komitenin dışarıdan yardım getirebileceği bir ihtilal de yoktur. Fakat Türkiye’nin bazı bölgelerinde münferit Ermeni anarşistleri vardır ve bunların yüzünden birçok masum halk tutuklanmıştır.”

“Her Hıristiyan’ın bu masum Ermenilere sempati göstermesi üzüntü doğurur. Gizli metotlarla bazı memurların öldürülmesiyle durum düzelmiş olmaz. Bilakis yardım etmek isteyenlere zarar getirir, fayda getirmez. Bunlar batı eyaletindeki faaliyetle Türk Ermenistan’ına birkaç yüz heyecanlı kişiyle gelerek Türk hükümetini devireceklerini mi santıyorlar? Ehl-i Salib çağının geçtiğini, dünyanın bir kez daha bir araya

gelmeyeceğini unutuyorlar. Ermenilerin ıstıraplarıyla ilgilenip, durumlarını iyileştirmek için ne gibi pratik önlemler almaları gerektiğini, Müslümanlara saldırının bir yararı olmadığını düşünemiyorlar mı?” [OBE., c. 20, No: 7].

Ermeni isyan ve ihtilal hareketlerinin Anadolu'nun çeşitli şehirlerine yayılması ile birlikte Avrupa basınında çıkan katliam haberleri de yoğunlaşmakta ve dünya kamuoyunun dikkati çekilmek istenmekteydi. Londra'da çıkan “*Graphie*” Gazetesi'nde Osmanlı ülkesinde Ermenilerin itilip kakıldıklarını gösteren düzmece bir resim yayınlanıyor [OBE., c. 26, No: 62], Temps Gazetesi'nde Ermeniler tarafından uydurma bir yazı yayınlanıyor [OBE., c. 26, No: 86], Varna'da Ohan Mantagouni isminde bir papazın yabancı gazetelere gönderdiği bir makalede, Bitlis Tahkik Heyeti'nin uğraşlarından bir netice çıkmayacağı, Osmanlıların Ermenileri yok etmek programını uyguladıkları belirtiliyor ve Berlin Antlaşması'nın süratle uygulanması isteniyordu. Türk mezalimini dile getirdikleri için ABD ve Avrupa basınına minnetlerini sunmuştur [OBE., c. 26, No: 97]. “*World*” Gazetesi'nin 28 Aralık 1894 tarihli nüshasında Türklerin Merzifon Kolejindeki öğrencileri öldürttükleri haberleri yer alıyordu [OBE., c. 26, No: 11]. Osmanlı hükümeti aleyhine ve Ermeniler lehine olmak üzere bu gibi akla hayale gelmeyen propagandalar her gün bir çok gazetede yer almaya devam etmiş, bunlar ilgili temsilcilikler tarafından anında tekzip edilmiştir. Talori olaylarının başından beri Yabancı Basın Dairesince yapılan tekziplerin sayısı 107'i bulmuştur [OBE., c. 26, No: 72].

Basında yer alan bu tür haberler sadece Osmanlı elçilikleri tarafından değil, zaman zaman yabancı parlamenterler tarafından da tekzip edilmiş ve yalanlanmıştır. 5 Ocak tarihli Liverpool Courier yazı işlerine bir İngiliz parlamenterinin gönderdiği mektupta özetle şu hususlara değinilmiştir: “*Sason olayları dolayısıyla Ermenilerin muazzam bir mezalime maruz kaldıkları haberi sadece bir yalan değil haince bir tertip ve İngiltere için en büyük politik bir simgedir. Zira basına aksettirilen haberler son derece şişirilmiştir. Bu mezalim haberlerinin başlıca kaynağı Rus Ermenistan'ında bulunan ve Panslavizm parasıyla desteklenen Hınçak Partisi'dir. Panslavizmin milli organı olan 'Moscow Gazette' Türkiye'ye karşı bir ehl-i saltık için dua ediyor ve Nicolos'u bir harp açmaya zorluyor. Aynen on yedi yıl evvel II. Aleksandır'ı Türkiye üzerine sevk ettiği*

gibi. Hınçakların metotlarını bilmeyenler meşhur Cyrus Hamlin'in yazdıklarını okusunlar. General Sohobeloff 1877'de Şipka'yı geçince Harmanlı civarında 100.000 kadar biçare kadın ve çocuğu kılıçtan geçirdi. 4 yıl sonra da 8000 Türkmen'i Rodoplar'da perişan etti."

"Gladstone, Rusların Türkiye'yi istila etmesini teşvik eder gibi konuşuyor. 1877-78'den evvel Balkan yarımadasında 1,5 milyon Müslüman vardı. Bunlar şimdi nerededirler? Avrupa'dan Anadolu'ya giden anayolda genel bir isyan için Panslavizm kışkırtıcıları işi planlamış ve gerekli parayı sağlamışlardır. Sözlerimi bitirirken Türkiye'nin bağımsızlığının neye delalet ettiğini bizim fanatiklere hatırlatmak isterim. Bu bizim Akdeniz'deki üstünlüğümüz, bütün Akdeniz ticaretimiz, Mısır ve Süveyş kanalının kontrolü ve Hindistan İmparatorluğu'nun korunması demektir" [OBE., c. 26, No: 63].

Yine Mr. George Rule imzasıyla 10 Ocak 1895'te "New Castle Chronicle" Gazetesi'nin yazı işlerine gönderilen bir mektupta özetle şöyle denilmiştir: "... Basında Ermenistan'da anarşi, ayaklanma ve huzursuzluk yıllardan beri yazıla gelmektedir. Bunların hiçbir tutar yeri yoktur ve büyük ölçüde saptırılmıştır. Ermenilerin himaye sağlamak maksadıyla dinlerini değiştirmek üzere Rus konsoloshuğuna müracaat ettikleri haberi de asılsızdır. 1867-69 yıllarında Girit'te Kandiye'deki olaylarla ilgili olarak ismini unuttuğum bir milletvekili bana 'Adada öldükleri söylenen ölü miktarlarını merakla topladım, çıkan adet adadaki nüfusun altı katı idi' demişti..." [OBE., c. 26, No: 45].

Tuğgeneral Von der Golç, La Gazette de Cologne'de "Talori Ermenileri" başlıklı yazısında önemli noktalara değinmiş ve şöyle yazmıştır: "Kıyım hakkında basına intikal eden bütün haberler Ermeni kaynaklarından gelmektedir. Ve hepsi özellikle harekata katılan ordu birlikleriyle Osmanlı Hükümeti ve onun organlarını suçlamaktadır. Türk subay ve askeri bu kıyımı yapacak karakterde değildir..." [OBE., c. 27, No: 61].

17 Nisan 1895 tarihli "Times of Indiana" Gazetesi'nde Hindistan Müslümanları'nın fikirlerine tercüman olan Bedrettin Abdullah Kor, şöyle demiştir: "İngiltere siyasetini Osmanlı hükümeti aleyhine söylenen her söz inanmaktadır. Oysa Hint ihtilalinde bazı

İngiliz subayları da birtakım gaddarca hareketlerde bulunmuşlarsa da bundan dolayı bütün İngiliz milleti cezalandırıldı mı? Bütün Türkleri mezalim ve yolsuzluklara dahil imiş gibi göstermek yanlıştır. Bu yanlış politikadan vazgeçilmelidir. 60 milyon Hint Müslümanının hissiyatı, hiçbir ifadesi olmayan Ermenilerin şikayetlerinden daha ziyade İngiltere 'nin davranışına müessir olmalıdır...” [O. B. E. c. 30, No: 11].

Amerika'daki Ermeniler de ihtilal fikirlerini Amerika halkına ve idarecilerine kabul ettirmek, Osmanlı Devleti'ni zalim bir devlet olarak göstermek için yoğun bir propaganda faaliyetine girişmişlerdi. Ermenilerin Amerika'da çıkardıkları ilk gazete Kaprilian'ın “*Haik*” Gazetesi idi. Bu gazete Ermenileri kurtarmak için silah ve savaşın gerekli olduğunu yazarak Ermenileri tahrik ediyordu. “*Haik*” Gazetesi Anadolu'nun bazı vilayetlerinde devrimci ilanlar sergileyen afişler asıldığını Amerikalı Ermenilere duyurarak Anadolu'yu karışık bir halde gösteriyor, yabancı basın yoluyla Ermeni davasına yardımcı olacak fikirleri dünya kamuoyuna aksettirmeye çalışıyordu [Selvi, c. I, 2003: 31-32]. New York'ta yayınlanan Haik Ermeni Gazetesi yayınları ile bir taraftan Ermenileri ihtilal komiteleri organize etmeye davet ederken [BOA., HR. SYS. 61/5], diğer taraftan da Türkiye'deki Ermenileri isyana teşvik etmekteydi [BOA., HR. SYS., 61/22].

“*Haik*” Ermeni gazetesi fesat çıkarmak için yayınladığı yazılarında sürekli olarak Ermenilerin silaha sarılmaları lüzumundan bahsetmektedir [BOA., HR. SYS., 2735/51, 2851/29]. Ermenilerin gelecekte olacak olaylara karşı hazırlıklı olmaları, mutlaka silahlanmaları gerektiği belirten gazete, Türkiye'deki hadiselerle dair “Ulusal politika”, “Merzifon mektubu”, “Amasya mektubu”, “Kayseri mektubu”, “Worcester Ermenileri arasında meydana gelen son olaylar” başlıklarıyla makaleler yayınlamıştır [BOA., HR. SYS., 2735/48]. Askeri eğitime razı olan yeterli sayıda Ermeninin New-York'ta bulunmayışından yakınan “*Haik*” Gazetesi, Ermenilerin tamamına hitaben neşrettiği bir ilanda, isyan eylemlerinin Ermenileri yılgınlığa götürdüğü ve Hınçak Partisi'nin bittiğini ileri sürerek sabırla dış yardımın beklenmesini salık verip, Avrupa'da yeni bir gizli Ermeni ihtilâl cemiyeti kurulmasını teklif etmektedir [BOA., HR. SYS., 2736/25].

Amerikan basını, Ermeni meselesine geniş yer vermekteydi. Mail and Express, New York Times, Tribune, Washington Post, The Sun, National Tribune, New York Herald gibi meşhur Amerikan gazetelerinde Ermeniler ile ilgili olarak pek çok haber ve makale yayınlanıyordu. [BOA., HR. SYS., 60/32]. Ancak bu gazeteler haberleri Osmanlı topraklarında bulunan misyonerler vasıtasıyla aldıkları için yayınları çoğu kez taraflı ve Osmanlı Devleti aleyhine idi.

Washington Sefiri Mavroyeni Bey 3 Ağustos 1895 tarihli yazısında, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı girişilen entrikaları, ABD basınında çıkan aleyhimizdeki yazıların tekzip ve inkar yoluyla karşılanmasının sağlıklı bir netice vermeyeceğini, bunu yerine olayların nereden ve nasıl kaynaklandığının, Ermeni ve Amerikalı karşı görüşleri cevaplandırmak suretiyle taarruza geçmenin daha iyi netice vereceğini bildirmiştir [OBE., c. 30, No: 54]. Hariciye Nazırı Turhan Paşa ise, Londra Sefareti'ne atfen Sadaret'e sunduğu 30 Eylül 1895 tarihli maruzatında; Londra gazetelerinin, Dış Basın Dairemizce Londra basını için hazırladığı Ermeni sorununa dair hiçbir tebligatı kabul etmeyeceklerini bildirmiştir [OBE., c. 34, No: 76]. Aynı gazetelerin aleyhimizdeki yazılarının haddi aştığını ve bu gazetelerin tutumlarındaki baskının düşündürücü olduğunu belirtmiştir [OBE., c. 34, No: 79]. Bundan hareketle, Osmanlı Hariciye Nezareti Ermeni eşkiyasının yaptığı zulüm ve insanlık dışı muameleleri ortaya koyan belgeleri dış temsilciliklere ve yabancı gazete muhabirlerine göndermiş [OBE., c. 39, No: 2, 63, 141], Anadolu'da meydana gelen olaylara Ermeni komitelerinin ve Ermeni fesatçılarının sebep olduklarını belgeleriyle dış temsilciliklere bildirmiştir.

Hariciye Nazırı Tefvik Paşa 19 Aralık 1895 tarihinde Osmanlı Devleti'nin dış temsilciliklerine gönderdiği bir yazı ile; Osmanlı Hükümetine karşı sadakatlerini, fesatçılara karşı kınamalarını dile getiren sadık Ermeni, Süryani ve diğer Hıristiyan vatandaşların telgraflarına birer örnek olarak Sivas Vilayeti, Koçgiri kazası, Musul Mutasarrıflıkları Ermeni Ruhani reisleri ve ileri gelenlerinin çektikleri telgrafları sunmuş, dış temsilcilikler vasıtasıyla bunların Avrupa kamuoyuna duyurulmasını istemiştir [OBE., c. 39, No: 3].

Ancak bütün bu gayretlere rağmen Ermeni fesadının tertip ve kışkırtmaları Avrupa ve Amerikan gazetelerinde yayınlanmaya devam etmiştir [OBE., c. 39, No: 5, 8, 16, 18, 55, 56, 68, 102, 110, 113, 121, 126, 129]. Asılsız iddialarla Osmanlı hükümeti aleyhinde yaptıkları yayınlardan dolayı 30 Aralık 1895 tarihli İngiliz gazetelerinin [OBE., c. 39, No: 71], 7 Ocak 1896 tarihli Le Westminister Gazetesi, 8 Ocak 1896 tarihli Daily Telegraph [OBE., c. 39, No: 110], 11 Ocak 1896 tarihli Speaker, Times, Standart, Daily News, 12 Ocak 1896 tarihli Figaro [OBE., c. 39, No: 121], 14 Ocak 1896 tarihli Daily News ve Daily Chronicle Gazeteleri'nin ülkeye sokulmaması ilgililere bildirilmişti [OBE., c. 39, No: 129].

Amerikan basını Osmanlı Devleti aleyhine yayın ve propaganda faaliyetlerinde bulunmakla kalmamış, Ermeniler lehine çalışmalarda da yer almışlardır. Bunun en somut örneği Ermeniler adına düzenledikleri bağış kampanyalarıdır.

9 Ekim 1895 tarihli "*Christian Herald*" Gazetesi, Osmanlı Devleti'nde bulunan muhabiri William Willard Howard'a atfen verdiği habere göre; Ermenilerin sakin oldukları vilayetlerde kıtlık ve pahalılık olduğu, bu sebeple fakir Ermeni halkının açlıktan telef oldukları iddia edilmiş ve bu Ermenilere yardım etmek maksadıyla bir yardım kampanyası başlatılmıştır: "*Artık Ermenilere duyulan sempati bağış-yardım şeklini almalıdır. Bu mazlumlara ulaşılmalı ve onların acil ihtiyaçları karşılanmalıdır. Gıda, elbise, yakıt ve sığınacak ev talebiyle bize ulaşan ağıtları görmezden gelemeyiz. Şimdi bir Ermeniye yardım etmek, bir şehide yardım etmek gibidir. Şayet büyük güçler müdahale etmezse, nerdeyse bütün Ermeniler şehitlik mertebesine ereceklerdir. Mr. Howard şöyle diyor: '5 dolar bir anne ile iki çocuğunun bir yıl boyunca ihtiyaçlarının karşılanmasına kafidir'. Ancak her türlü katkı ve yardım, miktarının ne kadar az olduğu önemli değil, kabul edilecektir. Çünkü pek çok küçük hediye bir araya geldiğinde Allah'ın da izniyle çoğalacaktır. Ermeni yardım fonuna yapılan tüm katkı ve yardımlar Christian Herald, New York adresine gönderilmelidir. Her bir yardım bu satırlarda yer alacaktır. Aşağıdaki miktarlar elimize ulaşanlardır...*" Başlattığı yardım kampanyasını bu şekilde duyuran Christian Herald Gazetesi, kampanyaya en yüksek miktar olan 100 doları bağışlamış ve diğer katılımcılarla birlikte toplam 258 dolar toplanmıştır [BOA., YA. Hus. 340/24].

Sason Ermenilerine yardım için New York bağış komitesi 1682 dolar toplarken, "Christian Herald" Gazetesi'nin topladığı miktar 4687 dolara ulaşmıştır. Washington Elçisi Mavroyeni bey, aleyhte neşriyata devam eden bu gazetenin bir çok Ermeniye Protestan mezhebine çekeceğini hesaplayarak bu işe giriştiğini, dolayısıyla bu bağış kampanyasının insaniyetten doğan bir his olmayıp mezhep çıkarlarından kaynaklandığını belirtmiştir [OBE., c. 36, No: 156]. "Christian Herald" Gazetesi, Ermeniler için para toplamak amacıyla Osmanlı Devleti'nin aleyhinde yazdığı uydurma yazılarla kamuoyunu Ermeniler lehine çevirmeye çalışmaya devam etmekteydiler [OBE., c. 38, No: 14, 79, 103]. Toplanan para takriben 10.000 dolara ulaşmıştı. Washington Elçisi Mavroyeni Bey, bu gazetenin topladığı paraya New York ve Boston'daki komitelerin de topladıkları eklendiğinde bir hayli çoğalacak olan bu miktarın (tahminen 16.000 dolar) Ermenilere dağıtılarak, ABD misyonerlerinin Osmanlı Ermenileri üzerinde büyük bir nüfuz elde edebileceklerine [OBE., c. 38, No: 15] ilişkin kaygılarını dile getirmiştir.

SONUÇ

Ermeni Kilisesi, dini görevleri ve sorumluluklarının yanında, kendisini Ermeni milleti için milli ve siyasi bir otorite olarak kabul etmiş, başlangıcından günümüze kadar geçen süreç içinde kilise ve başında bulunan din adamları Ermeni toplumunun hayatlarına şekil ve yön veren en büyük güç olmuştur.

Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi dini paganizm (putperestlik) idi. İranlılar gerek Hıristiyanlıktan evvel ve gerek Hıristiyanlık'tan sonra Ermenilere kendi dinlerini kabul ettirmek için çok çaba harcamışlardır. Bu çabaların sonucu olarak da, M.Ö. V. yüzyılda Ermeniler Hint-Avrupa tanrılarının İranî tarzını benimsemişlerdir. İran'ın idaresi altındayken Zerdüşť inancını ve onun tanrılarını kabul etmişler, Helenistik yörünge içine girmeleri ile birlikte ise Grek ve Latin (Yunan ve Roma) tanrılarına saygı duymuş ve mabetlerinde onlara da yer vermişlerdir.

Ermeniler Hıristiyanlığın kendi topraklarına Hz. İsa'nın iki havarisi Thaddeus ve Bartholomew tarafından getirildiğine inanmaktadırlar ve bu inançlarına delil olarak pek çok efsane, rivayet, kutsal yerler, kişiler ve tarihi bahisler göstermektedirler. Bu kişilerden biri de Ermenilerin toptan din değiştirmesinin öncüsü olarak kabul edilen Parthı Gregory'dir. O, Ermenileri "İncilin Işığı" ile aydınlattığından dolayı kendisine Lusavoritç yani Aydınlatıcı lakabı verilmiştir. Gregory, o tarihten itibaren bu lakapla tanınmış ve kurmuş olduğu kilise de bu unvanla anılmıştır. Batılılar bu kiliseye "Grogeryen Ermeni Kilisesi", Ermeniler ise "Lusavorçagan Ermeni Kilisesi" demektedirler. Ermenilerin büyük çoğunluğu %90'ı Gregoryen mezhebindedir. Geri kalan Ermenilerin %7'si Katolik ve %3'ü Protestan'dır. Ermeni milletinin ilk kilisesi Vaghashapat'ta (Eçmiyazin) Gregory tarafından kurulmuştur. Bu kilise Ermeni Kilisesi'nin anası kabul edilmiştir. Tarihte Eçmiyazin'den sonra Sis ve Ahtamar'da Katogikosluk merkezleri olan Gregoryen Ermeni Kilisesi'nin bugün iki Katogikosluk, iki de patriklik merkezi vardır. Eçmiyazin ile Beyrut Katogikosluk; İstanbul ile Kudüs'te Patriklik makamları bulunmaktadır.

Türklerin XI. yüzyılda Azerbaycan'a gelip yerleşmeleri ile birlikte Türk-Ermeni ilişkileri de başlamıştır. Bizans hakimiyetinde farklı bir Hıristiyan inancına sahip olmaları yüzünden pek çok zulme maruz kalan Ermenileri yok olmaktan Türklerin Malazgirt Zaferi dolayısıyla Anadolu'ya gelmeleri kurtarmıştır. Malazgirt Zaferi'nden sonra Türklerin Orta ve Batı Anadolu'ya yayılmaları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilere serbestlik sağlamıştır. Anadolu'da Bizans hakimiyetinin süratle çökmesi sebebiyle Ermeniler, bu durumdan yararlanarak Fırat ırmağı kıyıları, Malatya, Gaziantep, Urfa ve Çukurova'da birtakım küçük prenslikler kurarak buralarda nüfusça çoğalmaya başlamışlardır.

Ermeniler, Büyük Selçuklu Devleti döneminde olduğu gibi, Türkiye Selçuklu Devleti zamanında da Selçuklulara tâbi olarak her türlü dini ve idari faaliyetlerinde tam anlamıyla bağımsız durumdaydılar. Ermeniler, bu dönemde de Bizans devresinin aksine, vassallık statülerine rağmen bağımsızlığa kadar varan geniş bir müsamaha ve hoşgörü içerisinde yaşamışlardır. Ermenilerin yaşadıkları bütün kent ve yöreler imar edilmiş, Ermeni kilise ve manastırları Selçuklu Devleti himayesine alınmıştır.

Bizanslıların dini ve siyasi baskılarından dolayı gözlerini Selçuklu Türklerine çeviren Ermeniler, Grek ve Latinlerin dini ve siyasi baskıları yüzünden de Osmanlı Devleti'ne güvenerek Batı'ya doğru yayılmış, Osmanlıların hizmetine girmişlerdir. Osmanlı Devleti ise, topraklarında yaşayan gayrimüslimlere mahalli ve milli işlerde serbest hareket etme imkanı tanımıştır. Dillerine, dinlerine, mekteplerine, hastanelerine, medeni hallerine (evlenme, boşanma, doğum ve ölüm gibi) karışmamıştır.

İstanbul'un 1453 yılında fethiyle birlikte Osmanlı Devleti tebaası olarak yaşayan gayrimüslimlerin sosyal ve ekonomik durumlarında olduğu kadar dini hayatlarında da önemli gelişmeler olmuştur. Çünkü, İstanbul'un fethiyle beraber Osmanlı Devleti coğrafi olduğu kadar siyasal alanda da genişleyip büyümüş, bilhassa üç dinin (Müslümanlık- Hıristiyanlık- Musevilik) koruyucusu olmuş ve bu dinlere ait hayatın kurumsallaşmasına çalışmıştır. Fatih'in İstanbul'un fethini müteakip Ortodoks Rum cemaatine tanıdığı hukuk ve salahiyetlerin aynısını 1461 yılında Ermenilere de tanımıştır. İlk defa Fatih Sultan Mehmet tarafından 1461 yılında Ermeniler müstakil bir

“*millet*” olarak kabul edilmişler ve Bursa’dan bir kısım Ermeni aileleri ile birlikte getirtilen Piskopos Ovakim, tüm Türkiye Ermenilerinin Patriği olarak atanmıştır. Fatih Sultan Mehmet’in Ermeni Patrikhanesi’ni kuran fermanında, patriğin Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ermenilerin hem ruhani, hem de cismani lideri olduğu hükme bağlanmıştır. Patrikler cemaatlerinin dini ve toplumsal işlerini görme, şikayetlerini inceleme, cemaate ait malları idare ve bunların gelirlerini toplamakla yükümlüdürler.

İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermenilerin dağınık, birbirinden kopuk ve diğer kültürlerin tesirine terk edilmiş alt gruplar olarak kalmasını önlemiştir. Cemaat ve kilise bütünlüğü içerisinde tek bir toplum halinde birleşen Ermeniler bu sayede milli kimliklerini koruma imkanını elde etmişlerdir. İstanbul Ermeni Patrikliği’nin kurulması ile birlikte, Ermeni nüfusunun zamanla büyüdüğü yeni Türk başkenti içine Ermenilerin akını da resmen başlamış oldu. Böylece İstanbul kısa bir sürede dünyanın Ermeni nüfusu en kalabalık şehri haline gelmiş ve bu nüfus kültürel, ekonomik ve sosyal bakımlardan diğer yerlerden çok daha yüksek seviyeye erişmiştir .

Ermeniler yüzyıllar boyu Osmanlı Devleti idaresinde büyük bir itimat ve güven kazanarak önemli devlet kademelerine yükselmişler ve tarihlerindeki en istikrarlı ve huzurlu yılları yaşamışlardır. Ermenilere verilen bu hak ve imtiyazlara zamanla yenileri eklenmiştir. Her devirde Osmanlı Ermenilerinin sahip olduğu haklar ve sosyal, iktisadi ve siyasi hayattaki mevkiler, Osmanlı Devleti sınırları dışındaki ne Ermenilere ve ne de diğer azınlıklara verilmemiştir. Bu husus teşvik eden bir çok Ermeni, Türk ve yabancı belge bulunmaktadır. Hatta bir çok tarafgir Ermeni yazar bile bu durumu itiraf etmekten kendilerini alamamışlardır. Ermeni toplumu, kendisine tanınan hak ve ayrıcalıkları başarıyla kullanarak hızla refaha kavuşmuştu. Osmanlının kültürünü, hayat tarzını ve yönetim biçimini de benimseyen Ermeniler, kısa zaman içinde Osmanlıların güvenini kazandıklarından kendilerine “*Millet-i Sadıka*” unvanı verilmiştir.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Büyük devletler, Osmanlı topraklarında siyasi ve idari nüfuzlarını arttırmak için dini bir araç olarak kullanmaya başlamışlardı. Bu

politikalarının bir gereği olarak Osmanlı ülkesine çok sayıda papaz ve misyoner göndermişler ve Osmanlı gayrimüslim tebaası içinde himaye edebilecekleri bir topluluk oluşturma gayretine girmişlerdi. Osmanlı ülkesine ilk olarak Katolik misyonerler gelmeye başlamıştır. İstanbul Fransız Büyükelçisinin himayesinde çalışmaya başlayan Cizvit ve Fransiskan misyonerlerini Protestan misyonerler izlemiştir. Fransa'nın müdahaleleri ile parçalanmış Ermeni Kilisesi ve Ermeni Milleti, İngiliz ve özellikle Amerikan misyonerlerinin yoğun faaliyetleri neticesinde bu defa da Protestanlık adına parçalanmıştı. 1830'da Katolik Ermenilerinin ve ardından 1850'de Protestan Ermenilerinin Gregoryen Ermeni Patrikhanesinden ayrılmasıyla Ermeni Kilisesi üç parçaya bölünmüş oldu. Böylece Fransızlar Katoliklerin, Ruslar Ortodoksların ve İngilizler ile Amerikalılar ise Protestanların hamisi sıfatıyla Osmanlı topraklarında kendi çıkarlarını geliştirmeye ve nüfuz alanlarını arttırmaya çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin tebaa-i sadıkası durumundayken bağımsız Ermenistan hayalini gerçekleştirmek için harekete geçen Ermeni Cemaati ise öncelikle, Tanzimat ve Islahat fermanlarının hukuki ve siyasi haklar alanında tanıdığı imtiyazlardan daha sonra da, Hıristiyan alemin temsilcisi durumunda olan emperyalist devletlerin teşvik ve yardımlarından faydalanarak kültür alanında teşkilatlanmaya ve zararlı faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. 1863 yılında ilan edilen ve Osmanlı hükümeti tarafından tasdik edilen Ermeni Millet Nizamnamesi, Ermeniler arasında milli bilincin gelişmesini sağlamış ve Ermeni cemaatine adeta bağımsız bir devlet statüsünde haklar vermişti. Bu nizamname ile verilmiş izinlerden faydalanan patrikler, daha ziyade milli ve siyasi cephelerde çalışmaya başlamışlardı.

Ermeni milleti içindeki milliyetçilik duygularının gelişmesinde etkili olan ve "*muhtar bir Ermenistan*" fikrinin sahibi olan kişi ise; 1869 yılından 1873 yılına kadar İstanbul Ermeni Patriği olarak görev yapan ve 1893'te 73 yaşında Eçmiyazın Katogikosu olan Mıgırdıç Hirimyan'dır. 1875'te Hersek'te isyan çıkıp genişleyince büyük devletler duruma müdahale ederek buralarda ıslahat yapılmasını isteyince, Ermeni Kilisesi de bu fırsattan istifade ile, doğu illeri için bir muhtariyet koparabileceği düşüncesine kuvvetle sarılmıştır.

1877-1878 yılında Osmanlı topraklarının Ruslar tarafından işgal edilmesi, İstanbul'daki Ermeni ileri gelenleri ve ruhban sınıfının davranışlarında tümenden bir değişikliğe sebep olmuştur. Savaşın başlarında Ermeniler, Osmanlı hükümetine önem veriyorlardı. İstanbul Ermeni Patriği Nerses, Sultan'a ve Osmanlı vatanseverliğine bağlılığını birkaç kez bildirmişti. Savaşın ilan edildiği ilk günlerde Ermenilerin göstermiş olduğu bu kardeşlik ve arkadaşlık kısa zamanda yerini hıyanet ve ihanete bırakacaktır. Çünkü, Doğu cephesinde savaş ilanı ile birlikte, Rus orduları Doğu Anadolu'da bazı vilayetleri işgal etmiş ve bu bölgede yaşayan Ermenilerle temasa geçmişti. Rus ordularının Balkanlarda ilerlemesi İstanbul'daki Ermeniler arasında Rusya'nın karşı konulmaz üstün bir gücü olduğu ve artık Osmanlı Devleti'nin sonunun geldiği inancını oluşturmuştu. Artık 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonucu yani Rusya'nın galibiyeti belli olmuştu. İstanbul Ermeni Patriği savaşın gidişine göre tutum değiştirmiş, savaşın ilk yıllarında Ermeni Ruhani liderleri Osmanlı Devleti'ne sadık olduklarını bildirirken, savaşın gidişi Rusya'dan yana dönünce Ermeni liderleri de Osmanlı Devleti'ne sırt çevirmişlerdir.

Edirne Ateşkes Antlaşması imzalandıktan hemen sonra patrik ve Ermeni ileri gelenleri ile birlikte harekete geçmiştir. Babiâli Ocak ayında barış antlaşmasının ilk şartlarını tespit etmek üzere Edirne'ye temsilcilerini yollarken; Patrik Nerses de, Edirne Murahhasa vekili Kevork Rusçuklıyan'a Rus Orduları Başkumandanı Grandük Nikola ve General İgnatieff'e "*hoş geldiniz ziyareti*" yapması için talimatlar vermiştir. Bir yanda Edirne Piskoposu Rusçuklıyan, Stefan Aslanyan Paşa ile Ohannes Nuryan Efendi Edirne'de Ruslarla görüştikleri sırada, diğer tarafta Patrik Nerses ve İzmirliyan, Eçmiyazın Katogikosu nezdinde teşebbüslerini yoğunlaştırmışlardı. Türk-Rus Antlaşması'nın gerçekleşmesi için Osmanlı Hariciye Nazırı Saffet Paşa ve Türk temsilcileri büyük bir gayretle çalışırken, Ermeni ileri gelenleri de bağımsız bir Ermenistan adına gayretle çalışmaktan geri durmuyorlardı.

Ermeni Kilisesi'nin ve din adamlarının yoğun propaganda faaliyetleri sonucunda Ayastefanos Antlaşması'na dahil edilen 16. maddeyle, Ermeni ile Ermenistan adları ilk kez bir uluslararası antlaşmaya girmiş oldu. Madde, Doğu Anadolu'dan "*Ermenistan*" diye söz ediyor, burada reform yapılması gerektiğini vurguluyor ve Ermenilerin

güvenliğinin Kürtler ve Çerkezlerce tehdit edilmekte olduğunu ileri sürüyordu. Babialı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı, zaman geçirmeden reformlar yapmayı taahhüt ediyordu.

Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan veya hiç olmazsa Lübnan tipinde özerk bir Ermenistan kurulmasını ümit den Ermeniler ise, 16. maddeden tatmin olmamışlardı. Maksatlarını gerçekleştirebilmek için, Ayastefanos Antlaşması'nın imzalandığı 3 Mart 1878 tarihi ile Berlin Kongresi'nin toplandığı 13 Haziran 1878 tarihleri arasında, yani 3 aylık sürede Ermeniler boş durmamışlardır. Ermeni Patriği Nerses Varjabedian ve önde gelen Ermeniler, Balkanlardaki gayrimüslim tebaanın bağımsızlık yolundaki faaliyetlerinin Doğu Anadolu'da tekrarlanmasını istiyorlardı. Patrik Nerses İstanbul'da yabancı elçiliklerin kapılarını çalmakla ve Avrupa hükümetlerine muhtıralar yollamakla yetinmemiş, Berlin Kongresi öncesinde Avrupa'ya bir de heyet göndermiştir. Bu heyet eski Patrik Hirimyan ile Başpiskopos Horen Narbey ve katip-tercüman olarak da Stepan Papazyan ile Minas Çeraz'dan oluşuyordu. Patrik Hirimyan'ın başkanlığındaki heyet Avrupa başkentlerini dolaşarak siyaset adamlarını Ermeni davasına kazanmak için propagandaya çıkmıştır.

Ermeniler bu konferansa büyük ümitler bağlamışlardı. Osmanlıların Ruslara mağlup olmasına sebep olan bu savaş sonucunda bağımsızlığı elde edeceklerine ve Balkanlardaki siyasi emellerini gerçekleştirmeye çalışan Rus diplomasisinin kendilerine de amaçlarını elde etmek için yardım edeceğine kuvvetle inanmışlardı. Ancak kongrenin sonunda bağımsız bir Ermenistan yerine Doğu Anadolu'da ıslahat yapılmasına dair bir hüküm çıkınca, Ermenilerin bir kısmı büyük hayal kırıklığına uğramışlardır. Berlin Konferansı ile istediklerini elde edemediğini düşünen Patrik Nerses ve Ermeni yetkililer gelecek için yeniden bir plan yaparak, bir taraftan Osmanlı Hükümetiyle iyi ilişkiler içine girerek ıslahatların yapılmasını amaçladıkları gibi diğer taraftan da bağımsızlıklarını elde etmek için el altından her türlü çareye başvurmaktan çekinmemişlerdir. Zira, Patrik ve kendisiyle beraber bulunanlar bağımsızlığı ve Avrupa'nın müdahalesini temin için bazı isyan hareketlerine başlamak ve harekete geçmek zorunluluğuna inanmış bulunuyorlardı. Böylece bağımsız bir Ermenistan hayalini gerçekleştirmek isteyen Ermeni Kilisesi ve din adamları planlarının *flkri*

hazırlık ve diplomatik teşebbüslerden oluşan ilk iki kısmını tamamlamış ve son kısım olan *isyana* safhasına geçmiş bulunuyorlardı.

Berlin Konferansı'nda umduklarını bulamayan ve "*Bağımsız Ermenistan*" idealini gerçekleştirmek için tek çıkar yolu ihtilal ve isyanda gören Ermeniler, başlarında Ermeni Kilisesi ve patrikleri olduğu halde bu yolda hızla ilerlemeye başlamışlardır. Doğu Anadolu'da Ermeni papazları en küçük ve en tenha köylere kadar giderek Ermenistan ve Ermeni milliyetçiliğinin ne demek olduğunu bilmeyen bu köylülere milliyetçilik fikirlerini aşlamaya koyulmuşlardır. Ermeni papazlarına ve murahhasalarına aralıksız talimatlar gönderen Ermeni Patrikhanesi, asırlardan beri Müslümanlarla kardeş gibi geçinen Ermenilerin fikirlerinin zehirlemesine öncülük etmiştir. Türkiye'de isyan çıkarmak, kan dökmek bu sayede yabancı devletlerin müdahalesini kolaylaştırmak isteyen Ermeni Kilisesinin başında Patrik Nerses Varjabedian, eski patrik Mıgırdıç Hırimyan ve Mateos İzmirliyan bulunuyordu. Türkiye'de Sultan II. Abdülhamit zamanında çıkan isyanlarda en önemli rolü bu üç papaz oynamıştır. Böylece kiliseler ve özellikle patrik ve papazların Hıristiyanlık esaslarını bir tarafa bırakarak, ahali arasında propaganda ve fitne tohumlarını atmayı başlıca görev olarak seçtikleri görülmektedir. Başarılı olmalarının en büyük şartını kilisenin desteğinde gören terör örgütleri de, Ermeni Kilisesi ve din adamlarını Ermeni meselesinin merkezi yapmaya, onları terörün içine çekmeye çalışmışlardır.

İstanbul Ermeni Patrikliği makamına gelmiş bazı patrikler kendilerini sadece manevi ve ruhani lider olarak değil, aynı zamanda Ermenilerin dünyevi lideri olarak da görmüşlerdir. Gregoryen Ermenilerinin birinci derecedeki dini merkezi sayılan Eçmiyazın Katogikosları da zaten Rusya'nın paralelinde ve menfaatleri doğrultusunda çalışmışlardır. Osmanlı Devleti aleyhine olan Eçmiyazın Katogikosları, Türkiye'deki Ermeni patrikleri, piskoposları ve papazlarını tahrik ve teşvikten geri durmamışlardır. Anadolu'daki Kiliselerin bir kısmı planların yapıldığı ve silahların saklandığı yerler olmuştur. Türklerin mabetlere gösterdikleri saygı ve oraları kutsal kabul etmesi teröristlerin kiliseleri üs olarak kullanmalarına yol açmıştır. Bu amaca hizmet etmek üzere XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Ermeni cemiyetleri, okulları ve kiliseleri, kanuni ve dini bazı dokunulmazlıklardan istifade etmek suretiyle isyan, ihtilal

hazırlıklarının yapıldığı birer siyasi büro ve silah ve mühimmat deposu haline gelmişlerdir.

Ermeni patrikhanesi de bütün varlığı ile tam bir komite yatağı olmuştur. Piskoposlar ve din görevlileri, genç ve partizan olanlardan seçilmeye başlamıştır. Ermeni teröristleri, buldukları yerlerde üstünlük sağlamak için piskoposları elde etmeye gayret göstermişlerdir. Taşnak ve Hınçak örgütlerinde papazlar, vartabetler, piskoposlar ve hatta patrikler görev alır olmuştur. Ermeni İhtilal hareketlerini tasvip etmeyen patrikler ve din adamları ise bu terör örgütleri tarafından tehdit edilerek istifa etmeye mecbur bırakılmış veya devreden çıkarılmışlardır. Dini müessese ve ruhbanı, çeşitli yollarla ele geçirmeye çalışan ihtilalciler, kendilerine tabii olmayan din adamlarına karşı tehdit, yaralama, mallarına el koyma ve hatta suikastlar düzenleme gibi metotları uygulamaktan çekinmemişlerdir.

Ermeni Kilisesi ve ruhbanın politik faaliyetleri, Anadolu'da meydana gelen kargaşalıkların temposuna paralel olarak hızlanmıştır. Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde bulunan Ermeni piskopos ve din adamları, Ermeniler arasında ihtilal ve isyan fikirlerinin yayılması için sürekli vaazlar vermişlerdir. Bununla da yetinmeyen din adamları Ermenileri silahlanmaya teşvik etmiş, kiliselerde depolanan silahları dini merasimlerle Ermenilere vermişlerdir. Osmanlı Belgeleri özellikle 1890'dan sonra çeşitli Avrupa ülkelerinden silah ve cephane alınması ve bunların kullanımıyla ilgili eğitimi hakkında bilgiler vermektedir. Bu belgelerde, Ermeni Kilisesi ve din adamlarının, diğer faaliyetlerde olduğu gibi silah ve cephane tedarikinde de komiteci Ermenilerle sıkı işbirliği içinde oldukları görülmektedir. Gizli yoldan ve çeşitli şekillerle Osmanlı ülkesine sokulan silah ve cephaneler Ermeni Kiliselerinde, okullarında, yabancı bankalarda ve kişilerin evlerinde saklanmıştır. Silah ve patlayıcı maddelerin büyük bir kısım da tarla içlerine, Ermeni mezarlıklarına, kilise avlularına, mahzenlere gömüldüğünden ele geçirilen miktarın, mevcut olana nazaran onda biri geçmediği anlaşılmıştır.

Ermeni Kilisesi ile birlikte, Ermeniler arasında ihtilal fikrinin yayılmasını temin etmeye çalışan misyonerlerin özellikle de Protestan Misyonerlerin faaliyetleri de dikkate

değerdir. Misyonerler Osmanlı Türklerinden pek ayrı bir yaşam biçimi olmayan Ermenilerle ilk ilişkilerini eğitim kanalıyla kurmuşlardır. Hemen hemen imparatorlukta açılıp faaliyette bulunan tüm misyoner okulları ilk olarak azınlıkları temel almış ve onları birer devlet yapma sevdasına düşürmüşlerdir. Tüm azınlıklarda olduğu gibi Ermeniler de ideallerini büyük ölçüde okullar yoluyla gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu okullarda Ermeni çocukları ihtilal fikirleri ile eğitilmekle kalmamış silahlı eğitimler dahi yapılmış, okullarda ve kiliselerde yapılan aramalar sırasında pek çok silah ve mühimmat ele geçirilmiştir. Osmanlı Devleti cereyan eden bu olaylar karşısında seyirci kalmamış, fakat almış olduğu her tedbirin karşısında ya Amerika'yı veya batılı bir devleti bulmuştur. Bu yüzden bazı genel kararlar almış ve bunları azami ölçüde uygulamaya çalışmıştır.

Misyoner okullarında ilk eğitimlerini alan öğrenciler, eğitimlerini tamamlamak için Amerika'ya gitmeyi düşünmeye başlamışlar; bunlar arasından seçilen gençler, misyonerler tarafından Amerika'ya gönderilmişlerdir. Amerika'ya göçen Ermeniler manevi ihtiyaçlarını gidermek için göç ettikleri şehirlerde bir araya gelmişlerdir. Ermeni diasporasında merkezi bir politik oluşumun eksikliği kiliseyi bir toplanma merkezi ve sosyal hayatın odak noktası haline getirmiştir. Göçmenler kiliseyi ruhsal yuvaları olarak görmüşler ve bir koruyucu ve lider olarak kabul etmişlerdir. Amerika'da bulunan Ermeniler ihtilal fikirlerini Amerika halkına ve idarecilerine kabul ettirebilmek, Osmanlı Devleti'nin zalim bir devlet olduğunu ispatlamak için yoğun bir propaganda faaliyetine girişmişlerdir. Bunu için iki yol seçmişlerdir; bunlardan birincisi, gazetelerde yazılar yayınlamak, ikincisi de sık sık mitingler tertipleme. Ermeniler burada özellikle dini ve Hıristiyanlığı kullanmaktan çekinmemiş, Hıristiyan oldukları için çeşitli baskılara maruz kaldıkları yalanını dillerine dolayarak "Masum Ermeniler" imajını her yerde ve her fırsatta gündeme taşımışlardır. Sırf bu amaçla Ermeniler tarafından özellikle Amerika'da ve çeşitli Avrupa ülkelerinde kurulan gazetelerin haricinde, pek çok yabancı basın-yayın organının da desteğini sağlamayı başarmışlardır. Ermeniler tarafından çıkarılan gazetelerden bazıları bir komitenin propaganda ve yayın organı şeklinde çalışmalarını sürdürmüştür. Gazete köylülerin zihinlerini tahrik için onların dini hislerini kullanmaktan çekinmemiştir. Türkler tarafından kiliselerde papazlar aleyhine icra edilen hayal kabilinden birtakım mezalimlerden bahsedilmiştir.

İnsanlar arasında barış, kardeşlik ve hoşgörü esaslarını yaymak ve yerleştirmek vazifesiyle yükümlü bulunan din adamları maalesef her zaman görevlerini bu esaslar çerçevesinde yürütmedikleri görülmektedir. Günümüze gelinceye kadar, Ermeni Kilisesi ve din adamlarının bazılarının takip etmiş oldukları bu tutum sonucunda her iki taraftan da çok fazla kan ve gözyaşı akıtılmıştır. Bugün yine karşımıza bir Ermeni Meselesi çıkarmak isteyen birtakım güçler yine aynı silahı üzerimize doğrultmaktadırlar. Nitekim Ermeni Kilisesi'nin 1700ncü kuruluş yıldönümü dolayısıyla 2001 yılı içinde Ermenistan'ı ziyaret eden Papa II. John Paul'un burada verdiği mesajlar ve katliam iddiaları dikkate değerdir. Bu da din ögesini yoğunlukla kullanmaya çalışan Ermenilerin, Hıristiyan - Müslüman gerginliğinden Türkiye ile ilgili sorunlarında sonuna kadar yararlanmaya çaba göstereceklerini kanıtlamaktadır.

KAYNAKLAR

BELGELER

BOA., DÜİT.: 67/1-1.

BOA., MV.: 115/4.

BOA., Y. EE.: 5/15, 5/17, 5/31, 5/41, 5/168, 5/175, 97/82, 97/89, 152/2, 157/59.

BOA., Y.A. Hus.: 173/33, 174/4, 177/39, 178/6, 201/72, 209/18, 213/63, 214/6, 214/47, 214/54, 214/68, 215/24, 219/45, 222/30, 234/108, 236/11, 240/24, 256/109, 259/29, 273/65, 277/90, 279/179, 280/33, 280/81, 280/89, 281/41, 281/50, 290/73, 291/23, 292/82, 295/26, 295/53, 297/86, 300/37, 305/11, 305/39, 306/66, 314/43, 314/70, 321/168, 322/90, 323/123, 324/46, 325/18, 326/102, 327/109, 331/78, 332/63, 332/70, 332/95, 338/85, 339/3, 339/12, 340/6, 340/24, 340/57, 340/82, 341/121, 341/124, 343/48, 344/104, 347/75, 348/45, 405/11, 407/59, 409/84.

BOA., Y. A. Res.: 53/7, 53/10, 77/56, 80/106, 81/62, 83/18, 83/29, 90/3, 90/22.

BOA., Y. MTV.: 67/31, 75/187, 76/46, 77/97, 79/66, 96/86, 129/80, 165/249, 166/76, 166/107, 188/118, 202/1, 207/58, 225/150, 297/42, 308/42, 312/6, 312/88.

BOA., A. MKT. MHM.: 538/13, 538/31, 614/13, 697/6, 699/30.

BOA., Y. PRK. A.: 9/84.

BOA., Y. PRK. ASK.: 63/7, 115/36, 119/108.

BOA., Y. PRK. AZJ.: 17/37.

BOA., Y. PRK. AZN.: 6/34, 7/25, 16/21, 18/16.

BOA., Y. PRK. BŞK.: 34/28, 47/60.

BOA., Y. PRK. EŞA.: 33/101.

BOA., Y. PRK. HR.: 18/88, 16/48.

BOA., Y. PRK. MF.: 3/11.

BOA., Y. PRK. TKM.: 27/40, 30/15.

BOA., Y. PRK. UM.: 24/104, 35/94.

BOA., Y. PRK. ZB.: 6/86, 8/100, 9/42, 18/16, 23/43.

BOA., HR. SYS.: 60/32, 61/5, 61/22, 2735/51, 2735/48, 2736/25, 2788/26, 2789/1,
2789/8, 2790/39, 2830/36, 2851/29.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 1, (1691 - 1870), İstanbul, 1987,
Belge No: 20.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 3, (3 Mart 1878 - 17 Temmuz
1879), İstanbul, 1987, Belge No: 4; 7; 13; 14;27.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 5, (7 Nisan 1881 - 7 Aralık
1884), İstanbul, 1987, Belge No: 16; 19; 88; 90; 118.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 6, (10 Ocak 1885 - 18 Aralık
1888), İstanbul, 1988, Belge No: 5; 6; 12; 33; 34; 35; 38.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 7, (Ocak 1889 - 7 Ocak 1890), İstanbul, 1988, Belge No: 11; 31; 71; 101; 116; 119.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 8, (8 Ocak 1890 - 18 Eylül 1890), İstanbul, 1988, Belge No: 59; 91.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 9, (19 Eylül 1890 - 29 Haziran 1891), İstanbul, 1988, Belge No: 18; 46; 60; 78; 85; 89; 93; 102; 103; 117; 132; 219.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 11, (3 Haziran 1892 - 14 Mart 1893), İstanbul, 1988, No: 11, No: 30, No: 37, Belge No: 63; 85; 87; 89.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 12, (15 Mart 1893 - 30 Haziran 1893), İstanbul, 1988, Belge No: 30; 39; 60; 65; 72; 91; 98; 112; 157; 170; 186.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 15, (1 Ağustos 1893 - 24 Ekim 1893), İstanbul, 1988, Belge No: 46; 60; 86; 97; 149; 150; 153; 157; 168; 189; 207.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 16, (25 Ekim 1893 - 19 Aralık 1893), İstanbul, 1989, Belge No: 1; 2; 6; 34; 36; 62; 68; 73; 76; 90; 100.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 17, (20 Aralık 1893 - 25 Ocak 1894), İstanbul, 1989, Belge No: 36.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 18, (27 Ocak 1894 - 31 Mart 1894), İstanbul, 1989, Belge No: 25; 75.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 19, (2 Nisan 1894 - 8 Mayıs 1894), İstanbul, 1989, Belge No: 19; 39; 61.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 20, (8 Mayıs 1894 - 31 Temmuz 1894), İstanbul, 1989, Belge No: 4; 7; 22; 27; 31; 49; 53; 68; 69; 74; 100; 101; 106; 110; 123; 127; 136.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 21, (1 Ağustos 1894 - 30 Eylül 1894), İstanbul, 1989, Belge No: 15; 36; 89; 183; 204.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 22, (12 Eylül 1894-13 Kasım 1894), İstanbul, 1990, Belge No: 33; 95; 136.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 24, (3 Aralık 1894 - 21 Aralık 1894), İstanbul, 1990, Belge No: 12; 29/1; 109; 141; 141 Ek: 2; 145.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 25, (21 Aralık 1894 - 10 Ocak 1895), İstanbul, 1990, Belge No: 26 Ek: 10, Ek: 11 Ek: 12 Ek: 16, Ek: 17; 47; 49 Ek: 15; 35; 50/1a; 113.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 26, (11 Ocak 1895 - 7 Şubat 1895), İstanbul, 1990, Belge No: 11; 15; 26; 27; 34; 45; 47; 62; 63; 65; 68; 69; 70; 71; 72; 74; 79; 81; 82; 86; 92; 97; 98; 103; 112; 108; 118.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 27, (7 Şubat 1895 - 13 Mart 1895), İstanbul, 1991, Belge No: 6; 10; 18; 19; 26; 31; 42; 47; 49-Ek-9; 61; 57; 99.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 28, (14 Mart 1895 - 30 Nisan 1895), İstanbul, 1991, Belge No: 16; 17; 23; 29; 51; 69; 95.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 29, (1 Mayıs 1895 - 31 Mayıs 1895), İstanbul, 1991, Belge No: 22; 27; 36; 54; 54/1; 54/2; 54/3.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 30, (1 Haziran 1895 - 8 Temmuz 1895), İstanbul, 1991, Belge No: 8; 11; 15; 54; 61; 63; 67; 87; 88; 90; 96; 99; 106; 109.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 32, (9 Temmuz 1895 – 15 Ağustos 1895), İstanbul, 1991, Belge No: 42.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 33, (16 Ağustos 1895 – 10 Eylül 1895), İstanbul, 1991, Belge No: 21; 26; 66.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 34, (11 Eylül 1895 - 9 Ekim 1895), İstanbul, 1992, Belge No: 2; 58; 59; 67; 68; 71; 76; 78; 79; 107; 109.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 35, (10 Ekim 1895 - 25 Ekim 1895), İstanbul, 1992, Belge No: 12; 39; 66; 158.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 36, (26 Ekim 1895 - 8 Kasım 1895), İstanbul, 1992, Belge No: 6; 88; 108; 112; 113; 119; 120; 121; 156; 158; 161.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 37, (9 Kasım 1895 - 26 Kasım 1895), İstanbul, 1992, Belge No: 23; 33; 133; 139; 157; 179; 185.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 38, (27 Kasım 1895 - 18 Aralık 1895), İstanbul, 1992, Belge No: 14; 15; 17; 32; 33; 39; 43; 50; 56; 59; 62; 79; 103; 117; 135.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 39, (19 Aralık 1895 - 16 Ocak 1896), İstanbul, 1992, Belge No: 2; 3; 5; 8; 16; 18; 50; 55; 56; 62; 63; 68; 71; 75; 85; 102; 110; 113; 121; 126; 129; 134; 141.

ESERLER

AKÇORA, Ergünöz, Van ve Çevresinde Ermeni İsyamları (1896-1916), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994.

ADENEY, Walter F., The Greek and Eastern Churches, Edinburg, 1908.

ARTINIAN, Vartan, The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, İstanbul, 1970.

BASGÜN, Necla, Türk Ermeni İlişkileri Abdülhamit'in Cülusundan Zamanımıza Kadar, San Matbaası, Ankara, 1970.

Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara, 1983.

BERKES, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul, 1978.

BEYDİLLİ, Kemal, II. Mahmut Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830), (nşr. Ş. Tekin, G. Alpay Tekin), Harvard Üniversitesi, 1995.

BİNARK, İsmet, Ermeniler'in Türkler'e Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, Ankara, 2001.

BOZKURT, Gülnihal, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.

CAN, Mehmet, Ortadoğu'da Amerikan Politikası, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1993.

CAHEN, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (Terc. Yıldız Moran), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1979.

CHALABIAN, Antranig, General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement, USA, 1988.

CHAKMAKJIAN, Hagop A., Armenian Christology and Evangelization of Islam, Leiden, 1965.

ÇALIK, Ramazan, Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

ÇARK, Yervant Gomidas, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953), Yeni Matbaa, İstanbul, 1953.

ÇAYCI, Abdurrahman, Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.

DEMİREL, Muammer, Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918), Ankara 1996.

DRIAULT, Edouard, Bidayet-i Zuhurundan Günümüze Şark Meselesi, (Çev. Mehmet Nafiz), İstanbul, 1328.

DVORIK, Francis, Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a, Çev. Mehmet Aydın, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilaliyesi, İlan-ı meşrutiyetten Evvel ve Sonra, Haz., Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1983.

ERİM, Nihat, Devletlerarası Hukuki ve Siyasi Tarihi Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları I, Ankara, 1953.

ERYILMAZ, Bilal, Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, 2. Baskı, Risale Basın-Yayın, İstanbul, 1996.

EROĞLU, Veysel, Ermeni Mezalimi, 2. Baskı, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1976.

FRAZEE, Charles A., Catholics and Sultans, The Church and the Ottoman Empire (1453-1923), Cambridge University Press, New York, 1983.

GAZİGİRAY, A. Alper, Osmanlıdan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları, İstanbul, 1982.

GRANVILLE Edgar, Çarlık Rusyası'nın Türkiye'deki Oyunları, Çev., Orhan Arıman, Ankara, 1967.

GULESSERIAN, Papken, (Translated by; Terenig Vartabed Poladian), The Armenian Church, AMS Press, New York, 1970.

GÖYÜNÇ, Nejat, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983.

GÜRÜN, Kamuran, Ermeni Dosyası, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, İnanç Sözlüğü, İstanbul 1975.

HOCAOĞLU, Mehmet, Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976.

HOVANNISIAN, Richard G., Armenia on the Road to Independence 1918, Berkeley and Los Angeles, 1967.

Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, Cilt: I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1994.

İLTER, Erdal, Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880), Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.

- İLTER, Erdal**, Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923), Turan Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- İLTER, Erdal**, Ermeni Kilisesi ve Terör, KÖKSAV Yayınları, Ankara, 1999.
- KANSU, Aykut**, 1908 Devrimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- KARACAKAYA, Recep**, Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923), Başbakanlık Basımevi, İstanbul, 2001.
- KARAL, Enver Ziya**, Osmanlı Tarihi, Cilt: V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.
- KARAL, Enver Ziya**, Osmanlı Tarihi, Cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.
- KIDD, Rev. B. J.**, The Churches of Eastern Christendom, Oxford, 1927.
- A. KILIÇ, Davut**, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.
- KOÇABAŞ, Süleyman**, Türkiye’de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler, Vatan Yayınları, İstanbul, 2002.
- KOÇABAŞ, Süleyman**, Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir?, 5. Baskı, Vatan Yayınları, İstanbul, 2003.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur**, Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, İstanbul, 1989.
- KOÇAŞ, Sadi**, Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, 4. Baskı, Kastaş A. Ş. Yayınları, İstanbul, 1990.

KODAMAN, Bayram, Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.

KODAMAN, Bayram, Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme), Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörlüğü, Isparta, 2001.

KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

KURAT, Yuluğ Tekin, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.

KÜÇÜK, Abdurrahman, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ocak Yayınları, Ankara, 1997.

KÜÇÜK Cevdet, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1984.

LEE, Ki Young, Ermeni Sorunu'nun Doğuşu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

LEON, Arpee, A History of Armenian Christianity, From the beginning to Our Own Time, Princeton, New Jersey, 1946.

LEON, Arpee, The Awakening of The Armenian Church, A History of the Armenian Church (1820-1860), Chicago, 1909.

MAZICI Nurşen, Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni (1878- 1918), İstanbul, 1987.

METİN, Halil, Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.

MIRAK, Robert, Torn Between Two Lands, Americans in America (1890 to World War I), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1983.

MINASSIAN, Anaide Ter, Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912), Çev., Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

NALBANDIAN, Louise, The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1967.

ONUR, Hüdavendigâr, Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına Ermeniler, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999.

ORMANIAN, Malachia, The Church of Armenia, London, 1955.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918), Cilt I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2002.

Osmanlı Devletinde Azınlıklar ve Arşivlerle Ermeni Meselesi, Politika Dergisi Eki, Trsz.

Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu – Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği-, Çev., Mehmet Sadık, Haz: Hamit Pehlivanlı, Van Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, Van, 1997.

ÖKE Mim Kemal, Ermeni Meselesi (1914 – 1923), İstanbul, 1986.

SAKARYA, İhsan, Belgelerle Ermeni Sorunu, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984.

SARAL, Ahmet Hulki, Ermeni Meselesi, Ankara, 1970.

SARAY, Mehmet, Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1998.

SEVİM, Ali, Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.

SPULER, Bertold, İran Moğolları, Terc., C. Köprülü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

SÜSLÜ, Azmi, vd, Türk Tarihinde Ermeniler, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, Ankara, 1995.

SÜSLÜ, Azmi, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, Ankara, 1990.

ŞAHİN, Recep, Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1988.

ŞİMŞİR, Bilal N., British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895), Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

ŞİMŞİR, Bilal N., British Documents on Ottoman Armenians (1895), Cilt: IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

TCHOLOKIAN, Hovhannes, J, L'eglise Armenienne Cotholique en Turquie, 1998.

TURAN, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996.

Türkler-Ermeniler ve Avrupa, Haz, Bayram Kodaman, Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörlüğü, Isparta, 2003.

UÇAROL, Rifat, Siyasi Tarih (1789-1994), Filiz Yayınevi, İstanbul, 1995.

URAS, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.

URFALI Mateos, Urfalı Mateos Vekayî-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Çev., H. D. Andreasen, Notlar: E. Dulaurier ve H. Yinanç, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

YAVUZ, Nurcan, İşgal ve Mezalimde Erzincan, Erzincan Belediyesi Yayınları, Ankara, 1996.

YILMAZ, Durmuş, Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti, Konya, 2001.

YURTSEVER, Cezmi, Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi, Bayrak Yayıncılık, İstanbul, 1983.

MAKALELER

AÇIKSES, Erdal, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s. 935-947.

Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, No: 5 (82), 14. sene, Eylül 1340, s. 257-276.

AKÇORA, Ergünöz, "Ermeni Sorunu ve Türklere Yaptıkları Katliamlarda Ermeni Komitelerinin Yeri", Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s. 747-764.

AKGÜN, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", Türk Kültürü Araştırmaları, yıl: XXVII/1-2, Ankara, 1989, s. 1-12.

AKGÜN, Seçil, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları”, OTEM Dergisi, sayı: 3, 1992, s. 1-16.

AKYILMAZ, Gül, “Tanzimat’tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü”, Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s. 671-686.

ATAÖV, Türkkaya, “Ermeni Terörizminde Silah Sağlanması: Osmanlı Belgelerine Dayalı Gerçekler”, Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı (17-18 Nisan 1984), Ankara, 1984, s. 163-171.

ARSLAN, Ali, “Eçmiyazın Katogigosluğu’nda Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü”, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001), İstanbul, 2001, s. 55-66.

ARSLAN, Ali, “II. Meşrutiyet Öncesinde Osmanlı-Eçmiyazın Katogikosluğu İlişkileri”, Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt: I, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s. 349-359.

BEYDİLLİ, Kemal, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler” , Türk Tarihi Belgeleri Dergisi XIII, s. 17 den ayrı basım, Ankara, 1988. s. 365-434.

CENGİZ, Hayrullah, “Rusya’nın 1895-1905 yılları Arasında Kafkasya Ermenileri Politikası – Ermenileri Ruslaştırma Çabaları-”, Kafkas Araştırmaları IV, İstanbul 1998, s. 175-194.

ÇÖHCE, Salim, “Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları”, Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt: I, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s. 269-292.

DİNÇER, Nahid, “Yabancı Özel Okullar”, Milli Eğitim ve Dini Hayatı, İstanbul 1981.

EREN, A. Cevad, “Tanzimat”, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 11, Eskişehir, 1997, s. 709-765.

ERSAN, Mehmet, “Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri”, Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s. 603-615.

ERYILMAZ, Bilal, “Osmanlı Devleti’nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım”, Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s. 702-709.

FEİGL, Erich, “Ermeni Milli Kilisesinin Zaferi ve Trajedisi”, Ermeni Araştırmaları, Cilt: 1, sayı: 2, Ankara, 2001, s. 65-88.

FENDOĞLU, H. Tahsin, “Amerika Birleşik Devletleri’nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti”, Türkler, Cilt: 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 189-196.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Osmanlı Devleti’nde Ermeniler Hakkında”, Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s. 633-638.

GÜRÜN, Kamuran, “Türkiye’de Ermeni Sorunu’nun Yaratılışı”, Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (İzmir 1983), Manisa, 1983, s. 15-28.

HENZE, Paul B., “Ermeni Şiddetinin Kökeni” , Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı (17-18 Nisan 1984), Ankara, 1984, s. 173-193.

İLTER, Erdal, “Ermeni Kilisesi ve Terör”, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, Nisan 2003, yıl: 4, sayı: 38, s. 75-89.

İNALCIK, Halil, “Mehmet II”, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 7, İstanbul, 1970, s. 513.

KANTARCI, Şenol, “Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri”, 2023 Siyasi, Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Ermeni Sorunu, sayı: 12, Nisan 2002, Ankara, s. 49-54.

KARACAKAYA, Recep, “İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasi Faaliyetleri”, Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt: 1, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s. 379-394.

KAŞGARLI, Mehliha Atok, “Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği” , Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri (8-12 1984 Erzurum), Ankara, 1985, s. 323-330.

KAZICI, Ziya, “Osmanlılarda Hoşgörü”, Türkler, Cilt: 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002: s. 221-232.

B. KILIÇ, Davut, “Selçuklulara Kadar Anadolu’da Gregoryen Ermeni Kilisesi (M. 451-1100)”, Türk Kültürü Dergisi, Sayı: 452, Yıl: XXXVIII, Aralık 2000, s. 48-56.

A. KILIÇ, Davut, “Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi’nin Kuruluş Faaliyetleri” , Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s. 726-734.

B. KILIÇ, Davut, “Ermenistan’ın Kuruluşunda Çarlık Rusya’nın Rolü” , Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu (17-19 Ekim 2001), Elazığ, 2001, s. 491-503.

C. KILIÇ, Sami, “Türklerde Dini Hoşgörü ve Bunun İstismarlarının Getirdiği Problemler”, Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu (17-19 Ekim 2001), Elazığ, 2001, s.513-524.

KODAMAN, Bayram, “1876-1920 arası Osmanlı Siyasi Tarihi” , Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Cilt: 12, İstanbul, 1993, s. 19-200.

KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlı Devleti’nde ‘Millet Sistemi’”, Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s. 692-701.

ORTAYLI, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, Türkler, Cilt: 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 216-220.

ÖZCAN, Azmi , “Islahat Fermanı ve Din Hürriyetinin Sınırları”, Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti, s. 107-108.

ÖZCAN, Azmi-BUZPINAR, Ş. Tufan, “Church Missionary Society İstanbul’da Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik (1858-1880)”, İstanbul Araştırmaları 1, Bahar 1997, İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1997, s. 63-79.

ÖZKAYA, Yücel, “Arşiv Belgelerine Göre XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilerin Durumu”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985, s. 149-158.

PAPAZIAN, Dennis R., “Armenians”, The Modern Encyclopedia of Religions in Russia and The Soviet Union, Vol. 3, Ed. Paul D. Steeves (Gulf Breeze, FL: Academic International Pres), 1991, s. 43-58.

POLAT, İlknur, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme”, Belleten, Cilt: LIII/203, Ankara, 1988, s. 627-652.

SARIKOYUNCU, Ali, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Yıkılışında Misyonerlik Faaliyetleri”, Diyanet İlmi Dergisi, Nisan-Mayıs-Haziran 1992, Cilt: 28, Sayı: 2, s. 91-114.

SELVİ, Haluk, “Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeni Faaliyetleri (1892-1896), Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt: III, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s. 27-38.

SEVİM, Ali, “Selçuklu-Ermeni İlişkileri”, Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s.595-602.

SEYFELİ, Canan, “Surp Krikor Lusavoriç: Ermenilerin Aydınlatıcısı”, Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi (23-28 Ekim 2001-Ankara), Ankara, 2002, ss. 771-786.

SEYFELİ, Canan, “İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu”, Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt: I, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s. 361-377.

A.SEZER, Ayten, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s.948-960.

B. SEZER, Ayten, “Ermeni Meselesi ve Misyonerler”, Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s.961-966.

ŞAHİN, Recep, “Türk Devletlerinin Ermeni Politikaları”, Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (İzmir 1983), Manisa, 1983, s. 99-114.

ŞİMŞİR, Bilal N., “Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler”, Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (İzmir 1983), Manisa, 1983, s. 121-128.

ŞİMŞİR, Bilal N., “Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri (8-12 1984 Erzurum), Ankara, 1985, s.79-124.

ŞİŞMAN, Adnan, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve kültürel Müesseseler”, Türkler, Cilt: 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 173-180.

TANERİ, Aydın, “Türkler-Bizanslılar-Ermeniler”, Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı, (17-18 Nisan 1984), Ankara, 1984, s. 273-300.

TOZLU, Necmettin, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri”, Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s.920-934.

URAS, Esat, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’na Kadar Ermenilerin Türkiye’deki Durumu”, Ottoman Archives Yıldız Colletion The Armenian Question, Cilt: 2, İstanbul, 1989, s. 53-128.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)”, Türkler, Cilt: 12, Ankara, 2002, s. 479-511.

YILDIRIM, Hüsamettin, “Ermeni İhtilalci Hareketlerinin Doğuşu ve Gelişiminde Ermeni Dininin Rolü ve Önemi”, Yakın Tarihimize Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991), Ankara, 1992, s. 255-262.

YUVALI, Abdülkadir, “Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü”, Yakın Tarihimize Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991), Ankara, 1992, s. 203-214.

İNTERNET SİTELERİ

A. Diana Harutyunyan, “Climate Change and the churches in Eastern Europe: a voice from Armenia”, The Ecumenical Review, World Council of Churches, Oct. 2001, <http://web2.infotrac.galegroup.com>. 17.04.2002

B. “Pope to start his first visit to Armania on Tuesday”, ITAR/TASS News Agency, Sept 23, 2001, <http://web2.infotrac.galegroup.com>. 17.04.2002

“Papal Denunciatioan”, Maclean’s, Oct. 8, 2001, p.16,
<http://web3.infotrac.galegroup.com>. 17.04.2002

Sedat Laçiner, 11 Eylül Olayları (Yeni Terörizm) ve Ermeni Sorunu, Stratejik Analiz, cilt 2, sayı 19, Kasım 2001,
<http://www.haberbilgi.com/haber/ermeni/sta-0111/11eylul.html>. 01.08.2003

Ohannik Agopcan, “Eçmiyazin’in Ermeni Kilisesi’ndeki Yeri”,
<http://www.hyetert.com/yazi3.asp?s=0&AltYazi=Makaleler+%5C%3E+Kilise&Id=144&DilId=1> 27.07.2003

Krikor Damadyan, “Aziz Aydınlatıcı Grigor ve Kayseri”,
<http://www.bolsohays.com/makaleac.asp?referans=85&kontrol=1> 27.07.2003

<http://www.armenianpatriarchate.org.tr/tr/default.htm>. 27.07.2003

<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/lusavoric/lusavoric.htm>. 27.07.2003

<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/lusavoric/lusavoric3o.htm>. 27.07.2003

[<http://www.hyetert.com/haber3.asp?AltYazi=Haberler+%5C%3E+Kilise&Id=912&Sayfa=1&DilId=1>]. 27.07.2003

<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/birincidevir.html>. 27.07.2003

<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/dorduncudevirevir.html>. 27.07.2003

<http://www.sain.org/Armenian.Church/intro.txt>. 01.08.2003

<http://www.Bolsohays.com/webac.asp?referans=1>. 01.08.2003

<http://www.protestankilisevakfi.org/protestan.html>. 01.08.2003

<http://www.vasbouragan.org/khramian/khramian.htm>. 01.08.2003

http://www.hyeetch.nareg.com.au/armenians/poetry_p4.html. 01.08.2003

EKLER

بوسلر نيزامنامеси

روسيه و گورانيه ايراني گورانيه قازاقستاندا روسيه دارالحكومتيندا روسيه دارالحكومتيندا روسيه دارالحكومتيندا

1836 تاريخلي نيزامنامه

روسيه دارالحكومتيندا روسيه دارالحكومتيندا روسيه دارالحكومتيندا

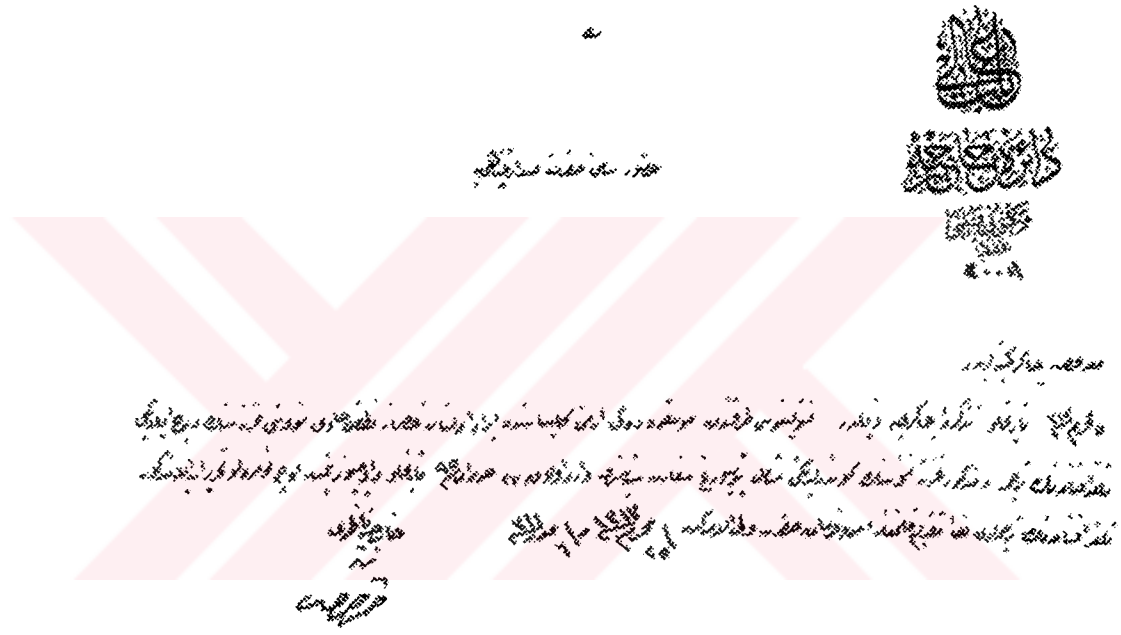
Ek 1. 1836 Tarihli Pologenia Nizamnamesi

1836
روسيه دارالحكومتيندا

موزنہ اوسم بارضائے نصیب و احتیاط بحکمہ ازینہم ملاو بوکرہ رضی اللہ عنہم ابریک اتی انکر تیراہ ہر سہ بی سنج ابر و کمالہ وقت و احتیاط الارین ویزدادہ
روحانیہ کردہ بوسانہ صحنی رضی اللہ عنہم حکمہ سوسہ و احتیاط اہمیں نویسہ اہم

اور مشورہ انک نقای السنہ و مختلف اطوارہ برطام مفسرہ بصحاحہا جمعہ بستم کردہ سادہ دلای اولہ حکمہ و تصدیقہ ترمیمہ و تحریک
ابدولہ تجیمی کرن صحت ناموس و جنبہ وراثت عمومی و کرن اغفال اولادہ و درونک ستیوں و فاضلاری عقدہ بلک فہم اولور معاہدہ کردہ
حاکومت سروریہ انصار و انکی ملک و زمینہ دار معاہدہ و جمہانی شہادتہ غیرتہ انجمنی کول بالک صفتہ نابلیت و زوی بصیرت اجابا تہہ حتی خواہدہ بوندت
نیزانی و وظائف خصیانیہ افشاء مندر **برہا کووندی و اولوری شہادتہ خاندہ بولور روسہ بولونور و معاہداتی نہ طرزہ اولور لہ اولورہ ۱۹۱۲**
و فہلک بزورہ طلب ابریکی شی بالک صحت و استقامت و ہدی انصار مادہ سیدر **جماعتی سادہ دل و جہلوری خصیانیہ انجمنی و شہادتہ شومام**
شرائطہ عمم قوقدی سبلہ بالمولد اغفالہ خایور و عطا ایشر فقط بکر جمعہ نظارہ انجمنی و درنا اتی فطبت و استقامت سوسہ ایملک اجوف
مہ طرف اللہ تعالی و اولر نصیبہ اولر شہادتہ و جماعتی استقامت و استقامت مادہ سوسہ و حکومت نفوذ و تاثیر تراب اربوب معاہدہ مستقیم اولورہ کفایہ کفایہ
و مفسرہ عقدہ ترتیب مجازانہ علنی نوس انجمنی حکومت معاہدہ بولورہ اولورہ یاد شہادتہ شومام انجمنی و شہادتہ انجمنی برانک عالی شہادتہ اولورہ بڑہ و کلمہ
نودچ بوشاور **اللہ تعالی و شہادتہ و اولور و بوندتہ تنہا ہر مفسرہ ای اقتضا کچہ بولور کردہ جماعتہ انجمنی نصحت اولورہ لم کند و برین مشورہ کی نقیہ**
ابدولہ اغفالہ تہہ صاف اولورہ و اغفال غیر اولورہ و فوجہ میدلہ بولورہ جم **استقامت عمومی اولورہ اولورہ و حکومتی اشتغال ایدہ بولورہ اولورہ لہ کونہ اعمال**
و حکمت اما و ہمدارزدہ متقل عمدتہ خلافہ بولورہ کبی خصیانیہ و فہلک تہ معافی اولورہ تہہ شومام صدقہ انجمنی منقبت شہادتہ بولورہ
ترویج مضبوط معنی اولورہ ہر معالی ہر تہہ و انکی بر بوزن تاسیس بوسہ اولورہ حکومت انصار و مطاعت عقدہ اولورہ اولورہ و تہہ ہایہ
مخالفہ حکومت حریت و طاعت انجمنی و جملہ رو انجمنی و ہر کسکہ فوسہ کھنک و استقامت استقامت اولورہ ہر نقطہ نظرہ قائمہ بخشہ
اولورہ ہر بولورہ طرفدار و خصیانیہ و غیرتہ خصیانیہ ایدہ ہر تہہ **مغز سبب شومام سلطنت سوزہ مہالفریم اجندول و ارتباطہ**
بولورہ ملل و اقوام مختلفہ و خصوصاً اہالی مسلم اولورہ دافا ہر تہہ با شہادتہ و اہالی مسلمہ و ارضہ ہر وقت برین سوسہ و کچہ کچہ استقامت حالہم
بشاعتہ **بزر رہای و جہان بولورہ و انجمنی نظر و شومام شہادتہ دافا ہر تہہ و غیرہ انجمنی** **فوجہم تہہ ہر تہہ سبب معاری مساواتی**
استقامت و شومام دافا ہر تہہ اولورہ اولورہ و ہر صفت ہم منہ بلو فوجہ و اوستا عاقلہ سبب برین و جملہ انجمنی ہایہ اولورہ اولورہ
اولورہ حساب بردار اولورہ حرکت جنہام برین دیرج بولورہ عقدہ اولورہ متوجہ مظاہر بولورہ بر بادشاہ عالی شہادتہ انجمنی ہر نقطہ سبب برین
دھارہ سادہ صاعی و اقوام تہہ بولورہ **ابری شومام انجمنی ہر تہہ ہر تہہ صلابہ و عاقلہ ہیلہ شہادتہ انجمنی قدرتی بولورہ جماعتہ سبب بولورہ**
حکمت و استقامت فرما انجمنی شومام والی بولورہ ملک استقامت و رقبہ شہادتہ انجمنی اولورہ مناسبہ کند و برین نصحت و تہہ انجمنی و فہلک انجمنی

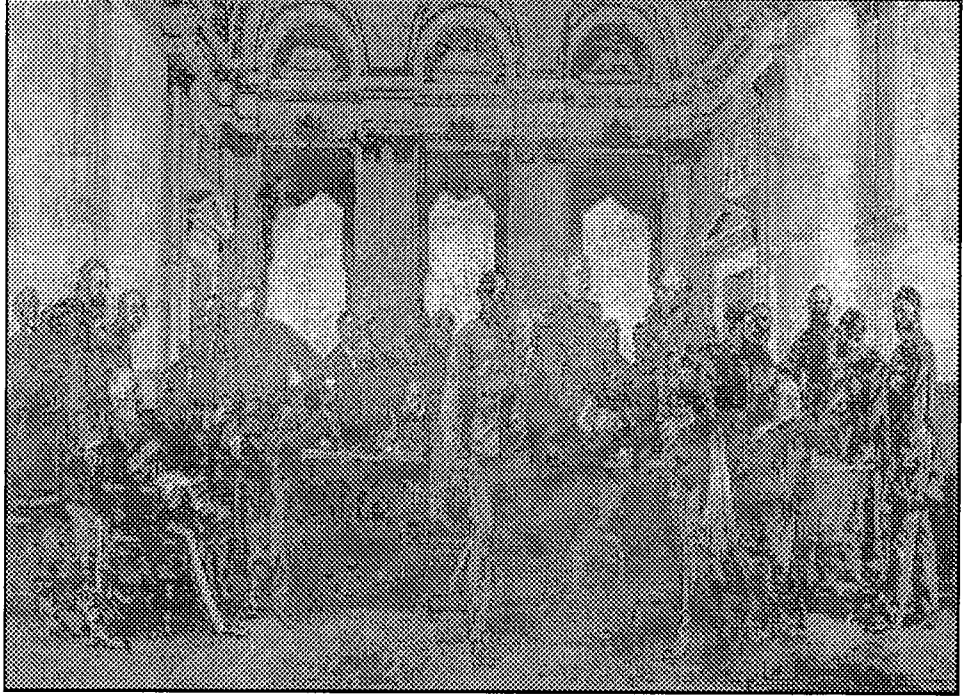
Ek 3. Bazı nasihatleri içeren Ermeni Patrikhanesi tarafından murahhasalara yazılan umumi tahrirat

Ek 4. Eçmiyazin Ermeni Katogikosu Mıgrdıç Hırımyan'ın Moskova'da bir kilisede verdiği nutka dair gazete haberinin takdimi

Ek 5. Aziz Gregory Lusavoritç

Ek 6. Berlin Kongresi

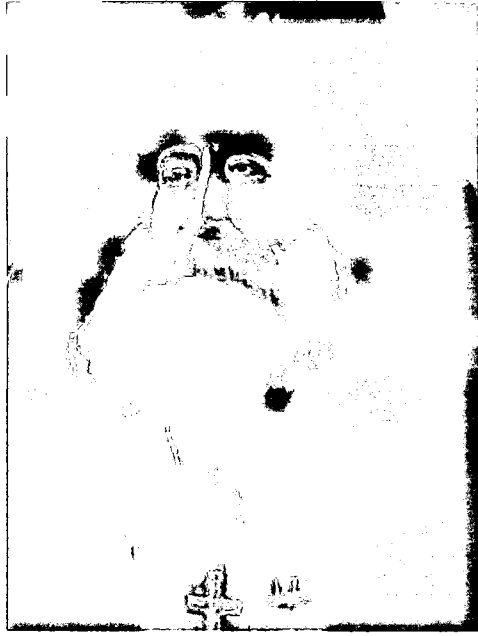

Ek 7. Berlin Kongresi'nde Ermeniler

KEEPING THE RING.

Ek 8. Bu karikatür London Charivari Dergisi'nde 22 Temmuz 1876 tarihinde yayınlanmıştır. Alt yazısında Ermeni Patriği Nerses Varjabedian'ın İngiliz Büyükelçisi Elliot'a söylediği şu sözler yer alıyordu: *“Eğer Avrupa Devletleri'nin sempatisini sağlamak için Anadolu'da ayaklanıp katliam yapmamız gerekiyorsa, bunu gerçekleştirmek bizim için hiç de zor olmayacaktır.”* Karikatürde görülen eli kılıçlı kişi Osmanlı padişahı 5. Murat'tır. Avrupa Devletleri ve kiliseler bir araya gelmiş ve halka oluşturmuşlar, Osmanlı Padişahı'nın ne yapabileceğini izliyorlar. Avrupa'nın Padişahın ayaklarına saldıkları köpeklerin tasmalarında Bosna, Hersek, Karadağ ve Sırbistan yazmaktadır. Gerçekten de bu mücadelenin sonunda 5. Murat Tahttan indirilecek, yerine Abdülhamit geçecek, ve onun zamanında da yukarıdaki ülkeler bağımsızlıklarını kazanacaklardır. Ermeniler de işte bu sonuca ulaşmak için isyan etmektedirler.

Ek 9. Patrik I. Mıgırdıç Hırimyan (1869-1873)

Ek 10. Eçmiyazin Katogikosu I. Mıgırdıç Hırimyan (1892-1907)

Ek 11. Patrik II. Nerses Varjabedian (1874-1884)

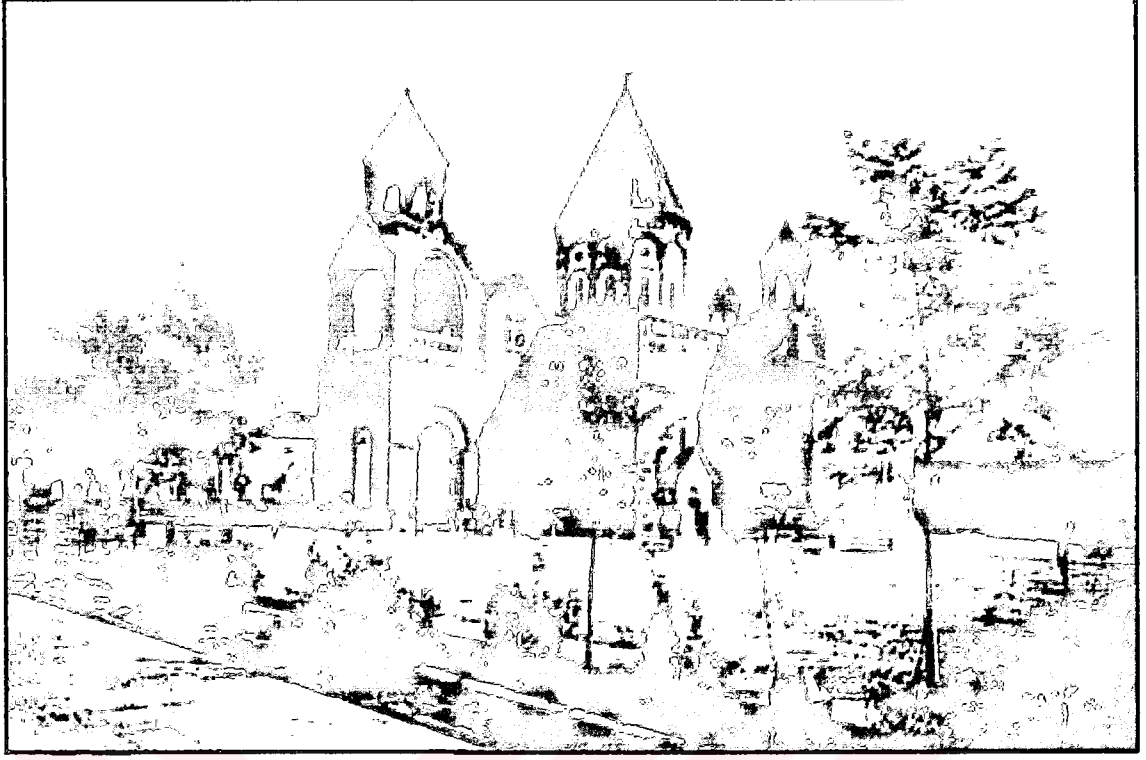
Ek 12. Patrik I. Harutyun Vehabedian (1884-1888)

Ek 13. Patrik I. Horen Aşıkyan (1888-1894)

Ek 14. Patrik III. Mateos İzmirliyan (1894-1896)

Ek 15. XIX. Yüzyılda Eçmiyazın Ermeni Katogikosluğu

Holy Etchmiadzin Cathedral

Ek 16. Günümüzde Eçmiyazın Ermeni Katogikosluğu

ÖZGEÇMİŞ

Zeynep CUMHUR, 1978 yılında Adapazarı'nda doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini tamamladıktan sonra 1996'da Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazandı. 2000 yılında Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu ve aynı yıl Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı. Halen Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**